Politička djelatnost Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini od 1989. do 1996.

Omerčić, Edin

Doctoral thesis / Disertacija

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:795753

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb Faculty of Humanities and Social Sciences

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Edin Omerčić

POLITIČKA DJELATNOST SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1989. DO 1996.

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2023.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Edin Omerčić

POLITIČKA DJELATNOST SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1989. DO 1996.

DOKTORSKI RAD

Mentor: Tvrtko Jakovina

Zagreb, 2022.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Edin Omerčić

THE POLITICAL ACTIVITY OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1989. TO 1996.

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Tvrtko Jakovina

Zagreb, 2023

Tvrko Jakovina je redoviti profesor u trajnom zvanju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predaje svjetsku povijest 20. stoljeća. Pročelnik Odsjeka za povijest bio je od 2014. do 2016. Napisao je knjige: Socijalizam na američkoj pšenici (Matica Hrvatska, 2002.), Američki komunistički saveznik; Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955 (Profil/Srednja Europa, 2003.), Treća strana Hladnog rata (Fraktura, 2011.), Trenuci katarze. Prijelomni događaji XX stoljeća (Fraktura, 2013.), Budimir Lončar. Iz Preka do vrha svijeta (Fraktura, 2020.) i uredio knjige Hrvatsko proljeće, četrdeset godina poslije (Sveučilište u Zagrebu/Centar Tripalo, 2012.) i Dvadeset i pet godina hrvatske neovisnosti – kako dalje? (Centar Tripalo, 2017.)

Jakovina je autor niza članaka o vanjskoj politici Titove Jugoslavije, hrvatskoj i jugoslavenskoj povijesti 20. stoljeća. Knjige su mu nagrađivane državnim nagradama 2004. i 2014., dobitnik je nagrade Kiklop (2013.) i Nagrade Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika.

Tvrtko Jakovina je diplomirao i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Pohađao je i University of Kansas, bio Fulbright Visiting Researcher na Georgetown University u Washingtonu, usavršavao se na Boston Collegeu. Magistrirao je na Katholieke Universiteit Leuven u Belgiji. Bio je visiting fellow na London School of Economics.

Jakovina je voditelj Poslijediplomskog studija Diplomacija Zagrebačkog sveučilišta i (do 2016.) Ministarstva vanjskih i europskih poslova i zamjenik voditeljice Doktorskog studija moderne i suvremene hrvatske povijesti Odsjeka za povijest. Višegodišnji je predavač na Istituto per l'Europa centro-orientale e balcanica i programa MIREES Sveučilišta u Bologni, a predavao je i na Sveučilištu u Splitu, kao i više doktorskih programa na FF-u i Fakultetu političkih znanosti.

Od 2010. do 2015. Tvrtko Jakovina je bio član Savjeta za vanjsku politiku i međunarodne odnose Predsjednika RH Ive Josipovića. Potpredsjednik je Croatian Fulbright Alumini Association, clan Vijeća Hrvatsko-američkog društva, predsjednik Upravnog odbora Centra za pravo i demokraciju “Miko Tripalo” i član više strukovnih udruga i uredništva stručnih časopisa u zemlji i susjednim državama. Redovito piše za dnevnik Jutarnji list, tjednik Globus, a ranije je pisao za Tportal. Od 2013. do 2016. je bio voditelj televizijske emisije Treća povijest na HRT3.

Sažetak:

U radu se analizira način političkog djelovanja Srpske pravoslavne crkve na prostoru Bosne i Hercegovine od 1989. do 1996. godine i odnos Srpske pravoslavne crkve i njenih predstavnika prema Bosni i Hercegovini kao međunarodnom pravnom subjektu. Ispitati će se utjecaj institucija i predstavnka SPC na ratna dešavanja i donošenje političkih odluka vezanih za mirovne pregovore i prijedloge ustavno-pravnog uređenja Bosne i Hercegovine.

Cilj rada je razmotriti odnos Srpske pravoslavne crkve (SPC) prema Bosni i Hercegovini kao subjektu međunarodnog prava te ispitati utjecaj SPC na ratna dešavanja i ukupne društveno-političke prilike u razdoblju od 1989. do 1996. godine. Jedan od ciljeva rada je ispitivanje uloge SPC u procesu homogenizacije i političke mobilizacije Srba u Bosni i Hercegovini, kao i njene uloge u dehumanizaciji nesrpskog stanovništva, te učešća u počinjenim zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Bosni i Hercegovini.

U radu se kronološko-problematskim pristupom s ciljem analiziranja službenih glasila i publikacija Srpske pravoslavne crkve te odgovaranja na postavljena istraživačka pitanja autor oslanja na teorijske postavke o socijetalnoj kontrukciji zbilje čime će biti utvrđeno na koji je način Srpska pravoslavna crkva djelovala i sudjelovala u konstrukciji „nove objektivne zbilje“ u Bosni i Hercegovini tokom kasnih osamdesetih i prve polovine devedesetih godina 20. stoljeća, te na koji je način u ovom razdoblju vrh Srpske pravoslavne crkve vršio dehumanizaciju nesrpskog i nepravoslavnog bosanskohercegovačkog stanovništva.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Srpska pravoslavna crkva, Jugoslavija, politička djelatnost, politička percepcija, Kosovo, mitologija, dehumanizacija, rat u Bosni i Hercegovini, zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava

Summary:

THE POLITICAL ACTIVITY OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM 1989. TO 1996.

In this work the authot writes about the political activity of Serbian Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina from 1989. to 1996. Particular attention in this work will be paid to the role of Serbian Orthodox Church and it's connection to the Serbian nationalistic elite during the war in Bosnia. The goal of this work is to determine the relationship of Serbian Orthodox Church and its representatives to the state of Bosnia and Herzegovina.

The intent is to examine the impact of the institution and representatives of the Serbian Orthodox Church have had to the war events and policy decisions related to the peace negotiations and proposals for constitutional and legal structure of Bosnia and Herzegovina in this period. One of the goals of the paper is to examine the role of the Serbian Orthodox Church in the process of homogenization and political mobilization of Serbs in Bosnia and Herzegovina, as well as its role in dehumanizing the non-Serb population and participation in crimes against humanity and international law committed in Bosnia and Herzegovina.

The time frame is taken from the period 1989 to the post-war elections in Bosnia and Herzegovina in 1996. The author uses a chronological-problematic approach with the aim of analyzing the official gazettes and publications of the Serbian Orthodox Church. In order to answer the posed questions, the author relies on theoretical assumptions of the social construction of reality. This will determine how the Serbian Orthodox Church acted and participated in the construction of the "new objective reality" in Bosnia and Herzegovina during the late 1980s and the first half of the 1990s, and how the non-Serb and non-Orthodox population of Bosnia and Herzegovina was dehumanized by the scholars and intellectuals of the Serbian Orthodox Church.

In this paper, the term "political activity" is understood as the way in which the Serbian Orthodox Church, contrary to its nominal religious mission, acted as an institution that was at the forefront of the process in which *faith* (as a special, individual relationship to the sublime and the world) was neglected, and *religion* (as a general, collective, organized system) with radical nationalism moved the population to act in the service of particular goals in support of the national political project.

The Serbian Orthodox Church (SOC), as we know it today, got its organizational outlines during 1920. Administratively, it is divided into dioceses that extend to the territory of Bosnia and Herzegovina. While the Serbian Orthodox Church sought its social and political position in the Yugoslav political framework in the late 1980s, the dioceses in Bosnia and Herzegovina found themselves in a new political environment with the breakup of Yugoslavia in 1991. The Serbian Orthodox Church did not recognized the independence of the Republic of Bosnia and Herzegovina. After the April of 1992. SOC continued its activities on the territory under the control of the Army of the Republika Srpska.

The manifestation of an aggressive view of Serbian nationalism towards the political identity of Bosnia and Herzegovina began by the end of the 1980's, through a series of mass religious gatherings. Adoption of constitutional amendments at the end of 1989. marked the end of the one-party system in politics, which was not enough to implement the political and economical changes that many had hoped for. With the disintegration of Yugoslavia and the abandonment of the Yugoslav state framework in 1992, Bosnia and Herzegovina became an independent state, subject to international law, and was directly confronted with the separatist aspirations of the Serbian Democratic Party, which led to the war in Bosnia and Herzegovina.

Since the mid-1980s, religious communities in Yugoslavia have intensified their struggle for a position of power by participating in national projects of homogenization and creation of great national states.

The paper uses the sources from the Archives of Bosnia and Herzegovina, the Archives of Republika Srpska, the Archives of Tuzla Canton, the Unified Court Documentation of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, then the material from the National Library of Serbia, University Library "Svetozar Markovic", Bosniak Institute - Adil Zulfikarpasic Foundation, National and University Libraries of Bosnia and Herzegovina, the Library of Sarajevo and the materials of the History Museum of Bosnia and Herzegovina.

Previous scientific research has not offered a complete answer to the questions posed in the paper: What is the role of the Serbian Orthodox Church in the wars that followed the breakup of Yugoslavia? What is the connection between the political activity of SOC and the crimes against humanity and international law committed in Bosnia and Herzegovina during the first half of the 1990s? What is the role of ideology of *Svetosavlje* in relation to Bosnia and Herzegovina as the subject of international law?

The first chapter presents political assumptions and a theoretical framework related to the process of "disintegration of religion" in which the priests of the Serbian Orthodox

Church as organicist interpreters conveyed the metamorphosed ideology of the *svetosavlje*. Controversies over the conceptualization of Yugoslavia and disputes over the affirmation of the national identity of Bosnian Muslims will be outlined, thus laying the foundations for a narrative that revived the revitalization of religiosity during the 1980s through cultural activities. Special attention is paid to the role and activities of religious communities in these processes, as well as their constitutional and legal position.

The second chapter discusses the changing political perception of the Serbian Orthodox Church during the 1980s. After the death of Josip Broz Tito, the Serbian Orthodox Church launched a fierce ideological struggle to change its own position of power, and compared to the previous period is trying to gain a more prominent socio-political role. Mass religious gatherings on the territory of Bosnia and Herzegovina manifested themselves as a continuation of the mass gatherings („događanje naroda“) from 1988, but under a religious cloak. This chapter discusses the aggressive expression of nationalist pretensions during the celebration of the 600th anniversary of the Battle of Kosovo, and the establishment of mythological matrices in Yugoslav society.

The third chapter discusses the politicization of the return of nationalized religious property, as well as the politicization of the preservation of existing and construction of new religious buildings in Bosnia and Herzegovina in the late 1980s and early 1990s. The Serbian Orthodox Church continued its political activity through the "sacralization" of public space, political abuse of the ideology of *svetosavlje* through the celebrations of the anniversary of the 1690's migrations of the Serbs (Velika seoba Srba) and the jubilee of ustasha terror over the Serbs executed in 1941.

The fourth chapter shows how the Serbian Orthodox Church provided ideological and political support to the process of "regionalization" of Bosnia and Herzegovina and the creation of mono-ethnic territorial organizations and the establishment and functioning of the Serbian Republic of Bosnia and Herzegovina in 1992.

The fifth chapter is about the relationship of the Serbian political elite with the Serbian Orthodox Church and the attitudes of the Church towards the peace proposals and negotiations conducted from 1993 to the beginning of 1996. This chapter will examine the attitude and political perception of the Serbian Orthodox Church towards the decisions of the international community during the negotiations related to the constitutional, political and territorial organization of Bosnia and Herzegovina.

The aim of this paper is to show the relationship of the Serbian Orthodox Church to Bosnia and Herzegovina as a subject of international law. The goal is to examine how the

Serbian Orthodox Church sought to disrupt the modernization of society and to reduce the overall social consciousness to a primitive, premodern, mythological matrix.

It will be examined whether such a society was successfully incited to war as a rite in which the *Other* is sacrificed with the aim to (re)homogenizate the Serbian people in one Great Serbian state.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Serbian Orthodox Church, Yugoslavia, Political Activity, Political Perception, Koosovo, Mythology, Dehumanization, War in Bosnia and Herzegovina, Crimes against humanity and international law

Uvod..... 1

I. POLITIČKE PRETPOSTAVKE I TEORIJSKI OKVIR.....19

1. Ustavno-pravni položaj Bosne i Hercegovine (1974-1995.).....19
2. Ustavno-pravni položaj vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini (1974-2004.)..20
3. Afirmacija predmodernog svjetonazora 23
   3.1. Svetosavlje.....24
   3.2. Kosovski mit.....30
4. Otuđenje od sebe same i konstrukcije neprijatelja.....32
5. *Symphonia* 40
6. Revitalizacija religioznosti i proces desekularizacije u Jugoistočnoj Europi.....42

II. DJELOVANJE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE TOKOM OSAMDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA: KROZ KRIZU SUSTAVA I DISOLUCIJU DRŽAVE DO LEGITIMITETA POLITIČKOG DJELOVANJA.....54

1. „Brat je mio, ma koje vjere bio.“ - politička djelatnost SPC do sredine 80-ih godina.....54
2. Saradnja Srpske pravoslavne crkve, Udruženja književnika Srbije i Srpske akademije nauka i umetnosti 61
   2.1. Srpska pravoslavna crkva i Memorandum SANU 64
   2.2. Tribina „Vjera i kultura“.....67
3. Sukob Srpske pravoslavne crkve sa *svjetovnim* 69
4. Prenošenje moštiju kneza Lazara kroz Bosnu i Hercegovinu i „događanje naroda“.....76
5. Srpska pravoslavna crkva i obilježavanje Kosovske bitke 1989. godine.....86
6. Proslava Kosovske bitke 1989. godine na Romaniji i u Titovom Drvaru.....94
7. Karakter masovnih vjerskih okupljanja u Bosni i Hercegovini 1989. godine.....106
8. Politički pluralizam i zahtjevi vjerskih zajednica.....113

III. SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI 1989-1992......122

1. Izgradnja vjerskih objekata i konstruiranje „slučaja izgradnje“ u medijima.....122
2. Pitanje povrata nacionalizirane imovine SPC u Sarajevu.....127
3. Izgradnja crkve u Sarajevu.....128
4. Obilježavanje Velike seobe Srba 1990. godine.....136
5. Reorganizacija Srpske pravoslavne crkve.....140
6. „Sveti Sava“ - Pozorišna predstava Bosanskog narodnog pozorišta Zenica.....143
7. Tuzlansko Saopštenje episkopa Srpske pravoslavne crkve 150
8. *Stradanje* 151
9. Dehumanizacija.....154
10. Nacrt srpskog nacionalnog programa.....157
11. *Žrtva* 160
12. *Bratoubistvo* – prolijevanje „krvi Aveljove“ i povratak 1941. godine.....165
13. Vidovdan 1991. godine – *Deklaracija o ujedinjenju „srpskih Krajina“*.....174
14. Petrovdan 1991. – godišnjica osnivanja Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine 177
15. Historijski sporazum i Beogradska inicijativa 182
16. Konferencija u Hagu i Srpska pravoslavna crkva 184
17. „Opomena Srbima rodoljubima“.....189

IV. *SYMPHONIA* - SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U REPUBLICI SRPSKOG NARODA BOSNE I HERCEGOVINE 1992. GODINE.....194

1. Stefandan 1992. – osnivanje Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine...196
2. Poruka Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve srpskom narodu i međunarodnoj javnosti.....202
3. Svetosavska poslanica 1992. godine.....205
4. Bosna – ni na nebu ni na zemlji 207
5. „Ovo je već rat!!!“.....214
6. „To je ljudi – genocid“.....218
7. Dulce Bellum Inexpertis 221
8. Dnevničke bilješke paroha Sarajevskog Dragomira Ubiparipovića.....223

9. ... izabrani narod Božji.....227
10. Zločin u Bradini kod Konjica.....229
11. Vidovdanski sabor 1992. godine 231
12. „Za srpstvo se borimo“ - Zapadni Srbi kao ideal.....234

V. SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA „U BORBI ZA OSLOBOĐENJE SRPSKOG NARODA“ U BOSNI I HERCEGOVINI (1993-1996) 249

1. „Mir Božiji – Hristos se rodi“ - 1993. 249
2. Vance – Owenov mirovni plan za Bosnu i Hercegovnu.....252
3. Vlada narodne sloge.....253
4. Galaksija Romanija – „treće Kosovo“.....254
5. „...okruženi etničkim morem srpskim“.....255
6. „ ...jer smo svi mi deca Božija.“.....257
7. „ ...pravda i Bog su na našoj strani, pobedićemo.“.....260
8. Petrovdan 1995. godine - „Bog pravednom daje oštar mač“.....264
9. Patrijarh srpski Pavle i mir u Daytonu 266
10. Jagnje Božije i zvijer iz bezdana.....270

ZAKLJUČAK..... 272

POPIS LITERATURE.....276

ŽIVOTOPIS AUTORA S POPISOM OBJAVLJENIH DJELA..... 291

UVOD

Krajem osamdesetih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji su se vjerske zajednice počele aktivnije i intenzivnije uplitati u društveno-politička zbivanja. Srpska pravoslavna crkva se na osnovu konstruirane slike žrtve četrdesetogodišnje „ekonomske i duhovne represije“ nastojala postaviti na mjesto predvodnika društvenih tokova među srpskim stanovništvom, biti institucija koja će ukinuti „boljševičko jednoumlje i diktaturu“ i postati snaga koja će izražavati i provesti „narodne težnje.“[1] Ohrabrena dešavanjima u Europi i općom demokratizacijom Srpska pravoslavna crkva se postavljala u ulogu političkog tumača i zakonodavca u društvenim procesima naročito u SR Srbiji, SR Crnoj Gori te SR Bosni i Hercegovini, dosta često grubo zalazeći u pitanja osnovnih ljudskih prava, u životnu svakodnevicu stanovništva, a s ciljem „duhovnog obnovljenja i moralnog preporoda naših mladih pokoljenja.“[2]

Pod pojmom „politička djelatnost“ u radu se podrazumijeva način na koji je Srpska pravoslavna crkva, suprotno svom nominalnom vjerskom poslanju, nastupala kao institucija koja je bila predvodnica procesa u kojem je *vjera* (kao poseban, individualni odnos prema uzvišenome i svetom) zanemarivana, a *religija* je (kao opći, kolektivni, organizirani sistem) uz radikalni nacionalizam pokrenula stanovništvo na djelovanje u službu partikularnih ciljeva nacionalnog političkog projekta.

Na svojevrsni „trijumf Crkve“ u postkomunističkim državama i društvima ukazao je Czeslaw Milosz u eseju *Vjerska država*, u kojemu između ostalog razlikuje forme *horizontalne* i *vertikalne* religioznosti pri čemu je primjetio kako je *horizontalna* religioznost, u dijelovima Europe koji su bili pod komunističkom vlašću, spojena s jakim nacionalnim osjećanjima, tako da su nacionalni i vjerski (religijski) identiteti poistovjećeni.[3] Slično njemu su na snažnu nacionalističku instrumentalizaciju religioznog ekskluzivizma u jugoslavenskom društvu od kraja 80-ih godina, neovisno jedan o drugoga ukazali sociolozi religije Mirko Đorđević i Srđan Vrcan.

---

[1] Dragan Terzić, "Novi Ustav – stari recepti"., *Pravoslavlje*, XXIV, 1.-15. avgust 1990, 561-562., 1.
[2] Poruka Svetog arhijerejskog Sabora SPC srpskom narodu uoči višestranačkih izbora u Srbiji i Crnoj Gori, Pravoslavlje, XXIV, 15. decembar 1990, 570., 3.
[3] Czeslaw Milosz, „Vjerska država“. u: *Republika, glasilo građanskog samooslobađanja*, XIII, 273., Beograd, 16-30. novembar 2001. http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2001/273/273_19.html; (posljednji pristup 17. 8. 2016.)

Đorđević na primjeru Srpske pravoslavne crkve pokazuje tzv. proces klerikalizacije,[4] kojim su crkve nominalno nastojale, ali nisu uspjele da izvrše duhovnu obnovu. Postavio je i pitanje krajnjih ciljeva ovog procesa, koji je bio nespojiv sa vjerskim učenjem i predstavljao je „znak jednog neobičnog retrogradnog procesa". On smatra kako se urušavanjem komunizma, kada se počelo govoriti ne samo o „kraju ideologija" već i o „kraju istorije", Crkva pojavila na društvenoj sceni u vidu ideološke snage koja traži za sebe mjesto u tranzicijskim strukturama, a u nekim slučajevima i kao snaga koja postaje dio vlasti. Koncept *symphonie* – državnog i društvenog uređenja za koji se vjerovalo da je ostao u prošlosti Crkve i društva, odnosno sprega između *trona* i *oltara* se od kraja osamdesetih godina prilično lako mogao raspoznati.[5] Oslonivši se na zaključke Laurence Beauvisage, Đorđević s pravom tvrdi da se Crkva oslonila na „restauraciju nekih arhaičnih vidova vizantijskog sveta" pa se nakon 80-ih počela ponovo vezivati za autoritarni sistem vlasti, zbog čega je očekivana duhovna obnova izostala. Umjesto toga se Crkva opredijelila za političku ulogu i na društvenom planu se pojavila kao „generator nacionalne ideje".[6]

Srđan Vrcan je slično kao i Đorđević, ustanovio da je tokom devedesetih među sve tri velike religije prisutne na ovim prostorima, došlo do sustavne političke mobilizacije religijske tradicije, religijskih resursa smisla i religijskog simbolizma u političke svrhe „nacionalistički usmjerenih političkih strategija" što je na simboličkoj ravni bilo vidljivo u ranim fazama političkih konfrontacija te u određenim kritičnim trenucima. Zaključio je kako su religijske zajednice „snabdjele i snabdijevale respektivne nacionalističke političke strategije dodatnim legitimitetom" tako da su nacionalističkim političkim elitama obezbijedile djelovanje pod „svetim pokrovom" budući je religija tretirana kao važan izvor političkog legitimiteta. Vrcan je u svojim istraživačkim rezultatima pokazao kako su ratna djelovanja tokom devedesetih godina rezultirala promjenama religijskih mapa, simboličkim reteritorijaliziranjem i stvaranjem religijski homogenih prostora. Zaključio je i kako su religijske institucije odobravale izvore sukoba, te da su tokom rata djelovale kao „vojni kapelani strana u sukobu." Vrcan je ovakvu ulogu vjerskih zajednica tokom rata objašnjavao trendom radikalne i sustavne politizacije kulture, politizacije kulturnih različitosti i njihovom antagonizacijom. Dakle ne radi se o ugroženosti, potčinjenosti, obespravljenosti i žrtvovanju nacionalno i

---

[4] Državne institucije su klerikalizmom smatrale težnju da se religijskim uvjerenjima i djelovanjem vjerskih zajednica manipulira u političke svrhe. Klerikalizam je koncepcija koja nastoji utjecati na politički, kulturni i privatni život. Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012., 124.

[5] Mirko Đorđević, „Ratni krst srpske Crkve". u: *Isto*. http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2001/273/273_20.html, (posljednji pristup 17. 8. 2016.)

[6] Isto.

religijski represiranih i njihovoj „pobuni“, kako to nastoje prikazati sve vjerske zajednice i njihove nacionalne političke elite, već je riječ o stjecanju položaja moći u društvu.

U savezništvu sa nacionalističkom elitom, prije svega u Srbiji, a kao podrška nacionalnom velikodržavnom projektu, SPC je nastojala iskoristiti priliku da dobije značajniju ulogu u društvu i povratak na poziciju moći. Cilj Srpske pravoslavne crkve je povratak na onu vrstu arhaičnog poretka moći kakav je vladao prije velikog obrata, koji se desio krajem 19 stoljeća (doduše u malom broju zemalja) kada „znanstveno-tehničko znanje, iznjedreno evolucijom kulture prosvijećenosti, donekle poravnava svoju moć u odnosu na moć uvjeravanja crkvenog autoriteta.“ Putem nacionalne mobilizacije, političke i kulturne elite su, u na taj način zasnovanom „neoteokratskom poretku“, posegnule „za tradicionalnim kulturnim vrijednostima i kolektivnim simbolima“ kako bi politička elita putem sile „pružila zaštitu“ vlastitoj zajednici, dok bi crkvene institucije učvrstile njen kolektivni identitet.[7]

Crkva je u tom nastojanju zanemarila „duhovnu obnovu“, te postala prepoznatljiva ideološka snaga koja je tokom tranzicije tražila poziciju blisku državnoj vlasti.[8] Strogo hijerarhizirana i centralizirana organizacija, Srpska pravoslavna crkva se u javnosti nastojala prikazati kao organizacija koja nije politička.[9] Nametala se kao nacionalna predvodnica, naddruštvena i nadpolitička organizacija koja je imala „objedinjujuću ulogu“ u srpskom društvu, i sebe nije smatrala ideološkom, već patriotskom organizacijom,[10] koja ima zadaću usavršavanja čovjeka, a time i svijeta „putem evangelizacije“, a sve u cilju pobjede „Carstva Božjeg nad tamnim moćima i (...) greha u obliku politike“.

Ideolozi iz redova Srpske pravoslavne crkve su legitimitet za ovakva nastojanja i artikulaciju društvenih kretanja crpili iz organicističkog pogleda i shvatanja društva prema kojemu Crkva mora biti "preko svojih članova direktno politički angažovana" i mora imati punu odgovornost prema vlastitom društvu, te iz stava u kojem je *vjersko* kao individualno, bivalo zamjenjeno s *religijskim* kao kolektivnim.[11]

Srpska pravoslavna crkva se zagovaranjem političkog pluralizma, vjerskih sloboda, kao i slobode govora obračunavala s „polustoljetnim“ komunističkim, „neznabožačkim“ razdobljem prošlosti. Nastojala je da kroz javne istupe sveštenstva mobilizira srpski narod u političke svrhe. Pri tome se pokazala kao izrazito konzervativna i regresivna snaga koja je

---

[7] Vjeran Katunarić, *Bogovi, elite, narodi*, 62-63.
[8] Mirko Đorđević, „Ratni krst srpske Crkve.“
[9] Sabrina P. Ramet, *Religija i politika u vremenu promene, katolička i pravoslavne crkve u centralnoj i jugoistočnoj Evropi*., 123-128.
[10] „Nacizam preti Jugoslaviji.“, *Pravoslavlje*, XXV, 15. novembar 1991, 592., 2.
[11] Božidar Mijač, „Crkvena nad-politika je znak carstva Božijeg.“ *Pravoslavlje*, XXIV, 15. novembar 1990., 568., 2.

osuđivala naučni i tehnološki napredak, te modernizacijske procese ostvarene u Jugoslaviji tokom druge polovice 20. stoljeća.[12]

U radu se istražuje politička djelatnost Srpske pravoslavne crkve, institucije koja je svoje organizacione obrise i strukturu kakvu danas poznajemo sankcionirala tokom 1920. godine. Po stvaranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine i uspostavljanja srpske patrijaršije 1919. godine je u Sremskim Karlovcima proglašeno ujedinjenje pokrajinskih crkava,[13] šest crkvenih organizacija koje su do novouspostavljenih državnih granica i jugoslavenskog ujedinjenja djelovale pod različitim državnim upravama i sistemima. Iako su njene različite sastavnice nezavisno jedne od drugih postojale tokom više stoljeća, prema vlastitim percepcijama crkvena organizacija nije bila nova, već se smatrala nasljednicom srednjovjekovne crkve.[14]

U novim državnim okvirima je SPC bila samo jedna od priznatih vjeroispovjednih zajednica,[15] izgubila je status državne crkve, a kako je njeno sveštenstvo bilo dio političkih partija, tako je i crkva, nastojeći da stekne povoljniji politički položaj, postala sudionik političkih sukoba u državi koji su kulminirali Konkordatskom krizom 1937. godine. Drugi svjetski rat je SPC dočekala nakon niza pritajenih i otvorenih sukoba s državnim vlastima.[16]

Tokom Drugog svjetskog rata je crkvena organizacija bila razbijena, episkopi su bili ili u izbjeglištvu ili pobijeni, dok je veliki broj manastira i crkvi opljačkano, oštećeno i uništeno. Na teritoriju Bosne i Hercegovine, koja je postala sastavni dio NDH, Srpska pravoslavna crkva je došla pod udar diskriminatornih zakona koji su rezultirali ubistvima i progonom sveštenstva te devastacijom crkvene imovine. Različite poratne okolnosti i ideološki okvir nove jugoslavenske države su u percepcijama crkvenog vrha bile prepreka ponovnom uspostavljajnju normalnog vjerskog života.[17]

Ustavnim rješenjima iz 1946. godine Srpska pravoslavna crkva je, kao i ostale vjerske zajednice u Jugoslaviji, bila odvojena od države, što je unutar ove crkve bilo tumačeno kao

---

[12] *Glasnik*, LXXIII, 1992., 61.

[13] Rajko L. Veselinović, „Ujedinjenje pokrajinskih crkava i vaspostavljanje srpske patrijaršije." *Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*, Beograd, 1971., 13-35.

[14] Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970. I.*, 42.

[15] pr. Episkop Atanasije, „Srpska Crkva u Drugom svetskom ratu"., *Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*, Beograd, 1971., Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970. I.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., 21.; Mustafa Imamović, *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1918-1941*, (s posebnim osvrtom na razdoblje šestojanuarske diktature), rukopis, Sarajevo, 1990., 79.

[16] Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970. I.*, 42.

[17] Radmila Radić, *Verom protiv vere, država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1995., 125.; Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970. I.*, 153-163., 166.

snažan udarac.[18] Prema vlastitom Ustavu iz 1947. godine,[19] crkvenu vlast su činili patrijarh, kao njen vrhovni poglavar, Sveti arhijerejski sabor i Sveti arhijerijski sinod. Sabor kao najviše jerarhijsko predstavništvo čine svi eparhijski arhijereji pod predsjedništvom patrijarha. Sabor predstavlja vrhovnu sudsku vlast i zakonodavnu vlast u poslovima vjere, bogoslužja, crkvenog poretka i unutrašnjeg uređenja crkve.[20] Sinod je sastavljen od četiri eparhijska arhijereja, kao članova i patrijarha kao njihova predsjednika, i predstavlja najvišu izvršnu i sudsku vlast u vlastitom krugu djelovanja.[21] Srpska pravoslavna crkva, čije je administrativno sjedište u Beogradu, se dijeli na eparhije na čelu kojih stoji eparhijski arhijerej koji je po crkvenokanonskim propisima „glavni predstavnik i rukovodilac svega crkvenoduhovnog života i crkvenog poretka u eparhiji, i upravlja eparhijom uz pomoć svoga sveštenstva i naroda.“[22]

Na teritoriju Bosne i Hercegovine su smještene banjalučka eparhija sa sjedištem u Banja Luci, dabrobosanska eparhija sa sjedištem u Sarajevu, zahumsko-hercegovačka eparhija sa sjedištem u Mostaru, te zvorničko-tuzlanska eparhija sa sjedištem u Tuzli.[23] Dio dalmatinske eprahije sa sjedištem u Šibeniku je bio smješten na teritoriji Bosne i Hercegovine sve do ponovnog osnivanja bihaćko-petrovačke eparhije 1990. godine. Tokom ratnih zbivanja sjedište dabrobosanske eparhije i mitropolije je 1992. godine izmješteno iz Sarajeva na Sokolac, dok je zahumsko-hercegovačka eparhija sjedište od 1993. do 2011. godine imala u Trebinju. Sjedište zvorničko-tuzlanske eparhije je iz Tuzle, također tokom 1992. godine, izmješteno u Bijeljinu.

Dok je SPC krajem osamdesetih godina svoju društvenu i političku poziciju tražila u jugoslavenskom političkom okviru, navedene eparhije koje su se nalazile na teritoriji Bosne i Hercegovine su se raspadom Jugoslavije, tokom 1991. našle u novom političkom ambijentu – u nezavisnoj i međunarodno priznatoj Republici Bosni i Hercegovini, koju nisu priznavale kao subjekt međunarodnog prava, već su svoje djelovanje nastavile na teritoriju pod kontrolom Vojske republike srpske.

Istraživanje je vremenski omeđeno razdobljem od 1989. do 1996. godine. Proces rušenja komunističkih režima u jugoistočnoj i srednjoj Europi se simbolično veže za 1989.

---

[18] pr. episkop Atanasije, „Izveštaj Sv. Arhijerejskog Sinoda (1941-1946), Srpska Crkva u Drugom svetskom ratu“., u: *Serbia i komentari 1990/91*., Zadužbina Miloša Crnjanskog, Beograd, 1991., 87-164., dostupno na http://www.rastko.rs/istorija/spc_dsvr.html (posljednji pristup 20. 5. 2020.)
[19] *Glasnik, službeni list Srpske pravoslavne crkve*, I., 7-8., 1. 8. 1947.
[20] http://www.spc.rs/sr/sabor (pristup 22. 10. 2021.)
[21] http://www.spc.rs/sr/sinod (pristup 22. 10. 2021.)
[22] *Glasnik, službeni list Srpske pravoslavne crkve*, I., 7-8., 1. 8. 1947., čl. 13.
[23] Episkop Sava, „Eparhije i episkopi 1920-1970.“, u: *Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*, Sveti arhijerejski sinod SPC, Beograd, 1971.

godinu, tokom koje je u Jugoslaviji došlo do ispoljavanja agresivnog srpskog nacionalizma koji je svoj vrhunac imao tokom proslavljanja 600-godišnjice Kosovske bitke na Gazimestanu, na Kosovu, potom kod Knina, u Hrvatskoj, te u Bosni i Hercegovini - u mjestu Knežina kraj Sokoca na Romaniji i u Titovom Drvaru.

No, za razumijevanje političkog djelovanja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća je za polazišnu tačku bilo nužno oslanjanje na procese iz šezdesetih godina 20. stoljeća kada dolazi do afirmacije Muslimanske nacije, ali i do najoštrijih i najžučnijih rasprava koje su vođene od političkih i intelektualnih elita društva, a bile su vezane za pitanja osporavanja muslimanskog nacionalnog identiteta.

Ključne tačke u daljnjem nizu bi predstavljalo nekoliko *monumentalnih tekstova*[24] poput *Plave knjige* iz 1977. i *Memoranduma o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji* iz 1986. godine, bez obzira što ne pripadaju usko postavljenom vremenskom okviru ovoga rada, niti su nastali u crkvenom okrilju već u političkom i akademskom. Srpska pravoslavna crkva se naslanjala, dodatno upotpunjavala i nadograđivala konstrukt problema o položaju Srbije i ugroženosti Srba, kao nacionalnog kolektiva u Jugoslaviji, te je kroz takav konstrukt, a u skladu sa vlastitim političkim i društvenim ambicijama kreirala novu stvarnost koju je svojim djelovanjem distribuirala među šire slojeve stanovništva.

Na samom početku rata u Bosni i Hercegovini je u dva navrata, krajem 1991. godine i početkom 1992. godine, Srpska pravoslavna crkva objavila tekst pod naslovom „Opomena Srbima rodoljubima“[25] čije je autorstvo upitno, ali su u crkvi autorstvo pripisivali vladici žičkom Nikolaju Velimiroviću,[26] vjerskom autoritetu. Procesom njegove rehabilitacije od sredine osamdesetih godina je Srpska pravoslavna crkva učvršćivala mit o vjekovnom postojanju plana koji za cilj ima uništiti Srbe.

Važan problem koji se sagledava u radu je bilo pitanje obnove, izgradnje i povrata crkvene imovine, koje je Srpska pravoslavna crkva postavila na dnevni red. U radu će biti

---

[24] Monumentalnim tekstovima je Niels Åkerstrøm Andersen nazvao one tekstove koji se u analizi diskursa izdvajaju kao ključne tačke ili mjesta zapleta diskursa. Iver B. Nojman, *Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa*, Centar za civilno vojne odnose, Alexandria press, Beograd 2009., 63.

[25] *Glasnik*, službeni list Srpske pravoslavne crkve, LXXII, 1991., 232.

[26] Nikolaj Velimirović je rođen 1880. godine u Leliću kraj Valjeva, u Beogradu je završio Bogosloviju, u Bernu je završio Strokatolički bogoslovski fakultet, doktorat iz filozofije je stekao na Cambridgeu. Tokom Prvog svjetskog rata se bavio propagandnim radom u Engleskoj i u Americi. Organizirao je bogomoljački pokret koji je imao veoma važnu ulogu u politizaciji pravoslavlja. Za episkopa žičkog je izabran 1919. godine. Umro je i sahranjen je u Americi 1956. godine. U Spomenici povodom 50-godišnjice SPC se ističe i podatak da bibliografija njegovih radova ne postoji, koji je bitan za daljnje razmatranje autorstva njegovih radova u ovome radu. Episkop Sava, „Eparhije i episkopi 1920-1970.“ , u: *Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*, Sveti arhijerejski sinod SPC, Beograd, 1971., 514., Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970., I*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002., 21.

prikazano na koji je način crkva ispolitizirala ova pitanja te kako je na taj način vršila pritisak na političku elitu u Bosni i Hercegovini.

U radu će biti prikazano na koji je način u artikulaciji nacionalnog poraza Srpska pravoslavna crkva koristila *religijski ritual*, a oslanjavši se na atmosferu konstruiranu u Srbiji tokom 80-ih godina,[27] kojom je „radikalno prekodirana prošlost“,[28] i na koji je način situaciju „žrtvene krize“ nastojala riješiti *obredom žrtvovanja*, odnosno ritualiziranim nasiljem, ratom protiv nesrpskog, nepravoslavnog stanovništva kao „religioznom prevencijom“ u svrhu homogenizacije srpskog društva.[29]

Budući da „ljudsku kogniciju i percepciju“ u izvjesnoj mjeri oblikuju ideologije, religijske doktrine, simboli i mitovi, u radu se neće u obzir uzimati isključivo politička sfera događaja. Prikazati će se kako je Srpska pravoslavna crkva sudjelovala u stvaranju ideološkog konteksta u kojem je nasilje zamislivo, a simboli i mitovi imaju ulogu da doprinose nastajanju i prihvaćanju kolektivnog nasilja i ubijanja.[30]

Razmatranje navedenih pitanja voditi će do odgovora koji se odnosi na problematiku uloge Srpske pravoslavne crkve u mobiliziranju i homogeniziranju pravoslavnog stanovništva, ali i njenom direktnom utjecaju na donošenje važnih političkih odluka. Braniti će se teza da je političko djelovanje Srpske pravoslavne crkve, krajem 80-ih godina imalo ključnu ulogu u procesu dehumanizacije nesrpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, kao jedne od faza koje su izravno vodile ka činjenju zločina protiv međunarodnog prava i zločinima genocida na prostoru Bosne i Hercegovine u prvoj polovici 90-ih godina 20. stoljeća.

Od samog početka ratnog stanja, kako u Hrvatskoj 1990. godine, tako i od 1991. godine u Bosni i Hercegovini, Srpska pravoslavna crkva je bila institucija koja je podržavala ciljeve srpske nacionalističke političke elite i legitimizirala ratno stanje, te je suprotno svom

---

[27] Riječ je o valu revizionizma koji je pokrenut neposredno nakon smrti Josipa Broza Tita, u kojem su se prema političkim potrebama kroz historiografiju i književnost aktualizirale i teme Drugog svjetskog rata i ratnog stradanja. Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation, Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford University Press, Stanford, 1998., Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije, intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalzma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.; Admir Mulaosmanović, „Stereotip, mit, zločin (Srpska propaganda u Jugoslaviji u drugoj polovini osamdesetih godina XX stoljeća)“., u: *Istraživanja, Časopis FHN, 3(2008)*, Fakultet humanističkih nauka u Mostaru, 2008.; pr. Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, Đoko Tripković, *Bela knjiga – 1984, Obračun sa "kulturnom kontrarevolucijom" u SFRJ*, Službeni glasnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2010., Dženita Sarač-Rujanac, „Međa između nas i njih 1941. godine. Imaginarna granica u filmu Nož (1999.)“. u: *Bosna i Hercegovina 1941., novi pogledi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012., 197-215., Denis Veladžić, „Diseminacija slike tamnovilajetske BiH u beogradskoj izdavačkoj i informativnoj djelatnosti s početka 1980-ih godina.“ u: *Historijska traganja,*18, Institut za historiju, Sarajevo, 2019., 115-172.

[28] Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Clio, Beograd, 2008., 416.

[29] Rene Žirard, *Isto.*, 9-47.

[30] Ger Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005., 238.

vjerskom poslanju početkom 90-ih godina postala društvena institucija koja je djelovala s ciljem raspirivanja ratnog sukoba.

Od 1995. godine Srpska pravoslavna crkva postaje predvodnik u negiranju genocida i počinjenih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava na prostoru Bosne i Hercegovine. U zborniku radova koji je objavljen 1996. godine pod naslovom *Jagnje božije i zvijer iz bezdana, filosofija rata,*[31] Srpska pravoslavna crkva je nastojala ponuditi ideološko-političko tumačenje dešavanja tokom devedesetih godina,[32] te se u radu ovaj tekst također promatra kao *monumentalni*, i uzima kao krajnji vremenski međaš.

U radu se koristi građa Arhiva Bosne i Hercegovine, Arhiva Republike Srpske (do 1992. godine Arhiv Bosanske krajine), Arhiva Tuzlanskog kantona, Objedinjena sudska dokumentacija Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, potom građa iz Narodne biblioteke Srbije, Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“, Bošnjačkog instituta – fondacije Adila Zulfikarpašića, Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, Biblioteke Sarajeva te građa Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Da bi se dobila kompletna slika političkog djelovanja Srpske pravoslavne crkve u razdoblju koje se promatra u ovom radu, bilo je nužno posegnuti za dokumentacijom koju pružaju arhivski fondovi Srpske pravoslavne crkve. Arhiv Srpske pravoslavne crkve posjeduje sinodsku građu do 1941. godine i jedan dio građe Patrijaršijskog upravnog odbora do kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća, koja je u procesu sređivanja. Pristup građi ovog Arhiva koji bi bio relevantan za temu istraživanja mi nije bio omogućen. Nemogućnost uvida u građu koja bi osvjetlila pitanje odnosa Srpske pravoslavne crkve s političkom elitom u Bosni i Hercegovini krajem osamdesetih i tokom prve polovine 90-ih godine, a naročito sa političkim vrhom Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine je direktor Arhiva SPC obrazlagao „nesređenošću“ građe iz tog razdoblja.[33]

U istraživanju je detaljno pregledana i analizirana građa iz fonda Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama Izvršnog vijeća SR BiH koja se odnosi na razdoblje od 1988. godine do sredine 1990. godine kada Komisija prestaje sa radom, a koja se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Ova građa je omogućila da se istraži djelovanje i odnos Srpske pravoslavne crkve sa lokalnim vlastima u Bosni i Hercegovni krajem osamdesetih godina, a otkriva kako je „infrastruktura“ crkve i njena administrativna organizacija postigla da se

[31] ur. Radoš M. Mladenović, Jovan Ćulibrk, *Jagnje božije i zvijer iz bezdana, filosofija rata*, Svetigora, Cetinje, 1996.
[32] Mirko Đorđević, „Ratni krst srpske Crkve.“, *Republika, glasilo građanskog samooslobađanja*, XIII, 273., Beograd, 16-30. novembar 2001. (http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2001/273/273_20.html, posljednji pristup 17. VIII 2016.)
[33] Prepiska autora s direktorom Arhiva SPC Radovanom Pilipovićem, 9. juna 2019. godine.

politička dešavanja ispoljena kroz „događanje naroda“ prenesu na prostor Bosne i Hercegovine sa ciljem homogenizacije srpskog naroda. Kroz ovaj arhivski fond bilo je moguće ispratiti način djelovanja Srpske pravoslavne crkve koja je uz Islamsku vjersku zajednicu i Katoličku crkvu tvorila široku lepezu aktera koji su konstruiranjem afera i politizacijom vjerskih pitanja uspjevali delegitimirati republičko rukovodstvo Bosne i Hercegovine i rušiti strukture vlasti.

Raspad državnih i republičkih institucija početkom devedesetih godina i prekid djelovanja Komisije za odnose s vjerskim zajednicama, zahtjevaju da se za istraživanje političkog djelovanja vjerskih zajednica tokom devedesetih godina koristi drugačija vrsta izvora. Budući da su arhivski fondovi Srpske pravoslavne crkve ili nedostupni ili ne postoje, bilo je nužno usmjeriti istraživanje na analizu vjerskih publikacija i štampe koju je izdavala i distribuirala sama crkva.

Navedeni nedostatak nedostupnosti arhivskih fondova sam, pored korištenja izvora iz crkvene štampe, nastojao riješiti iscrpnim analiziranjem dokumentacije, stenografskih bilješki i ostalog dokaznog materijala koju nudi baza podataka sudskih spisa Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.[34] Tokom samog istraživanja je navedena baza podataka objedinjena sa bazama Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu i bazom Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove.[35] Objedinjena sudska dokumentacija nudi uvid u dokumente Srpske demokratske stranke, kao i rasprave koje su vođene neposredno prije i tokom rata u Bosni i Hercegovini između srpske političke elite, a koji govore o direktnom utjecaju djelovanja Srpske pravoslavne crkve na političke stavove iznesene tokom rasprava. Dakle, dokazni materijal Objedinjene sudske dokumentacije nudi da se političko djelovanje Srpske pravoslavne crkve istražuje posrednim putem, tako da se prati politička realizacija ideja koje nastaju u crkvenom vrhu.

U Arhivu Tuzlanskog kantona sam iscrpno pregledao tuzlanske dnevne novine *Front slobode* i *Zmaj od Bosne - list za slobodnu Bosnu i Hercegovinu*. Ljubaznošću zaposlenika u Arhivi Republike Srpske omogućeno mi je pregledavanje banjalučkih dnevnih novina *Glas*,[36] koje su od 1992. godine izlazile kao *Glas Srpski*, dnevne novine Republike Srpske. Zbog nesređenosti arhivske građe, tokom mog boravka u Banja Luci u aprilu 2016. godine, nije mi bilo omogućeno pregledavanje dokumentacije iz fonda Predraga Radića, predsjednika Skupštine opštine Banja Luka. U razgovorima koje sam vodio u više navrata s Draganom

[34] https://icr.icty.org/
[35] https://ucr.irmct.org/
[36] Novine izlaze od 31. juna 1943. godine kao Glas NOP-a Bosanske Krajine, kasnije kao Glas. Dostupna su pojedina godišta i u digitalnom formatu preko poveznice https://www.glassrpske.com/arhiva

Davidovićem, ministrom vera u Vladi Republike srpske, u njegovom uredu, te u hotelu *Bosna* u Banja Luci rečeno mi je da mi građa vezana za rad Ministarstva vera neće biti ustupljena na uvid.

U Narodnoj biblioteci Srbije sam, u više navrata, tokom 2016. godine, kao i tokom ljeta 2019. godine, pregledao građu na koju se najviše i oslanjam u pisanju ovoga rada. Riječ je o publikacijama Srpske pravoslavne crkve, te listovima ogranaka Radikalske stranke i Socijalističke partije Srbije. U cjelosti je bilo moguće pregledati *Glasnik, službeni list srpske pravoslavne crkve*, potom časopis raško-prizreneske eparhije za duhovni preporod *Sveti knez Lazar,* kao i *Glas Crkve*, časopis šabačkovaljevske eparhije, novine Srpske patrijaršije *Pravoslavlje,* kao i „obraznik za vjeru, kulturu i vaspitanje“ Mitropolije cetinjske pod imenom *Svetigora.* U ovom radu je štampa Srpske pravoslavne crkve korištena kao „izvor prvog reda“ budući da nudi stavove, peticije, brojne službene apele, javna obraćanja, vjerske poslanice i ostale tekstove kojima se izražavaju stavovi Srpske pravoslavne crkve i njenog sveštenstva, a koji su bili upućeni vjernicima, odnosno srpskom pravoslavnom stanovništvu, ali i političkoj eliti.

U radu je analizirana dostupna građa koja reflektira službene stavove jedne strogo centralizirane i hijerarhizirane institucije, kakva je Srpska pravoslavna crkva, a koji su iskazani kroz poslanice patrijarha, pastirska pisma episkopa, objavljena pisma patrijarha međunarodnim zvaničnicima, izvještaje eparhija, saopštenja o radu Svetog arhijerejskog sabora, Saopštenja sa zasjedanja Svetog arhijerejskog sabora, potom poruke, memorandume, odluke i apele proizašle iz rada ovih tijela.

List Srpske demokratske stranke, *Javnost* koji je izlazio u Sarajevu, tokom istraživanja nije u cjelosti bio dostupan na jednome mjestu, te je sadržaj tog lista pregledan u Bošnjačkom institutu – Fondaciji Adila Zulfikarpašića u Sarajevu, te u Univerzitetskoj biblioteci „Svetozar Marković“. U „Svetozaru Markoviću“ je pregledano i beogradsko *Vreme* (nedeljni list), *Republika* (glasilo građanskog samooslobađanja, Beograd). Ljubazni zaposlenici „moje druge matične kuće“ - Bošnjačkog instituta omogućili su mi da u najkraćem mogućem roku uspijem pregledati brojnu štampu koja je izlazila u ratnom razdoblju u Bosni i Hercegovini (dnevni list *Oslobođenje, Dani*, bosanskohercegovački nezavisni list, banjalučki magazin *Novi prelom*). Historijski muzej Bosne i Hercegovine raspolaže ratnim brojevima sarajevskog *Oslobođenja,* a koji su bili nedostupni u vrijeme mog istraživanja u ostalim, gore navedenim institucijama.

Dragocjen izvor podataka preko kojih je moguće pratiti odnos između Srpske pravoslavne crkve i Republike srpskog naroda pruža i *Službeni glasnik srpskog naroda u*

Bosni i Hercegovini, koji je prvo vrijeme, od januara 1992. godine kao nelegalan izlazio u Sarajevu, a kasnije bio preimenovan u *Službeni glasnik Republike Srpske.*[37]

U toku istraživanja je korištena memoarska građa i dnevničke bilješke sudionika dešavanja, koja pomaže stvaranju plastičnije, jasnije slike međusobnih odnosa i političko-pravnog okvira,[38] među kojima je za temu rada najznačajniji dnevnik Dragomira Ubiparipovića, paroha sarajevskog.[39]

Tokom istraživanja su na internetu postali dostupni cjeloviti video sadržaji sa važnih manifestacija o kojima se u radu govori, a koji nisu objedinjeni u posebne baze podataka. Tako je bilo moguće pregledati video materijal sa Mitinga na Ušću iz 1988. godine, cjeloviti televizijski prilog sa Gazimestana 28. juna 1989. godine, snimke sa proslave Kosovske bitke na Dalmatinskom Kosovu, Svesrpski Sabor koji je održan u Banja Luci tokom 1990. godine, proteste u Beogradu od 9. marta 1991., brojne manifestacije poznate pod imenom „Yutelovi koncerti za mir“ koje su održane tokom ljeta 1991. godine, masovnu sahranu iz Prebilovaca 1991. godine, kao i Vidovdanski Sabor u Beogradu tokom 1992. godine. Određeni video i audio sadržaji su dostupni i na bazi MKSJ.

U radu se koristi i materijal koji je bio dostupan na službenoj stranici haškog osuđenika i ratnog zločinca Slobodana Praljka, koji je tokom završnice njegova suđenja uklonjen sa internetske stranice www.slobodanpraljak.com.

Postoji više publikacija koje se u radu koriste kao oslonac za uspostavljanje političko-pravnog okvira bosanskohercegovačke povijesti s kraja osamdesetih i prve polovice devedesetih godina. U tom je pogledu zbirka pod naslovom *Planovi, sporazumi, izjave o*

---

[37] Službeni glasnik je digitaliziran i dostupan preko poveznice https://online.slglasnik.org

[38] Raif Dizdarević, *Put u raspad: stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011., Stipe Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, Mislav press, Zagreb, 1994., Warren Zimmerman, *Izvori jedne katastrofe*, Globus, Zagreb, 1997., David Owen, *Balkanska odiseja*, HIP, Zagreb, 1998., Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi, (1981-1991)*, Filip Višnjić, Beograd, 2002., Isto, *(1992-1993)*, Filip Višnjić, Beograd, 2004., Biljana Plavšić, *Svedočim*, Trioprint, Banja Luka, 2005., Aleksa Buha, *Argumenti za Republiku Srpsku*, Matica srpska, Novi Sad, 1996., Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, dnevnik 1993-1995: sećanja i svedočenja*, Službeni glasnik, Beograd, 2008., Ljubomir Zuković, *Srpska je rođena*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 1996., Mile Jovičić, *Dva dana do mira: dnevnik sa Aerodroma "Sarajevo" april-maj 1992*, Budućnost, Novi Sad, 2004., Ivo Komšić, *Preživjela zemlja: tko je, kada i gdje dijelio BiH,* Prometej, Zagreb, 2006., Ivan Markešić, *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu: u povodu desete obljetnice Hrvatskog narodnog vijeća u Bosni i Hercegovini: (1994-2004),* HNVBiH, Synopsis, Sarajevo, 2004., Nusret Šehić, *Dnevni zapisi o životu u Sarajevu pod četničkom opsadom tokom 1992. i 1993. godine, I-II*, Rabic, Sarajevo, 2003., Dane Olbina, *Dani i godine opsade: (zabilješke "Dan za danom" od 3. marta 1992. do 13. januara 1996.)*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 2002., fra Ljubo Lucić, *Između neba i granata: sarajevski dnevnik 1992-1995,* Svijetlo riječi, Sarajevo, 2005., Richard Holbrooke, *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo, 1998.

[39] Dragomir Ubiparipović, *Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika, dnevnik života crkve i ličnih doživljaja tokom rata u Sarajevu 1992. godine*, Bernar, Stari Banovci, Beograd, 2011.

ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.-1995 svakako korisna.[40] U istom smislu su, kod razmatranja pitanja vezanih za raspad Jugoslavije,[41] pitanja vezana za položaj Bosne i Hercegovine tokom raspada zajedničke države,[42] kao i pitanja koja se odnose na stavove srpske političke elite u navedenom procesu i tokom rata u Bosni i Hercegovini,[43] korisna izdanja historičara iz beogradskog Instituta za savremenu istoriju,[44] ali i stenogrami sa sastanaka predsjednika jugoslavenskih republika vođenih tokom proljeća 1991. godine.[45] Stenogrami sa sjednica Predsjedništva Bosne i Hercegovine tokom ratnog razdoblja,[46] potom stenogrami sa sjednica Narodne Skupštine Republike Srpske,[47] kao i stenogrami sastanaka koje je kroz ovo razdoblje sa svojim suradnicima vodio predsjednik Republike Hrvatske,[48] omogućavaju stvaranje jasne slike odnosa državnih, stranačkih i ukupnih političkih odnosa među akterima.

Pitanje političkog djelovanja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini samo je dio opširnijeg i krupnijeg problema koji je vezan za raspad Jugoslavije te rat, odnosno ratove koji su uslijedili na ovim prostorima. Raspad Jugoslavije je probudio veliku pažnju naučnika, te je literatura, publicistika i građa koja tretira problem raspada Jugoslavije postala gotovo nepregledna.[49] U tom smislu knjiga Jove Bakića, pod naslovom „Jugoslavija: Razaranje i

---

[40] Ivan Bilić, Miroslav Tuđman, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.-1995*., Udruga Sv. Jurja, Zagreb, 2005.

[41] pr. Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ*. tom I, (januar - mart 1991), Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011., *Rat u Sloveniji: dokumenta Predsedništva SFRJ*. tom II, (jun – jul 1991), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012.; *Rat u Hrvatskoj: dokumenta Predsedništva SFRJ. tom III, (avgust-oktobar 1991.)*, Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije, Beograd, 2018.

[42] Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992., tematska zbirka dokumenata*, Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011.

[43] Prir. Vladimir Petrović, *Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan, Tom I: stenografske beleške sa proširenih sednica Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici*, Institut za savremenu historiju, Beograd, 2010., Isti, *Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan, Tom II: stenografske beleške sa zasedanja Narodne skupštine Republike Srpske*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2011., Isti, *Srpske političke elite i Londonska konferencija, Tom I: stenografske beleške sa sednice Saveta za usaglašavanje o državnoj politici Savezne Republike Jugoslavije*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2014., Isti, *Srpske političke elite i Londonska konferencija, Tom II: Dokumenta sa Londonske konferencije o bivšoj Jugoslaviji i zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija uz stenografske beleške sa sednica Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici Savezne Republike Jugoslavije*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2016.

[44] Navedena izdanja su dostupna preko poveznice https://isi.co.rs/projekti/jugoslovenska-kriza/?lang=cir

[45] *National security and the future*, Vol. 15., br. 1., 2-3., Zagreb, 2014.

[46] Tomo Šimić, *Dokumenti Predsjedništva BiH 1991 – 1994.*, Vol.7., num.1-4., Vol. 8., num. 1- 4., Zagreb, 2007.

[47] http://icr.icty.org

[48] ur. I. Lovrenović, P. Lucić, *Stenogrami o podjeli Bosne*, 1 – 2., Kultura&Rasvjeta – Civitas, Split, Sarajevo, 2005.

[49] Bibliografska publikacija o raspadu Jugoslavije koja je sastavljena tokom 1996. godine broji preko 2600 naslova koji obuhvaćaju monografske i serijske publikacije te dokumente OUN. pr. Dobrila Stanković, Zlatan Maltarić, *Svetska bibliografija o krizi u bivšoj Jugoslaviji*, Međunarodna politika, NIU Službeni list, Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1996.

njegovi tumači“, nudi uvid u literaturu koja se bavi ovim pitanjem, te kritiku različitih teorijskih stajališta brojnih naučnika prema pitanju raspada Jugoslavije.[50]

Za pitanje političkog djelovanja Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini tokom procesa raspada Jugoslavije i rata u Bosni i Hercegovini, od velike je koristi bila pravna analiza mirovnih planova koju je sačinio Kasim I. Begić,[51] dok je kratak, koristan i jasan uvid te kritiku u historijat bosanskohercegovačkog Ustava od 1974. godine do 1995. godine ponudio Edin Šarčević u svojoj knjizi.[52]

Historiografija o Bosni i Hercegovini u razdoblju s kraja 80-ih i početka 90-ih godina do sada nije problematizirala pitanja koja se postavljaju u ovom radu. U istraživanju ovog razdoblja bosanskohercegovačke prošlosti su ostvareni značajni rezultati. Naravno, prve rezultate je ponudila „strana“ historiografija,[53] kojoj je prioritet bio da publiku u vlastitoj sredini upozna sa „složenim povijesnim korjenima“ i „kulturnim osobenostima pojedinačnih južnoslavenskih naroda.“[54] Tako je Xavier Bougarel neposredno nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma objavio značajnu knjigu u kojoj je objedinio nekoliko tema u kojima problematizira bosanskohercegovački rat i preobražaje bosanskohercegovačkog društva kroz teme koje se odnose na historiju komunitarizma, ratna dešavanja, instituciju komšiluka tokom 19. i 20. stoljeća, te ratnu ekonomiju u Bosni i Hercegovini tokom ranih devedesetih godina.[55]

Michael Sells je u svojoj knjizi nastojao da ukaže na ulogu religije u uzrocima rata i ratnim zbivanjima,[56] no ključna i do sada najpotpunija razmatranja izvora sukoba i međunarodne intervencije u Bosni i Hercegovni nude Paul S. Shoup i Steven L. Burg.[57] O utjecaju međunarodne diplomacije na političke i vojne odnose u Bosni i Hercegovini do

---

[50] Jovo Bakić, *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
[51] Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
[52] Edin Šarčević, *Ustav i politika: kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni i Hercegovini*, Kult B, Vijeće kongresa Bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1997.
[53] Robert J. Donia, „Prolazna slava, djela o Bosni i Hercegovini na engleskom jeziku – 1990.-1999.“, *Prilozi*, 29, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000., 261-274., Ladislav Hladky, "Češka historiografija o Bosni i Hercegovini"., *Isto*, 275-280., Kristian Posa, „Historiografija o Bosni i Hercegovini u Mađarskoj (1980.-1998.).“, *Isto*, 281-300.
[54] Isto. 277.
[55] Knjiga je nakon francuskog izdanja *Bosnie, anatomie d'un conflit*, La Decouverte, Paris, 1996., tokom 2004. godine objavljena i u izdanju beogradske *Fabrike knjiga* dok je drugo, nešto izmjenjeno i dopunjeno izdanje objavljeno i na bosanskom jeziku pod naslovom *Bosna, Anatomija rata*, University press, Sarajevo, 2018.
[56] Michael A. Sells, *Iznevjereni most, religija i genocid u Bosni*, ITD Sedam, Sarajevo, 2002.
[57] Steven L. Burg, Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina, Ethnic Conflict and International Intervention*, Routledge, London-New York, 2015.

1994. godine je solidnu studiju napisao Zijad Šehić.[58] On je analizirao niz faktora koji su utjecali na proces disolucije Jugoslavije od sredine osamdesetih godina, a predstavio je angažman ključnih država koje su odlučivale o okončanju ratnog sukoba i pronalaženju adekvatnog ustavno-pravnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu.

Bez istraživanja, brojnih radova i knjiga profesora Roberta J. Donie,[59] koje između ostalog tematiziraju ulogu srpske političke elite u bosanskohercegovačkoj historiji tokom devedesetih godina 20. stoljeća, sam proces istraživanja, pa i pisanja ovog rada bi bio gotovo nemoguć.

Sabrina P. Ramet je dala ključni doprinos izučavanju i razumijevanju teme ovoga rada. Ona je u knjizi koja se bavi pitanjem uzroka raspada Jugoslavije, između ostalog nastojala tumačiti ulogu Srpske pravoslavne crkve u razdoblju do početka devedesetih godina.[60] Ramet je pokazala da je SPC svaki impuls vlasti nakon Drugog svjetskog rata, koji je bio usmjeren prema izmjenama teritorijalno-pravnog uređenja SPC sankcioniranog 1920. godine dočekivala neprijateljski.[61] U radu će biti pokazano da izuzetak nije bilo ni osamostaljivanje Bosne i Hercegovine početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, kao i napori koje je SPC poduzela da bi očuvala svoje jedinstvo i poziciju moći. Ustanovila je i kako je - da bi se razumjelo djelovanje SPC, potrebno razumjeti „način razmišljanja, skup radnih pretpostavki o svijetu, koje su rezultat problema, privilegija, sukoba, prednosti i neuspjeha“ kojim je SPC obilježena u svojem ukupnom iskustvu, a naročito nakon „pretrpljenog divljačkog napada“ u Drugom svjetskom ratu.[62] Ona je u u knjizi pod naslovom *Religija i politika u vremenu promene* podržala tezu o tome kako Crkva nije samo vjerska već je ona i politička organizacija, budući da promovira političke ciljeve koji utječu na zakone, ideje o pravima, školski program i ostale društvene vrijednosti. Naglasila je kako religijske organizacije po svojoj prirodi nisu apolitične, te da je vjerovanje u apolitičnost crkvenih

---

[58] Zijad Šehić, *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013. Temom utjecaja zapadne diplomacije na raspad Jugoslavije se bavio i Josip Glaurdić koji je koristio znatno širi obim građe. Josip Glaurdić, *Vrijeme Europe, Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, MATE, Zagreb, 2011.

[59] Robert J. Donia je sarađivao kao stručni svjedok tokom brojnih predmeta na suđenjima MKSJ https://ucr.irmct.org/. U svom radu je na različite načine pomagao rad brojnih obrazovnih i akademskih institucija, arhiva i biblioteka u SAD-u i Jugoistočnoj Europi. Autor je knjiga: *Sarajevo, biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.; *Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide*, Cambridge University Press, New York, 2015.; u koautorstvu s Johnom V. A. Fineom napisao je knjigu *Bosna i Hercegovina, tradicija koju su izdali*, Sarajevo, FAMA, 1995.; a sakupio je i priredio *Iz Skupštine Repubike Srpske, 1991-1996, Izvodi izlaganja poslanika*, University press, Sarajevo, 2012. https://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Exhibit/NotIndexable/IT-09-92/ACE135375R0000505983.TIF

[60] Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The disintegration of Yugoslavia from death of Tito to the fall of Milosevic*, Westview Press, Boulder, Colorado, 2002.

[61] Isto., 106-110.

[62] Isto., 114.

organizacija zapravo pogrešno razumjevanje religije.[63] Pravoslavlje se u tom smislu donekle razlikuje od katoličanstva, islama ili budizma jer se „usteže od univerzalnosti“ te su pravoslavne crkve – crkve pojedinačnih naroda.[64]

Da bi razumjeli perspektivu iz koje Srpska pravoslavna crkva djeluje potrebno je koristiti antropološke, sociološke i etnološke naučne studije. Christos Mylonas raspravlja o institucijama i nazorima na kojima se temelji identitet srpskog pravoslavlja.[65] Radovi Dušana Bandića o narodnoj religiji Srba,[66] Mirka Blagojevića u kojima analizira religijsku situaciju u kasnom socijalizmu i postsocijalizmu,[67] potom Nonke Bogomilove o refleksijama religijskog preporoda nakon 1990. godine u Jugoistočnoj i Istočnoj Europi,[68] kao i Dragoljuba B. Đorđevića,[69] te Ivana Cvitkovića[70] su radovi koji nude polazišne teorijske osnove za istraživanje i analizu odnosa Srpske pravoslavne crkve prema Bosni i Hercegovini u postsocijalizmu.

Doprinos Radmile Radić u istraživanju teme odnosa Srpske pravoslavne crkve prema državi,[71] kao i o ulozi Crkve tokom 90-ih je veliki,[72] no autorica u svojim radovima nije dublje ulazila u problematiku odnosa Srpske pravoslavne crkve prema Bosni i Hercegovini,[73] kao ni odnosa između Republike Srpske i Srpske pravoslavne crkve. Slično kao i Milorad Tomanić, koji je dao značajan doprinos razumijevanju tematike koja se odnosi na ideološku podršku koju je Srpska pravoslavna crkva pružila političkom i vojnom rukovodstvu

---

[63] Ista., *Religija i politika u vremenu promene*, Centar za ženske studije i istraživanja roda i Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2006., 123.
[64] *Isto.* 124.
[65] Christos Mylonas, *Serbian Orthodox Fundamentals, The Quest for an Iternal Identity*, CEU Press, Budapest, 2003.
[66] Dušan Bandić, *Carstvo nebesko, carstvo zemaljsko, ogledi o narodnoj religiji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008., Dušan Bandić, *Narodno pravoslavlje*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010.
[67] Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva, Sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.; Mirko Blagojević, „Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih do početka novog veka.“, *Teme, časopis za društvene nauke*, XXVII, 3., Niš, 2003., 411-436.; Mirko Blagojević, „Religijska situacija u SR Jugoslaviji: revitalizacija religijskog ponašanja i verovanja.“, *Teme, časopis za društvene nauke*, XXVII, 4., Niš, 2003., 525-552, Mirko Blagojević, „Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru tranzitnih društava Srbije i Crne Gore i Rusije.“, Filozofija i društvo, XXII-XXIII, 2003.
[68] Nonka Bogomilova, „Reflections on the Contemporary Religious *Revival*.“, *Teme, časopis za društvene nauke*, XXVII, 3., Niš, 2003., 513-523.
[69] Dragoljub B. Đorđević, „Pravoslavlje između neba i zemlje, trinaest pitanja i odgovora jednog sociologa religije.“, *Pravoslavlje između neba i zemlje*, Gradina, Niš, 1991., 5-32.
[70] Ivan Cvitković, *Konfesija u ratu*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2004.
[71] Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.
[72] Radmila Radić, „Crkva i *srpsko pitanje*“. ur. Nebojša Popov, *Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Samizdat FreeB92, Beograd, 2002., Radmila Radić, „Verska štampa 1985-1995. sa posebnim osvrtom na štampu SPC.“, ur. Thomas Bremer, *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn, 2002., 93-102.
[73] Radmila Radić, „Serbian Orthodox Church and the War in Bosnia and Herzegovina.“ ur. Paul Mojzes, *Religion and the War in Bosnia*, Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1998. 160-182.

Republike Srpske tokom ratova 90-ih godina, ali se nije dublje osvrtao na problematiku vezanu za Bosnu i Hercegovinu.[74] Armina Galijaš je posebno poglavlje doktorske disertacije u kojoj govori o promjenama koje su se tokom rata 1992. do 1995. godine dogodile u Banja Luci, posvetila odnosu SPC i političke elite u Republici Srpskoj,[75] pri čemu je zapravo razmatrala odnos *symphonie* koji je bio uspostavljen između velikodostojnika Srpske pravoslavne crkve i „države".

Dosadašnja naučna istraživanja nisu ponudila cjeloviti odgovor na pitanja koja se postavljaju u radu, a odnose se na ulogu Srpske pravoslavne crkve u ratovima koji su uslijedili nakon raspada Jugoslavije i na istraživanje povezanosti njene političke djelatnosti sa zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjenim u Bosni i Hercegovini tokom prve polovice devedesetih godina 20. stoljeća. Isto tako nije ispitana uloga ideologije *svetosavlja* u odnosu SPC prema Bosni i Hercegovini kao subjektu međunarodnog prava, dok je samo u najkraćim naznakama bilo nešto riječi o položaju ove crkve u Republici srpskoj.[76]

U prvom poglavlju rada se iznose političke pretpostavke i teorijski okvir koji se odnosi na proces „raspada religije" na kojima su djelatnici Srpske pravoslavne crkve kao organicistički tumači[77] pronosili ideologiju *svetosavlja*. Biti će oslikan ustavnopravni razvitak i razvoj političkih odnosa u Bosni i Hercegovini od 1989 do 1995. godine, te utvrđen položaj vjerskih zajednica i Srpske pravoslavne crkve u društvu. U najkraćim crtama u poglavlju su skicirani načini na koji je Srpska pravoslavna crkva afirmirala predmoderni svjetonazor u društvu, te način na koji je kroz svoju štampu vršila konstrukciju neprijatelja.

U drugom poglavlju se govori o promjeni političke percepcije Srpske pravoslavne crkve tokom osamdesetih godina 20. stoljeća. Nakon smrti Josipa Broza Tita Srpska pravoslavna crkva pokreće jednu žestoku ideološku borbu prema izmjeni vlastite pozicije moći, te u odnosu na prethodno razdoblje nastoji zadobiti istaknutiju društveno-političku ulogu.

Masovna vjerska okupljanja su se na teritoriji Bosne i Hercegovine ispoljavala kao nastavak „događanja naroda" iz 1988. godine, ali pod religijskim plaštom. O takvom vidu političkog djelovanja crkeve, ali i o agresivnom ispoljavanju nacionalističkih pretenzija za vrijeme proslavljanja 600-godišnjice Bitke na Kosovu, uspostavljanju mitoloških matrica u jugoslavenskom društvu govori se također u drugom poglavlju rada.

---

[74] Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001.
[75] Armina Galijaš, *Eine Stadt im Krieg, Der Wandel der Bosnischen Stadt Banja Luka*, doktorska disertacija, Universitat Wien, Beč, 2009., 171-183.
[76] Čedomir Antić, Nenad Kecmanović, *Istorija Republike Srpske*, Nedeljnik, Beograd, 2016., 411-417.
[77] Siniša Malešević, „Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama." *Reč*, Fabrika knjiga, Beograd, 2003, br. 70.16/2003, 33-51.

Mitom se u ovom radu smatra način na koji zajednica, odnosno nacija uspostavlja i određuje temelje vlastitog bića, vlastite sisteme vrlina i vrijednosti. Mit je set vjerovanja, percepcija, koje nisu historijski zasnovane i ne moraju biti utemeljene na provjerenim činjenicama, a koje zajednica uspostavlja o sebi i u njih vjeruje.[78]

Treće poglavlje govori o politizaciji pitanja povratka nacionalizirane vjerske imovine, kao i o politizaciji pitanja očuvanja postojećih i izgradnje novih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini od kraja 80-ih i početka 90-ih godina 20. stoljeća. Srpska pravoslavna crkva je političku djelatnost nastavila kroz „sakralizaciju" javnog prostora, političku zloupotrebu ideologije *svetosavlja* kroz obilježavanje godišnjice Velike seobe Srba iz 1690. godine i jubileja *Stradanja* od ustaškog terora 1941. godine.

Četvrto poglavlje rada pokazuje na koji je način Srpska pravoslavna crkva pružila ideološku i političku podršku procesu „regionalizacije" Bosne i Hercegovine, stvaranju jednonacionalnih teritorijalnih organizacija te osnivanju i funkcioniranju Srpske republike Bosne i Hercegovine tokom 1992. godine.

Peto poglavlje govori o odnosu srpske političke elite sa Srpskom pravoslavnom crkvom i stavovima Srpske pravoslavne crkve prema mirovnim prijedlozima i pregovorima vođenim od 1993. do početka 1996. godine. U ovom poglavlju će biti ispitano kakav je bio stav i politička percepcija Srpske prvoslavne crkve prema odlukama međunarodne zajednice tokom pregovora vezanih za ustavno, političko i teritorijalno uređenje Bosne i Hercegovine, odnosno kada je - prema percepcijama Crkve, vođena politička i vojna bitka za „oslobođenje" srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Cilj rada je da se na osnovu izvorne građe i njene analize pokaže odnos Srpske pravoslavne crkve prema Bosni i Hercegovini kao subjektu međunarodnog prava, te da se kroz ispitivanje tog odnosa pokaže kako je Srpska pravoslavna crkva svojim djelovanjem nastojala prekinuti modernizacijske tokove društva i ukupnu društvenu svijest svesti na primitivnu, predmodernu, mitološku matricu.

Ispitati će se utjecaj ove crkve na ratna zbivanja i ukupne društveno-političke prilike od 1989. do 1996. godine, njena podrška i uloga u poticanju na ratno djelovanje. Pokazat će se na koji je način SPC željela ostvariti političku moć i kakva je bila njena uloga u procesu homogenizacije i političke mobilizacije Srba u Bosni i Hercegovini. Ispitat će se uloga SPC u dehumanizaciji nesrpskog stanovništa, te uloga SPC u negiranju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

[78] George Schopflin, „The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths", 19-20.

U radu će se razmatrati djelovanje Srpske pravoslavne crkve i njena podrška srpskom nacionalnom projektu. Ispitati će se da li je Srpska pravoslavna crkva svojim djelovanjem nastojala prekinuti modernizacijske tokove društva i ukupnu društvenu svijest svesti na predmodernu, mitološku matricu, te da li je takvo društvo uspješno potaknula na ratno djelovanje koje je u njenim redovima percipirano kao obred u kojem se žrtvuje *Drugi* s ciljem homogenizacije srpskog naroda i političkog zaokruživanja teritorija.

I. POLITIČKE PRETPOSTAVKE I TEORIJSKI OKVIR

1. Ustavnopravni položaj Bosne i Hercegovine (1974-1995.)

Nakon Drugog svjetskog rata je kroz rad Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine uspostavljena Bosna i Hercegovina kao jedna od šest jugoslavenskih republika. Ova republika je zauzimala središnji geografski položaj zajedničke jugoslavenske države, a unutar republičkih granica koje su bile gotovo istovjetne granicama iz austrougarskog razdoblja. Naziv države, kao i nacionalna identifikacija velikog dijela stanovništva tokom prošlosti proistječu iz geografskog pojma - rijeke Bosne, nisu bili nominirani na osnovu dominantne nacionalne grupe, niti je i jedna od njenih etničkih skupina imala demografsku većinu.[79]

Jedno od ključnih pitanja koje srpske nacionalne elite u Bosni i Hercegovini pokreću 1991. godine je bilo pitanje njenog budućeg ustavno-pravnog uređenja, čime se nastojala osporiti bosanskohercegovačka državnost i njen ravnopravan položaj u raspadu jugoslavenske federacije. Srpski nacionalistički krugovi su osporavali Ustav Bosne i Hercegovne koji je donesen 21. februara 1974. godine budući je isti nudio pravne okvire procedurama koje su vodile međunarodnom priznanju Bosne i Hercegovine 1992. godine. Ustavni sistem je od početka rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine bio funkcionalan na onim dijelovima Republike Bosne i Hercegovine koji su bili pod kontrolom Vlade Bosne i Hercegovine, koja je smještena u Sarajevu - u stranim medijima često i netačno označavane „muslimanskom“.[80]

Prvi udarac na bosanskohercegovačku ustavnost, a kao „normativna podloga“ za pripajanje dijelova Bosne i Hercegovine Srbiji je bilo donošenje ustavnih rješenja srpske republike Bosne i Hercegovine od 16. marta 1992. godine. Ovaj je Ustav srpske republike naglašavao etnički princip, i u njemu je za razliku od ranijih ustavnih rješenja u prvi plan stavljena nacionalnost, teritorijalnost i homogenizacija srpskog, pravoslavnog stanovništva.[81]

Tekst Ustava Republike Bosne i Hercegovine koje je bio utvrđen odlukom Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine od 24. februara 1993. godine predstavljao je prečišćeni tekst Ustava SR Bosne i Hercegovine iz kojega su ukinute odredbe koje nisu bile u

---

[79] Robert J. Donia, John V. A. Fine, Jr., *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*, Institu za istoriju, Sarajevo, 2011., 129.,

[80] Edin Šarčević, *Ustav i politika: kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni i Hercegovini*, Kult B, Vijeće kongresa Bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1997., 16-18.

[81] Isto., 30.

saglasnosti sa Odlukom o nezavisnosti Republike, potom odredbe koje su posredstvom socijalističke države i samoupravljanja regulirale odnose u političkom i ekonomskom sistemu i sl. Ovim Ustavom je promjenjeno ime Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u Republiku Bosnu i Hercegovinu pod kojom se podrazumjevao cjelokupni državni teritorij u međunarodno priznatim granicama. Ozakonjen je princip građanske parlamentarne demokratije koji je u srpskim, a potom i hrvatskim nacionalističkim krugovima postao predmet osporavanja, a suverenitet polazi od apstraktnog građanina, državljanina Bosne i Hercegovine.[82] Ovaj Ustav je naglašavao državnopravni kontinuitet i teritorijalnu komponentu Bosne i Hercegovine, koje su bile ustanovljene tokom prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i drugog zasijedanja AVNOJ-a.

Ustav Federacije Bosne i Hercegovine je donešen 30. marta 1994. godine u okvirima mirovnih pregovora koji proizašli iz Sporazuma u Washingtonu, a počivao je na pogrešnim političkim premisama i konstrukcijama tadašnjih političkih aktera i mirovnih posrednika, koji su smatrali da se u Bosni i Hercegovini vodi isključivo etnički rat u kojemu jedni protiv drugih ratuju bosanskohercegovački narodi, kao i da ekskluzivno pravo zastupanja interesa stanovništva u Bosni i Hercegovini pripada nacionalnim strankama koje su pobjedile na izborima 1990. godine.[83]

Logičan nastavak „Washingtonskog ustava“ bio je „Dejtonski ustav“ pod kojim se podrazumijeva tekst u okviru Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini koji je sklopljen u Daytonu, a potpisan 14. decembra 1995. godine u Parizu. „Dejtonskim ustavom“ je država dobila novi naziv – Bosna i Hercegovina, a sastavljena je iz dva entiteta čije su granice ocrtane ratnim djelovanjima, a kao rezultat zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Ovi entiteti, Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine danas imaju pretpostavku državnosti i zakonodavnih kompetencija.[84]

2. Ustavno-pravni položaj vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini (1974-2004.)

Položaj Srpske pravoslavne crkve, kao i ostalih vjerskih zajednica u Jugoslaviji je bio definiran ustavnim i zakonskim rješenjima, koja su vjerskim zajednicama garantirala ravnopravnost, štitile tekovine NOB-e i ideologiju *bratstva i jedinstva.* Ustav je garantirao slobodu savjesti i i vjeroispovjesti, a vjerskim zajednicama je omogućeno obavljanje vjerskih

[82] Isto., 23-26.
[83] Isto., 42-50.
[84] Isto., 51-52.

poslova i obreda ukoliko nisu u suprotnosti sa Ustavom koji je zabranjivao i zloupotrebu vjere u političke svrhe.

Zakonom je zabranjivana zloupotreba vjerskih poslova, vjerske nastave, vjerskih obreda i štampe u političke svrhe i svako izazivanje i raspirivanje vjerske netrpeljivosti, mržnje i razdora. Zakonom je vjernicima jamčeno da zbog svojih vjerskih ubjeđenja ne mogu imati ograničenja koja im pripadaju. Zakon je predviđao financijsku pomoć države vjerskim zajednicama, a regulirano je i pitanje vjerske nastave u školama, kao i pitanje vršenja obreda koji su se imali obavljati samo u vjerskim objektima, a na javnom prostoru uz traženje posebne dozvole državnih vlasti.[85]

Ispovjedanje vjere je bilo slobodno i smatrano je privatnom stvari pojedinca, a vjerske su zajednice bile slobodne u vršenju vjerskih poslova i vjerskih obreda. Imale su mogućnost osnivanja vjerskih škola za spremanje svećenika, a zloupotreba vjere i vjerske djelatnosti je bila protuustavna, kao što je bilo i zabranjeno održavanje vjerskih skupova ukoliko bi se ocjenilo da isti mogu narušiti "bezbednost javnog reda, zdravlja i morala, ili osnovnih prava i sloboda drugih lica".[86]

U odnosu na naprijed rečeno, usvajanjem *Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica* u Skupštini SR Bosne i Hercegovine krajem 1976. godine se i zakonski zabranjuje svako spriječavanje ili ometanje vršenja vjerskog obreda i vjerskih poslova, te se propisuje na koji način strani državljani imaju prisustvovati vjerskom skupu.[87] Vjerske zajednice su u zakonskim granicama mogle imati pravo svojine nad nekretninama.[88]

Na prostoru Jugoslavije je do kraja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća bilo oformljeno oko 50 vjerskih zajednica, koje su brojale od nekoliko desetina do nekoliko miliona vjernika i brojnih vjerskih institucija. Profesionalno vjersko osoblje je prema procjenama brojalo 20 000 lica, koji se obrazovao u 30 srednjih vjerskih škola i u 12 visokih teoloških ustanova. U ovim je ustanovama u istom razdoblju nastavu pohađalo preko 2 000 učenika i oko 1 000 studenata. Vjerske zajednice u Jugoslaviji su posjedovale ukupno oko 20

---

[85] Denis Bećirović, „Ustavno i zakonsko reguliranje statusa vjerskih zajednic u socijalističkoj Bosni i Hercegovini od 1945. do 1991. godine." u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji,: zbornik radova*. UMHIS, Sarajevo, 2017., 120-124.

[86] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), pov. broj: 02-63/89, Komisija SIV-a, Informacija o ustavnim i zakonskim propisima kojima se garantuje sloboda misli, savesti, veroispovesti i verskih ubedjenja, kao i mere koje država preduzima u cilju suzbijanja verske netolerancije i diskriminacije u SFRJ, Sarajevo, 16. XI 1989., 2., 5.

[87] Denis Bećirović, Isto., 136.

[88] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), pov. broj: 02-63/89, Komisija SIV-a, Informacija o ustavnim i zakonskim propisima kojima se garantuje sloboda misli, savesti, veroispovesti i verskih ubedjenja, kao i mere koje država preduzima u cilju suzbijanja verske netolerancije i diskriminacije u SFRJ, Sarajevo, 16. XI 1989., 2.

000 verskih objekata (crkava, kapela, manastira, džamija, bogomolja i drugih kulturnih objekata). Procjenjuje se da je nakon Drugog svjetskog rata izgrađeno oko 3 000 novih vjerskih objekata svih vjerskih zajednica na prostoru Jugoslavije.[89] Pod zaštitom države su bili svi veliki i značajni sakralni objekti kulture, a to je značilo da se pored sredstava koje je obezbjeđivala pojedina vjerska zajednica, održavaju i uz određenu materijalnu pomoć države.

Vjerske zajednice su imale znatan izvor prihoda za koje nisu podnosile račun ni društvenoj zajednici ni državnim organima. U ove prihode su ulazili prihodi ostvareni putem obavljanja vjerskih poslova, obreda, od poljoprivredne djelatnosti, najamnine zgrada i drugih nekretnina u vlastitom posjedu, od kućne radinosti, od vjerskog turizma te od poklona i dotacije iz inozemstva.

Na Osmoj sjednici Komisije održanoj početkom 1988. godine je ukazano na potrebu da se "uspostavi društvena kontrola nad prihodima koje ostvaruju vjerske zajednice (izvori i visina sredstava) i izgrade kriteriji za jedinstvenu politiku u Republici u pogledu oporezivanja vjerskih službenika.[90]

Vjerske zajednice su izdavale brojne vjerske publikacije u milionskom tiražu, a "očigledna politizacija nekih vjerskih glasila [...] prošla je bez značajnijih primjedaba od strane nadležnih društveno-političkih faktora tako da vjerske zajednice, zadovoljne ovim stanjem, smatraju da im je 'priznat legitimitet', uprkos Ustavu i zakonima, da neometano utiču na formiranje društvene svijesti čitalaca i na njihovo političko ponašanje." U SR Bosni i Hercegovini je do kraja osamdesetih bilo registrirano 27 glasila, od kojih je Islamska vjerska zajednica izdavala 6, katolička crkva 17 i Srpska pravoslava crkva 4.[91]

Sve jugoslavenske republike i autonomne pokrajine su u skladu s Ustavom donijele zakone kojima su bile uređene garancije slobode vjere i vjerske djelatnosti. Održavanje vjerskih skupova je bilo zakonom zabranjeno, a "u cilju zaštite bezbednosti javnog reda, zdravlja i morala, ili osnovnih prava i sloboda drugih lica".[92] Vjerske zajednice su u svom nastojanju da „izađu“ iz podređene pozicije u sustavu raspodjele moći navedeni zakon narušavale.

---

[89] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), pov. broj: 02-63/89, Komisija SIV-a, Informacija o ustavnim i zakonskim propisima kojima se garantuje sloboda misli, savesti, veroispovesti i verskih ubedjenja, kao i mere koje država preduzima u cilju suzbijanja verske netolerancije i diskriminacije u SFRJ, Sarajevo, 16. XI 1989.

[90] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, (KVZ), Str. Pov. Broj: 011-4/88, Sarajevo, 2. 02. 1988. god.

[91] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj : 02-65/88, Informacija o nekim problemima provodjenja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica i aktuelnim aspektima njihovog djelovanja u SR BiH, Sarajevo, decembra 1988., 10.

[92] Isto. 5.

Priliku za promjenom vlastitog ustavno-pravnog položaja vjerske zajednice su tražile tokom osamdesetih godina, te su bile činioci jednog šireg spektra političkih aktera koji je za cilj imao smjenu vlasti i promjenu političkog poretka.[93]

Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica iz 1976. godine je u Bosni i Hercegovini prestao važiti tokom 2004. godine usvajanjem *Zakona o slobodi vjere i pravnom položaju vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini* koji svojim sadržajem sankcionira i rječito govori o „trijumfu crkve". Crkve i vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini su ovim zakonom dobile status pravne osobe.[94] *Religiozno* kao kolektivno, masovno ispoljavanje osjećaja prema bogu izlazi iz sfere privatnog i postaje ne samo *potreba* kojom je pojedincu ili grupi, zajednici garantirana sloboda vjere, koju je imao i kod prijašnjih zakonskih rješenja, već ono postaje i društvena *prednost* u svakodnevnom životu pojedinca.

3. Afirmacija predmodernog svjetonazora

Sveštenstvo Srpske pravoslavne crkve je tokom osamdesetih godina u simbiozi sa organicističkom kulturnom i intelektualnom elitom, okupljenom oko Udruženja književnika Srbije i Srpske akademije nauka i umetnosti počelo konstruirati sliku žrtve vlastitog naroda i stvarati vlastiti viktimološki narativ, jedan tanatološki filozofski krug preko kojega je dalje tražen način za dobijanje istaknutije pozicije moći u društvu.

Sveštenstvo SPC je među vlastitom srpskom, pravoslavnom zajednicom prije svega artikuliralo *organicističko tumačenje* ideologije svetosavlja te oživljavalo narativ kosovskog mita čime su konstruirali ideal jednog predmodernog, primitivnog društvenog ambijenta – svojevrsnu *arkadiju*,[95] u kojoj su širili jezik mržnje, straha i netrpeljivosti prema *drugome* koji je bio neophodan za narednu, nasilnu fazu.

---

[93] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Broj: 011-/88, *Izvještaj o radu Komisije Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH za odnose sa vjerskim zajednicama u 1987. godini i Program rada za 1988. godinu*., Sarajevo, januara 1988. godine., 3.

[94] *Zakon o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini* je donesen na sjednici *Predstavničkog doma*, održanoj 22. januara 2004. godine i na sjednici *Doma naroda*, održanoj 28. januara 2004. godine, a na osnovu Ustava Bosne i Hercegovne. www.mpr.gov.ba https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiw2duL_4ntAhVFs4sKHd7CP0QFjAAegQIAxAC&url=http%3A%2F%2Fwww.mpr.gov.ba%2Fbiblioteka%2Fzakoni%2Fbs%2FZAKON%2520o%2520slobodi%2520vjere.pdf&usg=AOvVaw1HnT3yX7NkuxUULVFWekXo

[95] Pod pojmom arkadija na ovom mjestu smatra se umjetnički toponim, zemlja obilja u kojoj se odvija neiskvaren, prirodan, naivno sretan život. Arkadija je fikcija utopijskoga svijeta u udaljenom prostoru, ali i u prošlom vremenu. Arkadija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 8. 4. 2022. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=3857

3. 1. Svetosavlje

Vi ne pitate da li je Sveti Sava zaslužan da ga Srbi veličaju! Ne pitate u čemu je veličina i značaj Svetog Save, već zašto ga Srbi veličaju! [...] Veličaju ga, jer da nije bilo njega, onakvog kakav je bio, danas ne bi bilo Srba na ovoj vetrometini Balkana. [...] Sveti Sava je bio prvi srpski prosvetitelj, književnik, hroničar, pravnik, diplomata, misionar i prvi arhiepiskop, pa zbog svega toga i prvi narodni svetitelj koga poštuju ne samo Srbi već i drugi narodi. [...] Duh koji i danas greje srca naših ljudi nazivamo svetosavlje. To nije neki drugi vid pravoslavlja nego njegova dubina, primena Hristove uzvišene nauke.[96]

(Žarko Gavrilović, protojerej)

Crkva je pod koprenom nauka Svetoga Save, *Svetosavlja* od kraja 80-ih godina nastojala politički homogenizirati srpsko pravoslavno stanovništvo, a potom je, zanemarujući i negirajući nove međunarodne političke okolnosti nastale nakon međunarodnih priznanja jugoslavenskih republika i donošenja novih Ustavnih akata, Crkva djelovala na političke prilike u Bosni i Hercegovini.

Ideja *Svetosavlja* kao sofisticiranog intelektualnog konstrukta je skovana tokom tridesetih godina 20. stoljeća među krugom okupljenim oko vladike žičkog Nikolaja Velimirovića, a imala je brisati granice između religijske misli i nacionalizma kao sekularne političke ideologije.[97] Od sredine osamdesetih je kroz crkvenu štampu pokrenuta akcija za povratak zemnih ostataka Nikolaja Velimirovića iz Sjedinjenih Američkih Država u Srbiju,[98] koju je pratila serija tekstova koji su za cilj imali afirmati i tumačiti *svetosavlje* među širom javnosti, da bi takva metamorfozirana interpretacija pravoslavlja, koja je bila prilagođena političkom kontekstu vremena s kraja 80-ih i početka 90-ih godina, svoj vrhunac doživjela s povratkom zemnih ostataka Nikolaja Velimirovića iz Sjedinjenih Američkih Država u Srbiju sredinom 1991. godine.

Velimiroviću je krug sveštenika okupljenih oko časopisa *Glas Crkve* pripisivao nadnaravne, proročke sposobnosti, slavio se kao svetac i uzoriti srpski vladika,[99] a isto su mišljenje dijelili i mnogi drugi utjecajni sveštenici u Srpskoj pravoslavnoj crkvi.[100]

---

[96] Žarko Gavrilović, "Vi pitate, Naš urednik odgovara (3) – Zašto Srbi toliko veličaju Svetog Savu?", *Pravoslavlje*, XXIV, 15. januar 1990, 548., 3.
[97] Maria Falina, „Svetosavlje. A Case Study in the Nationalization of Religion". u: *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, 101, Fribourg, 2007., 505-527.
[98] Radmila Radić, "Crkva i srpsko pitanje", 306.
[99] Isto.

Kroz crkvenu štampu krajem osamdesetih, su pravoslavni vjernici pozvani da slijede dvije „orijentacije“, kako je to nazivano, *svetosavsku* i *vidovdansku*. Svetosavska orijentacija je imala označavati geografski prostor, njegov „horizontalni“ opseg, dok je vidovdanska orijentacija označavala „duhovno i nacionalno“ jedinstvo, povezivala Srbe u zemlji i inozemstvu.[101] Isti su sveštenici razvili i sintezu populističkog nauka Justina Popovića i Nikolaja Velimirovića „o Srbinu kao *Bogočoveku*“ u kojem se željela dokazati superiornost i samodovoljnost Srba.[102]

Premda je autentičnost Velimirovićevih tekstova objavljenih na stranicama crkvene štampe dvojbena, ona u dosadašnjim naučnim istraživanjima nije bila dovođena u pitanje.[103] Crkvena štampa Popovića i Velimirovića uzima kao autoritete i prikazuje ih kao duhovnike koji su kritizirali humanizam, europsku civilizaciju i materijalistički duh i koji su dali znatan doprinos „razlaganju evropske civilizacije u vidu čovekoboga“ kojemu je suprotstavljen svetosavski *bogočovek.*[104]

Pravoslavni teolog Dimitrije Kalezić je *Svetosavlje* smatrao „temeljnim dokazom srpskog identiteta“,[105] te sugerirao da bi se pitanje srpskog identiteta moglo riješiti kroz duhovnu kulturu, čime se zapravo želi spriječiti daljnja modernizacija društva, bilo kakav napredak i zadržati postojeće stanje. Prema Kaleziću „industrijska“ kultura slijedi nakon „naučne eksplozije“ i „tehničke ekspanzije“ čemu se on, kao pravoslavac i Srbin - protivi i smatra ih negativnim društvenim pojavama.

Kod konstruiranja problematike Kalezić je *kulturu*, podijelio na dva tipa: na duhovnu (koju etimološki veže za *kult*) i industrijsku (koju smatra i civilizacijom). Duhovna kultura je prema Kaleziću „dubinska“, unutrašnja ljudska, dok je industrijska kultura vanjska i površna, podređena materijalnoj proizvodnji. Potom je postavo „akutno i izazovno“ pitanje identiteta te izrazio stav da savremenik „srednje i mlađe generacije [...] odbacuje dojučerašnju orijentaciju u kulturi, odnosno u civilizaciji. [...] on traži i tradicionalno i egzistencijalno

---

[100] *Glas Crkve* je časopis za hrišćansku kulturu i crkveni život kojeg izdaje sveštenstvo eparhije šabačko-valjevske.

[101] ABiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, 1988., 102., Informacija o nekim aktuelnim pitanjima odnosa sa vjerskim zajednicama u SR Bosni i Hercegovini, Sarajevo, februara 1987. godine, 3.

[102] Isto, 3-4.

[103] Kroz ovaj rad nije moguće postaviti pitanje ukupnog Velimirovićeva opusa, tako da ću se ukratko osvrnuti na tekst pod naslovom *Opomena Srbima rodoljubima* koji se pripisuje Nikolaju Velimiroviću, a koji je u štampi objavljen prvo krajem 1991. godine, a potom i početkom 1992. godine. O ovome vidjeti i Mirko Đorđević: „Populistički zaklon ličnosti“, Dijalog, časopis za filozofska i društven pitanja, 1-2, 2003, Sarajevo, 274-288., i Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma, Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Ogledi 6., Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2005., 42.

[104] Radmila Radić, Isto, 306-307.

[105] Dimitrije Kalezić, „Svetosavlje – temeljni dokaz srpskog identiteta“. u: *Pravoslavlje*, XXIII, 1. 2. 1989., 525., 1.

objašnjenje“, a odgovore nalazi u religiji, koja za razliku od ideologije nije „naknadni rezultat ljudskoga življenja“.

Kalezić je u narednim redovima nominativno nastojao, ali nije uspio otkloniti povezanost Svetosavlja i *ideologije*, tvrdeći da Svetosavlje nije ideološki projekat. Prema njegovu tumačenju jezgro Svetosavlja čini na ontološkim temeljima osnovan projekat. Projekat Svetoga Save prema Kalezićevim riječima može biti shvaćen samo „ispod – bioloških dubina i predintelektualnih duboko umnih pod-osnova – dakle, iz ontoloških bezdana posmatran“. Kako bi konstruirao i postavio temelje političkog, kulturnog i vjerskog identiteta srpskog naroda Kalezić je u tekstu, kao tijek jednog procesa povezao tri tačke: pokrštavanje, potom opismenjavanje - djelovanje Svete Braće Ćirila i Metoda, te „pokret i radikalne reforme“ Svetog Save kao treću tačku. Pokrštavanjem, odnosno „hrišćanizacijom slovenskih plemena“ je srpski narod „afirmiran pred istorijom“ te ulazi u „svijet ondašnje kulture“. Djelovanjem Svete Braće „velika slovenska familija naroda“ je ušla u „orbit vizantijske kulture i istočnoga hrišćanstva.“

Kalezić je povezao i preslikavao događaje iz prošlosti sa vlastitim, suvremenim socijalnim i političkim tumačenjem trenutka s kraja osamdesetih godina. Dok piše kako je Sveti Sava znao za „kirilo-metodijevsko shvatanje da čovjek kao slika Božja treba da je neposredno, kroz svoj jezik kao prafunkciju, otvoren svome Originalu, Bogu, a ne da mu se obraća kroz nečiji tuđi jezik, i kulturu uopšte, koja mu je budući tuđa, nametnuta spolja i mehanička“ on upozorava na ugroženost srpskog identiteta i sugerira na opasnost od nametanja stranog jezika i kulture.

Svako zbližavanje sa drugačijim i *Drugim*, napredak kroz sfere nauke, kao i tehnološko usavršavanje Kalezić smatra nepotrebnim, štetnim, potencijalno opasnim i destruktivnim, budući da dovodi do izlaganja i narušavanja „najdubljeg osnova“ identiteta pojednica, čime je onda narušen i identitet „naroda kao saborne cjeline“.

Neprihvaćanjem ovakvih postavki i na ovaj način interpretiranog toka zbivanja bi se prema Kaleziću u pitanje doveo cjelokupni identitet srpskog pravoslavnog naroda, koji svoju vitalnost ne crpi iz otvorenosti ka novim saznanjima, već iz predmodernog razdoblja i konstruirane slike prošlosti. Kalezić ističe kako je Svetosavlje kod Srba formiralo „jedan mentalitet kroz nekoliko vjekova i jednu psihologiju, etiku trpenja i viteškog podviga, duboko pamćenje prošlosti i nepoljuljanu nadu u budućnost“.[106]

[106] Dimitrije Kalezić, Isto, 1.

Uporedo s teološkim tumačenjima, a kako bi se Sveti Sava približio što širem krugu ljudi, organizirane su brojne masovne proslave i javna okupljanja u čast ovog sveca koje su svoj pojavni vrhunac imale u činu osveštenja Krsta Svetog Save 10. maja 1989. godine,[107] podizanjem centralne kupole,[108] te liturgijom koja je služena 25. juna 1989. godine i postavljanjem zlatnog krsta na kupolu hrama čemu je prisusvovao velik broj vjernika, a čime je i završen proces izgradnje konstrukcije hrama posvećenog Svetom Savi.[109]

Pravoslavlje je u tu svrhu od početka 1989. godine pisalo niz tekstova na središnjim stranicama časopisa koje su pratile i donosile vijesti vezane za proces izgradnje Hrama Svetog Save.[110] Redakcija *Pravoslavlja* je u „ovakvom kriznom vremenu i u ovako teškim prilikama" opravdavala gradnju hrama božijim čudom koje djeluje u „vremenima kriza i nevolja" kada se događa preporod srpskog pravoslavnog naroda i to na onom „mestu gde su bezdušni neprijatelji pre skoro 400 godina u paklenoj mržnji spalili mošti Svetog Save", a hram je „očigledno čudo tog svenarodnog duhovnog preporođaja."[111]

Na Savindan, 27. januara 1989. godine je na Kolarčevom narodnom univerzitetu o Svetosavlju predavanje održao Radovan Samardžić. Smještajući život i djelovanje sina Stefana Nemanje, Rastka Nemanjića u vremenski i politički kontekst, Samardžić je istaknuo kako je 1208. godine Sveti Sava nakon utemeljenja nezavisne srpske crkve istu najuže povezao s narodom i njegovim duhovnim potrebama. Samardžić drži da je djelovanje Svetog Save za jedan od ciljeva imalo stvaranje nepodjeljene zajednice, te je on Crkvu „sasvim približio državi, a ovu priklonio crkvi". Istakavši kako je Sveti Sava uz pripajanje bliskih zemalja „narodu dao veru kao deo njegove kulture i svakidašnjeg života, onu koja je sve njegove delove sklopila u istu duhovnu celinu i sve ih povela zajedničkom cilju, [...]".[112]

Usporedivši stanje grčkog i srpskog naroda po osmanskom osvajanju i dolasku na Balkan, Samardžić je našao kako je za razliku od Grka, koji su se nacionalnio preobrazili i počeli da se identitetski oslanjaju na klasično doba, kod Srba to bilo nešto drugačije upravo zbog Svetosavlja, te su Srbi zadržali svoj identitet u kojem je: „Svetosavljem (je) proniknuto sve, i dinastija Nemanjića u državi i dinastija Nemanjića u Crkvi, i laički i verski zakon, i

[107] Dragan Vukić, „Osvećen Krst Svetog Save"., *Pravoslavlje,* XXIII, 532., 5.
[108] „Počelo podizanje centralne kupole.", *Pravoslavlje,* XXIII, 533., 8-9.
[109] Živan Milosavljević, „Osećaj sete, Povodom završetka konstrukcije hrama"., *Pravoslavlje,* XXIII, 536., 8-9.
[110] *Pravoslavlje,* XXIII, 523.-544. 1
[111] *Pravoslavlje*, „Svetosavska duhovna smotra"., XXIV, 15. 1. 1990., 548., 1
[112] Tekst predavanja održanog na Svetosavskoj akademiji objavljen je u *Pravoslavlju*, „Svetosavlje i kosovski zavet.", 15. februara 1989.,526., 1-3.

smisao pisane reči i poruka umetnosti, posle svega i onaj duh u kome se obrazovao karakter srpskog naroda."[113]

U procesu obnove monaštva, Samardžić vidi mogućnost napretka u duhovnom i umjetničkom stvaralaštvu, kao i u zakonodavstvu, koje je bilo idejni osnov za stvaranje svete državne loze Nemanjića, što analogno spaja sa vlastitim savremenim potrebama pravoslavlja. Samardžić sugerira da bi srpska nacionalna i državna zajednica, koja je prema njemu ugrožena, a želi li biti neuništiva - trebala bi imati osnov i proizlaziti iz religije, iz pravoslavlja, Svetosavlja i slavljenja svete loze Nemanjića, a predvođena Srpskom pravoslavnom crkvom i naukom Svetoga Save. Prema teolozima Srpske pravoslavne crkve uzorna figura koja će predvoditi društvo i ideal koje će to društvo slaijediti je trebao biti Sveti Sava.[114]

Figura ovog sveca Srpske pravoslavne crkve je poslužila u obračunu vrha crkve s političkim elitama u Srbiji, a kao predstava uzoritog vladara iz prošlosti koji je imao dijametralno suprotne karakteristike političkih rukovodstava u Srbiji i njihove vladavine.

Saradnik Istorijskog instituta SANU Miodrag M. Petrović je kritizirao srbijansku vlast držeći da je sakrivanjem istine - vlast, odnosno „izopačeni vlastodržac koji primjenjuje zakone strahovlade – narodu oduzeo slobodu i dostojanstvo čovjeka. Izrazio je mišljenje kako je za napredak društva potrebna skladna saradnja Države sa Crkvom pozivajući se na teoriju o simfoniji, odnosno onakvom odnosu između crkve i države kakav je bio utemeljen za vrijeme Nemanjića. Takvim poretkom bilo bi iz društva isključeno samovlašće i tiranija, budući je takav ustroj „srastao za dušu Srbina.“ Ovako zasnovan odnos bi prema Petroviću doprinjeo boljem ostvarivanju odgojnog programa u školama kao i razvoju zanemarene tradicije „lepog ponašanja, skladnog oblikovanja duše, karaktera.“[115] Ovo se još uvijek, krajem osamdesetih godina, zbog nedorečenosti nije moglo u cjelosti odnositi na Miloševića i/ili samo na njega, već i na rukovodstva prije njega, no on će svojim postupcima, „olako obećanom brzinom“, a na razočarenje crkvenog vrha, nastojati zadržati svu vlast u svojim rukama pod svaku cijenu.

Srpska pravoslavna crkva je kroz svoju štampu od sredine 80-ih godina iz broja u broj, objavljivala tekstove Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića,[116] pri čemu se posebno

---

[113] Radovan Samardžić, „Svetosavlje i kosovski zavet“., *Pravoslavlje,* 15. 2. 1989., 526., 1-3.
[114] Vladan Popović, „Ko treba da nas vodi...? Sveti Sava!“, *Pravoslavlje,* 15. 2. 1989., 526., 13.
[115] Miodrag M. Petrović, "Sveti Sava - O vlastodršcima i dostojanstvu čoveka.", *Pravoslavlje,* 15. 1. 1989., 548., 3.
[116] Blagoje Popović, rođen 1894. godine u Vranju, u mladosti pod utjecajem nauka Prohora Pčinjskog, bogosloviju Svetoga Save pohađao od 1905. do 1914. u Beogradu gdje su mu učitelji bili Nikolaj Velimirović, Atanasije Popović, Veselin Čajkanović, Stevan Mokranjac. Sudjeluje u Prvom svjetskom ratu kao bolničar,

isticao *Glas crkve*.[117] Redakcija *Glasa crkve* je na taj način prije svega, vodila obračun sa neistomišljenicima unutar same Crkve, slavila Nikolaja kao sveca i nastojala pokrenuti akciju povratka zemnih ostataka ovog vladike iz Sjedinjenih Američkih Država u Jugoslaviju.[118]

Objavljivanjem Velimirovićevih i Popovićevih tekstova Srpska pravoslavna crkva je preko svoje štampe žestoko napadala emancipacijske tokove jugoslavenskog društva, naročito antifašizam, ideologiju bratstva-jedinstva, nacionalnu i vjersku ravnopravnost, rodnu jednakost i prava žena, prikazujući ih kao sablažnjavajuće i pogubne za pravoslavne Srbe.[119] Kroz tekstove čije je autorstvo u štampi pripisivano Velimiroviću i Popoviću napadane su vrijednosti humanizma i evropske civilizacije. Tekstovi Justina Popovića su išli za traženjem posebnosti i razlika između „svetosavskog bogočoveka" i „evropskog čoveka" čija je kultura počivala na ljudskim, a ne na božjim temeljima zbog čega će, prema Popoviću doći do kraja „evropske kulture". Za razliku od humanističkih, anarhističkih i nihilističkih vrijednosti kakvima je europska kultura oslikavana i tumačena kao negativna i pogubna po pravoslavlje, oslanac srpskom narodu, prema Popoviću mora biti sam Hrist, odnosno Bogočovek, koji ima „zadatak u večnosti, što se postiže verovanjem u večnost duhovnog sveta i u neki viši večni smisao ljudske istorije."[120]

U skladu sa Velimirovićevim filozofskim spisima Srpska pravoslavna crkva je nastojala ponovno afirmirati i uvesti određene predmoderne društvene norme razmišljanja. Velimirovićeva *Poslanica* koja je objavljena u crkvenoj štampi krajem 1989. godine je ciljala na zabranjivanje građanskog, demokratskog uređenja društva i slobodu izražavanja. U tekstu o „avetima evropske civilizacije" se polazilo od dogmatskog stava prema kojem je svako „kritiziranje" *knjige Božije* opasno, te da se ukupno društveno uređenje ima odvijati prema smjernicama koje nudi Biblija, budući da je „sloboda govora" koja je „na najmanjem

---

tokom kojega se zamonašio i uzeo ime Justin. Sve do 1916. boravi u Petrogradu, odlazi u London gdje ga Velimirović upisuje na studije teologije u Oxfordu. Nakon 1919. odlazi u Atenu gdje studira do 1921. kada se vraća u Jugoslaviju i postaje suplent bogoslovije. Doktorirao je u Ateni 1926. godine. U međuratnom razdoblju jedan je od urednika časopisa Hrišćanski život, mjesečnika za kulturu i hrišćanski život. od 1934. godine je profesor na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu. Dao je doprinos održavanju Svesrpskog svetosavskog kongresa u selu Ba 1944. godine, a zbog ove saradnje sa pokretom Draže Mihailovića u nemilosti jugoslavenske vlasti nakon Drugog svjetskog rata, kada je protjeran u manastir Ćelije. Veliki je protivnik ekumenizma, idejni tvorac nauka o *Bogočoveku*. Umro 1979. godine. http://www.celije.org.rs/avva/zitije.html (pristup, 7.1. 2021.)

[117] Analiza jednog od tekstova koji su objavljeni u crkvenoj štampi po smrti Velimirovića (1956.) i smrti Popovića (1979.), a naročito od sredine osamdesetih pokazuje da je njihovo autorstvo upitno iz niza razloga, te da je zapravo riječ o falsifikatima i konstrukcijama redakcija i časopisa u kojima tekstovi izlaze.

[118] Radmila Radić, „Crkva i srpsko pitanje". 306.

[119] *Poslanica Episkopa Žičkog Nikolaja Hršćanskoj omladinskoj konferenciji u Amsterdamu, 1939. godine*. u: Episkop Nikolaj, „Tri aveti evropske civilizacije"., *Glas crkve*, 3., 1989., 65-70.

[120] Radmila Radić, Isto. 306-307.

kontitentu svetskom“ zagaratovana građanima uzrok neistina i „velikih laži“ koje nude teorije Darwina, Nietzschea i Marxa.[121]

3. 2. Kosovski mit

Kosovski ep je u svojim osnovama indoevropski eshatološki mit prema kojemu je Kosovsku bitku iz 1389. godine bilo moguće shvatiti kao katastrofu i smak svijeta. Slom kneževine i tragično iskustvo Lazareve udovice, kneginje Milice i njihovog sina, Stefana, je u usmenom predanju Srba poprimilo kozmičke razmjere. Posljedica ovog „sudara svjetova“ je bila demoniziranje neprijatelja prema kojem su Osmanlije, ti „korisni neprijatelji“[122] bili predstavljani kao neman, čudovišna zmija, što je kasnije često izražavano kroz folklorne tekstove,[123] a koje će u svom javnom govoru preuzeti i vrh Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovni tokom devedesetih godina.

Nakon što je u 19. st. uspostavljen Vidovdanski kult, obilježavanje Vidovdana je služilo „kao ideološka municija u mnogim ratovima“, a novi su ratovi otvarali nove epske cikluse, a novi junaci ratova su potiskivali one stare u drugi plan.[124] U proslavu Vidovdana su se postepeno uvodili novi rituali, a povezivanje sa srpskom junačkom tradicijom nije bilo napuštano ni u propagiranju narodnooslobodilačke borbe i partizanskog pokreta tokom četrdesetih godina, da bi nakon Drugog svjetskog rata sama partizanska borba bila teoretski osmišljena kao nastavak buna i ustanaka iz prošlosti čime se nastojala prisvojiti snažna simbolična legitimacija.[125]

Mitovi u svojim metamorfozama, konstrukcijama prostora, vremena i prošlih (ne)svršenih događaja imaju i svojstvo da uključuju nove elemente, ali i da se istih odriču i izbacuju ih iz svojeg *svemira*. Kosovski narativ je oživljavan i tokom ratova vođenih u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Vidovdan je tokom rata obilježavan u tzv. Republici srpskoj Krajini, na Dalmatinskom Kosovu u crkvi Lazarica koja je bila podignuta 1989. godine. Na obilježavanjima su pored episkopa Hrizostoma kao crkvenog i Milana Babića, kao političkog dužnosnika, veliku ulogu imali predstavnici četničkog pokreta. Tako se, tokom proslave

---

[121] *Poslanica Episkopa Žičkog Nikolaja Hršćanskoj omladinskoj konferenciji u Amsterdamu, 1939. godine*., 65.
[122] O stereotipnom slikanju „Turaka“ vidi: Noel Malcolm, *Useful Enemies, Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1759*, Oxford University Press, Oxford, 2019. O „zapadnom kršćanskom kulturološkom obrascu“ koji se bazira na pravljenju razlike između *nas* i *njih* te „antiislamskom kulturološkom kodu“ vidjeti Edina Bećirević, *Na Drini genocid*, 62-67.
[123] Aleksandar Loma, *Prakosovo, slovenski i indoevropski koreni srpske epike*, SANU, Beograd, 2002., 220.
[124] Vjeran Katunarić, *Bogovi, elite, narodi*, Antibarbarus, Zagreb, 1994., 205.
[125] Ivo Žanić, *Barjak na planini*, 115.

1993. godine okupljenima obratio i izvjesni Nikola Kostur, predstavnik četničkog pokreta „Ravna Gora“, a pročitana je i poruka četničkog vojvode Momčila Đujića.[126]

U tzv. Republici srpskog naroda Bosne i Hercegovine je Vidovdan postao *slava* Vojske republike srpske,[127] pri čemu je Ratko Mladić u nekim interpretacijama imao status kneza Lazara, dok je u interpretacijama guslara i narodnih pjevača nadahnutim njegovom izjavom nakon ulaska u zaštićenu zonu Ujedinjenih nacija – Srebrenicu, personificirao Miloša Obilića. Srebrenica je u istim interpretacijama postala - Kosovo polje. U legitimizaciji rata u Bosni i Hercegovni je emocija i tragedija koju sa sobom povlači Kosovski mit bila stopljena sa iskustvom Drugog svjetskog rata i s nasiljem nad srpskim stanovništvom, pri čemu je rat vođen početkom devedesetih tumačen i kao nastavak Drugog svjetskog rata, ali i kao borba između dobra i zla, pri čemu su Muslimani poistovjećiviani s „Turcima“.[128]

U vojsci tzv. republike srpske je prva nastavna jedinica, koja se odnosila na Vidovdan kao državni praznik i slavu vojske, imala za cilj upoznati vojnike sa „opštim značenjem“ Vidovdana, te razviti „osećanje pripadnosti narodu i vojsci i osećanje ponosa i nepobedivosti srpskog naroda.“[129] Dok je „Kosovski“ Vidovdan smatran početkom srpskog stradanja, gubitkom države i kolektivnog raseljenja, Vidovdan 1992. godine, „četvrti po redu“, je trebao ispraviti sve nepravde „i da ponovno vaskrsne slavu jedinstvene srpske države“ budući da je između Banja Luke i Beograda probijen „koridor“ uz rijeku Savu kojim je spojena „matica“ sa Krajinom.[130]

Izvjesno je da je Kosovski mit još uvijek prisutan u svakodnevici srpskog naroda. Njegova se snaga ispoljava i koristi u različitim metamorfoziranim oblicima skladno željama političke i crkvene elite. Iako „zaboravljen“ i „prekriven gustom tamom“ Kosovski mit, folklorna priča i njeni junaci su sastavni dio svih segmenata i dimenzija srpskog društva, i kao takav - taj „lanac koji čine srpski junaci nadahnuti starim epskim uzorima, koji i sami postaju uzori svojim potomcima nije do danas prekinut.“[131]

Jedna od funkcija mita je i „stvaranje reda iz haosa“, a srpski nacionalizam je kroz masovne političke mitinge, u mobilizaciji i homogenizaciji masa pozajmljivao epske formule koje su imale funkciju da se stvori osjećaj međusobne solidarnosti učesnika političkog rituala,

---

[126] Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu*, 404.
[127] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brdjanin, *Praznici vojske republike srpske*, br. dokaznog materijala P264B
[128] Ger Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005., 267
[129] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brdjanin, *Praznici vojske republike srpske*, br. dokaznog materijala P264B
[130] Isto., o vojnim operacijama tzv. VRS u Posavini vidi u: CIA, *Balkan Battlegrounds*, I, Washington DC, 2001. O važnosti operacije „Koridor 92“ govori se u dalje u radu.
[131] Ger Dejzings, *Isto*, 9-31.

mitinga, odnosno zajednice u cjelini. Takvim utapanjem pojedinca u kolektiv stvarala se iluzija da su interesi političkih lidera u skladu s interesima nacije, te da je ratno stanje mitski sukob *dobra* i *zla* koji se odvija izvan stvarnog vremena i sfera politike, ekonomije i historije.[132] Zloupotreba Kosovskog mita u političke svrhe je vodila ka činjenju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog krivičnog prava.

4. Otuđenje od sebe same i konstrukcija neprijatelja

Pred rat je povezanost između Srpske pravoslavne crkve i *države* na ideološkoj i političko-državnoj paradigmi stvaranja Velike Srbije bila obnovljena do poistovjećivanja. Tradicionalna historijska veza Srpske pravoslavne crkve i države svoje izvore imala je u dimenzijama odvojenosti srpskog pravoslavlja od svoje doktrinarne osnove, strukturalnih proturiječnosti i nesklada koji su uzrokovali drugačije naličje Crkve u svakodnevnom religijskom i socijalnom životu.[133] SPC postaje državna, odnosno nacionalna crkva koja se izjednačavala sa nacijom, dok se srpstvo izjednačavalo sa religijom, odnosno pravoslavljem – svetosavljem. Na ovaj je način država postala katalizator nacionalno religijske simbioze u kojoj se brišu razlike između religijskog i svjetovnog, između crkve i države. Odnosno, u Srpskoj pravoslavnoj crkvi je došlo do „otuđenosti Crkve od vlastite religije zarad profanih sadržaja nacionalne države, posredstvom kojih su religijski sadržaji instrumentalizirani u funkciji mržnje i straha [...], te davanje blagoslova onima koji ubijaju, ruše i proganjaju [...].“[134]

Od sredine osamdesetih godina je konstruiran viktimološki narativ prema kojem su Srbi bili kolektivna žrtva, prije svega u NDH za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nakon 1945. godine u Jugoslaviji su prema ovom viktimizacijskom konstruktu Srbi bili ugroženi od Hrvata, Albanaca, Bošnjaka i ostalog nesrpskog stanovništva.[135]

Na ovaj konstrukt nadovezivan je narativ „dehumanizacije Drugog“ prema kojem su Hrvati genocidan narod, Bošnjaci su fanatični fundamentalisti, dok su Albanci karakterisani kao niža vrsta, „poluljudi“ - čime su pripadnici ovih naroda sklonjeni „s moralnog polja“ te je na taj način kanonizirano njihovo protjerivanje ili ubijanje.[136] Prema konstruktima srbijanske propagande beogradski režim je morao zanemarivati temeljne principe međunarodnog prava

[132] *Isto.*, 258-260.
[133] Ibrahim Bakić, *Nacija i religija*, Bosna Public, Sarajevo, 1994., 175-176.
[134] Isto. 176-177.
[135] Sabrina P. Ramet, „Under the Holy Lime Tree, The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995.“, 83.
[136] Isto.

kako bi mogao prkositi antisrpskoj zavjeri prema kojoj je cilj udruženim snagama bio razbijanje Jugoslavije. Iz ove tvrdnje je proizlazio i zaključak kako Srbi imaju nadnaravne sposobnost da se kao izabrani narod, Lazarevi nasljednici, suprotstave i prkose svijetu, kao i da imaju pravo da uz božji blagoslov stvore vlastitu državu koja će ujedinjavati sve Srbe na prostorima Jugoslavije.[137]

Milošević je nakon pruzimanja moći 1987. godine uspješno posegnuo za određenim kolektivnim vrijednostima i senzacijama zadovoljstva kao što su trijumf, ekspanzija, pobjeda snažnijeg od sebe. On sam je, kao karizmatski lider ovisio od ovih vrijednosti, budući da bi se njegova vlast srušila ukoliko do ostvarenja tih vrijednosti ne bi došlo. Na taj način je gurnuo društvo u stanje uzbuđenosti, stanje u kojem prestaje racionalni sud, ne mari se za troškove i sve što ostaje je kolektivna požuda za zadovoljstvom. Problem se javlja budući da napajanjem kolektivnog *libida* i kolektivni *ego* i kolektivni *superego* bivaju ili uništeni ili reducirani na marginalne pojave. Društvo koje je bilo mobilizirano u skladu s libidalnim porivima razvija simptome kolektivne neuroze ili kolektivne psihoze.[138] Društvo u Srbiji je tokom osamdesetih godina razvilo sklonost „pretjerane percepcije urote“ koja je uključivala i precjenjivanje „obima u kojem je grupa uočavala neprijatelje i protivnike izvan grupe“. Uplašeno od brojnih izmaštanih zavjera koje njihovi neprijatelji namišljaju i opterećeno sjećanjima na Drugi svjetski rat srpsko je društvo vjerovalo kako će teret s njihovih pleća podići novi karizmatični vođa i dati im ono što zaslužuju.[139]

Ramet je postavila i pitanje o zlosutnim namjerama koje su u Srbiji pripisivane nesrpskom stanovništvu u Jugoslaviji. Na stalno ponavljanje i vjerovanje u jednoobrazne vijesti i glasine beogradske štampe i medija o masovnim silovanjima Albanaca nad Srpkinjama, oživljavanja ustaštva u Hrvatskoj, i predstavljanja vojvođanskih Mađara i bosanskohercegovačkih muslimana kao divljaka, Ramet ukazuje na sindrom poznat kao *sinister attribution error*, koji uključuje i tendenciju preuveličavanja neprijateljske namjere i zlokobnih motiva drugima.

U skladu s tim Srbi su postali zabrinuti i za svoje sunarodnike izvan Srbije, naročito na Kosovu i u Hrvatskoj, a što je i artikulirano u Memorandumu SANU. Srbija je tako skliznula u stanje „preoprezne socijalne informatičke obrade“ u kojoj je svaki pokret nesrpskog stanovništva imao enorman značaj.[140]

---

[137] Isto.
[138] Isto, 85.
[139] Isto, 88.
[140] Isto. 87.

Kako je nacionalistički diskurs postajao dominantan, a nacionalni mit zadobivao snagu tako je srpsko društvo bilo ubjeđeno u vlastitu jedinstvenu ulogu u historiji, patnje i pravo na realizaciju nebeske Srbije na zemlji. Samopouzdanje nacionalista je bilo ojačano kroz još jedan osnov, a taj je vjerovanje u „pravednost svijeta“, prema kojem je svijet u osnovi pravedan i ljudi dobijaju ono što zaslužuju. Budući da je ovakvo vjerovanje bilo razumijevano u terminima nacionalnog programa, proizlazilo je da Srbi zaslužuju Veliku Srbiju.[141]

Zahtjevi za nebeskim pravom na teritorijalno širenje Srbije dolazili su i od svećenstva Srpske pravoslavne crkve koji su na stranicama svojih časopisa argumentirali historijsko pravo na dijelove Hrvatske, dok je Bosna i Hercegovina smatrana teritorijem koji je bio zavještan Srbima,[142] te se u tom cilju poduzima provođenje ofenzivnog, napadačkog rata u kojem ubijanje neprijatelja postaje zadovoljstvo i objekt kultnog obožavanja.[143]

Svojevrsno smjenjivanje patrijarha Germana krajem 1990. godine je prvi od dva komplementarna događaja koji će s jedne strane voditi prema pripremanju označavanja i moralnog isključenja *drugog*,[144] a s druge strane - lišavanju moralnog ograničenja već zaplašene populacije koja će postati spremna na ubijanje.[145]

Tokom prve polovice osamdesetih godina, naročito nakon požara koji je u Pećkoj patrijaršiji izbio 15. marta 1981. godine,[146] u percepcijama Srpske pravoslavne crkve je mjesto *drugog* bilo rezervirano za albansko stanovništvo koje je predstavljano kao opasnost.[147] Postepeno će se slika *drugog* konstruirati i preusmjeravati prema Hrvatima i Muslimanima.

Drugi, presudni događaj, koji će dovesti do toga da bosanskohercegovački muslimani više ne budu označeni samo kao *drugi*, već u percepcijama srpske nacionalističke elite dobijaju oznaku *neprijatelja*, je sastanak „srpskih i muslimanskih intelektualaca“ u sarajevskom hotelu Holiday Inn, tokom 15. i 16. februara 1991. godine.[148] Nakon sastanka koji je predvodio Dobrica Ćosić s jedne, i Alija Izetbegović s druge strane, a na kojem je

---

[141] Isto. 87-88.
[142] Isto. 89.
[143] Sabrina P. Ramet, „Under the Holy Lime Tree, The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995.“, *Polemos 5(2002:),* 95.
[144] Albert Bandura, „Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities.“, *Personality and Social Psychology Review,* 1999., 3., 193-209.
[145] Sabrina P. Ramet, *Isto*. 90-91.
[146] Vjekoslav Perica, Balkanski idoli, II, 5.
[147] O historijatu i percepcijama srpske društvene i kulturne elite okupljene oko Srpskog kulturnog kruga s kraja 30-ih i početka 40-ih godina 20. stoljeća prema albanskom stanovništvu kao *drugom* vidjeti u: Vladimir Petrović, *Etničko čišćenje, geneza koncepta*.
[148] Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi, (1981-1991)*, Filip Višnjić, Beograd, 2002., 309.

trebala biti dogovorena „mogućnost srpsko-muslimanskog zajedništva“, među srpskom nacionalističkom elitom je došlo do spoznaje o postojanju „samosvjesti“ kod muslimanske nacije, ali i do potvrde o potpuno različitoj političkoj percepciji Bosne i Hercegovine kod Muslimana u odnosu na Srpsku demokratsku stranku koja je Bosnu i Hercegovinu vidjela ili ujedinjenu sa Srbijom i Crnom Gorom ili podjeljenu između tri naroda.[149] Sastanak je potvrdio da ne postoji mogućnost „nacionalnog ujedinjenja“ kakvom se nadao Dobrica Ćosić, koji je nakon povratka iz Sarajeva u Beograd, u svojim bilješkama istaknuo kako je rat između Srba i Muslimana neizbježan.[150]

U trenutku kada je počeo rat,[151] prvo u Sloveniji, potom i u Hrvatskoj, otpočeo je i neuspio pokušaj srpske političke elite za političkim uključenjem Muslimana/Bošnjaka u *zajednicu*. Prilika se ukazala nakon iznenadnog raskola unutar Stranke demokratske akcije, iz koje su izašli Adil Zulfikarpašić i Muhamed Filipović, koji su uz Fehima Nametka osnovali Muslimansko bošnjačku organizaciju. Kroz nastojanje postizanja tzv. historijskog sporazuma Zulfikarpašić-Karadžić i Beogradske inicijative tokom ljeta 1991. godine pokušano je zadržavanje bosanskohercegovačkih muslimana u sastavu tzv. krnje Jugoslavije. Neuspjehom ovih političkih dogovora je nasilje u bosanskohercegovačkom društvu postalo sveprisutno.

Bosanskohercegovačka Skupština, čiji je sastav bio oformljen nakon višestranačkih izbora 1990. godine, će djelovati kao akcelerator kojim se ratna retorika iz skupštinskih klupa *prelila na ulicu*, metamorfoziravši u komunitarističko, fizičko nasilje, proteste, nered, teror i vojni, oružani sukob. Verbalno nasilje je u ovoj instituciji bio ispoljeno naročito oko pitanja koja su se odnosila na položaj Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji i rješavanje njenog ustavno-pravnog pitanja.[152]

---

[149] MKSJ, http://ucr.irmct.org/, IT-00-39 Krajišnik, „Pogledi i stavovi o budućoj Bosni i Hercegovini.“, Klub srpskih poslanika (SDS i SPO) u Skupštini SR BiH, Sarajevo, 14. februara 1991., Broj dokaznog predmeta, P65.17

[150] Ćosić je ovakav sud donio i unatoč tome što ga je predsjednik Srpske demokratske stranke, Radovan Karadžić tokom telefonskih razgovora neubjedljivo uvjeravao u suprotno. Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi, (1981-1991)*, Filip Višnjić, Beograd, 2002., 307., 310.

[151] Nevenka Tromp je postavila ispravnu tezu prema kojoj se pomoću dostupnih ličnih dosjea pripadnika JNA, odnosno triju vojnih formacija nastalih njenim raspadom (Vojske Jugoslavije, Vojske RSK, Vojske Republike Srpske) može pouzdano odrediti razdoblje u kojem su pojedini pripadnici djelovali u ratnim operacijama, te se na osnovu toga može odrediti i datum početka vojnih operacija. Ona nalazi da se iz dosjea Zdravka Tolimira, može tvrditi da su pojedini pripadnici JNA u ratnom rasporedu od početka *balvan revolucije*, 17-18. avgusta 1990. godine. Prema tome ovaj datum možemo pouzdano uzeti kao datum s kojim počinje rat na jugoslavenskim prostorima, odnosno prema istom kriteriju utvrditi početak ratnih zbivanja na nižim republičkim i lokalnim nivoima. Nevenka Tromp, *Smrt u Haagu, Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, University Press, Sarajevo, 2019., 146-149. Vojni dosjei pojedinih pripadnika JNA dostupni su na http://ucr.irmct.org/

[152] Magnetofonski snimak 4. zajedničke sjednice vijeća Skupštine SRBiH, održane 27. 02. 1991. godine. (u posjedu autora); pr. Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992, tematska zbirka dokumenata,* Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011., 22.

Ključnu ulogu u moralnoj desenzibilizaciji stanovništva imala je Srpska pravoslavna crkva,[153] čiji su predstavnici u svojim javnim nastupima za situaciju ratnog stanja, stradanja stanovništva koristili eufemistički jezik, povoljno poređenje, difuziju i premještanje odgovornosti sa počionilaca na žrtvu.[154] Srpska pravoslavna crkva je kroz svoju štampu i javne govore aktivno radila na nekoliko faza koje prepozajemo kao faze genocida.

Prema profesoru Gregoryju Stantonu, osnivaču *Genocide Watcha*, proces genocida ima deset faza, koje su predvidljive, ali nisu krute i definitivne. U svakoj fazi, koja je proces sam za sebe, preventivnim mjerama je krvoproliće moguće zaustaviti. Ne radi se o linearnom procesu, ali je logično da kasnijim fazama moraju prethoditi ranije faze, te da prethodne faze nastavljaju djelovati tijekom cijelog procesa.[155]

Nakon *klasifikacije*, odnosno podjele na „nas" i „njih", slijedi *simbolizacija* u kojoj se *drugi* obilježavaju određenim simbolima, potom *diskriminacija* kojom se označenoj zajednici uskraćuju prava koja imaju ostali. *Dehumanizacija* je naredna faza u kojoj se označeni *drugi* stavlja u ravan neljudskog bića – životinje, štetočine, pošasti. Peta faza je faza *organizacije* koja podrazumjeva da iza genocida stoje institucije i država. Tokom faze *polarizacije* dolazi do odvajanja grupa, slijedi faza *pripreme* – kada se znakovito povećava zapaljiva retorika i mržnja s ciljem stvaranja straha. *Progon* je faza koja prethodi *istrebljenju*, masovnom ubijanju kao dijelu procesa koji se pravno naziva genocidom i koji može zaustaviti samo odlučna, snažna i brza vojna reakcija. Žrtva u očima počinitelja nije ljudsko biće, počinitelj je uvjeren da ubijanjem čini dobro svojoj zajednici. Posljednja faza je ujedno i upozorenje da se zločin genocida može ponoviti, a to je *negiranje* zločina.

Negiranje zločina genocida predstavlja pokušaj da se grupa nad kojom je zločin genocida izvršen psihički i kulturalno uništi. Genocid se nastavlja tako što se poriče sjećanje na ubijene. Jedan od uzroka negiranja genocida je bjeg od osjećaja krivice, a upravo je prihvatanje moralne kolektivne krivice „prvi korak u katarzi jednog naroda koja je neophodna da se genocid ne bi ponovio." Genocid je proces koji podrazumjeva kolektivitet i na strani žrtve, ali i na strani počinioca. Kolektivno negiranje genocida ima „bogat izbor odbrambenih mehanizama koji se odvijaju na nivou pojedinačne svijesti pripadnika jednog naroda."[156]

Albert Bandura je ustanovio kako se pretvaranje „socijaliziranih ljudi u predane borce" ne postiže mijenjanjem njihovih struktura ličnosti, agresivnih nagona ili moralnih

---

[153] Sabrina P. Ramet, „Under the Holy Lime Tree, The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995.", *Polemos 5(2002:)*, 92.
[154] „Odgovor patrijarha Pavla na pismo reis ul uleme Jakuba Selimoskog"., *Pravoslavlje*, XXVI, 1. maj 1992., 603., 2.; Dragan Terzić, „Hajka na Srbe"., *Isto.*, 3.; Božidar Mijač, „Ko je sa Bogom nije sam"., *Isto.*, 5.
[155] https://www.genocidewatch.com/tenstages (posljednji pristup 17. novmbra 2021.)
[156] Edina Bećirević, *Na Drini genocid*, University Press, Sarajevo, 2009., 229.

standarda, već redefiniranjem morala ubijanja tako da se ono može počiniti bez samocenzure. Moralnim opravdavanjem nasilja ljudi sebe počinju promatrati kao borce protiv „nemilosrdnih tlačitelja“, sa zadatkom da ih eliminiraju i tako zaštite vlastite društvene vrijednosti, svjetski mir ili čovječanstvo.[157]

Dehumanizacija je prema Banduri jedan od ključnih elemenata u procesu moralnog isključenja *drugog*, koje se postiže kombinacijom njihova demoniziranja, moralnog opravdavanja vlastitih neljudskih postupaka, izvrtanjem posljedica, te premještanjem i difuzijom odgovornosti za činjenje nedjela. Samocenzura zbog okrutnog ponašanja može se isključiti oduzimanjem ljudskih osobina. Jednom kad su ljudi, ljudska bića, dehumanizirani, na njih se više ne gleda kao na osobe koje imaju vlastite osjećaje, nade i brige - već kao na predmete, bivaju prikazani kao bezumni divljaci i jadnici. Ukoliko dehumanizacija ne uspije, odnosno ne dođe do slabljenja samocenzure „ratnika“, *drugome* se pripisuju demonske ili životinjske osobine, kako bi ih se moglo percipicirati kao niže, životinjske vrste, a da bi ubijanje bilo jednostavnije.[158]

Rat ili ratovi vođeni na prostoru Bosne i Hercegovne, koji su za jedan od ciljeva imali uništenje, preobraćenje inovjernika, odnosno bezbožnika, a zbog naglašenih vjerskih podjela na muslimane, katolike i pravoslavne, imali su i karakteristike vjerskog rata.[159] U tom smislu je ratno stanje i samo učešće u ratu moguće promatrati kao jednu vrstu religijskog iskustva, budući da rat u modernim društvima sadrži „neke od osnovnih funkcija koje u primitivnim društvima ima svetkovina.“ Rat je njen moderni i mračni pandan, koji se pretvara u „gigantski obred žrtvovanja“, koje se spremno prihvaća pod svaku cijenu. Srpska pravoslavna crkva je u tu svrhu, kroz „obred žrtvovanja“ ohrabrivala članove vlastite zajednice da svoje živote kroz sudjelovanje u ratnom obredu žrtvuju u interesu kolektiva, tako što je jezik ratne propagande vješto prevodila metaforama o odricanju ovozemaljskog carstva zarad „Carstva nebeskog“.[160]

Ispitujući povezanost nasilja sa vjerskim obredom i *svetim,* a na primjeru grčke tragedije koja pripada prelazu između arhaičnog religijskog poretka i „modernijeg“ državotvornog i pravnog poretka, Rene Girard je primjetio vezu između *obreda* i nastojanja održavanja postojećeg sistema vrijednosti.[161] Također je primjetio da se jedinstvo ljudske zajednice, koja je razrušena *žrtvenom krizom* može obnoviti tako što će činom prinošenja

---

[157] Albert Bandura, „Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities“., 195.
[158] Isto.
[159] Ivan Čolović, *Bordel ratnika. Folklor, politika i rat*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2007., 127.
[160] Isto., 128-129.
[161] Rene Žirar, *Nasilje i sveto*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1990., 50.

žrtve odvratiti nasilje od onih bića koje želi zaštititi i usmjerava ga na ona bića koja smatraju manje važnima ili potpuno nevažnima. Obredno prinošenje žrtve teži ka otklanjanju razdora i suparništva unutar zajednice te uspostavljanju sklada i jačanju jedinstva nacije.[162]

Girard ističe kako su u prvim obrednim sistemima o kojima imamo znanja, u judaizmu i klasičnoj Antici žrtve uvijek bile životinje. No, isto tako ističe da su određena društva odlučila da sistematski ubijaju izvjesne kategorije ljudi sa svrhom da na taj način zaštite druge kategorije ljudi, te da su postojali obredni sistemi u kojima se žrtvuju ljudska bića, kao što je to slučaj sa *farmakosima* u Grčkoj.[163]

Razliku između onih koji se mogu žrtvovati i onih koji se ne mogu žrtvovati moguće je definirati preko „pune pripadnosti“, odnosno nepripadnosti određenom društvu. Girard tvrdi da ova razlika nikad nije izričito formulirana, međutim u štampi Srpske pravoslavne crkve i javnim govorima se s dolaskom patrijarha Pavla na vrh Srpske pravoslavne crkve 1991. godine, jasno mogu primjetiti različite konstrukcije *drugog*, odnosno označavanje grupa koje ne pripadaju srpskoj (nacionalnoj) i pravoslavnoj (vjerskoj) zajednici.

Girard isto tako primjećuje da članovi određene zajednice lakše posežu za činom nasilja ako se nasilni proces ne doživljava kao vlastiti, lični izbor, već kao apsolutni imperativ, odnosno naredba moralnog, vjerskog ili političkog autoriteta. Istaknuo je da određene krize, kao one koje dovode u pitanje jedinstvo zajednice, koje proizvode razdore i neslogu posebno zahtjevaju prinošenje žrtve, a što je kriza zaoštrenija i žrtva mora biti „dragocenija“.

Ono što posebno vrijedi istaknuti je postojanje direktne veze između obreda žrtvovanja i pravnog sistema, budući da za ovakvim obredom ne postoji potreba ukoliko postoji snažan pravni sistem, odnosno - ova se institucija gasi tamo gdje se uspostavi pravni sistem koji ima monopol nad nasiljem. Prema Girardu pravni sistem i prinošenje žrtve imaju identičnu funkciju, ali je pravni sistem efikasniji i on opstaje u sprezi sa političkom moći.[164]

Razdoblje koje je uslijedilo nakon Drugog svjetskog rata Srpska pravoslavna crkva je u svojoj štampi tokom osamdesetih godina percipirala kao „četrdesetgodišnju“ ekonomsku i duhovnu represiju nad srpskim pravoslavnim narodom, „boljševičkim jednoumljem i diktaturom“, „polustoljetno“ komunističko, „neznabožačko“ doba koje je donijelo naučni,

[162] Isto. 11-16.
[163] Isto. 16-18.
[164] Isto. 27-31.

tehnološki napredak, pokrenulo modernizacijske procese koji su negativno djelovali na identitet pravoslavnih Srba.[165]

Događaj koji je u društvenoj i socijalnoj percepciji Srpske pravoslavne crkve označio trenutak kojim se urušavao „stari poredak“ bila je smrt Josipa Broza Tita 1980. godine, dok se prema toj istoj percepciji, mogućnost za početak stvaranja „novog poretka“, u kojem bi Crkva imala predvodeću ulogu, otvarala nakon reorganizacije Srpske pravoslavne crkve i činom svojevrsnog „svrgavanja“ patrijarha Germana, desetljeće kasnije, krajem 1990. godine kada je Srpska pravoslavna crkva nastupajuće ratno stanje percipirala kao ritualizirano nasilje, obred u kojem se žrtvuje drugi, odnosno nepravoslavno stanovništvo.

U percepcijama Srpske pravoslavne crkve je razdoblje od sredine osamdesetih godina, u kojem se odvijalo globalno „otopljavanje“ političkih odnosa, kao i procesi demokratizacije i političke pluralizacije jugoslavenskog društva s kraja osamdesetih godina, doživljavano kao doba krize. Razlozi za ovakve percepcije nisu ležali u ekonomskim i gospodarstvenim problemima u kojima se Jugoslavija našla,[166] niti u političkim odnosima unutar zemlje,[167] već u mitološkim percepcijama koje je SPC imala prema društvu, u kojem je došlo do vrhunca procesa kojeg filozofi religije nazivaju *raspadom religije*.[168]

Srpska pravoslavna crkva se našla u razdoblju *obredne krize* budući da je vjerski ritual, obred kao takav, gubio svrhu u društvu koje je izgrađivano prije svega na ideologiji *bratstva-jedinstva*,[169] potom na ideji *socijalističkog jugoslavenstva* i na kraju na konceptu *zajedništva naroda i narodnosti*,[170] odnosno na konceptima koji su vjerskim zajednicama bili neprihvatljivi zbog inzistiranja na tome da se vjerske i nacionalne razlike u jugoslavenskom društvu ne naglašavaju.

---

[165] Dragan Terzić, "Novi Ustav – stari recepti"., *Pravoslavlje*, XXIV, 1.-15. avgust 1990, 561-562., 1.; *Glasnik*, LXXIII, 1992., 61.

[166] Pišući o korjenima raspada Jugoslavije Sabrina P. Ramet je u knjizi (*Thinking about Yugoslavia, Scholary Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., 54-60.) dala osnovni pregled literature koja se bavila pitanjem ekonomske historije Jugoslavije u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća. O ekonomskoj krizi i pokušajima stabilizacije gospodrastva u Jugoslaviji je opće smjernice iznio Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla, Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003., 222-254., dok je vlastita zapažanja, u vidu memoarske građe, a između ostalog i o ekonomskoj krizi iznio Raif Dizdarević u knjizi: *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, Svjedočenja*, Sarajevo, Oko, 1999., 95-120.

[167] Kratak pregled krize političkog sistema u: Dejan Jović, *Isto*, 255-328., Neven Anđelić daje pregled osnovnih političkih i društvenih kretanja u SR Bosni i Hercegovini tokom 80-ih godina 20. stoljeća u Neven Anđelić: *Bosna i Hercegovina, od Tita do rata*, Beograd, Samizdat B92, 2005.

[168] Rene Žirar, *Isto.* 51.

[169] O ideji *bratstva –jedinstva* kojom su se nastojale prevazići posebnosti i moguće podjele između etničkih grupa u Jugoslaviji vidi poglavlje u: Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli, I*, 235-241.

[170] Dejan Jović, *Isto.*, 131.

„Razbijanje stoljetnih struktura društvenih odnosa“,[171] društvena emancipacija, val industrijalizacije i urbanizacije, stvarale su „jedan novi tip građana koji su bili svjedoci smanjivanja tenzija“ između patrijarhalne, nerijetko feudalne tradicije i novih socijalnih mreža koje su se u vidu novog kulturološkog koda koji je bio otvoren i prihvatljiv za *Drugoga* nudile naročito u urbanoj sredini.[172]

Vjerske zajednice nisu s blagonaklonošću gledale na naglašavanje zajedništva među različitim jugoslavenskim narodima i narodnostima, na toleranciju različitih vjeroispovjesti, razumijevanje i međusobno uvažavanje kakvo je promovirano u socijalizmu i kakvo je zaživjelo naročito u urbanim sredinama. Prema shvaćanju vjerskih zajednica, gubljenje vjerskih i narodnih „identitetskih oznaka“, prema kojima su stanovnici ovih prostora bivali razvrstavani, dovodilo je i do raspada i propadanja onih „duhovnih vrijednosti“ koje su vjerske zajednice nudile. Univerzalne, apstraktne vrijednosti humanih odnosa,[173] kakve je s druge strane, nudila ideologija *bratstva–jedinstva* nastojale su izbrisati vjerske i nacionalne razlike, što je izazvalo reakciju vjerskih zajednica koja je dovela do nasilja.[174]

5. *Symphonia*

Konceptom *symphonie* je bio uređen odnos između crkve i države u Bizantu, u kojemu i crkva i država koriste svoje zakone s ciljem da istaknu svoje društvene zahtjeve i potrebe tako da među njima ne dođe do mješanja i neslaganja. Prema ovom konceptu država se ne vodi crkvenim zakonima, niti se crkva vodi državnim zakonima, neovisne su jedna od druge, i nema jasne demarkacije između ovlasti crkve i ovlasti države.

Zbog ovih razloga su vjerski vođe mogli steći jaku političku ulogu u društva, a politički vođe su mogli uticati na stanje u crkvi. Iz ovakvog stanja slijedi da su u isto vrijeme i vladar i svećenik, zapravo glavne: i političke i vjerske figure na zemlji.[175] U pravoslavnim crkvama, pa tako i u Srpskoj pravoslavnoj crkvi slijedi se bizantski srednjovjekovni ideal prema kojem civilizacijom i hrišćanskom zajednicom upravlja vladar, a duhovno je vodi

---

[171] Igor Duda, „Svakodnevni život u obje Jugoslavije, Hvatanje koraka sa Evropom.“ *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017., 367.
[172] Sonja Dujmović, „Složeni identiteti – pitanje mješovitih brakova u bivšoj Jugoslaviji.“ ur. Thomas Bremer, *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn, 2002., 84.
[173] Isto.
[174] Girard na primjeru grčke tragedije i primitivnih religija prikazuje kako u mitološkim matricama, gubljenje "identitetskih" oznaka dovodi do raspadanja i propadanja "duhovnih" vrijednosti, dolazi do "ukidanja nekih kategorija u koje se ljudi razvrstavaju", a brisanje takvih razlika u primitivnim društvima dovodi do nasilja. Rene Žirar, *Isto..*, 63., 67.
[175] Lucian N. Leustean, „Orthodoxy and political myths in the Balkan national identities.“, National Identities, vol. 10, No. 4, December 2008. 422-423.

crkva, a kao refleksija na kraljevstvo Kristovo prema kojem se Carstvo smatralo vječnim i konačnim, bez ikakva premca na zemlji.[176] Emilio Gentile smatra kako se „propadanjem hegemonije hrišćanstva i Crkve kao jedinog izvora načela i vrednosti koji važe za Državu“ politika odvojila od „institucionalne religije“.[177] Kroz povijest većine zemalja jugoistočne Europe se pokazalo kako su političke elite koristile institutcije Crkve zbog njenih nacionalističkih stavova kako bi vršile nacionalno ujedinjavanje i dobile podršku za svoje političke programe. Tako je pravoslavna Crkva imala velikog utjecaja na procese nacionalne izgradnje budući da je s njene strane primjećena mogućnost oživljavanja bizanskog ideala i kreiranje Kristove države. Prema ovim shvatanjima svaki je politički režim manifestacija volje svetog, a prisustvo Crkve u društvu se smatra ključnim za napredak, evoluciju nacije.[178] U percepciji crkve se i danas smatra za *ideal* onakav odnosk kakav je između crkve i države bio u vrijeme Justinijana i Focija.[179]

U procesima povratka religije i slabljenja institucija socijalističke Jugoslavije od sredine osamdesetih, dolazi do „smjene idola“, nova politička elita odbacuje mitologiju i idole koji su bili kreirani u komunističkoj i socijalističkoj državi, te se u homogenizaciji naroda priklanjaja folkloru koji su vjerske zajednice uspješno oživjele. Tako da se u ovom slučaju ne radi o tome da su političke elite razvile novu politiku religije već se radi o napuštanju jedne sakralizirane politike i prihvaćanju politike koja je institutcionalizirana u Srpskoj pravoslavnoj crkvi i njenom razvijanju saradnjom vjerske elite sa srpskom političkom elitom u Bosni i Hercegovini.

U djelovanju srpske političke elite u Bosni i Hercegovini tokom devedesetih godina bili su prisutni elementi koje Gentile prepoznaje, a odnose se na religije politike, odnosno „na način na koji se politička aktivnost shvata, doživljava i predstavlja kroz verovanja, mitove, rituale i simbole vezane za sakralizovan sekularni entitet koji podstiče veru, odanost i koheziju među vernicima, propisuje kodeks ponašanja i duh predanosti njegovoj odbrani i njegovoj pobedi. Zato se religija politike pojavljuje kad i neki politički pokret ili režim: a) osvešta prvenstvo nekog *sekularnog kolektivnog entiteta*, smeštajući ga u središte konstelacije verovanja i mitova koji definišu značenje i konačan cilj postojanja društva i propisuju načela prema kojima se razlikuju dobro i zlo; b) formalizuje to shvatanje u *kodeks etičkih i društvenih zapovesti* koje pojedinca vezuju za sakralizovani entitet, namećući mu obavezu vernosti i predanosti, eventualno čak i do žrtvovanja života; c) smatra da su njegovi

[176] *Isto.*
[177] Emilio Đentile, *Religije politike, između demokratija i totalitarizma*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009. 7
[178] Lucian N. Leustean, *Isto*. 431.
[179] Isto. 424.

pripadnici *zajednica izabranih* i tumači sopstveno političko djelovanje kao *mesijansku ulogu* u ispunjenju nekog zadatka za dobrobit čovečanstva; d) uvodi *političku liturgiju* prema kojoj se klanja sakralizovanom kolektivnom entitetu kroz kult ličnosti u kojima se on materalizuje i kroz mitsku i simboličku predstavu *svete istorije* koja se periodično aktualizuje kroz ritualno podsećanje na događaje i podvige koje je tokom vremena ostvarila zajednica izabranih."[180]

6. Revitalizacija religioznosti i proces desekularizacije u Jugoistočnoj Europi

Revitalizacija religioznosti je pojam pod kojim se podrazumijeva niz promjena na religijskom polju, u kojima je s jedne strane religioznost pojedinaca, a sa druge strane stoje vjerske, crkvene institucije sa svojom djelatnošću i utjecajem na društvo.[181] Povezanost Crkve sa društveno-političkim projektima je bila jedna od dimenzija globalizacije zadnjih desetljeća 20. stoljeća, ali i sekularizacije, u kojoj su religijska misao, praksa i institucije u svijetu izgubile društvenu važnost. Procesom sekularizacije je pred tradicionalne religije postavljen izbor: ili društvena marginalizacija, status koji su vjerske zajednice imale u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata, ili prihvaćanje mogućnosti otpočinjanja procesa modernizacije i vlastitog iskazivanja spremnosti na mijenjanje socio-kulturnog okruženja. No, sasvim je izvjesno da bi se potonje unutar Crkve tumačilo kao kulturno samoubojstvo,[182] te ono na prostorima Jugoistočne Europe nije dolazilo u obzir.

Sociolozi religije su tokom osamdesetih godina 20. stoljeća smatrali da će se iz procesa uključivanja religije u globalni svijet razviti dva procesa, odnosno trenda. Prvi, u kojem će, a naročito u Srednjoj i Istočnoj Europi, doći do „privatizacije religioznog", u kojem se religija povlači u privatno i postaje jedan od elemenata formiranja osobnog identiteta pojedinca, dok će druga tendencija biti politizacija religije i Crkve, povezivanjem crkve za kolektivne, bilo nacionalne, bilo etničke identitete, pri čemu će religija biti sredstvo i instrument kojim nacija postaje temeljna vrijednost,[183] što je bio slučaj sa zemljama Jugoistočne Europe.

Povratak religije na svjetsku javnu scenu vidljiv je kroz fenomene u kojima su tradicionalne religije kreirale „transnacionalne duhovne i institucionalne mreže", naročito izražene kod katoličke crkve, potom sve većeg uključivanja religijskog opredjeljenja u

[180] Emilio Đentile, Isto. 270.
[181] Mirko Blagojević, „Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih godina do početka novog veka". *Teme*, 27(3): 419.
[182] Nonka Bogomilova, „Reflections on the Contemporary Religious Revival". *Teme* 27(4): 514.
[183] Isto.

stvaranju i objedinjavanju simbola etničkih i kulturnih zajednica, te na kraju – pojava brojnih vjerskih pokreta koji ne pripadaju ni jednoj religijskoj tradiciji, naciji ili etničkoj grupi, a često predstavljaju skup različitih religijskih ideja i praksi. Sociološka istraživanja su, u zemljama sa kršćanskom većinom, pokazala sličnosti u tendecijama smanjivanja broja vjernika, kao i u broju sudionika u religijskim obredima, te u izražavanju ličnog odnosa prema božanskom biću.[184]

Pravoslavni filozofi religije su krajem 19. i početkom 20. stoljeća povezivali pravoslavlje s duhovnošću, emocionalnošću, sa zajednicom u kojoj su moralne vrijednosti najizraženije, te na taj način suprotstavljali pravoslavlje utilitarnim vrijednostima Zapadnog kršćanstva, jasno praveći razliku između kulturnih zona, povijesnih cjelina i "civilizacija", smatrajući pravoslavlje duhovno superiornijim i perspektivnijim od zapadnokršćanske civilizacije.

Nonka Bogomilova jasno vidi više argumenata koji obaraju tezu o ovakvoj kulturnoj podjeli. Prvi se odnosi na političke, ekonomske i kulturne razlike među državama "pravoslavne civilizacije", među kojima se i unatoč zajedničkoj vjeroispovjesti razvija snažno suparništvo. Bugarska, Rusija, Grčka, Srbija i Rumunija su tokom prošlosti pretendirale postati centar pravoslavlja. Nakon Drugog svjetskog rata u ovim zemljama je, izuzev Grčke, došlo do pucanja krhkih veza između crkve i države, a pravoslavlje je gubilo društveno-političku i državnu podršku. U Grčkoj je pravoslavlje za razliku od gore navedenih zemalja, ostalo državna, službena religija. Krajem osamdesetih je i u ovim zemljama složeni fenomen oživljavanja religioznosti pratio tendencije suvremene religioznosti na Zapadu: dolazi do individualizacije vjere, religijskog pluralizma, te fenomena „vjerovanja bez pripadnosti“ i „pripadanja bez vjerovanja“.[185]

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina se tokom demokratskih promjena u Jugoistočnoj, Srednjoj i Istočnoj Europi odvijao i proces raslojavanja stanovništva koje se dijelilo na temelju etničkih, političkih, materijalnih i vjerskih principa.

U državama koje su bile dominantno jednokonfesionalne, crkva se nastojala nametnuti kao nosilac procesa nacionalne homogenizacije. Istraživanja koja su provođena od 1990. godine su pokazivala uzlazne trendove u religioznosti vjernika, kao i njihovu želju za većim društvenim utjecajem Crkve. Religijska identifikacija je u razdoblju od 1990. do 1999. godine pokazivala uzlazni trend u Rusiji, Latviji i Bugarskoj, a nešto manje u Mađarskoj i Češkoj. Opadajući trend je zabilježen u Sloveniji i na istoku Njemačke. Usporedi li se ovaj

[184] Isto. 515-516.
[185] Isto. 517.

trend sa zemljama u Zapadnoj Europi, postaje vidljivo da zemlje u tranziciji nisu bile izuzetak, već da je rast religiozne identifikacije u ovom razdoblju primjetan i u Italiji i Švedskoj, dok Velika Britanija, Španija, Austrija, Francuska i zapadni dio Njemačke bilježe osjetno smanjenje. Zemlje u tranziciji su bile neke od zemalja koje su imale najviše stupnjeve religioznosti, Poljska, Rumunija, Hrvatska, dok su opet, Slovenija i Češka imale najniže vrijednosti ovog parametra.

Istraživanja pokazuju da su pojedinci i društvo bili skloni tražiti sigurnost i stabilnost u tradicionalnim institucijama, u okrilju religije i crkve koje nisu bile sklone brzim promjenama, budući da je tranzicija u zemljama Istočnog bloka i u Jugoistočnoj Europi imala i neke negativne efekte koji su se reflektirali kroz krizu sustava, nepovjerenje u državno-društvene institucije, školski sistem, pravosuđe, sudstvo i oružane snage.[186]

Sociološka istraživanja su pokazala da je u postkomunističkim zemljama važnu crtu u odnosu religije i države igralo očuvanje monopola koji je većinska, dominantna konfesija imala nad manjinskim religijskim skupinama ili vjerskim zajednicama. Vjerska netolerancija je bila karakteristična i u pravoslavnim i u katoličkim zemljama u kojima je dolazilo do ispreplitanja religije s nacionalnom državom. Crkve su zahtijevale potporu države s ciljem očuvanja i jačanja društvene pozicije, ali naročito u cilju ograničavanja brojnih novih vjerskih pokreta.[187]

U daljnjem tekstu je kroz sociološka istraživanja i analize, te podatke koje nude dekadni popisi stanovništva skicirana promjena koja se u vjerskom identitetu odvijala tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina na prostoru Bosne i Hercegovine, a naročito među pravoslavnim stanovništvom, a koju je usmjeravala Srpska pravoslavna crkva, ohrabrena globalnim promjenama.

Empirijska istraživanja „srpskog pravoslavlja“ su ukazala na visoku rasprostranjenost stereotipnog religijskog vjerovanja i ponašanja vjernika koje izlazi iz okvira monoteističkog tipa religioznosti. Mnogi običaji iz narodne tradicije koji se uzimaju kao religijski, su zaprvo konglomerat religijskih i narodnosnih elemenata.[188] Nedovoljno doktrinarno utemeljeno, srpsko pravoslavlje je na ljestvici ljudskih nazora, društvenih vrijednosti i pogleda na svijet često mijenjalo poziciju i doživljavalo preobrzbe koje su pravoslavlje odvajale od "transcedencije po kojoj pravoslavna duhovnost ostvaruje svjesnu emotivnu vezu s Bogom

[186] Isto. 518-520.
[187] Isto. 521.
[188] Ibrahim Bakić, *Nacija i religija*, Bosna Public, Sarajevo, 1994., 172.

(kao kod drugih religija), ali i racionalnu otjelovljenost na zemlji."[189] Ovaj je proces preobrazbi išao jednosmjeno, od doktrine prema profanim činiocima, naročito prema državi, u kojoj je Srpska pravoslavna crkva tražila "spas i otjelovljenje svih ljudskih očekivanja na zemlji". Priklanjajući se nacionalnoj državi Srpska pravoslavna crkva je postala bila „stalni saputnik i saučesnik u svim njenim padovima i uspjesima, stičući i historijsko pravo za njen opstanak i razvoj.“[190]

Jedan od najvažnijih indikatora tradicionalne vezanosti za religiju i crkvu je konfesionalna identifikacija koja je izraz jednog društvenog konteksta u kojem je religija imala značajnu ulogu.[191] Prema popisu stanovništva 1991. godine, u Bosni i Hercegovni je bilo 4 364 649 stanovnika, od čega je prema nacionalnoj pripadnosti bilo 755 883 Hrvata, 1 905 274 Muslimana, potom 1 369 883 Srba, dok je Jugoslovena bilo 239 857, a u rubrici „ostalih“ 93 752 osobe.[192]

Prema vjerskoj pripadnosti na popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini 1991. godine je 42,78% stanovnika bilo islamske vjeroispovjesti (odnosno 1 871 882 stanovnika), 30,10% pravoslavne vjere (1 286 828 stanovnika), dok se 13,56% stanovnika izjasnilo rimokatolicima (593 908 stanovika), a 3,93% katolicima (172 085 stanovika).[193] Neopredjeljenih, vjerski neizjašnjenih, nepoznate vjeroispovjesti ili ateista je bilo nešto više od 9%, što je činilo brojku od preko 410 000 stanovnika Bosne i Hercegovine.[194]

No, konfesionalna identifikacija je tzv. "meki indikator" budući da se njime uglavnom precjenjuje broj stvarno konvencionalno religioznih osoba uzmu li se u obzir ostale odgovarajuće skale, indeksi religioznosti i drugi indikatori - kao što je vjerovanje u boga, zagrobni život ili religijska samodeklaracija.

Religioznost je početkom 90-ih kao i tokom 80-ih godina bila „ruralni fenomen“ budući se najveći procenat religioznosti bilježio kod poljoprivrednika. Žene su i dalje bile nešto religioznije od muškaraca, a tendencija religioznosti je bila upravo proporcionalna

---

[189] Isto. 174.
[190] Isto. 175.
[191] Mirko Blagojević, „Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih godina do početka novog veka“. *Teme*, 27(3):. 420.
[192] MKSJ, IT-05-88 Popovic et al, *1991 Census Federal Statistical Institute*, broj dokaznog materijala 1D01195.B, pasus 1D27-1006, http://icr.icty.org/frmSubRelated.aspx?e=as4mxu45spzw5u55j5bqiyqb&DocID=272915&Type=Translation&Language=BCS (pristup 29. 10. 2020.)
[193] Republika Bosna i Hercegovina, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Etnička obilježja stanovništva, rezultati za Republiku i po opštinama 1991.*, Sarajevo, oktobar/listopad 1993. godine, Statistički bilten 233, 14.
[194] Isto.

starosti posmatranih grupa. Istraživanja su pokazala da je raširenost religioznosti veća što je obrazovanje na nižem stepenu.[195]

Dok je s jedne strane, među onima koji su se izjašnjavali kao vjernici, postojao veliki postotak onih koji nisu razumjeli osnovne vjerske pojmove, onih koji su bili neaktivni u obredu i koji su religiju shvaćali kao tradicionalnu činjenicu,[196] na drugoj strani spektra bilo je nereligiozno stanovništvo koje je doseglo određeni stepen emancipacije od tradicionalnih i vjerskih nazora koje su nastojale nametati vjerske institucije.

Prvi slučaj je bio naročito izražen kod pravoslavnog stanovništva, koje je slijedilo religijski obred „bez vjerovanja i poznavanja“,[197] odnosno, pokazivali su duboko nepoznavanje religije, dok su se u isto vrijeme smatrali pripadnicima crkve, nisu bili sigurni da li vjeruju, u šta vjeruju i nisu poznavali osnovne vjerske postulate.[198]

U istraživanju koje je objavljeno u listu Saveza socijalističke omladine Srbije 1984. godine, 77% stanovništva između 12. i 18. godine života izjasnilo se ateistima, dok je postotak ateista među stanovništvom od 18. do 27. godine starosti bio nešto veći, 81%.[199]

Ovakve tendencije, o stalnom padu broja religioznih između 1953. i 1986. godine je potvrdilo i istraživanje „Položaj, svest i ponašanje mlade generacije u SFR Jugoslaviji“ na uzorku od 6500 ispitanika, a tendenciju pada broja vjernika između 1975. i 1984. godine pokazuju i istraživanja provedena na Sveučilištu u Zagrebu u kojima je ispitivana religijska situacija na području zagrebačke regije.[200]

Krajem osamdesetih godina su vjerske zajednice nastojale da ateiste, koje su smatrale vjerski i moralno zapuštenim dijelom vlastitih zajednica, kroz obrede masovnih inicijacija „vrate stadu“, odnosno „vjeri otaca svojih“. Masovno krizmanje oko 2000 ljudi je tokom ljeta 1989. godine održano u Kraljevoj Sutjesci, a obred je prema izvještaju obavljalo četiri nadbiskupa.[201] Masovna, odnosno „saborna“ krštenja obavljena su i u Drvaru,[202] u Rakovici

---

[195] Mirko Blagojević, „Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih godina do početka novog veka“. *Teme*, 27(3): 416.
[196] Radmila Radić, „Verska štampa 1985-1995. sa posebnim osvrtom na štampu SPC“. ur. Thomas Bremer, *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn, 2002., 94.
[197] Radmila Radić, „Pripadanje bez verovanja i poznavanja.“ u: *Novosti iz prošlosti*, Beograd 2010., 107.
[198] Isto., 109.
[199] *Omladinske novine*, 15. april 1984., *Religija, politika, društvo* 19. april 1984. godine. prema: Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama, II*., 24.
[200] Istraživanje je vršeno u okviru rada Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, a objavljeno u: ur. Štefica Bahtijarević, Religijska situacija na području zagrebačke regije, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 1985. prema: Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli, II*., 24-25.
[201] A BiH, SR BiH, Opština Kakanj, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, broj: 01/4-014-116/89, 2. 10. 1989.
[202] Vlajko P. Grabež, „Drvarsko krštenje“. *Pravoslavlje*, godina XXV, 15. mart 1991, broj 576, 4.

(kraj Beograda),[203] u Visokim Dečanima u više navrata,[204] te u Valjevu.[205] Zabilježena su i masovna crkvena vjenčanja.[206] Održavanje kolektivnih rituala imalo je i određenu propagandnu ulogu, kreiralo je atmosferu društvenog pritiska, koja je za krajnji cilj imala omasovljavanje pastve i nacionalno-vjersku homogenizaciju stanovništva.

Djelovanje crkvenih autoriteta je u svom nastojanju za mijenajnjem društveno-političkih prilika koristilo jačanje emocionalnog naboja etničkog nacionalizma.[207] S druge strane, državni organi, odnosno Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, je jačanje nacionalističkih tendencija smatrala vidom sukoba među vjerskim zajedicama. Na sve učestalije prijepore oko različitih neuralgičnih pitanja, kao što su državno ustavno uređenje, stradanje Srba u Drugom svjetskom ratu, pitanje Jasenovca, kosovsko pitanje, crkveni raskol u Makedoniji, i slično, a koji su se odvijali kroz javne govore, štampu, vjerske obrede te komemoracije na terenu, krajem osamdesetih godina zaziman je stav o neuplitanju.[208]

Hrvoje Ištuk, tada član CK SKJ iz Bosne i Hercegovine, je u svom govoru tokom augusta 1987. godine na „Kočićevu Zmijanju“, kulturnoj manifestaciji, kritizirao sve one koji su na pragu 21. vijeka dijelili Jugoslaviju na istočno-bizantsku i zapadnorimsku sferu utjecaja, na šta mu je oštro odgovorio Svetozar Dušanić u *Pravoslavlju,* novinama beogradske patrijaršije.

Dušanić je naveo kako se ova dva svijeta ne razlikuju samo religijom, već i kulturom, povijesnim razvojem, etikom, psihom i mentalitetom, te da nakon Drugog svjetskog rata između ova dva svijeta nema mogućnosti zajedničkog opstanka u istoj državi.[209] Ubrzo zatim, u jesen 1988. godine, je otvorena velika i žustra polemika između Živka Kustića, tada glavnog urednika *Glasa koncila* i episkopa Atanasija Jevtića koja se vodila oko percepcija žrtve srpskog naroda i stradanja tokom Drugog svjetskog rata.[210]

Povodom ovakvih sukoba između vjerskih zajednica, u kojima su pojedinci iz vjerskih zajednica počeli da traže pravnu zaštitu sudova, organa uprave i organa zaštite javnog reda i mira te političkih instanci koje su pozivane da bi presuđivale u sukobima unutar

---

[203] „Duhovni život srpskih izbeglica, krštenje u Rakovici“. *Pravoslavlje,* godina XXV, 1. septembar 1991, broj 587., 11.
[204] „Saborno krštenje u manastiru Visoki Dečani“. *Pravoslavlje,* godina XXVI, 15. jun 1992, broj 606., 4.; Jovan Radosavljević, „Život raško-prizrenske eparhije 1992. godine“. u: *Sveti knez Lazar,* godina I, br. 2., 245-246.
[205] *Sveti knez Lazar,* godina I, br. 4., 1993., 129.
[206] Isto.
[207] Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli, II*., 25.
[208] *Isto*., 54-71., Isti, „Uloga crkava u konstrukciji državnotvornih mitova Hrvatske i Srbije“. u: ur. Husnija Kamberović, *Historijski mitovi na Balkanu,* Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2003., 220-222.
[209] Radmila Radić, „Crkva i *srpsko pitanje*“.309.
[210] Polemika je vođena kroz crkvenu štampu, prvenstveno *Pravoslavlje, Glas Crkve* i *Glas koncila* sve do 1990. godine kada posebno postaju oštri napisi vezani za broj žrtava u logoru Jasenovac. Isto, 313-314.

vjerskih zajednica 16. juna 1988. godine je održana sjednica Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama.

Na ovoj sjednici je ustanovljeno da ne postoji dovoljna koordinacija sudskih institutcija i organa uprave sa Komisijom u pitanjima koja se tiču vjerskog faktora. Izražen je i oprez budući da je postavljeno i pitanje o „fingiranju sporova u vjerskim zajednicama“ kako bi se nadležni organi po uplitanju u spor „prozvali za mješanje u unutarcrkvene stvari.“ Istaknuto je da „su sporovi unutar vjerskih zajednica u porastu i da one svoje sporove prenose na državne organe. Često ih namjerno fabrikuju. Problem je složen i teško je napraviti uputstvo za postupanje.“[211]

Predsjednik Komisije, Zvonimir Stenek je konstatirao da se odnosi između države i vjerskih zajednica odvijaju u „jednom stanju punom previranja, sa mnogo ranije neispoljavanih ideja i namjera, sa širinom akcija koje se ranije nisu mogle evidentirati – ali sa stalnim, upornim, dokazivanjem, iz reda hijerarhije - da se ništa s njihove strane ne mijenja, čime pokazuju da u ponašanju postaju samouvjereniji, energičniji, agresivniji i sa željom da služeći se takvom taktikom *ništa se veliko ne mijenja* – ignorišu naša upozorenja, sugestije i izrazito dobre namjere. Pri tome čuvaju se da ne predju granicu tolerancije. Sve u svemu, držanje i ponašanje predstavnika VZ pokazuje da njihov odnos prema državnim organima prelazi u novi kvalitet, sa potenciranim stavom da se ubuduće njima posvećuje, kao partnerima, mnogo veća pažnja odnosno da im se uvažavaju svi zahtjevi, počev od izgradnje vjerskih objekata, vjerske pouke do uvođenja legalizovanog paralelnog sistema društvenih normi.“[212]

Stenek je ovdje izrazio mišljenje da je situacija na terenu zabrinjavajuća budući da ne postoji način i mogućnost adekvatnog, pravovremenog djelovanja i reakcija koje su u skladu sa zakonom, a na ispoljeni pojačan broj događaja koje vjerske zajednice obilježavaju. Prema njegovom mišljenju zabrinjavajuće je postalo masovno okupljanje vjernika isključivo na „vjerskoj liniji“, potom eskalacija nasilja i remećenja javnog reda i mira tokom božićnih i bajramskih praznika.

Posebno zabrinjavajuća je bila „sinhronizovana djelatnost nekih vjerskih službenika u pronalaženju, na svaki način, razloga za evociranje, na unaprijed utvrđenom scenariju, događaja iz posljednjeg [Drugog svjetskog, op.E.O.] rata, s namjerom da se pripadnici drugih

---

[211] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Pov. Broj : 011-34/88, Sarajevo, Deseta sjednica održana na dan 16. 6. 1988., 6-7.

[212] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Pov. Broj : 011-34/88, Sarajevo, Deseta sjednica održana na dan 16. 6. 1988., Koncept "Osvrt na neka aktuelna pitanja odnosa sa VZ".

religija odnosno nacionalnosti provociraju, na najgrubljoj nacionalističkoj osnovi. Komisija procjenjuje da bi takav trend mogao da se nastavi, [...] može da izazove veoma velike neželjene posljedice."

Akcije o prikupljanju podataka o žrtvama tokom Drugog svjetskog rata koje je pokrenula Srpska pravoslavna crkva u suradnji sa SANU „sve bez znanja i dozvole nadležnih organa, daleko prevazilazi granice djelatnosti VZ zakonom utvrđene, ali to istovremeno potvrđuje da su takvi pojedinci i njihovi sljedbenici u VZ spremni na još veće nepoštivanje zakona i ignorisanje državnih organa."[213]

Stenek primjećuje i da se kroz pisanje vjerske štampe nastoji izazvati podjela među građanima i narušiti *bratstvo-jedinstvo,* te da se kroz propovjedi i obraćanja vjernicima izražavao „militantni duh, podgrijavaju se potpuno vanvjerske težnje [...]."[214] Stenek je ispravno zaključio kako će društvena kretanja u SSSR-u, dovesti do drugačijeg ponašanja pravoslavne crkve kako u Grčkoj, tako i u Jugoslaviji, a naročito u Bosni i Hercegovini.

Primjetio je kako su se vjerske zajednice pokušavale baviti socijalnom tematikom, te da će takva aktivnost u „slučaju eventualnih socijalnih konflikata" doprinjeti tome da bi vjerske zajednice mogle biti „negativan faktor". Pozvao je da se kroz štampu i ostale javne medije na direktno suprotstavljanje „klerikalcima, nacionalistima i nepriajteljima svih vrsta."[215]

Institut za istraživanje nacionalnih odnosa iz Sarajeva je tokom 1989. i početkom 1990. godine nastojao sprovesti istraživanja kojima će doći do saznanja o suodnosu nacije i religije.[216] U sklopu ovih istraživanja, kao preduslov da se dođe do spoznaje o navedenom suodnosu, ispitivani su stavovi stanovništva Bosne i Hercegovine o religiji i naciji.[217] Za temu ovog rada su posebno interesantna saznanja navedenih istraživanja koja se odnose na prisutnost vidova i sadržaja religije i religijskog u naciji i nacionalnom životu.[218]

Podaci ovog istraživanja na uzorku od 3120 ispitanika, od kojih je 85% bilo seosko stanovništvo, pokazuju prisutnost povezivanja religije s nacijom, odnosno poistovjećivanje

[213] Isto.
[214] Isto.
[215] Isto. 9.
[216] Ibrahim Bakić, *Nacija i religija,* 15.
[217] Prvo i jedino istraživanje o religijskoj i nacionalnoj stvarnosti je sredinom 60-ih godina izvršio Esad Ćimić, ali za mnogo uže područje Hercegovine, a propitivani su odnosi religioznog stanovništva preme određenim društvenim pitanjima koja su objavljena u Esad Ćimić, „Socijalističko društvo i religija", Sarajevo: Svjetlost, 1966.
[218] Ibrahim Bakić, Isto., 27.

religijskog i nacionalnog identiteta, tako da su se katolici smatrali Hrvatima, pravoslavni Srbima, dok su se pripadnici islamske vjeroispovjesti smatrali Muslimanima.[219]

Daljnja analiza istraživanja pokazala je kako je najveći stepen religioznosti kod Hrvata, potom slijede Muslimani, dok se kod Srba pokazalo da se „nacionalno i religijsko pokazuju u nešto folklornijim oblicima i mnogo bliže običajno folklorističkim nego strogo duhovnim modelima klasične religioznosti, pri čemu je primjetna stanovita razlika između crkvene (zvanične) duhovnosti i religioznosti vjernika.“[220]

Uz navedeno je, kod Srba, pravoslavaca bila uspostavljena čvrsta veza između države i religije, koja se izvodila iz osnove vjerovanja u državu koja je predstavljala „sveti izraz pravoslavnog duha.“ Ibrahim Bakić je pri tome izdvojio dvije struje unutar pravoslavlja. Prva je „izvedeno pravoslavlje“ kojem pripadaju najviše vjerske i društvene strukture, a koje nije autentične duhovno-religijske naravi, ali je ono imalo najveći crkvenosocijalni utjecaj na promjene i događaje u društvu. Drugi je tip pravoslavlja ono koje baštini duhovnost i religioznost iz tradicije kristove provencijencije, a njemu pripada niže sveštenstvo i društveni slojevi kao i dio intelektualaca građanske provencijencije.[221]

Zaključci istraživanja javnog mnijenja koje je vršio Mirko Blagojević se gotovo podudaraju sa Bakićevim. Blagojević je isto tako zaključio da krajem 80-ih godina dolazi do porasta religioznosti kod svih konfesionalnih i nacionalnih pripadnika. Rezultati njegovih istraživanja su pokazali da među pripadnicima lokalnih konfesionalnih manjina postoji jako visok, odnosno viši stepen identifikacije sa određenom konfesijom nego je to u slučaju pripadnika većinske konfesije, a tumačio ga je homogenizirajućom ulogom religije i težnjom za stvaranje vlastitih nacionalnih država na do tada zajedničkom prostoru.[222]

Blagojevićevo istraživanje može ponuditi odgovor na pitanje o metamorfozi vjerskog identiteta kod vojno sposobnog stanovništva krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Najveće se promjene u odnosu prema religiji i svojevrsni „prilazak“ deklariranih ateista crkvi dešavaju u identitetu muške populacije, a naročito je to bilo izraženo u generaciji starosne dobi između 30. i 60. godine života. Proces se odvijao kroz resocijalizaciju nereligioznih i ateističkih osoba, te kroz proces religijske socijalizacije mladog naraštaja prije

[219] Isto., 29-30.
[220] Isto. 77.
[221] Isto. 172-173.
[222] Mirko Blagojević, „Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih godina do početka novog veka“. *Teme*, 27(3):413. Blagojević u svojim radovima koristi istraživanja koja su neposredno vršena na prostoru niškog regiona 1982. godine, potom iz 1988. godine na beogradskom regionu, te 1993. godine na braničevskom okrugu.

nego usvoji „državno instruisani proces ateističkog obrazovanja“,[223] te je bio izraženiji kod gradskog stanovništva, budući da tokom socijalizma kod seoske populacije nije došlo do odvajanja od religijskih praksi.[224]

Istraživanja pokazuju da za razliku od osamdesetih godina, kada je većina ljudi bila udaljena od crkve, tokom devedesetih godina dolazi do izvjesne revitalizacije učestvovanja na liturgiji, iako i dalje veliki broj učesnika obreda crkvu ne posjećuje redovno, već samo tokom važnijih crkvenih praznika, odnosno nekoliko puta godišnje, što nam govori da se ne radi o preobražaju koji je potaknut duhovnim vrijednostima, već da je riječ o svojevrsnoj popularizaciji religije i konformizmu.

Krajem osamdesetih se počinje blago revitalizirati i vjerovanje u boga, a najviši nivo se iskazivao u onim sredinama gdje je religioznost postala samorazumljiva, uobičajena i normalna pojava, tamo gdje religija postaje „pogled na svijet“, naročito na prostorima Bosne i Hercegovine u kojima je uticaj općih društveno-strukturalnih, političko ideoloških i kulturnih promjena bio najizrazitiji.[225]

Uz revitalizciju religije događa se i promjena unutar Srpske pravoslavne crkve, o kojoj se govori u narednim poglavljima, kada je početkom devedesetih na sami vrh crkvene hijerarhije doveden patrijarh i episkopi koji su kroz svoj program provodili jednu metamorfoziranu ideologiju pravoslavlja - *svetosavlje* i nauk o „Bogočoveku“ Justina Popovića i Nikolaja Velimirovića iz tridesetih godina 20. stoljeća, ideologiju koja dokazuje superiornost i samodovoljnost srpskog pravoslavnog naroda.[226]

Na taj način je stanovništvo, koje u toku svojeg razdoblja formiranja ličnosti, ni kroz „kućni odgoj“, a niti kroz sistem obrazovanja tokom socijalističkog razdoblja, nije imalo dodira sa vjeronaukom, te nije imalo osnovno znanje i praksu vezano za religiju, bilo zapravo religijski i vjerski revitalizirano u skladu sa organicističkim tumačenjima crkvenih autoriteta. Do kraja 90-ih godina je postotak onih koji izražavaju vjerovanje u boga bio između 60 i 70% ispitanih.[227]

Razumljivo je da temeljitih istraživanja o religioznosti stanovništva tokom rata u Bosni i Hercegovini nije bilo, već se kroz medije može pratiti na koji su način vjerske zajednice bile prisutne u svakodnevnoj javnoj sferi i političkom životu.

---

[223] Isto.
[224] Mirko Blagojević, „Religijska situacija u SR Jugoslaviji: revitalizacija religijskog ponašanja i verovanja“. *Teme*, 27(4): 526.
[225] Isto.
[226] ABiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, 1988., 102., Informacija o nekim aktuelnim pitanjima odnosa sa vjerskim zajednicama u SR Bosni i Hercegovini, Sarajevo, februara 1987. godine, 3-4.
[227] Mirko Blagojević, Isto.

Poslijeratne vjerske promjene u Bosni i Hercegovini, u vidu trenda hiperreligioznosti i religijsko-nacionalnog ekskluzivizma prikazane su na primjeru studije slučaja Doboja i okolnih sela, koji je prema popisu stanovništva iz 1991. godine bio bosanskohercegovački grad bez dominantne nacionalne većine.[228] Prema popisu stanovništva 1991. godine općina Doboj je imala 102 549 stanovnika, od kojih se nacionalno Muslimanima izjašnjavalo 41 164 stanovnika, Srbima 39 820, Hrvata je bilo 13 264, Jugoslovena 5 765, ostalih 2 536. Od ukupnog broja stanovnika pripadnicima islamske vjeroispovjesti izjasnilo se 40 158 stanovnika, pravoslavcima 38 359, katolicima 13 369, a broj vjerski neizjašnjenih, ateista i onih koji vjerski ne pripadaju ni jednoj od navedenih skupina je bilo 10 621 osoba.[229]

Početkom rata, nakon nasilnog i masovnog protjerivanja nesrpskog stanovništva promjenila se i nacionalna struktura ove općine koja je danas naseljena uglavnom stanovništvom srpske nacionalnosti, a došlo je i do potpuno izmjenjene etničke slike bosanskohercegovačkog prostora.[230]

Primjer studije slučaja Doboja i njegove okoline ilustrira i opće trendove kretanja religioznosti na prostoru Bosne i Hercegovine nakon ratnih dešavanja. Izrazito je visoka samoidentifikacija po vjerskoj pripadnosti među sve tri etničke grupe, te su izjednačene vjerska i nacionalna pripadnost.[231] U svakodnevnom životu su izrazito vidljiva i prisutna postala vjerska obilježja i simboli, vjerska ikonografija,[232] koja ima funkciju javnog „markiranja terena“. Analizom profila osoba koje su se prilikom provedene ankete smatrale više vjernima u poslijeratnom razdoblju nego što su to bile prije rata u Bosni i Hercegovni, je utvrđeno da su na promjenu vjerskog djelovanja uvelike utjecale i pretrpljena ratna šteta tokom rata, odnosno faktor viktimizacije kao i politička uvjerenja koja su najbliža bosanskohercegovačkim nacionalnim strankama.[233]

Nakon rata je u Bosni i Hercegovini došlo do odbacivanja vjerske tolerancije kakva je postojala tokom socijalističkog razdoblja, bosanskohercegovački inkluzivizam zamjenjen je eksluzivizmom, velika većina „novoreligioznih“ osoba je nacionalistički i vjerski

---

[228] Dijana Krajina, „Poslijeratni trend hiperreligioznosti i religijsko-nacionalnog ekskluzivizma u Bosni i Hercegovini. Studija slučaja: Doboj i okolina.” *JUNIR godišnjak VIII, Vere manjina i manjinske vere*, JUNIR i ZOGRAF, Niš, 2001., 136- 149.

[229] Republika Bosna i Hercegovina, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991.*, 26.

[230] http://www.statistika.ba/?show=11#tab1 (pristup 27. 11. 2020.)

[231] Istraživanje je provedeno 2000. godine na uzorku od 300 ljudi, od čega je bilo 40% srpske, 34% bošnjačke, 23% hrvatske nacionalnosti te 3% nacionalno neopredjeljenih, što odgovara nacionalnoj strukturi čitavog područja.

[232] Dijana Krajina, Isto., 142.

[233] Isto. 145.

netolerantna,[234] te do izražaja dolazi bosankohercegovački komunitarizam – „politički i ideološki poredak koji, unutar stanovništva jednog političkog prostora razlikuje nekoliko posebnih zajednica na osnovu vjere, jezika ili drugih etničkih obilježja.“[235]

Ishodišnu tačku bosanskohercegovačkog komunitarizma moguće je naći u političkom poretku osmanske države, budući je taj poredak počivao na vjerskim zajednicama. Komunitaristički odnosi su na čitavom jugoslavenskom prostoru bili artikulirani „oko kontrole nad državnim aparatom, i oko kontrole nad zemljom“, a svaki je ratni sukob bio praćen „grubim preinaćenjem odnosa snaga između zajednica“, preraspodjelom zemlje i preuzimanjem kontrole nad državnim aparatom.[236]

[234] Isto. 148-149.
[235] Xavier Bougarel, *Bosna, Anatomija rata*, University press, Sarajevo, 2018., 20-21, 31.
[236] Isto.

II. DJELOVANJE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE TOKOM OSAMDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA: KROZ KRIZU SUSTAVA I DISOLUCIJU DRŽAVE DO LEGITIMITETA POLITIČKOG DJELOVANJA

1. „Brat je mio, ma koje vjere bio." - politička djelatnost SPC do sredine 80-ih godina

Po dolasku patrijarha Germana na čelo Srpske pravoslavne crkve 1958. godine,[237] njen je društveni, ideološki i politički utjecaj rastao. Crkva je institucionalno stabilizirana i kadrovski ojačana. Poduzimane su aktivnosti na zaštiti mnogih kulturno-historijskih spomenika i izgradnji novih vjerskih objekata. Pokrenuta je inicijativa za izgradnju crkve u Banja Luci, koju su ustaše srušile tokom 1941. godine,[238] a ponovno se pokreće „generacijski projekat" izgradnje hrama Sv. Save u Beogradu.[239] Bogoslovski fakultet SPC je, unatoč izdvajanju sa beogradskog Univerziteta početkom 50-ih godina, lišen znatnih financijskih sredstava i potpore države, nastavio s radom na školovanju i obnovi svešteničkog kadra, bogoslova i diplomiranih studenata.[240] S radom su nastavile i bogoslovija u Prizrenu, bogoslovija Svetog Save u Rakovici, a otvara se i bogoslovija u manastiru Krka te monaška škola u Ostrogu.[241]

Intenzivnije uplitanje Srpske pravoslavne crkve u pitanja nacionalnih odnosa naročito na Kosovu,[242] kao i mijenjanje odnosa crkve prema državi počelo je nakon održavanja Brijunskog plenuma i svrgavanja Aleksandra Rankovića u julu 1966. godine.[243] Crkva je uspijevala da kroz održavanje brojnih masovnih javnih proslava ispoljava srpski nacionalizam, što je tokom šezdesetih godina, doprinosilo pogoršavanju etničkih odnosa na Kosovu.[244] Takvim djelovanjem su se dodatno destabilizirale ukupne nacionalne i etničke prilike u ovoj pokrajini, ali i u cijeloj Jugoslaviji. Država je pokušala kanalizirati ispoljeno nezadovoljstvo i stabilizirati odnose među vjerskim zajednicama i njihovim vjernicima, te

---

[237] Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970., Drugi deo 1954-1970.*, 54-58.
[238] Dragan Davidović, *Saborna crkva u Banjaluci*, Glas, Banja Luka, 1991.
[239] Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970.*, II., INIS, Beograd, 2002., 154-176.
[240] Isto, 141-154.
[241] Isto. 153.
[242] Radmila Radić, "Josip Broz Tito i patrijarsi Srpske pravoslavne crkve (Gavrilo, Vikentije i German)". u: Tito – viđenja i tumačenja, zbornik radova, Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2011., 127.
[243] Pregled obimne memoarske, publicističke i historiografske literature o IV plenarnoj sjednici CK SK Jugoslavije, odnosno o tzv. Brijunskom plenumu, dao je Amir Duranović u knjizi *Snažan eho brionski: odjeci Brionskog plenuma u Bosni i Hercegovini 1966. godine*, UMHIS, Sarajevo, 2017., 22-43.
[244] Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli*, I, 115.

kroz osnivanje svešteničkih udruženja nastojala uspostaviti određeni međuvjerski dijalog isključivo unutar jugoslavenskog političkog okvira.

Srpska pravoslavna crkva tokom 60-ih godina ipak iskazuje jedan brižljivo njegovan odnos prema specifičnostima SR Bosne i Hercegovine. Razloge za to možemo tražiti i u višeetničkom sastavu stanovništva u Bosni i Hercegovini, ali prije svega u oportunizmu SPC. Uspostavljanje srdačnih odnosa sa Islamskom zajednicom, ispoljavanje poštivanja političkog subjektiviteta Bosne i Hercegovine je bilo uvjetovano ustavno-političkim položajem vjerskih zajednica u Drugoj Jugoslaviji, potom krizom unutar crkve izazvanoj raskolom između Beogradske patrijaršije i Skopsko-ohridske arhiepiskopije u Makedoniji,[245] kao i raskolom sa sjevernoameričkim episkopijama u SAD-u i Kanadi.[246]

U upućenoj čestitiki za ustoličenje Patrijarha, reis-ul-ulema Kemura je naglasio „bratske“ odnose sa Srpskom pravoslavnom crkvom, patrijarhu poželio uspjeh, a njegovim vjernicima dobro i sreću.[247]

Tokom ne toliko brojnih susreta između vrha Srpske pravoslavne crkve i Islamske vjerske zajednice su kroz norme sprovođenja ideje *bratstva-jedinstva* izražavani srdačni odnosi vjerske tolerancije, u kojima je istican značaj i potreba za „međuvjerskim mirom i suživotom.“[248] U rijetkim, oskudnim zvaničnim izvještajima sa ovih susreta vjerska štampa je naročito naglašavala kako i sveštenstvo i vjernici „daju svoj svesrdan doprinos očuvanju bratstva i jedinstva naših naroda“, te tekovina Narodno-oslobodilačkog rata.[249]

Javnim istupima patrijarha, potom i episkopa,[250] kao i pisanjem vjerske štampe, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, je Srpska pravoslavna crkva izražavala priznavanje političkog subjektiviteta Bosne i Hercegovine, kao i ukupnih, vjerskih i narodnih identiteta bosanskohercegovačkog stanovništva i društva.[251]

Ispravnima su se pokazale procjene Savezne komisije za vjerska pitanja da će i unatoč tome što su kontakti pojedinih vjerskih lica na terenu, naročito u Bosni i Hercegovini – realnost, teško doći do „konkretnije realizacije viših ekumenskih ciljeva“.[252]

---

[245] Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970., Drugi deo 1954-1970*203-290., Radmila Radić, “Josip Broz Tito i patrijarsi Srpske pravoslavne crkve (Gavrilo, Vikentije i German)“.., 129-133.
[246]Vjekoslav Perica, *Isto.,*129-138.
[247] Aleksandar Praščević, *Dijalog između pravoslavnih hrišćana i muslimana, Doprinos Patrijarha srpskog Germana dijalogu sa muslimanima (1958-1990)*, Beograd, Eparhija raško-prizrenska, 2019., 26.
[248] Isto. 21.
[249] Isto. 21-22., 31.
[250] Prilikom posjete patrijarha Germana eprahiji zvorničko-tuzlanskoj episkop Vasilije također javno izražava bratske i tolerantne odnose među vjernicima. Isto, 79.
[251] Isto. 33.
[252] Savezna komisija za vjerska pitanja, „Informacija broj 26, povjerljivo, *O nekim aspektima stanja i djelovanja verskih zajednica u Jugoslaviji*“, Beograd, decembar 1969, 21-22., Cit. prema Vjekoslav Perica, Isto., 104.

Srpska pravoslavna crkva je od kraja 60-ih postala jedan od nosilaca srpskog nacionalizma i branilac srpskih nacionalnih interesa. Smatralo se da je ona, iako slabije organizirana od Islamske zajednice i Katoličke crkve, bila efikasnija i imala veće sposobnosti da „opasno uzburka emocije srpskog naroda naročito lamentirajući oko navodnog progona Srba na Kosovu“, te kako je SPC institucija koja ima velike političke ambicije, oživljava velikosrpsku ideologiju i bori se protiv „decentralizacije i pune ravnopravnosti naroda i nacionalnih manjina“.

Srpska pravoslavna crkva je tokom sedamdesetih obilježavala više obljetnica preko kojih je nastojala zaokruživati „duhovno biće“ srpskog naroda. Na taj način još uvijek ne naglašava političko, već duhovno jedinstvo sa pojedinim regijama ili republikama (npr. Hercegovine i/ili Crne Gore) sa Srbijom kao državom - maticom. Tokom proslavljanja značajnih crkvenih jubileja, naglašavana je uloga crkve kao čuvara nacionalnog jedinstva Srba, ali i sloga svih „koji žive u našoj društvenoj zajednici“ i mir koji će „obezbediti i napredak naše crkve i naše otadžbine“, što je bilo u skladu sa okvirima ideologije bratstva i jedinstva.[253]

No, dok je službena reakcija vrha Srpske pravoslavne crkve na Kosovske proteste iz 1968. godine, kao i na *Hrvatsko proljeće* bila gotovo zakašnjela i blaga - u službenom listu *Glasnik*, Sveti arhejerejski sinod je izdao tek dva *Saopštenja*, prvo u julu 1971., te u junu 1973. godine, u kojima je izražena zabrinutost zbog rasta nacionalne netrpeljivosti u zemlji - gotovo istovremeno su novine beogradske patrijaršije *Pravoslavlje* zbog podsticanja vjerske i nacionalne mržnje bile kažnjene povlačenjem izdanja iz distribucije. S druge strane manastirske i parohijske novine su, za razliku od službenog crkvenog lista konstantno ukazivale na nacionalne antagonizme i ugrožavanje Srba na Kosovu.[254] Ovim su pokrenule „mantranje“ o vjekovnoj ugroženosti srpskog naroda, propagandu straha, koja je početkom devedesetih godina, mijenjanjem političkih simbola u Hrvatskoj, dovela srpski narod do uvjerenja o spremanju pogroma i ponavljanju zločina iz 1941. godine nad srpskim narodom.[255]

---

[253] Radna grupa Sekretarijata CK SKS, „Aktivnosti SKS u borbi prtiv nacionalizma i šovinizma u Srbiji“, 199-203., Cit. prema, *Isto*. 146. O političkim aktivnostima i masovnim vjerskim proslavama koje je organizirala Srpska pravoslavna crkva tokom 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća vidi u Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli, religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, I, Beograd, Biblioteka XX vek, 2006., 124-129., Đoko Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve, III*, Beograd, BIGZ, 1991.

[254] Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli,*, 111.

[255] Ivo Žanić, *Barjak na planini Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995*., Srednja Europa, Zagreb, 2018., 69-70.

Nakon smrti Josipa Broza Tita se pogoršanje u nacionalnim odnosima u Jugoslaviji počelo i javno ispoljavati te je postalo zabrinjavajuće.[256] Ritual sahrane Josipa Broza Tita 1980. godine samo će simbolično, po posljednji put, povezati narode i narodnosti jugoslavenske države koja se ubrzo počela raspadati.

Titov sprovod je „ispod maske masovne žalosti i dostojanstvenog oproštaja s dugogodišnjim vođom“ krio jedno „dublje nezadovoljstvo i nemir“, a označavao je i točku razlaza,[257] koja se ispoljila već krajem juna 1982. godine nakon XII Kongresa SKJ,[258] da bi do konačnog raspada partije došlo krajem osamdesetih godina.

Njegovim odlaskom je nastao određeni vakuum u političkom sistemu, a na dnevni red se postavljalo ne samo pitanje budućnosti Jugoslavije, već i pitanje ispunjavanja upražnjene pozicije moći.[259] U percepcijama Srpske pravoslavne crkve iz početka devedesetih je odlazak Josipa Broza Tita prikazivan kao *smrt tiranina*, nestanak „tiranske vlasti“ i trenutak u kojemu se počeo urušavati „stari poredak“, odnosno sistem u kojem crkva nije imala dominantnu ulogu.[260]

Osamdesete godine su bile obilježene novim vrednovanjem nacionalnih i vjeroispovjednih identiteta, međusobnim približavanjem komunističkih političkih elita, i vjerskih ili opozicionih elita s druge strane.[261] No, dok su savezi komunista Slovenije i Makedonije evoluirali prema „umjerenom i reformatorskom nacionalizmu“, rukovodstva Bosne i Hercegovine i Hrvatske bila privržena „dogmi *bratstva-jedinstva*“, dotle su rukovodstva Srbije i Crne Gore evoluirala prema agresivnom i autoritarnom nacionalizmu.[262]

Tokom marta 1981. godine će studentski protesti na prištinskom Univerzitetu,[263] a potom i požar koji je izbio u Pećkoj patrijaršiji nekoliko dana kasnije,[264] ponovno skrenuti pažnju jugoslavenske javnosti na sraz nacionalističkih strasti,[265] s jedne strane iz Albanije podržavanih kosovskih Albanaca,[266] te kosovskih Srba s druge strane, koji će tokom osamdesetih godina biti orkestrirani ne samo iz političkog i partijskog rukovodstva Srbije već

---

[256] Raif Dizdarevič, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, svjedočenja*, 72.
[257] Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito*, Profil, Zagreb, 2015., 790-796.
[258] Raif Dizdarević, *Isto.*, 116-120.
[259] Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Isto.* 811.
[260] *Pravoslavlje*, XXIV, 1 decembar 1990., 569., 2., XXV, 1. februar 1991., 573., 2., 5., *Glasnik*, službeni list SPC, 6. juni 1995., 102-103., *Sveti knez Lazar*, IV, 1996., 2-3 (14-15), 86-87.
[261] Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, University press, Sarajevo, 2018., 36.
[262] Isto.
[263] Isto., 375.
[264] Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli, II.* 5-6.
[265] Raif Dizdarević, *Isto.*, 328-337.
[266] Savezni sekretar za unutrašnje poslove Franjo Herljević je tokom aprila 1981. godine na sjednici državnog vrha argumentirao da se iz Albanije među Albancima na Kosovu vršila politička i nacionalistička indoktrinacija preko ilegalnih organizacija i grupa. Raif Dizdarević, *Isto.*, 336-338.

i iz redova Srpske pravoslavne crkve. Politički potresi iz marta 1981. godine i proglašavanje gotovo dvogodišnje krizne situacije bili su uvod u pretvaranje Kosova u žarište krize u Jugoslaviji.[267]

U noći između 15./16. marta 1981. godine je zbog nepropisno izvedenih dimnjaka u konaku Pećke patrijaršije izbio požar koji je uništio dvospratni konak patrijaršije koji se prostirao na 2000 kvadratnih metara, i sa njim dragocjen namještaj, liturgijske knjige i umjetnine iz manastirske riznice. Vatru su uz vatrogasne ekipe gasile monahinje i crkveni službenici uz pomoć građevinskih radnika koji su spasili rijetke rukopise i ikone.[268]

Pokrajinski Zavod za zaštitu spomenika kulture je poslao stručni tim koji je izašao na mjesto nesreće istoga dana kako bi se utvrdilo stanje predmeta i spašenih knjiga. Patrijarh German je formirao komisiju SPC koju su činili Slavko Božić, paroh beogradski, protođakon Tomislav Milanović, inžinjer Dobrosav Nešković i arhitekt Slobodan Mikić, koja je upućena u Peć.[269]

U svom izvještaju o paljevini objavljenom u aprilskom broju Pravoslavlja, paroh beogradski posredno ukazuje na neadekvatnu reakciju vatrogasne službe u ovakvim situacijama, u neku ruku zakazivanju i neodgovornosti općinskih struktura. No, mnogo važnije, a što se iz izvještaja vidi, jeste stupanj solidarnosti cjelokupnog stanovništva Peći i pomoć koja je bila ukazana kaluđerima i monahinjama nakon požara. „[...]Suze, prave suze video sam na licima Pravoslavnih i Albanaca, i niko ih nije krio. [...] Građani Peći i okoline, iz Kosovske Mitrovice, Skoplja, Prizrena, Niša došli su u svoju staru Patrijaršiju; čak i iz Bosne[...]. Svi oni nosili su pune ruke poklona i namirnica, nudeći svoj prilog u novcu i izvinjavajući se što nemaju više, ali, vele, poslaće više kad prime platu.“

Episkop raško-prizrenski je manastir posjetio neposredno nakon požara kako bi pružio savjete i iskazao podršku sestrinstvu manstira, a patrijarh German je u posjet manastiru i na razgovor sa zvaničnim predstavnicima vlasti u Peći došao sa članovima Svetog arhijerejskog sinoda 19. marta 1981. godine. Na sastanku je bilo dogovoreno da će se uspostaviti prvobitno stanje Konaka.[270]

Povodom nesreće, patrijarha Germana je u Beogradu primio Vidoje Žarković, član Predsjedništva SFRJ koji je obećao sprovođenje istrage o požaru,[271] a Vlada SR Srbije je

---

[267] Raif Dizdarević, *Isto.*, 328
[268] ur. Atanasije Jevtić, *Zadužbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren-Beograd, 1987., 830.
[269] Iz Izvještaja nije precizirano koji je bio zadatak ove komisij , osim što je Božić kao član komisije prenio vlastitke utiske u aprilskom broju *Pravoslavlja*, on na ovom mjestu ne iznosi više podataka i ne govori konkretno o zadaći komisije..
[270] ur. Atanasije Jevtić, *Isto*., 830-831.
[271] Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli, II*, 6.

obezbijedila financijsku pomoć za obnavljanje ovog hrama. Renovirani je dio bio ubrzo i otvoren, 16. oktobra 1983. godine u prisustvu velikog broja vjernih.[272]

No, pomoć države nije bila dovoljan razlog da u međuvremenu grupa svećenika ne otpočne otvoreni napad na društvene institucije u cjelini, za što je povod bio upravo požar u Patrijaršiji. Početkom aprila 1982. godine,[273] grupa od dvadesetak sveštenika Srpske pravoslavne crkve je na adrese Predsjedništva SFRJ, Predsjedništva i Skupštine SR Srbije, Svetog Arhijerejskom Sinodu te na adrese beogradskih listova uputila *Apel za zaštitu srpskog življa i njegovih svetinja na Kosovu* koji je predstavljao određenu novinu u odnosima i komunikaciji Crkve unutar njene organizacije, ali i izvan same crkve, budući da su sveštenici počeli shvaćati značaj javnog mnijenja.[274]

Potpisnici ovog *priziva,*[275] kako potpisnici karakteriziraju tekst *Apela*, čime je tekst formalno smatran i kao dio obreda, liturgije, odnosno molitve, su „svojom savešću“ bili primorani da podignu svoj glas u „zaštitu duhovnog i biološkog bića Srpskog naroda na Kosovu i Metohiji.“ U Apelu se provlači nekoliko poruka, a prva je da je Crkva zadužena i neophodna kod razmatranja pitanja koja se odnose na rješavanje nacionalnih odnosa, koji se na Kosovu prije svega neadekvatno postavljaju i samim time nemaju zadovolajvajuća rješenja koja kao takva mogu postati tragična.[276]

Naredna poruka je vezana za ulogu koju Kosovo ima u nacionalnom identitetu kod Srba. U *Apelu* se ističe kako Kosovo „za Srbe“ nije ni mit, nije ni puko pitanje teritorija, političko-pravnog uređenja, već je suština samog *srpstva*:

„[...] *to nije hleb i škola i država, nego je Kosovo, a Kosovo je grob, grob u koji je sve zakopano; a vaskrs ide opet preko groba. "Vaskrsenja ne biva bez smrti". Pitanje Kosova je pitanje duhovnog, kulturnog i istorijskog identiteta Srpskog naroda. Kosovo je, posle Svetoga Save, prvi put u ovome narodu jedna istina i stvarnost gde se ceo narod iskazao, došao do svoje saborne celine i celosnosti. Nema Srbina koji o Kosovu nije mislio, govorio, pisao, nad njim tugovao i njime vaskrsavao. Nemoguće je ni popisati: knjige, reči, pesme, dela, tuge, nade i radosti o Kosovu. Stoga, ono kao takvo za nas nije statistika* [...].“[277]

---

[272] Isto.
[273] Apel je prvo objavljen u *Pravoslavlju* 15. maja 1982. godine, a imena potpisnika sveštenika i monaha su objavljena naknadno. Atanasije Jevtić, *Stradanja Srba na Kosovu i Metohiji od 1941. do 1990.*, Jedinstvo, Priština, 1990., 399-406.
[274] Radmila Radić, „Crkva i *srpsko pitanje*“., ur. Nebojša Popov, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, SamizdatB92, Beograd, 2002., 303.
[275] Atanasije Jevtić, *Stradanja Srba na Kosovu i Metohiji od 1941. do 1990.*, Jedinstvo, Priština, 1990., 406.
[276] *Apel za zaštitu srpskog življa i njegovih svetinja na Kosovu*. u: Isto, 399-400.
[277] Isto, 400-401.

U *Apelu* je razdoblje od uspostavljanja Druge Jugoslavije uspoređeno sa razdobljem Osmanskog carstva. Potpisnici su izražavali razumijevanje sa petovjekovnom „zvaničnom politikom Bosfora“, dok im je bilo neobjašnjivo da su se isti zločini nad srpskim pravoslavnim stanovništvom počeli ponavljati i tokom druge polovine 20. stoljeća, a Kosovo se počelo svojatati dolaskom neautohtonih arbanaških doseljenika kojima je zadatak uništavanje pravoslavlja:

„[...]*Postavljamo mučno i bolno pitanje, zaprepašćeni onim što se odigrava pred našim očima: kakve su to infernalne i iracionalne sile koje uspevaju, za nekoliko decenija provedenih u potocima krvi plaćenom miru, da učine ono što nije uspelo petvekovno tursko ropstvo?! To što je Kosovska bitka trajala od 1389. g. do danas znak je da se Srpski narod na Kosovu još nije predao, i zato je Kosovo sve do danas bilo naše. A danas? A sutra? [...] Možemo shvatiti i tragični bezizlaz obezglavljenog i osiroćenog naroda na Kosovu i Metohiji posle seoba XVII i XVIII veka, naročito posle ukidanja Pećke Patrijaršije, kada je došlo do poislamljenja brojnog Srpskog i Arbanaškog življa, pod pritiskom turskog nasilja. Ne začuđuje nas toliko ni nasilje povlašćenih poturčenjaka Arbanasa i drugih, koji su se posle srpskih seoba naselili na Kosovu i Metohiji i od kojih je, po narodnoj reči, propištalo i majčino mleko u onih koji su ostali verni svome ognjištu i svome duhovnom i nacionalnom biću. To je, uostalom, bilo i u duhu politike "bolesnika" sa Bosfora: da zakrvi braću među sobom i da preko poturica i nasilno poturčenih uništi poslednje ostatke Krsta i poslednje otpore Srpskog naroda na Kosovu.*“[278]

Jedno od značajnijih pitanja koje se razmatra u radu je i saradnja Srpske pravoslavne crkve sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti te Udruženjem književnika Srbije.[279] Ideje i stavovi vjerskih lidera koji su izražavani kroz javno djelovanje i štampu Srpske pravoslavne crkve preuzimani su ili su bili slični i/ili identični stavovima i idejama kakvi su bili izražavani među akademicima ili članovima Udruženja književnika.

[278] Isto, 401-402.

[279] U zborniku radova kojeg je uredio Nebojša Popov, *Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Samizdat FreeB92, Beograd, 2002., se iz više različitih uglova sagledava uloga najvažnijih društvenih institucija u Srbiji i nudi dio odgovora na pitanje pokretanja i uzroka ratova tokom devedesetih godina na prostoru jugoslavenske države.

2. Saradnja Srpske pravoslavne crkve, Udruženja književnika Srbije i Srpske akademije nauka i umetnosti

Srpska pravoslavna crkva je kroz uzajamno djelovanje sa revizionističkom historiografijom, te populističkim talasom u književnosti i kulturi tokom osamdesetih godina uspostavljala temelje agresivnog nacionalističkog narativa koji je oživio po revitalizaciji religioznosti.

Otvorenu saradnju između Srpske pravoslavne crkve i Udruženja književnika Srbije je moguće pratiti od početka 1985. godine kada su sveštenici SPC, učenici Justina Popovića i Nikolaja Velimirovića, Atanasije Jevtić,[280] Irinej Bulović[281] i Amfilohije Radović[282] bili primljeni u Udruženje književnika Srbije.[283]

Tokom sredine osamdesetih goruće pitanje postaje situacija na Kosovu, a unutar Udruženja je između ostalog raspravljano o toj situaciji,[284] ali iz rakursa jedne organicističke politike prema kojoj se isticala ugroženost pravoslavlja i srpskog naroda od albanskog stanovništva Pokrajine. S druge strane su, crkveni časopisi, prvenstveno *Pravoslavlje* i *Glas crkve*, na svojim stranicama otvorili prostor piscima „populističkog talasa“, novog nacionalnog realizma,[285] poput Vuka Draškovića,[286] Matije Bećkovića,[287] Milana

---

[280] Atanasije Jevtić, rođen 1938. godine, u selu Brdarici, zapadna Srbija. Bogosloviju i fakultet završio je u Beogradu. Služio je vojni rok na Kosovu. Monaški postig primio je od oca Justina Popovića. Doktorirao teologiju u Atini 1967. godine te je predavao na Pravoslavnoj duhovnoj akademiji u Parizu. Od 1972. godine predaje na Bogoslovnom fakultetu SPC u Beogradu. Član je Udruženja književnika Srbije. *Pravoslavlje,* XXV, 15. jun 1991., 582., „Novi episkopi srpske crkve“., 12.

[281] Mirko Bulović, rođen je 1947. u Stanišiću u Bačkoj, osnovno obrazovanje završio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Somboru, a Bogoslovni fakultet u Beogradu 1965-69. godine. Duhovni oci su mu Justin Popović i episkop raško-prizrenski Pavle. Od 1970 do 1980. boravi u Grčkoj na postdiplomskom studiju gdje je na Teološkom fakultetu u Atini doktorirao u junu 1980. godine s tezom na temu "Tajna Svete Trojice po Sv. Marku Efeskom", koja je objavljena 1983. godine. *Pravoslavlje*, XXIV, 1. jun 1990., 557., „Irinej Bulović“., 4.

[282] Risto Radović je rođen 1938. godine u Donjoj Morači, gdje je završio osnovno školovanje. Bogoslvoju Svetog Save je završio u Rakovici, u Beogradu, diplomirao je na Bogoslovskom fakultetu 1962. godine, a studirao je i klasičnu filologiju na beogradskom Filozofskom fakultetu. Veliki utjecaj na njega imao je Justin Popović. Studije nastavlja u Bernu i Rimu. U Ateni je doktorirao na temu vezanu za Svetog Grigorija Palamu. Od 1976. godine je bio docent, a potom i redovni profesor na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu. U maju 1985. godine postaje episkop banatski. Mitropolit crnogorsko-primorski postaje 1990. godine. https://www.pravoslavlje.spc.rs/indexARH.php?mod=m&m=336 (pristup: 10. novembar 2020.)

[283] Radmila Radić, "Crkva i *srpsko pitanje*", 305.

[284] Isto. 306.

[285] Mirko Đorđević, „Književnost populističkog talasa“, 439.

[286] Vuk Drašković, književnik i političar, pisac jednog od najtiražnijih romana srpske književnosti – *Nož* (prvo izdanje u izdavačkoj kući Zapis, Beograd, 1982.), koji je temeljen na zločinu koji su muslimani počinili nad Srbima u selu Pridvorica, na Božić, 7. januara 1942. godine, a u kojem stvara mitologiziranu sliku višestoljetnog odnosa pravoslavaca i muslimana u Hercegovini, a potonje u romanu predstavlja kao *izdajice* koji su se odrekli vlastitog, prvobitnog identiteta, *vere pradedovske*. Muslimani kreću u eliminaciju *braće* Srba kako bi drevna *izdaja* bila prikrivena i zaboravljena. *Bela knjiga – 1984, Obračun sa 'kulturnom kontrarevolucijom' u SFRJ*, Službeni glasnik, Institut za savremenu istoriju Srbije, Beograd, 2010., 46-53.; Vuk Drašković, *Nož*, Srpska reč, Beograd, 1998.

Komnenića[288] te političkim radnicima, poput Vojislava Šešelja[289] koji su od ranih 80-ih u svojim djelima stvarali jednu iskrivljenu sliku prošlosti, stvarali novu stereotipnu verziju događaja iz Drugog svjetskog rata, dehumanizirali nesrpsko stanovništvo i revitalizirali četništvo.

Otvaranjem tema iz prošlosti izazivali su žučne rasprave,[290] a na osnovu sudskih odluka s kraja 60-ih i početka 70-ih, kojima je zabranjivano objavljivanje pojedinih njihovih knjiga nadopunjavali su teze o ugroženosti Srba i stvarali vlastitu sliku žrtve.[291] Problemi koje ovi pisci postavljaju u svojim djelima kreću se između literarnih i paraliterarnih, a pisci su kroz svoja djela nastojali da ih predstave prije svaga kao stvarnost i dogmu koja će zamjeniti naučna saznanja, a potom i kako bi iskazali opću, nacionalnu *istinu* o prošlosti.[292]

Ključna osoba koja je vezivala crkvene, političke i intelektualne elite u Srbiji sa nacionalistima u Bosni i Hercegovini je bio Dobrica Ćosić, književnik i pisac.[293] On je u svojoj mladosti bio blizak Bogomoljačkom pokretu Nikolaja Velimirovića. Prije Drugog svjetskog rata je stupio u Savez komunističke omladine Jugoslavije, da bi iz partije bio isključen 1968. godine zbog podstrekivanja nacionalizma. Nakon dramatizacije njegova romana *Vreme smrti* 1983. godine na sceni *Jugoslovenskog narodnog pozorišta*, kojom se ljudska i nacionalna veličina Srba nastoji „učiniti općom svešću“, Ćosić je doživio svojevrsnu rehabilitaciju i postaje „otac nacije“.[294]

---

[287] Matija Bećković, rođen u Senti 1939. godine, književnik i pjesnik, član Udruženja književnika Srbije od 1962. godine, kojim je predsjedavao od 1988. do 1992. godine, član Srpske akademija nauka i umetnosti od 1983. godine, dobitnik brojnih stručnih priznanja i nagrada. Uz tadašnjeg episkopa Raško-prizrenskog Pavla, episkopa Banatskog Amfilohija, te jeromonaha Atanasija, bio je član Uređivačkog odbora monografije *Zadužbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren, Beograd, 1987., u kojima se između ostalog donose i izvještaji episkopa o nasilju albanskog stanovništva prema pravoslavnom sveštenstvu i Srbima od kraja Drugog svjetskog rata do osamdesetih godina 20. stoljeća. (https://www.sanu.ac.rs/clan/beckovic-matija/ posljednji pristup 9. 9. 2020.)

[288] Milan Komnenić, rođen 1940. godine u Pilatovci kod Bileće, umro 2015. godine u Beogradu, pjesnik i književni urednik. Jedan je od osnivača Srpskog pokreta obnove.

[289] Vojislav Šešelj, rođen u Sarajevu 1954. godine, diplomirao je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1976. godine, magistrirao je 1978., doktorirao 1979. godine. Radio je kao asisitent na sarajevskom Univerzitetu od 1981. do 1984. godine kada je osuđen zbog 'kontrarevolucionarnu djelatnost'. Vrhovni sud SFRJ ga je osudio na 8 godina zatvora, kazna mu je smanjena i pušten je 1986. godine. Predsjednik "Pokreta četnika u slobodnom svetu" Momčilo Đujić ga je 28. juna 1989. godine imenovao četničkim vojvodom. Od početka 1990. godine kada osniva svoju vlastitu stranku prisutan je na političkoj sceni kao ekstremni srpski nacionalista. MKSJ, IT-03-67, *Tužilac međunarodnog suda protiv Vojislava Šešelja, Treća izmjenjena optužnica*, 19. decembar 2007., 1-2.

[290] *Bela knjiga – 1984, Obračun sa 'kulturnom kontrarevolucijom' u SFRJ*, Službeni glasnik, Institut za savremenu istoriju Srbije, Beograd, 2010.

[291] Holm Zundhausen, *Isto.*, 425-426.

[292] Mirko Đorđević, „Književnost populističkog talasa.“, 437-439.

[293] Dobrica Ćosić, 1921Trstenik – 2014 Beograd, učesnik NOR-a, poslanik u Narodnoj Skupštini Srbije nakon Drugog svjetskog rata, tokom 1992. godine postaje predsjenikom SR Jugoslavije.

[294] Latinka Perović, „Dobrica Ćosić o Josipu Brozu Titu, Skica za istraživanje političkog i intelektualnog odnosa“., u: *Tito – viđenja i tumačenja, zbornik radova*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011., 153-

Kroz institucionalnu saradnju SANU i Srpske pravoslavne crkve, Dobrica Ćosić je sa Vladimirom Dedijerom tokom 1985. godine nastojao oživiti akciju prikupljanja podataka o zločinima nad srpskim narodom tokom Drugog svjetskog rata. Inicijativa je idejno pokrenuta među krugom srpskih nacionalista, a uz pomoć episkopa Srpske pravoslavne crkve Ćosić je inicirao osnivanje „Odbora za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog i drugih naroda Jugoslavije u XX veku".[295]

Tokom oktobra 1985. godine su Ćosić i Dedijer dobili podršku Sinoda Srpske pravoslavne crkve i patrijarha Germana koji je predložio da se podaci o žrtvama genocida počnu prikupljati u saradnji sa lokalnim sveštenstvom i na područjima u zemlji, a kako bi se „najzad" popisale žrtve i imenovali zločinci. Simpozij na temu stradanja Srba u 20. stoljeću je idejno bio planiran za kraj 1985. godine,[296] no održan je tek krajem ratne 1991. godine.[297]

Peticija koju je potpisalo više od dvije hiljade „Srba sa Kosova i Metohije",[298] je tokom oktobra 1985. godine bila upućena na adrese najviših državnih i političkih tijela SFRJ i SR Srbije, Srpske akademije nauka i umetnosti te Udruženja književnika Srbije. U Peticiji se konstatira „poražavajuća situacija" budući da je „okupiran dio Jugoslavije" koji predstavlja „prostor našeg istorijskog i nacionalnog bića", te se kaže kako „Decenijama traje brutalni pritisak šiptarskih šovinista nad nama i našim porodicama, imanjima, grobljima i svetinjama, na žalost, namerno ili slučajno to je skrivano i zataškivano [...] Ostvarenje etnički čiste teritorije, a Kosovo i Metohija to skoro jesu, je osnova fašističke doktrine."[299]

U *Peticiji* - koja je ispunjena konstrukcijama i neistinama poput tvrdnji o albanskom osvajanju dijelova jugoslavenskog teritorija, postajanja projekta izvršenja genocida nad Srbima na Kosovu, nestajanja i zataškivanja sudskih predmeta u kojima su Srbi žrtve - se zahtjeva hitno sazivanje sjednica Skupštine SFRJ i Skupštine Srbije do 30. oktobra 1985. godine na kojima će se razmatrati zahtjevi potpisnika.

Zahtjevi su išli u pravcu za ostvarivanjem ljudskih prava, ravnopravnošću Srbije, isključivanje „albanskih šovinista" iz organa vlasti Pokrajine, budući su upravo oni, prema iznesenim zahtjevima, „omogućili osvajanje teritorije Jugoslavije", te dalje za otkazivanjem

---

168.; tekst njegova govora izlaganja na 14. sjednici vidi u: Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće, članci i ogledi*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1982.

[295] Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi,(1981-1991)*, Filip Višnjić, Beograd, 2002., 150., 153-154.

[296] Isto. 158.

[297] prir. Milan Bulajić, ur. Radovan Samardžić, *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Muzej žrtava genocida, Srpska književna zadruga, Beograd, 1995.

[298] Radoja Barjaktarević, *Besane noći, istina o srpskom pokretu*, Pergament, Priština, 1995., 23-27., Prosecutor v. Milosevic, Exibit P863, http://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-02-54/ACE36499R0000163771.tif

[299] Isto. 23.

„gostoprimstva emigrantima iz Albanije, naseljenim od 6. aprila 1941.“,[300] poništavanje realiziranih kupoprodajnih ugovora i slično.

Peticijom se prije svega nastojao ponuditi legitimitet u zahtjevima koji su dolazili iz republičkih tijela Srbije za politikom centralizacije. Peticijom je samo nominalno nastojano da se u politiziranje problema vezanih za Kosovo izazove reakcija i snažnije uključivanje saveznog nivoa vlasti, da se na neki način problem dodatno *jugoslavenizira*, budući da smatraju kako se djelovanjem vlasti u Pokrajini „oduzima pravni legalitet jednoj državi i forsira bezvlašće“. Mnogo bitnija uloga ove peticije je bilo iskazivanje solidarnosti i homogenizacija srpskog naroda koja je povezivana sa narativom o ugroženosti „nas Srba na Kosovu i Metohiji“, a koja je prema potpisnicima značila i „apsolutnu ugroženost srpskog naroda uopšte“.[301]

2. 1. Srpska pravoslavna crkva i Memorandum SANU

Odluka o pisanju *Memoranduma* je donesena na Skupštini SANU koja je održana 23. maja 1985. godine, a rad *Odbora* za pripremu ovog teksta se poklopio sa pripremama za proslavu stogodišnjice Akademije koje su prekinute[302] kada je *Memorandum* kao nezvanični dokument Srpske akademije nuka i umetnosti "iscurio" u javnost posredstvom Večernjih novosti 24-25. septembra 1986. godine.[303] Za razliku od tzv. *Plave knjige* koja je razmatrala i postavljala problem neravnopravnosti Srbije - dakle republike - u odnosu na pokrajine, u *Memorandumu* se pisalo o ugroženosti Srba kao naroda, u Jugoslaviji.[304]

U *Memorandumu* koji se sastoji iz dva dijela, od kojih se prvi odnosi na krizu privrede i društva, su bili formulirani zahtjevi srpske nacionalne politike i određen je pravac djelovanja nakon čega su nestale „gotovo sve razlike koje su se javljale kao drugačiji pogled na rešavanje jugoslovenske krize.“[305]

---

[300] Doseljenici iz Albanije su bili smatrani „nosiocima velikoalbanske indoktrinacije“ koji su koristili „komunističku retoriku“ da bi prikrivali procese u kojima su Srbi i nealbansko stanovništvo potiskivani iz Pokrajine. vidi: MKSJ, http://ucr.irmct.org/ Slavenko Terzić, *Kosovo i Metohija u 20. veku, političke, ideološke, demografske i civilizacijske koordinate etničkog čišćenja Srba iz južnih oblasti Srbije*, Prosecutor v. Slobodan Milosevic, IT-02-54-T, Exibit D259, 89-93.

[301] Radoja Barjaktarević, *Isto*., 26.

[302] Olivera Milosavljević, „Zloupotreba autoriteta nauke.“ 342.

[303] Tekst *Memoranduma* dostupan na: MKSJ, IT-02-54, Milosevic, *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Art, Answers to Criticisms*, Exibits D250, D250a.

[304] Nenad Stefanov, „Strah od ‘nemačke Evrope’“., u: ur. Ivan Čolović, *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009., 63.

[305] ur. Sonja Biserko, *Kovanje antijugoslovenske zavere*, I, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006., 31.

Drugi dio Memoranduma sadrži obrazac srpskog nacionalnog programa.[306] Ovdje se iznose tvrdnje o neravnopravnom položaju uže Srbije i srpskog naroda, izražava se stav da se prema Srbiji i srpskom narodu u Jugoslaviji vodi politika koja je rezultirala privrednim zaostajanjem Srbije za razvijenim republikama čime je ugrožen srpski narod, a time i stabilnost Jugoslavije „za čije je stvaranje podneo najveće žrtve." Memorandum je imao funkciju da između ostalog, zloupotrebom autoriteta nauke mobilizira srpski narod na političku akciju tako što je aktivirao kosovski i jasenovački mit, ističući ugroženost Srba i njhova identiteta na Kosovu, u Lici, na Kordunu i Baniji.

Tekst *Memoranduma* je tokom 1986. godine bio objavljen i izvan granica Jugoslavije. Izvjesni jerej Mihailo V. Mikić je „za potrebe srpskih boraca na terenu i nacionalne srpske štampe" pripremio za štampu *Memorandum SANU* koji je u tiražu od 3000 primjeraka štampan u Londonu.[307]

U uvodnoj riječi koju je pisao u Phoenixu na Aranđelovdan (21/8. novembra) između ostalog je istaknuo da je štampanjem dijela „saznanja o stanju u zemlji, do kojih je došla analizom postojećeg stanja Srpska akademija nauka i umetnosti" učinio jedno „plemenito Bogu-ugodno delo" u uvjerenju da je kao sveštenik izvršio svoju dužnost i prema Akademiji i prema „zarobljenom i slobodnom delu srpskog naroda."[308]

Kroz objavljivanje *Memoranduma* Mikić je nastojao prije svega afirmirati društvenu ulogu sveštenika. Prema njemu sveštenici moraju imati predvodeću ulogu u društvu sa zadatkom da srpski narod izvedu iz ropstva. Ističe da u „ropsko doba moga srpskog naroda, gde je porobljen i narod u Crkva njegova" sveštenik ne može biti neutralni posmatrač događaja u kojima „ateistički robovlasnici" ruše „sve ono čemu svesno sveštenstvo kroz crkvu svoju treba da služi".

Mikić je u tim „ateističkim robovlasnicima" prije svega vidio *neprijatelja*, „komuniste i njihove agente", odnosno sve one „ma kako sebe zvali" koji su „protiv Boga i naše Svete vere pravoslavne, vere svetosavske, protiv države srpske, i nacije srpske – a bez čijeg biološkog postojanja ne bi bilo i nas srpskieh sveštenika, niti pak nacionalne SRPSKE CRKVE".

Prema Mikićevu shvatanju taj je neprijatelj nametnuo borbu „u koju treba da bude uključen svaki srpski rodoljub" ali i sveštenik, koji ne smije biti „samo svešteno apolitično

---

[306] Olivera Milosavljević, Isto., 343.
[307] *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti*, Izdanje biblioteke Svetosavlje, prir. jerej Mihailo V. Mikić, London, 1986., MKSJ, IT-02-54, Milosevic, exibit P446.28.
[308] *Isto.*

lice, već prvenstveno vojnik Hristov – misionar sa KRSTOM I BIBLIJOM u ruci, sa najvišim stepenom hrišćanske pravoslavne i svetosavske srpske etike [...]“.[309]

Izrazio je mišeljenje kako je sveštenicima mjesto u svim društvenim organizacijama, kulturno-prosvjetnim institucijama „na širokom polju borbe za naciju svoju i Crkvu Hristovu“, te da su sveštenici prije bilo koga drugoga pozvani da „brane veru prađedovsku i iznad svega porobljenu SRPSKU NACIJU SVOJU.“ Ovo pravo Mikić izvlači iz pozicije žrtve, koju su prema njegovom tumačenju sveštenici podnjeli kao Srbi, pravoslavci i „svetosavci“ dok su „izdisali na turskome kolju, i u mojoj ojađenoj srpskoj Bosni pod hrvatskim nožem“.

Smatra kako se iz *Memoranduma* „jasno vidi da su se pojedini Srbi dobrovoljno odrekli srpske nacionalne državne ideje, i jedini na svetu denacionalizovali u korist internacionalnog jugoslavenstva i antisrpske države Jugoslavije, zbog koje su uništene dvije srpske države "pobedonosne" 1918. godine: Srbija i Crna Gora.“[310] Ističe kako je za svaku pohvalu i javno priznanje odustajanje od jugoslavenskog puta „današnje srpske omladine“ te povratak na „slavni srpski put prađedova“, što je kako sam kaže, vidljivo u posljednjih nekoliko godina kroz „bujanje srpskog nacionalizma [...] tj. VASKRSU SRPSTVA!“[311]

Memorandum je svojim pojavljivanjem u javnosti, kao i brojni tekstovi počevši od *Plave knjige* iz 1977. godine, preko *Apela* sveštenika SPC iz 1982. godine do brojnih peticija iz sredine 80-ih godina, kroz svoj sadržaj i značenja koja su u sve ove tekstove ugrađivana, tvorio čvrst temelj za konstruiranje problema o položaju Srbije i pitanja ugroženosti Srba kao nacionalnog kolektiva u Jugoslaviji. Označavanjem kosovskog problema, odnosa Srba s ostalim jugoslavenskim narodima i narodnostima kao neuralgičnih tačaka *Memorandum* je otvarao prostor za političko djelovanje, pozivao je na akciju s ciljem rješavanja, na ovaj način postavljenih problema.

Po Miloševićevu dolasku na političku scenu i njegovom osvajanju poluga moći doći će do tektonskih poremećaja prije svega u srpskom društvu, a potom i puno šire. *Memorandum* će ubrzo dobiti nova značenja.[312] Nakon Miloševićeve prve posjete Kosovu u aprilu 1987. godine i VIII sjednice Centralnog Komiteta Saveza komunista Srbije koja je održana 23. i 24. septembra 1987. godine,[313] njegova je politička uloga postala odlučujuća u

---

[309] *Isto.*
[310] *Memorandum Srpske akademija nauka i umetnosti*, Isto.
[311] Isto.
[312] Nenad Stefanov, „Strah od ‘nemačke Evrope’“., u: ur. Ivan Čolović, *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009., 63.
[313] O značaju ove sjednice vidjeti u: pr. Slaviša Lekić, Zoran Sabo, *VIII sednica CK SK Srbije, nulta tačka "narodanog pokreta"*. Beograd: Službeni glasnik, Statusteam, 2007.; ur. Momčilo Pavlović i ostali, *Slobodan*

kreiranju javnog mnijenja, kao i u doziranju i ritmiziranju djelovanja gore navedenih institucija. Nakon njegova osvajanja medijskih kuća su percepcije, vrijednosti i očekivanja unutar srpskog društva bile dramatično promjenjene. On je po preuzimanju vlasti predstavljao lik idealnog vladara-monarha, što mu je prije svega dalo mogućnost pokretanja „abortivne antibirokratske revolucije“ krajem osamdesetih godina dvadesetog stoljeća,[314] a potom i ratnih dešavanja u Sloveniji, Hrvatskoj, te Bosni i Hercegovini početkom devedesetih godina.

Medijske afere koje su uslijedile u Bosni i Hercegovini, imale su uz političku funkciju destabilizacije bosanskohercegovačke vlasti i njeno moralno delegitimiranje,[315] ali i funkciju kreiranja *neprijatelja* srpskog naroda, stvaranje atmosfere straha, međunacionalne mržnje i ratne atmosfere u Bosni i Hercegovini.[316]

Srpska pravoslavna crkva se na ovakav konstrukt sve do početka ratnog stanja samo naslanjala, a tek sa širenjem ratnog vihora ga dodatno upotpunjavala i nadograđivala u skladu sa vlastitim političkim i društvenim ambicijama. Na taj način je sudjelovala u kreiranju *nove stvarnosti* koju je svojim djelovanjem distribuirala i među šire slojeve stanovništva, ali i prema nacionalističkim političkim elitama.[317]

2. 2. Tribina „Vjera i kultura“

Posebnu pažnju javnosti zaokupljala je mjesečna tribina koja se od 1987. godine pod nazivom *Vjera i kultura* održavala u vladičanskom dvoru u Vršcu. Na ovoj se tribini tokom 1988. godine okupljala građanska desnica, nacionalisti i huškači.[318] Tribina je ponajmanje

---

Milošević, put ka vlasti, Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice, Srbija 20 godina kasnije 1987-2007, Zbornik radova sa međunarodnog skupa održanog u Beogradu 21. i 22. septembra 2007., Institut za savremenu istoriju, Centar za proučavanje evropskog susedstva, Beograd, Stirling, 2008.

[314] Sabrina P. Ramet, „Under the Holy Lime Tree, The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995.“, *Polemos* 5(2002:), 86.

[315] Indikativan primjer za ovu tvrdnju je konstruiranje *afere Neum.* Pitanje izgradnje vikendica u Neumu i bogaćenja političkih struktura na rukovodećim pozicijama je postavio Branko Šimić, radnik zeničke Željezare na VI Kongresu Saveza sindikata BiH, održanom u oktobru 1982. godine, a u štampi se ponovno aktuelizira tokom afere Agrokomerc. Dženita Sarač-Rujanac, Isto, 458-460., Mirza Džananović, „Slučaj Šimić i kraj Saveza komunista u Zenici“., *Prilozi, 49.*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2020., 211-232.

[316] U maju 1989. godine je pokrenuta priča oko pritiska s ciljem iseljavanja srpskog stanovništva u Bratuncu i Srebrenici, a neposredno nakon obilježavanja 600-godinešnjice Boja na Kosovu na Gazimestanu, u julu 1989. godine su u hercegovačkim mjestima pokrenute glasine o spisku na kojemu su imena istaknutih Srba koje treba likvidirati. Husnija Kamberović, *Hod po trnju, iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011., 276, 278.

[317] Sabrina P. Ramet je istaknula da religijske organizacije nisu apolitične te da je crkva između ostalog i politička organizacija. Sabrina P. Ramet, *Religija i politika u vremenu promene: Katolicka i pravoslavne crkve u centralnoj i jugoistocnoj Evropi,* Centar za ženske studije i istraživanja rada, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2006., 123.

[318] Đuro Kozar, „Krivine u ime atavizma“., u: *Oslobođenje*, 8. 2. 1988., 2.

tretirala vjeru i kulturu, a služila je u kleronacionalističke svrhe. Tribinu je pokrenuo vladika Amfilohije Radović, i u sveopćoj klimi napada na državne institucije i društveno uređenje, na ovim su antisocijalističkim i antikomunističkim tribinama napadane društvene dogme poput Narodno oslobodilačka revolucija i AVNOJ-a.

Na tribini su iznošeni i ponavljani Šešeljevi stavovi o Bosni i Hercegovini kao vještačkoj tvorevini koja je prema njemu, trebala da nestane. Vladiku Jovana i vladiku Amfilohija u ovakvom djelovanju, koje je trebalo probuditi mnoge nacionalne atavizme, nije prekinuo ni prijekor koji im je zbog politikanstva uputio patrijarh German, a potom i predsjednik Predsjedništva SAP Vojvodine Đorđe Radosavljević.[319]

Amfilohije je na kritiku odgovorio pismom koje je potpisalo 130 banatskih paroha, skrenuvši kritike sa sadržaja i stavova koji su se afirmirali na *Tribini* u pravcu omalovažavanja same javnosti. Pored sveštenstva njegove eparhije, Amfilohija je podržao i *Odbor za zaštitu umjetničke slobode*.[320]

U više navrata je u javnom djelovanju kruga pisaca i sveštenih lica okupljenih oko Udruženja književnika Srbije i Srpske pravoslavne crkve bilo elemenata koji su kršili odredbe ustava vezane za propagiranje nacionalne neravnopravnosti, raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje i netrpeljivosti, kao i za zloupotrebu vjere u političke svrhe, no javno tužilaštvo i nadležni organi nisu poduzimali nikakve mjere.[321] Istovjetnost tonova u javnim istupima i pisanju ukazivala je na to da se nije radilo o pojedinačnim ispadima svećenika i pisaca već je riječ bila o programskom nastupu,[322] kojime je s jedne strane ukazivano na tobožnju višedecenijsku ugroženost Srba, ne samo na Kosovu, već i na prostoru čitave Jugoslavije, a s druge strane se napadao jugoslavenski koncept *bratstva-jedinstva*.

Vuk Drašković je dobijao posebnu pažnju, naročito u crkvenim glasilima. On se početkom 1988. godine u božićnom broju *Glasa crkve* obrušio upravo na ove vrijednosti sistema služeći se narativom kojim je pisan "Nož" i stravičnim primjerima pokolja nad srpskim stanovništvom.

U intervjuu je Drašković provlačio moto o vjekovnom praštanju Srba, te pozivao na prekid takvog običaja. Zamjerao je „onima koji opraštaju“ te napominjao kako je i sam Hristos, kao neprikosnoveni ideal, „umeo da plane gnevom, i u Jerusalimskom hramu i bič potegne“. Na obilježavanju obljetnice Karađorđeve smrti, u crkvi je Drašković upozoravao na

---

[319] Isto.
[320] Radmila Radić, „Crkva i *srpsko pitanje*.“, 311.
[321] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj : 09-36/89, *Informacija o nekim aktuelnim pitanjima medjunacionalnih i medjukonfesionalnih odnosa u SFR Jugoslaviji*, Sarajevo, 16. 06. 1989., 5.
[322] Isto. 9.

ugroženost srpskog naroda koristeći se narodnom predajom, mitološkim predstavama, sukobljavajući narodne mitološke simbole: „Neka se povampireni Mujo Hrnjica proteže od Drine do Krajine, neka izgone iz srpstva Njegoša, neka otimaju i kradu Nemanjića crkve po Makedoniji, neka arnautske bivolice pređu obe Morave“ sa ciljem da okupljenima dočara urotu koja za cilj ima iskorjenjivanje srpskog naroda, odnosno ponavljanje zločina počinjenih u prošlosti.[323]

Beseda Milana Komnenića pod naslovom „Zavođenje pod Goleš planinu“ s kojom je tokom juna 1988. godine nastupio na susretu srpskih i kosovskih pisaca u Udruženju književnika Srbije, uz *Pravoslavlje* i *Glas crkve* objavljena je i u beogradskom *NIN*-u.[324]

U ovom tekstu je Komnenić uz napad na Tita i tumačenje njegova utjecaja "u zatiranju srpstva na Kosovu" konstruirao pjesničku sliku o funkciji koju su granice srpskog naroda i njihove metamorfoze imale u prošlosti: "Istočne granice srpskog naroda obeležene su svetinjama koje ne smeju postati jame. Zapadne granice srpskog naroda obeležene su jamama koje moraju postati svetinje. Svetinjama se srpski narod molio, podizao ih da sebe podigne iz zverstva. Od jama nije zazirao i punio ih je mimo druge. Danas ne zavisi samo od njega hoće li kulturu ili ponor. Ali svima već jednom mora biti jasno: bude li prinuđen da se sunovrati u ponor, taj će narod, kao pre 74 godine na Vidovdan, povući za sobom ceo svet koji je, danas, prema srpskoj sudbini opasno ravnodušan."[325]

Povezavši savremenu situaciju sa sarajevskim atentatom i početkom Prvog svjetskog rata 1914. godine, Komnenić je prijetećim tonovima nastavljao sa ukazivanjem na ugroženost srpskog naroda na Kosovu koje je prema njemu poprimalo obilježja apokalipse.[326]

3. Sukob Srpske pravoslavne crkve sa *svjetovnim*

Početkom 1988. godine u jednoj od *Informacija* Komisije za odnose s vjerskim zajednicama je bilo primjećeno kako je u Srpskoj pravoslavnoj crkvi klerikalizam „duboko ukorijenjen i strateški usmjeren na potiskivanje iz svijesti srpskog naroda racionalističke progresivne komponente koja je na planu sekularizacije uhvatila dubokog korjena.“ Smatra se kako korjeni srpskog separatizma leže u propagandnim aktivnostima i praktičnoj akciji

[323] Mirjana Radetić, „Mračni primeri – s namerom.“ *Oslobođenje,* 7. 2. 1988., 2.
[324] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-50/88, *Informacija br. 7-8,* Sarajevo, septembra 1988., 15-16.
[325] Isto.
[326] „Ojačati razum, a obuzdati strasti.“, *Glas crkve, časopis za hrišćansku kulturu u crkveni život,* godina 17/V, Božićni broj, 1/89, 13-27.

zagovaranja za okupljanjem srpskog naroda oko crkve kao institucije koja je slovila kao „garancija opstanka srpskog nacionalnog bića.“

Primjedbe iz Komisije su bile upućene i na učenje „o Srbinu kao Bogočoveku“, sintezu populističkog nauka Justina Popovića i Nikolaja Velimirovića. U Komisiji je ovaj nauk tumačen kao historijski nelogičan i suprotan, dok je na ovakav vid klerikalizma SPC, kao i ideologizacija prošlosti i zagovaranje patrijarhalnih formi života gledano kao na procese koji „po prirodi stvari isčezavaju.“ Istaknuto je da „kleronacionalisti u SPC“ nastoje dokazati Srbinovu superiornost koji je uz pomoć crkve pobijedio sve svoje neprijatelje, te je sam sebi dovoljan i nema potrebu za životom u društvenoj zajednici s ostalima (tuđincima) koji mu stalno rade o glavi.

Primjećeno je i kako se u određenim krugovima okupljenim oko *Glasa crkve*, časopisa šabačko-valjevske eparhije, nastoji braniti teza i stav o neravnopravnosti srpskog naroda u jugoslavenskoj društvenoj zajednici. Prema ovoj Informaciji navedeni krugovi smatraju kako je Srbin „prevaren i u našoj socijalističkoj revoluciji jer ravnopravnost i jednakost za koju se borio i izborio srpski narod u novijoj historiji [...] su (kao) lukavo smišljena igra“ koja ima svrhu ponižavanja i političkog obespravljivanja srpskog naroda koji se treba odazvati pozivu SPC na otriježnjenje i osvješćivanje. Izražen je i stav da je ovakav vid djelovanja grupe oko Glasa crkve imao specifičnu refleksiju i na područje SR Bosne i Hercegovine, naročito „u pojačanom pritisku na institucije sistema koje tobože produbljuju svjesno i sistematski neravnopravnost SPC sa drugim vjerskim zajednicama u SRBiH i blokiraju njena prava.“[327]

Sukob vrha Srpske pravoslavne crkve sa državnim vlastima je sa većim ili manjim intenzitetom bio stalan tokom 80-ih godina 20. stoljeća. Nakon slanja „Apela za zaštitu srpskog življa i njegovih svetinja na Kosovu“ 1982. godine, koji je upućen Predsjedništvu SFRJ, Predsjedništvu SR Srbije, Skupštini SR Srbije i Svetom arhijerejskom Sinodu, a objavljen je i u beogradskoj štampi, moglo se primjetiti da su u vrhu Srpske pravoslavne crkve shvatili važnost i ulogu koju ima javno mnijenje i način na koji se ono može koristiti, kreirati, konstruirati ili kako se na isto može utjecati.[328]

Crkva je sudjelovala u kreiranju nacionalnih napetosti koje su bile pratilac velikih štrajkova i radničkog nezadovljstva. Njeni djelatnici su počeli samouvjereno, čvrsto i energično zastupati svoje stavove i zahtjeve koji su bili ispolitizirani, a odnosili su se na

[327] ABiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, 1988., 102., *Informacija o nekim aktuelnim pitanjima odnosa a vjerskim zajednicama u SR Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, februara 1987. godine, 3.
[328] Radmila Radić, "Crkva i *srpsko pitanje*", 303.

probleme povrata nacionalizirane imovine, sanaciju objekata od državnog i kulturnog značaja i izgradnju novih objekata, distribuciju štampe i vjerskih glasila, potom i na uvođenje vjeronauke u školski sistem, kao i problem plaćanja i mirovinskog osiguranja vjerskih službenika.[329]

Crkveni službenici su nalazili načina da isprovociraju političku reakciju na svim razinama, od lokalnih do saveznih, na koju su potom, kroz daljnje pisanje u crkvenoj štampi, ukazivali kao na miješanje državnih i partijskih službenika u pitanja koja se odnose isključivo na Crkvu, ili je s druge strane, ulazak Crkve u sferu političkog tumačen pritiskom koji je na Crkvu vršila svjetovna vlast.

Kao „mete“ napada Srpska pravoslavna crkva je birala javne ličnosti i društvene organizacije koje su već bile na neki način kompromitirane u javnosti, te je kroz pisanje u štampi, ali i kroz javnu djelatnost počela s otvorenim napadima na državne institucije i partijski vrh. Vrhuška napada još uvijek nije bila usmjerena na Miloševića, budući je crkva gajila nadu da bi Milošević, kao novi srpski lider, mogao ispuniti zahtjeve crkve koji su se odnosili na izvore financiranja crkvenih djelatnosti.

U *Glasu crkve* je tokom 1988. godine paroh sarajevski Dragomir Ubiparipović, počeo objavljivati seriju tekstova pod naslovom „Kulturni i vjerski genocid nad pravoslavnim Srbima Sarajeva“ kojima je nastojao konstruirati dvojaki neravnopravan položaj SPC u Bosni i Hercegovini, prema državi i prema ostalim vjerskim zajednicama.

Prema njemu je *država*, izostavljanjem obilježja SPC kroz turističku ponudu i reklamni materijal sa Olimpijade iz 1984. godine ignorirala postojanje pravoslavlja na bosanskohercegovačkim prostorima, a posebno u Sarajevu, što je on smatrao za kulturni genocid. Ubiparipović je smatrao kako je time gradska vlast, falsificirala ukupnu bosanskohercegovačku historiju. Dalje je kroz tvrdnju da državne i gradske vlasti jedino SPC-u nisu vratile oduzetu crkvenu nepokretnu imovinu, nastojao ukazivati na neravnopravni položaj SPC prema ostalim vjerskim zajednicama, kao i na kršenje prava i sloboda pravoslavne crkve.[330]

Ubiparipović se naslonio na konstrukcije slike o ugroženosti srpskog naroda u Jugoslaviji, ali je pažnju u ponavljanju ove mantre usmjerio na prostor Bosne i Hercegovine. Kroz isti tekst je uputio ucjenu i vid prijetnje gradskim vlastima: „Bojimo se da bi komisiji

---

[329] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Broj: 011-/88, Izvještaj o radu Komisije Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH za odnose sa vjerskim zajednicama u 1987. godini i Program rada za 1988. godinu., Sarajevo, januara 1988. godine.

[330] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-60/88, *Informacija br. 10* Sarajevo, novembra, 1988. 13.

UNESKO-a, koja uskoro dolazi u Sarajevo da se uvjeri u uslovnost ulaska Baščaršije u park njihove zaštite, kada navrati u Staru crkvu, mogla promjeniti svoje namjere. Sve nam ovo teže pada kad uzmemo u obzir da smo svjesni svoje zasluge za slobodnu združenu otadžbinu, koja nas na sopstvenom ognjištu čini tudjim.“[331]

Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve je protestirao povodom izjave Stipe Šuvara, Predsjednika Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Šuvar je bio Predsjedavajući Savjetovanja o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva koje je održano u svibnju 1984. godine, a rezultiralo je radnim materijalom koji je sastavila informativno-propagandna služba CK SK Hrvatske pod naslovom „O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive odluke“, kasnije nazvanim *Bijela knjiga* koji je izazvao brojne reakcije,[332] a čime se, u percepciji SPC, Šuvar svrstao u protivnika otvaranja pitanja stradanja Srba tokom Drugog svjetskog rata i njihovog lošeg položaja u Jugoslaviji nakon rata.

Na sjednici Predsjedištva CK SKJ, održanoj krajem decembra 1988. godine Šuvar je izjavio kako u nepriznavanju kanonskog statusa autokefalnosti Makedonskoj pravoslavnoj crkvi od Srpske pravoslavne crkve vidi klasični srpski nacionalizam. Sveti arhijerejski sinod je kroz *Protest* izrazio žaljenje i zabrinutost, budući da se ovakvom izjavom „prvi čovjek Partije direktno upliće u unutrašnji život i poredak Crkve“, pri čemu zaboravlja da „odvojenost Crkve od Države i nemešanje crkvenih organa u društveno-političke ima i svoju drugu stranu – odvojenost Države od Crkve i nemešanje društveno-političkih organa u crkvene poslove. Osim toga, dozvolio je sebi i klevetu na račun naše Crkve, pripisavši joj služenje nacionalizmu.“ Srpska pravoslavna crkva je postupak Stipe Šuvara nazvala neustavnim, nezakonitim, nehumanim, etički i civilizacijski neprihvatljivim.[333]

Šuvar je na istoj sjednici osudio i čin skidanja ploče sa muzeja Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM). ASNOM je održan u manastiru Sv. Prohora Pčinjskog, 2. augusta 1944. godine, koji je tokom Drugog svjetskog rata bio na oslobođenom teritoriju Makedonije, a danas se nalazi u Srbiji, u blizini sela Klenika, na samoj granici s Makedonijom. Tokom 1969. godine je Sekretarijat za nauku i obrazovanje u obraćanju nadležnima Vranjeske eparhije molbom izrazio želju o osnivanju muzeja ASNOM-

---

[331] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-60/88, Informacija br. 10 Sarajevo, novembra, 1988. 13.

[332] prir. Kosta Nikolić, *Bela knjiga – 1984, Obračun sa "kulturnom kontrarevolucijom" u SFRJ.*

[333] „Protest Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve povodom izjave Stipe Šuvara“. u: *Pravoslavlje*, XXIII, 15. februar 1989, 526., 1.

a u manastiru što su crkvene vlasti odobrile.[334] Šuvareva reakcija na čin skidanja postavljene ploče izazvala je brojne reakcije ne samo najviših tijela u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, već i sveštenstva u Bosni i Hercegovini koje se priključilo hajci na Šuvara.

Tako je u *Pravoslavlju* objavljeno i pismo Dragana Terzića,[335] sveštenika s namjesništvom u Doboju, upućeno Šuvaru. Ovaj sveštenik je Šuvaru kao političaru i svjetovnom, partijskom licu zamjerio mješanje u kanonske poslove i unutrašnje odnose u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Postavio mu je i pitanje: „Šta biste Vi rekli kada bi, na primer, neki episkop Srpske pravoslavne crkve pokušao da se meša u unutrašnju organizaciju i funkcionisanje Saveza komunista kome ste Vi na čelu?“

Kroz ovako postavljeno pitanje je Terzić prvo vješto natuknuo da je organizaciju Saveza komunista pogrešno vezati za državne Institucije i sa istima poistovjećivati, te je partijske i crkvene organizacije postavio u istu ravan u odnosu prema državi, ali na idejno dijametralno suprotstavljenim pozicijama. Na simboličkoj je razini funkciju predsjednika Predsjedništva CK SKJ hijerarhijski izjednačio sa funkcijom episkopa u SPC. Dalje se u pismu Terzić „čudio“ što Šuvar kao marksistički sociolog toliku važnost pridaje autokefalnosti Pravoslavne crkve u Makedoniji budući da prema takvim učenjima crkva ne predstavlja bitan element nacionalnog identiteta. Pogotovo je upadljivo, nastavljao je Terzić, što se partijske institucije nisu tako izravno uplitale u unutrašnje odnose ostalih vjerskih zajednica u Jugoslaviji. Terzić je Šuvara u izvjesnoj mjeri napao kada je spomenuo da se na ovakav način Makedonija uvlači u „antisrpsku koaliciju“, te da bi, ukoliko je partijskim organizacijama već toliko mnogo stalo do Makedonije, bilo bolje umjesto skidanjem jedne bakarne ploče, pozabaviti se neurednim i zapuštenim grobljima i spomenicima „srpskih ratnika koji su izginuli za slobodu naše otadžbine u Balkanskom i Prvom svetskom ratu.“[336]

Terzić je, nešto kasnije, tokom maja 1989. godine, ispolitizirao problematiziranje vezano za proslavljanje vjerskih praznika. Delegat u Skupštini SFRJ, Husein Hodžić je postavio pitanja o ustavnosti praznovanja vjerskih praznika kao državnih, budući da je tokom proslava često dolazilo do narušavanja javnog reda i mira, ekscesa na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, te narušavanja političkog sistema zemlje. Uz to, postavio je i pitanje vezano za imena

---

[334] Informacija (ABiH KVZ, 09-10/89, *Informacija br. 2*, Sarajevo, marta 1989.)

[335] Dragan Terzić, sveštenik SPC, od početka devedesetih godina bio je odgovorni urednik Pravoslavlja, novina Srpske patrijaršije, koje izlaze u Beogradu, te je obavljao dužnost referenta Svetog arhijerijskog Sinoda SPC do 23. marta 1994. kada je razriješen ovih dužnosti. Kasnije je postavljen na mjesto protojereja-stavrofora hrama Svetog arhangela Gavrila u Beogradu. *Glasnik*, LXXV, 1994., br. 4., 64.

[336] Dragan Terzić, *Otvoreno pismo Stipi Šuvaru, Doboj 16. januar 1989., Pravoslavlje*, XXIII, 15. februar 1989, 526., 5. O manipulacijama i nekorektnom izvještavanju beogradske štampe i aferi vezanoj za proslavljanje završetka Prvog svjetskog rata tokom 1988. godine u Parizu vidi: Tvrtko Jakovina, „Kako se mijenjao pogled na Prvi svjetski rat“, 385-390.

svetaca i vjerska obilježja kao znamenja koja se pojavljuju u društvenim organizacijama, kao npr. bolnica Svetoga Save u Beogradu.[337]

Savezno izvršno vijeće je Hodžiću uputilo odgovor na sjednici Skupštine 20. aprila 1989. godine, u kojem je stajalo da proslavljanje vjerskih praznika kao državnih nije ustavno. Terzić je to u svom članku u *Pravoslavlju* komentirao stavom da je u odogovoru SIV-a došlo do miješanja pojmova *državni praznik* i *neradni dan*. Odgovor SIV-a na pitanje korištenja imena svetaca u javnom prostoru išao je u smjeru da tu mogućnost ne bi trebalo isključiti i odbaciti ukoliko se radi o pozitivnoj historijskoj ličnosti. Terzić je u članku imputirao kako Hodžiću smeta ime Svetoga Save, te postavio pitanje razloga za isto, budući da, kako je to Terzić istakao, Safetu Sušiću ne smeta ime Svetoga Germana, ni mnogim drugim jugoslovenskim fudbalerima koji su igrali u Svetom Stefanu (Saint Etienneu) ili onima što žive u San Franciscu itd. „U svim ovim mestima osim hrišćana žive i pripadnici drugih verskih zajednica i ateisti i to im nimalo ne smeta. Husein bi trebalo već jednom da shvati da se Jugoslavija nalazi u Evropi, a Evropa je nastala na hrišćanskoj kulturi, civilizaciji i tradiciji.“

Terzićevo reagiranje nije išlo samo u pravcu zagovaranja proslavljanja vjerskih praznika, uvrštavanju istih na službeni kalendar neradnih dana i državnih praznika, već je ovo pitanje iskoristio i kako bi označio delegata Hodžića kao *Drugost*, i to kao „komunističkog državnog službenika“ i kao muslimana/Muslimana (Bošnjaka), koji kao takav sa visoke državne pozicije napada *svetinju*. Hodžića je Terzić potom uklopio u jedan orjentalistički obrazac prema kojemu "istočnjaku" svetinja ne smeta ukoliko od iste pribavlja materijalnu korist, vješto aludirajući na jugoslavenske nogometaše koji su potpisali ugovore sa klubovima u Europi.

Terzić je nedugo zatim bio dio delegacije koju je predvodio episkop Zvorničko-tuzlanski Vasilije, u posjeti Skupštini općine Maglaj. U razgovoru su sudjelovali predsjednik SO Maglaj Nedeljko Nakić, predsjednik Izvršnog odbora Muhamed Brka i predsjednik Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama Džemil Omerović. U pratnji episkopa Vasilija su bili prota Stevan Gačić, paroh maglajski Mitar Tešić i Dragan Terzić.[338] Prema Terzićevom pisanju razlozi ove posjete 2. juna 1989. godine su bili „problemi koje Srpska

---

[337] Dragan Terzić, „Uporni delegati“. *Pravoslavlje*, XXIII, 15. maj 1989., 532., 11.

[338] Jedna od većih afera u Bosni i Hercegovoni tokom 80-ih godina dvadesetog stoljeća, koje su imale ulogu destabilizacije bosanskohercegovačkog rukovodstva je izbila upravo u jednoj o mjesnih zajednica maglajske Općine. "Slučaj Moševac" je počeo tokom ljeta 1985. godine nakon što su novinari beogradskog omladinskog lista "NON" objavili članak pod naslovom „Nije bilten za seljaka“ koji je govorio o biltenu omladinske organizacije u Moševcu u kojem kritikuju općinsko rukovodstvo. Dževad Galijašević, *Moševac, što je bilo - bilo je*, Autor, Beograd, 1989., 13-14.

pravoslavna crkva ima sa nadležnim opštinskim organima, kao i kršenju osnovnih ljudskih prava, u koja su uključena i verska prava zagarantovana jugoslovenskim ustavnim propisima i međunarodnim dokumentima, koja je potpisala i Jugoslavija.“[339]

Episkop Vasilije je ukazao na nacrt regulacionog plana za općinu Maglaj kao na osnovni problem sa kojim se suočila Srpska pravoslavna crkva u Maglaju. Regulacionim planom je bilo predviđeno oduzimanje polovine crkvene porte i izgradnja „ogromne četvorospratnice“ sa parkingom. Kako je gradnja ove zgrade bila predviđena u blizini crkve, u Srpskoj pravoslavnoj crkvi su smatrali da će ona narušavati obred, te da bi izgradnjom „vernici ostali bez potrebnog mira kao neophodnog velova za molitvu u hramu.“

U razgovoru je pored negodovanja crkvenih predstavnika zbog postojećeg regulacionog plana, istaknuto kako je u Maglaju, zapravo potrebno graditi objekte koje će služiti Srpskoj pravoslavnoj crkvi, koji bi bili „u krugu crkve“. Naglašeno je da se ovim zahtjevom za gradnju dodatnih crkvenih objekata nije tražilo ništa više, već samo ravnopravnost sa ostalim vjerskim zajednicama. U nastavku razgovora Kačavenda je podsjetio na slučaje u selu Bočinja gdje je nastavnica „maltretirala i pretila onoj deci koja su učestvovala na svetosavskoj proslavi“, kao i na slučaj u selu Jablabnici gdje je nastavnik „pokidao lančić s krstićem na vratu jednog učenika“ te je tražio obrazloženje u vezi s tim događajima, odnosno obrazloženje za neodgovarnje na dopise koje je povodom toga uputio.[340]

Predsjednik Skupštine općine Maglaj je obećao da će pomoći da se crkvena porta u Maglaju ne oduzima i da se regulacioni plan izmjeni, dok je predsjednik Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama potvrdio da je dopise primio, ali da nije odgovarao budući da je bio iznenađen tonom kojim je dopis pisan, kao i datumom pisanja - 4. maja 1989. godine, na godišnjicu smrti Josipa Broza Tita.

Iz Terzićeva izvještaja može se primjetiti kako je crkva na lokalnom nivou krenula u agresivan obračun sa lokalnim strukturama vlasti, koja će uvažiti njihove zahtjeve. Razgovor pokazuje kako je na udaru vjerskih zajednica školski sistem, odnosno vrijednosti koje se promoviraju kroz isti. Episkop zvorničko-tuzlanski je tokom razgovora ukazao na koji će način crkvene vlasti krenuti u narušavanje sistema.

Prema percepcijama Crkve, razdoblje nakon Drugog svjetskog rata je u razvojnom toku društva predstavljalo oblik isčašenja, korak u nazad, za što je prema takvim

---

[339] Dragan Terzić, „Eparhija Zvorničko-tuzlanska, episkop Vasilije posetio SO Maglaj.“ u: *Pravoslavlje*, XXIII, 5. jul 1989, broj 536., 14.
[340] *Isto*.

percepcijama najveću odgovornost imao školski sistem kroz koji je u socijalističkoj Jugoslaviji vršena traumatizacija djece „u najosjetljivijem dobu njihova uzrasta“. Školski sistem je tokom godina tako izgrađivao poremećene osobe, njegovao vrijednosti dvostrukog odgoja, „za privatnu sferu“ i „javni život“. Društvo obrazovano u takvom školskom sistemu episkop zvorničko-tuzlanski je smatrao poremećenim.[341]

Razgovor je u dobroj mjeri skicirao i nagovještavao pravac i cilj prema kojem će crkva i crkvene vlasti biti usmjerene kako bi uspješno narušile postojeće strukture društvenog sistema. Sukob crkvenih vlasti sa političkim strukturama u SR Srbiji imat će nešto drugačiji ishod, budući da će Milošević uspješno iskoristiti Crkvu u nastojanju da provede vlastite političke ciljeve.

Neposredno prije proslave 600-godišnjice Kosovske bitke, 23. juna 1989. godine Milošević je kao predsjednik Predsedništva SR Srbije, sa Draganom Dragojlovićem predsjednikom Komisije za odnose s vjerskim zajednicama, primio patrijarha Germana i članove Arhijerejskog sabora SPC čije je zasjedanje održavano u Beogradu. Na sastanku je istaknuto da su odnosi između SPC i državnih oragna u SR Srbiji dobri i da se „razvijaju na osnovu Ustava i zakona“ te da se svi problemi ubuduće trebaju rješavati uz međusobno uvažavanje i razumijevanje.[342] Razvoj događanja pokazati će da je Milošević u savezu sa Srpskom pravoslavnom crkvom radi toga da bi iskoristio njen sve veći utjecaj u društvu, s krajnjim ciljem postizanja vlastitih političkih ciljeva.

4. Prenošenje moštiju kneza Lazara kroz Bosnu i Hercegovinu i „događanje naroda“

Vladika zvorničko-tuzlanski Vasilije je nakon višemjesečnih priprema, tokom aprila 1988. godine sa preko 6 000 vjernika u 80-ak autobusa iz Bosne i Hercegovine obavio posjetu Beogradu i hramu Svetog Save.[343] Izgradnja ovog hrama počela je 14. aprila 1986. godine, a nakon osvećenja je mobilizirano pravoslavno stanovništvo i iz Jugoslavije i iz inostranstva koje je izgradnju pomagalo brojnim donacijama ili ga nastojalo posjetiti u sklopu školskih eksurzija i turističkih aranžmana.[344]

---

[341] *Isto.*
[342] *Politika*, LXXXVI, 27196, 24. jun 1989. godine, 1.
[343] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-11/88, *Informacija br. 3*, Sarajevo, aprila 1988
[344] Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli, II*, 12.

Masovna posjeta Beogradu iz Bosne i Hercegovine je bila samo još jedna u nizu masovnih religijskih aktivnosti i okupljanja koja su inicirale i organizirale vjerske zajednice.[345] Dakle, nije se radilo o vjerskim aktivnostima, već su ovakva putovanja predstavljala prije svega vid podrške masovnim okupljanjima kosovskih Srba koja su u Beogradu otpočela 1986. godine.[346]

Nedugo nakon ove posjete koju je organizirao episkop zvorničko-tuzlanski Kačavenda, na zasjedanju održanom krajem juna 1988. godine, gotovo istovremeno s početkom tzv. antibirokratske revolucije,[347] Sinod Srpske pravoslavne crkve je donio odluku prema kojoj su se mošti kneza Lazara trebale prenjeti iz Beograda u manastir Ravanicu, s ciljem da Lazar „u pohodu svome narodu [...] utvrdi veru pravoslavnu i ime našem narodu širom cele srpske pravoslavne crkve u našoj zemlj.“[348]

Planirano je da put kojim su mošti prenošene poveže manastire Vrdnik u Vojvodini, Ozren u Bosni i Hercegovini, te u Srbiji - Tronošu, Loznicu, Petkovicu, Osečinu, Valjevo, Bogovađu, Lazarevac, Topolu, Kragujevac, Žiču, Ljubostinju, Studenicu i Novu Pavlicu, odakle će mošti biti prenesene u manastir Gračanica gdje će se 28. juna 1989. godine proslaviti 600. godišnjica „čuvenog boja i stradanja Srba“. Nakon obilježavanja Bitke proputovanje je imalo biti nastavljeno po Kosovu i Srbiji, da bi mošti bile položene u Ravanici.[349]

Novinar beogradske *Politike* je odluku Sinoda o „Lazarevoj dugotrajnoj ekskurziji“ povezivao s vjerskim turizmom i mogućim novim prilivom deviznih sredstava uz pitanje

---

[345] O masovnim vjerskim skupovima u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini tokom osamdesetih godina i početkom devedesetih vidjeti u: Bojan Aleksov, „Marian Apparations and the Yugoslav Crisis“; Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli, I,* 253-280.; Sabina Veladžić, „Homogenizacija Bošnjaka kroz *Preporod* 1990.“ u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009., 212-213. Dženita Sarač, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, 118.; Dženita Sarač-Rujanac, „'European Mecca' or Ajvatovica as a Sacred Places and a Turist Destination in a Bosnia and Herzegovina“., u: Mario Katić et. al *Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe. History, Religious Turism and Contemporary Trends,* Graz: Studies on South East Europe, vol. 14., Graz, 2014., 115-129.; Dženita Rujanac, „Ajvatovica kroz historiju. Dvije prekretnice: 1947. i 1990. godina“ http://iitb.ba/content/ajvatovica-kroz-historiju-dvije-prekretnice-1947-i-1990-godine/676

[346] Olivera Milosavljević, „*Antibirokratska revolucija* 1987-1989. godine“, 324.

[347] Antibirokratska revolucija je naziv za seriju mitinga koji je organizirao *Odbor za proteste i solidarnost sa kosovskim Srbima i Crnogorcima* koji je bio sačinjen od ekstremnih srpskih i crnogorskih nacionalista s Miroslavom Šolevićem na čelu. Tokom organiziranih masovnih protesta u nizu gradova i varošica u Srbiji, na Kosovu i u Vojvodini, kao i u Crnoj Gori, tokom ljeta i jeseni 1988. godine dominirale i ponavljale su se identične parole, zahtjevi i skandiranja u kojima je bilo i zahtjeva za oružjem i poziva za likvidaciju albanskog stanovništva. Mitinzima je vršen pritisak i tražena smjena Miloševiću nelojalnih republičkih i pokrajinskih rukovodstava, a vršen je pritisak i na institutciju Predsjedništva SFRJ. Olivera Milosavljević, „*Antibirokratska revolucija* 1987-1989. godine“., 324-326., Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije,* 200-202.

[348] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-50/88, Informacija br. 7-8, Sarajevo, septembra 1988., 20.

[349] KVP, 1988, 102, str. pov 09-45/88, Zabilješka sa sastanka KVP i predstavnika skupština opština vezan za prijenos moštiju, 28. VII. 1988.

razloga iznošenja moštiju na spomenutim područjima, kojima knez nije kročio za svog života: „Mrtva usta ne govore, pa tako ni Lazar ne može da objasni kakva je funkcija njegovog ponovnog pojavljivanja i to godinu dana pre jubileja bitke, niti može da kaže da li bi on išao baš putem koji su mu crkveni velikodostojnici odredili.“[350]

U javnosti su također postavljanja pitanja razloga iznošenja i izlaganja moštiju kroz desetak manastira Srbije, Bosne i autonomnih pokrajina, a iznesena mišljenja su bila različita te su se kretala od toga da ovim činom SPC namjerava da se aktivnije i kao ravnopravan partner uključi u raspravu oko Ustava, potom kao „tipičan signal politizacije vjere“, a bilo je i mišljenja kako je ovaj nesvakidašnji događaj svojevrsna „štafeta“, odnosno marketing u svrhu „najambicioznijeg projekta veka – izgradnji Hrama svetog Save“.

Međutim, novinar Aleksandar Tijanić je postavio i pitanje instrumentalizacije proslave radi ubrzanja „nove nacionalne samosvesti“, odnoso kao „alibi nacionalne neostvarenosti“ budući da smatra kako "čežnja za mitom" nije izrazito proizvod teoloških mašina već je ona izrazito svjetovnog porijekla.[351]

Za vrijeme *događanja naroda* i održavanja brojnih masovnih mitinga od ljeta 1988. godine vidljivo je bila pojačana i aktivnost sveštenika SPC u Bosni i Hercegovini i njihova prisutnost u javnom prostoru, koju su sveštenici koristili kako bi svoje vjernike podsjetili ili upoznali sa stradanjem srpskog naroda u prošlosti, a njihova retorika je postajala sve zapaljivija, što će rezultirati i sve ozbiljnijim nacionalističkim ispadima.

Tokom juna 1988. godine i osvećenja obnovljene i renovirane stare pravoslavne crkve u Mostaru, koja je podignuta 1833. godine, mitropolit Vladislav[352] koji je predvodio obred je govorio o nužnosti ljubavi među narodima „bez obzira na veru, rasu i jezik“, i nisu bili zabilježeni isključivi nacionalistički tonovi.

No, u Krajpolju, kraj Ljubinja su se pri osvećivanju temelja crkve Sv. Preobraženja 24. jula 1988. godine, kada se tu okupilo oko 300-400 vjernika, mogle čuti drugačije poruke. Osvećivanje temelja je izvršio mitropolit dabrobosanski i episkop zahumsko-hercegovački Vladislav (Mitrović) koji je tom prilikom rekao da su „Srbi kroz istoriju mnoga carstva gubili upravo zbog nejedinstva“ te podsjetio na događaje iz Drugog svjetskog rata i „najstrašniji

[350] Radovan Balač, „Ekskurzija cara Lazara“, *Oslobođenje*, 25. 6. 1988., 16.
[351] Aleksandar Tijanić, "Dugo putovanje u noć", *Oslobođenje*, 17. 7. 1988., 17.
[352] Vladislav Mitrović (Glamoč, 26. maj 1913. – Dokmir kod Uba, 13. septembar 1992), gimnaziju završio u Prijedoru, bogosloviju u Sarajevu, Bogoslovski i Filozofski fakultet (odsjek za istoriju Vizantije, opštu i nacionalnu istoriju) u Beogradu. Od 1932. do 1935. godine radio je kao crkveno-sudski službenik, a od 1940. do 1950. kao vjeoučitelj. Za nastavnika Bogoslovije Svetog Save manastira Rakovica postavljen je 1950. godine, gdje se i zamonašio, a 1955. godine ga Sveti arhijerejski sabor bira za episkopa zahumsko-hercegovačkog. Nakon smrti Nektarija 1967. godine, Vladislav postaje mitropolit dabrobosanski. *Glasnik*, LXXIII, septembar 1992., 9., 150.

genocid u istoriji ljudskog roda nad srpskim narodom.“ Naglasio je da su još svježa sjećanja na heregovačke jame zalivene krvlju te da su „Srbi stradali samo zbog toga što su volili svoj srpski rod i vjeru pravoslavnu“, a zaključio je ukazavši na položaj srpskog naroda na Kosovu i tragediju koja se ne može riješiti „konferencijama, deklaracijama niti riječima“,[353] što je tada bio poziv na oružje.

Masovna religijska okupljanja bila su komplementarna s ciljevima *antibirokratske revolucije,* imala su za cilj homogenizaciju srpskog pravoslavnog naroda i kreiranje *neprijatelja*. Održavanje mitinga u Jajcu, tokom 10. septembra 1988. godine je spriječeno u Predsjedništvu SFRJ kojim je tada predsjedao Raif Dizdarević, a po saznanju da je u svjetinu trebala biti bačena ručna bomba koja bi isprovocirala intervenciju milicije.[354]

Dizdarević je tokom 1. septembra na sastanku sa rukvodostvom Vojvodine, na kojem su prisustvovali i rukovodioci iz Srbije, Petar Gračanin i Slobodna Milošević, naglasio da odnosi Kosova i Srbije i korištenje vaninstitucionalnih pritisaka postaju pogubni za budućnost cjelokupne državne zajednice. Milošević je branio održavanje mitinga, te je upućivao na to da će se takva masovna okupljanja nastavljati i dalje. To je potvrđivala i beogradska štampa, a u *Politici* je najavljivan miting solidarnosti sa kosovskim Srbima i Crnogorcima u Jajcu.

Za organiziranje mitinga bio je zadužen tzv. Odbor za organizovanje protestnih skupova sa Kosova, a uz suorganizaciju SABNOR-a iz Jajca.[355] Dizdarević je na sastanku zahtjevao da se u beogradskoj štampi zaustavi propagiranje mitinga u Bosni i Heregovini, te je uz podršku ostalih članova Predsjedništva i bosanskohercegovačkih vlasti uspio otkazati okupljanje u Jajcu i samo za kratko otkloniti opasnost od daljnje političke i društvene destabilizacije Bosne i Hercegovini.[356] Destabilizacija društvenih prilika je bila nastavljena drugačijim kanalima, preko masovnih vjerskih okupljanja koja je organizirala Srpska pravoslavna crkva, a koja su svoj vrhunac imala tokom proslave 600-godišnjice bitke na Kosovu.

Prema planiranom, mošti kneza Lazara su od 3. do 17. septembra 1988. godine bile izložene u manastiru na Ozrenu. U razgovoru koji je Komisija za vjerske zajednice 30. jula vodila sa episkopom zvorničko-tuzlanskim o pitanjima odgovornosti za moguće ispade i nerede tokom ove vjerske manifestacije, Vasilije po ovim pitanjima nije želio preuzeti

---

[353] ABiH, KVZ, 1988, 102, str. pov. 213-56/88, 5. IX. 1988., Obavještenje SUP za KVZ o "osvećivanju" temelja SPC u Krajpolju kod Ljubinja.
[354] Robert J. Dona, *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992., Opšti kontekst*, Izjava vještaka objelodanjena MKSJ shodno pravilu 94 *bis,* Podneseno 30 jula 2002., 3.
[355] Raif Dizdarević, *Isto*. 209-210
[356] Robert J. Donia, *Isto*., 45.

odgovornost, a tražio je od organa vlasti da se o državnom trošku obezbjede snage reda koje će biti zadužene za sigurnost prisutnih, te da se o istom trošku omogući i snabdijevanje strujom, pićem i slično.[357]

U govorima koje su tokom prenosa moštiju „svetog velikomučenika kneza Lazara" održali episkop sremski Vasilije (Vadić) i episkop zvorničko-tuzlanski Vasilije (Kačavenda) je jasno da se u javnom prostoru još uvijek *neprijateljima* ne smatraju Muslimani, oni su - *Drugi*, jedan od naroda koji uz Srbe živi u jednoj od srpskih zemalja - Bosni koja je „stara hotna postojbina i srpskog pravoslavnog naroda kao i ostalih naroda koji žive u ovom delu naše otadžbine." Neprijateljima se smatraju kosovski Albanci, koji „pale, siluju i obeščašćuju" srpski narod – vječnu žrtvu. *Bratsvo-jedinstvo* je kao ideologija, imalo biti zamjenjeno religijom, budući da se predmet vjerskog štovanja - *mošti*, umjesto *bratsva-jedinstva* imaju „čuvati kao zjenica oka."

Episkop sremski je ovim povodom rekao kako: „Sveti knez Lazar pohodi i obilazi Srpski narod u cilju njegovog duhovnog i moralnog preporoda, ojačanja i sobranja [...] mošti [...] predstavljaju za nas Srbe jedan izuzetan detalj, važnu – trajnu akumulaciju svesti, a sa njima i u njima jedan simbol i obrazac. Ravanički svetitelj, to je pre svega i iznad svega, naslednik – nastavljač i sledbenik svetoredne dinastije Nemanjića. To je veza sa svojom autentičnom istorijom, kojom je Srpski narod određen i utvrđen u svojim atributima – u pravu na postojanje i slobodno opredeljivanje ma gde živeo. [...] Predajući Vam veliki dar od Boga [...] molimo Vas sveti vladiko, bratijo i oci sveti, drage braćo i sestre [...] eparhije zvorničko-tuzlanske da u velikoj pobožnosti, u strahopoštovanju pristupite na poklonjenje i celivanje svetih moštiju i da ih čuvate kao zenicu oka svoga, i da ih cele i čitave predate Majci Srbiji i tamošnjim Srbima."[358]

Novine beogradske patrijaršije *Pravoslavlje* o ovom su događaju pisale kao o prenosu moštiju iz jedne srpske zemlje, odnosno pokrajine, u drugu, iz Srbije u *Bosnu*.[359] Episkop zvorničko-tuzlanski je prilikom dočeka moštiju na Ozrenu, gdje je prema procjenama SUP-a bilo prisutno od 15 000 - 20 000 ljudi, rekao da: „[...] Sveto telo cara Lazara, i ako posečeno mačem, sačuvano je od propadljivosti kao hram svete duše, duše čestitog cara proslavljenog pred Bogom i uzdignutog pred ljudima. [...] Zato se sveto telo cara Lazara, poslije tri vijeka transportovanja pri povratku u njegovu zadužbinu sveti manastir Ravanicu prenosi kroz

[357] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, 1988, 102, 30. VII., Zabilješka sa razgovora sa Kačavendom.
[358] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-59/88, *Informacija br. 9*, Sarajevo, oktobra 1988., 5.
[359] Isto.

Bosnu koja je stara hotna postojbina i srpskog pravoslavnog naroda kao i ostalih naroda koji žive u ovom delu naše otadžbine. [...] Car Lazar post'o je cenjen jer je u borbi protiv nasilja hrabro stao na stranu dobra i miroljublja. [...] Time je Lazar postao simbol božanske blagodati, žrtva i simbol najvećih etničkih vrijednosti, patriotizma i rodoljublja. Malo je naroda koji imaju tako sveti izvor napajanja kao što mi imamo u svetom caru Lazaru.[...] zato ne klonimo ni danas kada nas neprijatelji pale, siluju i obeščašćuju [...] izražavam zahvalnost Svetom sinodu i Odboru za proslavu 600-te godišnjice Kosovske bitke što se u plan prenosa moštiju uvrstio i Ozren i cela ponosna Bosna [...].“[360]

Mošti su 17. septembra prenesene u šabačko-valjevsku episkopiju gdje su bile izložene do 15. oktobra 1988. godine. Episkop Jovan je uoči dolaska moštiju sa Ozrena u njegovu eparhiju rekao kako „ [...] od kneza Lazara i Kosova Srbi prvenstveno stvaraju NEBESKU SRBIJU, koja je do danas sigurno narasla u najveću nebesku državu. Ako samo uzmemo nevine žrtve ovog poslednjeg rata, milione i milione Srba i Srpkinja, dece i nejači, pobijenih ili mučenih u najstrašnijim mukama ili bacanih u jame i pećine od ustaških zločinaca, onda možemo pojmiti koliko je danas srpsko carstvo na nebesima. [...] Povratkom najpre kosovskoj ideji, kosovskom zavetu i opredeljenju, Srbi se mogu vratiti sebi na svoja opustela kosovska ognjišta. To je jedini put rešenja kosovske krize. [...] Naš čovek se gaženjem kosovskog ideala izbezobličio i nikada od Svetog Save nije bio na nižoj duhovnoj moralnoj stepenici nego danas. Taj pad poprima razmere narodne tragedije. [...] Putovanje Svetog Kneza Lazara kroz srpske zemlje i kroz našu eparhiju, ima još jedan veliki i sveti cilj, koji samo liči svetitelju. Da nas prene, probudi, da bogatim prilozima na njegov svešteni kovčeg, podignemo započeti veličanstveni hram Svetom Savi na Vračaru [...] jer sav prilog koji se tom prilikom prikupi ide u fond za podizanje hrama.“[361]

Neposredno nakon dolaska Lazarevih moštiju na Ozren, na drugom kraju Bosne i Hercegovine u Trebinju je, 4. septembra 1988. godine osvešten hram. Tokom osveštenja je mitropolit Vladislav „analizirao mnoge istorijske događaje daleke i bliže prošlosti, a naročito se osvrnuo na golgotu srpskog naroda 1914. i 1941. godine pa izmedju ostalog konsatovao kako „[...] iz srca sve izlazi: i rat i mir, i pravda i nepravda i ljubav i mržnja. Zadaća crkve je da oplemenjuje dušu i propoveda mir prema svim ljudima, jer svi smo deca Božija. [...] Čovječanstvo vođeno egoizmom pokazalo se nesposobnim za ovu sadašnju misiju bez obzira na uspehe nauke i tehnike. Bez Boga mir u svetu je kratka pauza izmedju dve bure ili dva

[360] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-60/88, *Informacija br. 10*, Sarajevo, novembra, 1988. , 9-10.
[361] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-59/88, Informacija br. 9, Sarajevo, oktobra 1988., 1-2.

rata. A šta donosi mržnja, evo i sada smo svedoci dogadjaja na Kosovu, na kraju XX veka, koji traje koliko dva svetska rata.“[362]

Dok je u mitingašenju Srba sa Kosova i *događanju naroda* tokom oktobra nastupila svojevrsna pauza koja je trajala sve do velikog mitinga na beogradskom Ušću, u *Glasu crkve* se ponovno javio Vuk Drašković koji je povezao sudbinu Izraela i Srbije, sudbinu Jevreja i Srba.

U tekstu naslovljenom „Svi Navukodonosori roda srpskog“ Drašković je rekao kako i „Srbi imaju svoj Misir i svoj Vavilon. Misirsko robovanje je započelo na Kosovu 1389., a drugo počinje od 1918.“ Drašković je smatrao kako je sudbina ova dva naroda i njihovih ropstava slična jer i Izrael i Srbi žive u „paklenom okruženju koje se zavjetovalo da će oteti, a potom podžamijati ili vatikanizirati zemlju Sv. Save.“ Prema njemu je „Srpsko raspeće (je) možda fatalnije jer su nam državu već oteli i ne prepoznajemo ni Vaviloniju ni Navukodonosore. Početkom ovog vijeka, na Balkanu je bilo oko 12 miliona Srba. Danas ih je jedva desetak miliona. [...] Kuda smo to nestali i kako nas je nestalo? [...] Koliko bi danas Jasenovac imao stanovnika, da milion majki i očeva nije zaklano? [...] Vešto nas Navukodonosori naši održavaju u srpsko-srpskim rovovima građanskog rata koji još našem nacionu nije prestao. Dele nas zavađaju po svim novijim, klasnim i ostalim receptima. Socijalno smo osiromašeni, biološki osakaćeni, duhovno, demokratski i civilizacijaski unazađeni, od Evrope odvojeni [...] znaju li naši Navukodonosori da nas tako natraške guraju kroz vrijeme i da se tim putem stiže do Nevesinjske puške, Topole, Takova, Vidovdana i Kosova? [...] Trpljenju je došao kraj, a pobuna protiv ropstva vavilonskog izlila se na ulice i trgove. Vratite nam slobodu vratite nam Srbiju.“[363]

Vrhunac *događanja naroda* odvijao se na beogradskim ulicama od ranih jutarnjih sati 19. novembra 1988. godine, kada se na Ušću na „Mitingu bratstva-jedinstva“ okupilo nekoliko stotina hiljada ljudi. Isticane su parole poput „Nećemo podele, hoćemo pobede“, „Nećemo koaliciju, hoćemo jedinstvo“, „Hoćemo jedinstvenu Jugoslaviju“, „Živeo SKJ“, „Bratstvo-jedinstvo“, „Brodovi plove pod jednom zastavom“, „Ustav po volji naroda“, „Hoćemo reforme“, „Tuđe nećemo svoje ne damo“, dok je tokom govora na mitingu

[362] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-60/88, *Informacija br. 10*, Sarajevo, novembra, 1988., 8-9.
[363] Isto., 14-16.

skandirano „Slobo, slobodo!“, „Ustala je Srbija!“, „Kosovo je Srbija!“, „Nedamo Kosovo!“, „Idemo na Kosovo!“, „Jugoslavija, Jugoslavija!“ i slično.[364]

Miting na Ušću se održavao paralelno sa velikim demonstracijama u Prištini koje su bile protiv promjena u rukovodstvu Kosova.[365] Parole koje su isticane u Prištini bile su jasna podrška Kačuši Jašari, predsjednici Izvršnog vijeća Skupštine SAP Kosova, Azemu Vlasiju, predsjedniku SK Kosova, a afirmativno je zazivano i ime Stipe Šuvara, predsjednika Predsjedništva SK Jugoslavije, kao osobe na čelu institucije koja se u tom trenutku suprotstavljala Miloševićevoj politici.[366]

Javni govori srpske nacionalističke elite i pravoslavnog sveštenstva tokom vjerskih obreda, a prenošeni putem televizije i novinskih medijima, pokazuju da je tokom masovnih mitinga *događanja naroda*, ali i kasnije za vrijeme obilježavanja 600-godišnjice Bitke na Kosovu, dolazilo do promicanja difuzne, implicitne, neizravne i odgođene poruke, koje nisu jasno deklarilale svoj cilj „nego su se mimo diskurzivnih iskaza, i paralelno s njima, slagale u sustav ekspresivnih termina i figurativnih slika, čiji jezični oblik ne znači *ono što kazuje*.”[367]

Redakcijski opremljen i naknadno televizijski emitiran video snimak sa „Mitinga bratstva-jedinstva” počinje muzičkom numerom koja prije svega nastoji sugerirati da se na ovom mitingu okupljaju svi jugoslavenski narodi i narodnosti, a kako bi zemlja „krenula putem sreće” kakvu je nudio novi politički vođa. Kao naredna muzička podloga na emitiranom snimku je uslijedilo „Brankovo kolo”, za mnoga kulturno umjetnička društva i folklorne ansamble u Srbiji, Crnoj Gori te Bosni i Hercegovini omiljeni ples. Igra je nastala na tekst „Đački rastanak” koji je napisao Branko Radičević sredinom 19. stoljeća, a koji između ostalog govori o napuštanju konvikta, o jedinstvu „braće” okupljene u Sremskim Karlovcima i slavi borbu protiv zajedničkog neprijatelja – Turaka:

„Oj vi srpski vitezovi, /Vi zmajevi, sokolovi, /Ta ima vas na hiljade, /Al’ brojiti nemam kade,/ Ta kad bih vas sve brojio […] Turske glave, /Behu trave, /Mači vaši - britka kosa, /Krvca vaša beše rosa, […] / Ko bi Srbu u pomoći?/ Hajd' u kolo, ko će tu da drema [...] /Kolo, kolo, /Naokolo, /Vilovito, […] /Brže, braćo, amo, amo, /Da se skupa poigramo! […]/Ko te ovde još ne fali? /Mačem biješ, mačem sečeš, /Mačem sebi blago tečeš, /Blago turska glava suva, /Kroz nju vetar gorski duva. […] Seče Veljko i natiče,/Goni, stiže što

[364] Dokumentarni video materijal sa govorima zvaničnika „Mitinga bratstva-jedinstva“ održanog u Beogradu 19. novembra 1988. je dostupan pod naslovom „Miting podrške Jugoslaviji“ u dva dijela na poveznicama: https://www.youtube.com/watch?v=8o9-HyZJsEw&t=75s i https://www.youtube.com/watch?v=WzbReo66tjQ
[365] N. Novaković i T Đorđević, „Bučno, ali bez ekscesa“. *Oslobođenje,* 19. 11. 1988., 1., Isti, „Protiv ostavki“. u: *Isto*, 20. 11. 1988., 3.
[366] *Isto*.
[367] Isto.

izmiče,/ Seče age posred pasa – / "Alah, Alah!" – ode s glasa,/ Loni konje i junake,/ Čine jade svakojake,/Kušlja tlači, sablja seva,/ Klikče Veljko, Ture zeva,/ O tle čalma, o tle glava,/ Al' pod nebo srpska slava!"[368]

Na mitinzima koji su se održavali od jula 1988. do smjene crnogorskog rukovodstva u januaru 1989. godine, pa tako i na mitingu održanom na beogradskom Ušću, su korištene i parole koje su vezivale kosovski mit sa stanjem na Kosovu u 80-im godinama 20. stoljeća poput „Kosovo ravno, rano krvava", „Na Kosmetu božur vene, žali Srbe iseljene", „Izdali su narod, izdali su Kosovo", „Janko je zakasnio na Kosovo, mi nećemo", „Car Murate na Kosovu pade, i vi ćete izdajice sade", „Kosovo je sveta srpska zemlja", te natpisi koji su sažimali iskaz o Kosovu kao duši Srbinovoj, njegovoj nezacjeljenoj rani, krvi, molitvi, pamćenju i kolijevci.[369]

Pravoslavni misionar, podlistak *Glasnika* SPC za djecu i omladinu, je pod naslovom „Ustala je Srbija" donio parole koje su se pojavljivale na mitinzima u Srbiji i Crnoj Gori, a koje su predstavljene kao iskazi solidarnosti, odnosno „sušestvovanje u nevoljama kosovsko-metohijskih stradalnika". Neke od tih parola su pored predstave o ponovnom dešavanju prošlog događaja, ponavljanju *Boja na Kosovu* (poput „Teku suze sa Kosova, to su deca Lazareva", „Probudi se nešto se dešava, sudba Srbina danas se rešava", „Naša zemlja je prenatopljena našom bratskom krvlju!", „Foteljaši proklete vam duše, u komade razdrobiste carstvo!", „Sav se narod, sav se narod uveliko pita: Slobodan će zamjeniti Tita!") predstavljale poistinjenje trenutka u kojem se srpski narod nalazi ili pred samim početkom bitke ili već u borbi s podlim ljudima, *neljudima* („Podla dela, podli ljudi, u narodu svest se budi", „Ovo je borba ljudi s neljudima.").[370]

Ozbiljni nacionalistički ispadi zabilježeni su krajem 1988. godine, prvo u Grudama, gdje se tokom proslavljanja Božića, tokom grupnog pjevanja i divljanja, zazivalo ustajanje „majke hrvatske", a nedugo zatim, početkom januara 1989. godine, za Božić, i u Banja Luci. Šovinistički ispadi na kojima se pjevalo „Turkinja se pred džamijom klela, da je samo Srbina voljela", „Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala", „Puštaj brate brkove, da rušimo drugove", „Puštaj brate bradu, da rušimo vladu" i slično,[371] pokazivali mnogo više od potpuno

---

[368] Branko Radičević, *Rukovet*, Matica srpska, Srpska književna zadruga, Novi Sad, Beograd, 1971., 128-132.
[369] Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju", ur. Nebojša Popov, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, SamizdatB92, Beograd, 2002., 262.
[370] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-5/89, Informacija br. 1, Sarajevo, februara, 1989., 19.
[371] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj : 213-3/89, *Bezbjedonosni aspekti obilježavanja božićnih praznika RKC i SPC u našoj Republici*, Sarajevo, 13. 01. 1989.

narušenih nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Pored toga što ukazuju na postojanje intencije obračuna sa sistemom, ali i pojedincima iz političke elite putem rušenja i nasilnih metoda, ispadi ukazuju i na postojanje određenih prije svega rodnih, potom vjerskih, i nacionalnih stereotipa koji su jasno i precizno označavali i buduću ratnu žrtvu – žena, „Turkinja“, odnosno muslimanka/Muslimanka.[372]

Povodom štrajka rudara Starog Trga na Kosovu i zaoštravanja krize u Jugoslaviji kada je krajem februara 1989. godine Predsjedništvo SFRJ donijelo odluku o zavođenju vanrednog stanja na Kosovu,[373] CK SK Bosne i Hercegovine je 1. marta 1989. godine sazvao vanrednu sjednicu. Na sjednici je zbog kritike Miloševićeve politike u načinu rješavanja krize na Kosovu koju su uputili Fuad Muhić i Muhamed Abadžić došlo do podjele na nacionalnim osnovama unutar Saveza komunista. Muhić i Abadžić su bili kritikovani kao neprijatelji Jugoslavije, protivnici Srba i prognanih sa Kosova, kao iredentisti i nacionalisti.[374]

U Bosni i Hercegovini je u međuvremenu uslijedila serija mitinga podrške Miloševićevoj politici na kojima je prisustvovalo od nekoliko stotina do nekoliko hiljada ljudi (Šekovići, Titov Drvar, Bosanski Petrovac, Vlasenica) dok je 6. marta 1989. godine u Banja Luci bilo okupljeno između 30 000 i 50 000 učesnika.[375]

Predsjedništvo CK SK Bosne i Hercegovine je na sjednicama održanim 3. i 17. marta 1989. godine raspravljalo o održanim mitinzima. Unatoč parolama koje su se nosile i skandiranja tokom ovih dešavanja „Živio CK SK Srbije“, „Slobo-slobodo“, „uhapsite Vlasija“, „Idemo na Kosovo“, „Nedamo Kosovo“, „Kosovo je Srbija“, „Hoćemo kadrovske promjene“, „Živio Slobodan Milošević“, zaključeno je da su održani mitinzi imali projugoslavensku orijentaciju.

Razlog za takav zaključak Predsjedništvo SK je izvuklo iz jedne formalne činjenice, koju su našli u nazivu i parolama pod kojima se masa okupila i pod kojima se miting održao – „Za Jugoslaviju“, „Miting podrške CK SKJ i Predsjedništu SFRJ“, „Nedamo Jugu“.[376] Sadržaj je upućivao da su se pod tim parolama provlačile ideje, motivi i parole koje je

---

[372] O „političkim silovanjima“ vidjeti rad Silve Mežnarić, „The rapists' progress: ethnicity, gender and violence.“, *Revija za sociologiju*, 24, 3-4, 1993., 119-129. https://hrcak.srce.hr/154890. Citirano 10.03.2021. u kojem ističe kako je 1986. godine nakon slučaja Martinović u Krivični zakon Srbije uveden i zločin „političkog silovanja“ koje se razlikovalo od „silovanja“ koje nije bilo međunacionalno motivirano, te na koji način je medijska kampanja protiv kosovskih Albanaca kao počinitelja silovanja upotrebljena kao uvod za zločine silovanja koje su srpski vojnici vršili tokom rata u Bosni i Hercegovini. *Isto.*, 122.
[373] Raif Dizdarević, *Put u raspad*, 327., 336.
[374] A BiH, CK SKBiH, Predsjedništvo, *Nacrt Informacija o aktivnostima u SK BiH na ostvarivanje stavova CK SKBiH o političkoj situaciji u Republici i zemlji*, Sarajevo mart 1989. godine.
[375] Isto.
[376] Isto.

zastupala Miloševićeva politika kojoj nije odgovaralo smirivanje situacije, niti na Kosovu niti u drugim krajevima Jugoslavije.[377]

Ono što tokom 1988. godine Miloševiću još uvijek nije uspjevalo je bilo postizanje istog ili većeg efekta na prostorima gdje živi stanovništvo srpske nacionalnosti zapadno od rijeke Drine. Nekoliko planiranih događaja koji su vjerovatno mogli imati slične tonove kakvi su se čuli tokom *događanja naroda* ne uspjeva u Kninu tokom marta 1989. godine, a dublje zaoštravanje krize spriječeno je tokom septembra u Jajcu,[378] te u Ljubljani, tokom decembra 1989. godine. Mitinzi solidarnosti sa kosovskim Srbima su bili spriječavani ili nakon reakcija partijskih rukovodstava ili nakon protudemonstracija koje su se temeljile na nacionalnoj jednakosti i Titovoj viziji socijalističke Jugoslavije.[379]

Nacionalistička atmosfera u Bosni i Hercegovni će svoj vrhunac doseći tek nakon što je ključnu ulogu u njenom daljnjem održavanju i širenju na prostor Bosne i Hercegovine preuzela Srpska pravoslavna crkva. Tokom procesa prenošenja moštiju kneza Lazara crkva je u mitološkim percepcijama uspjela *probiti Drinu*, odnosno preći i prevazići političke granice između Srbije i Bosne i Hercegovine, te ponuditi platformu na kojoj će se *događanje naroda* nastaviti pod plaštom vjere.

5. Srpska pravoslavna crkva i obilježavanje Kosovske bitke 1989. godine

Na radnoj Konferenciji arhijereja Srpske pravoslavne crkve, održanoj krajem oktobra 1988. godine raspravljano je o ključnim pitanja sa kojima se SPC susretala u to vrijeme. Pored dogovora o daljem izdržavanju pravoslavnih bogoslovija s obzirom na porast troškova života, i izvještaja o prilivu sredstava i načinu daljeg finansiranja izgradnje Spomen-hrama Sv. Save na Vračaru, centralno pitanje je bilo vezano za obilježavanje 600-godišnjice „mučeničkog pokajanja Svetog Velikomučenika kneza Lazara i Kosovske bitke iduće 1989.“[380]

Kosovska bitka iz 1389. godine je kroz odvijanje brojnih scenskih izvedbi,[381] kulturnih[382] i ostalih javnih svečanih događaja[383] savremenicima tokom 1989. godine

[377] Raif Dizdarević, *Put u raspad*, 372.
[378] Isti, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, 210.
[379] Robert J. Donia, *Radovan Karadžić*, 45.
[380] Isto, *Informacija br. 11*. Sarajevo, decembra, 1988., 15.
[381] M. Radošević, „Boj na Kosovu –poklon gradu“. u: *Politika*, 9. jun 1989., 14.
[382] *Politika*, 12. juni 1989. 12.
[383] [383] D. Čvarković, „Konačni su porazi samo oni pred kojima se savija glava“. u: *Isto*, 13. jun 1989., 9.

predstavljana kao transgeneracijski događaj koji se uskoro ima ponoviti potomcima učesnika bitke iz 1389. godine.

Beogradska *Politika* je održavanje prve liturgije u hramu Svetog Save 25. juna predstavljala kao duhovno djelo kojim su se rušili okovi sistema, a hram Svetog Save je predstavljen kao novi duhovni *kontraprostor,* novi „Sava centar“ - odnosno „centar Sveti Sava“, kao „autentični koncertni prostor“ koji će njegovati drugačije vrijednosti od onih kojima je bio popunjavan „onaj Sava centar“.[384]

U reportaži protojereja-stavrofora Lazara Milina o ovoj liturgiji, koji također koristi javni prostor da spomene stradanja Srba kroz prošlost, naglašava se ujedinjenje pravoslavnih Srba kroz momente koji nastaju nakon pjevanja tropara Svetom Savi i Lazaru: „čovek vidi i snažno oseti celo pravoslavno srpstvo kao jedno srce i jednu dušu. Oseti jedinstvo zemaljske i nebeske Srbije. Ova dva tropara spajaju srca svih Srba, ako spajaju nebesku i zemaljsku Srbiju, no Heruvimska pesma i Kanon evharistije imaju vaseljenski značaj. Tu se svaki čovek kao pojedina ličnost i ujedno zemaljska i nebeska Srbija osećaju ujedinjeni sa celim svetom i sa celom vaseljenom u kojoj svaka tvar [...] slavi Gospodina.“[385]

Episkop gornjokarlovački Simeon, je u svome govoru Srbiju predstavio kao svojevrsno predziđe Europe, čija je ukupna prošlost, u kojoj se prožima narodna i crkvena istorija, imala „svešteni karakter“ čime je „zauzimala (je) časno, rekao bih čak počasno, mesto u sakralnoj kulturi Evrope. Bili smo mi Evropa, svoja Evropa u vekovima kada je malo gde na našim prostorima, osim u Dubrovniku, narod imao svoju Evropu [...] možemo s ponosom pred licem Evrope reći da smo bili predgrađe evropskog hrišćanstva.“ Naglasio je kako je Srbija svojim ustancima i bitkama slabila „osvajača sa istoka i sačuvali Evropu od njegovog šireg prodiranja u njene prostore.“ Na kraju je poručio: „Ostanimo, braćo i sestre, verni svome Bogu, odani svojoj Crkvi. Ne mrzimo one koji nas mrze, ne uzvraćajmo zlom za zlo. Volimo svoju zemlju i sve narode sa kojima živimo. Samo tako bićemo dostojni sledbenici Sv. Save Srpskog. Bogu, Sv. Savi Srpskom i svima svetima koji su u zemljama srpskim proslavljali Boga neka je slava i hvala, danas, sutra i u sve vekove. AMIN.“[386]

Mošti kneza Lazara su na Kosovo donesene 19. juna 1989. godine,[387] i u velikoj ih je svečanosti dočekaolo oko 20 000 ljudi koji su povorku sveštenika koji su bili u pratnji

---

[384] Vlada Stefanović, „Mokranjčevo opelo Johanu Sebastijanu Bahu“. *Isto.*

[385] Glasnik, LXIX, 1989., Juni, broj 6, 129., *San postaje java, (prva sveta liturgija u Spomen-hramu Svetog Save)*

[386] *Isto.*

[387] Nakon smrti 1389. godine tijelo Lazara je preneseno iz crkve Vaznesenja u Prištini u manastir Ravanicu, da bi kasnije mošti bile prenesene u Sent-Andreju, pa u manastir Ravanica, Fruška gora. Odatle su 1942. godine prenijete u beogradski Saborni hram. Episkop braničevski Hrizostom je 1954. godine pokrenuo pitanje povratka

moštiju kneza Lazara, obasipali cvijetnim laticama i cvijećem. Moleban za sve stradale nevine žrtve održao je episkop raško-prizrenski Pavle.

Govor je tom prilikom održao i episkop žički Stefan, koji je istakao kako je raško-prizrenskoj episkopiji dana na čuvanje najveća svetinja SPC – mošti kneza Lazara. Rekao je i kako su još 30. maja 1954. godine na Saboru SPC u Beogradu odlučili da mošti prenesu iz Saborne crkve u Beogradu u manastir Ravanicu, te da se čekao „ovaj dan velikog jubileja", a nakon što su „lane, o Vidovu dne, krenule kroz najvažnija srpska svetilišta u zemlji".[388]

Tvrdnja episkopa žičkog nije bila posve tačna, budući da nisu posjećena sva najvažnija svetilišta Srpske pravoslavne crkve, već ona koja se nalaze na Ozrenu u Bosni, te manastiri u blizini, uz granicu Srbije i Bosne i Hercegovine, a cilj pronosanja moštiju, kao i cilj govora episkopa Stefana je bilo emitiranje i naglašavanje poruke o *srpstvu* Bosne. Prijenos moštiju se u Srpskoj pravoslavnoj crkvi tumačio kao proviđenje, „Promisao Božju, koji je odredio pravo vreme za povratak", a kako bi se spriječio progon Srba sa Kosova, s ciljem „da se srpski narod razbudi iz učmalosti, a i da se ispuni dug svetom knezu i njegovim junacima Gazimestana".[389]

Tom je prilikom *slovo* održao i jeromonah Atanasije Jevtić, profesor na Bogoslovskom fakultetu. U govoru je nastojao naglasiti stradanje crkve i srpskog pravoslavnog naroda. Ukazao je na stanje zapuštenosti i skrnavljenja u kojem su se nalazili objekti koje koristi Srpska pravoslavna crkva, spomenuo je paljenje Pećke Patrijaršije iz 1983. godine, zapušten i neodržavan manastir Svetih Arhanđela u Prizrenu prikazao je kao rušenje, tako da se stekne dojam da ga je netko porušio. Spomenuo je represiju koja se prema njegovom mišljenju odvijala nad srpskim narodom na Kosovu, spomenuo je silovanja žena i djevojčica, slučaj Martinović i sl. U govoru je, obraćajući se izravno Lazaru, rekao kako je Lazar došao da izvrši smotru srpskog naroda koji je spreman da položi život „*za Krst časni i Slobodu zlatnu. [...].*"

Jevtić je naglasio kako su se Srbija i srpski narod „uspravili" te da više nisu „poniženi, na kolena bačeni, porugani i progonjeni sa Kosova." Za takvo stanje je zahvalio Lazaru te naglasio kako su se Srbi „uspravili, ne da se svetimo, već da obraz branimo. Da branimo, kako narod reče, ne samo ustavnu, već i uspravnu Srbiju", te da su Srbi mali izabrani narod koji je spreman na žrtve. Izrazio je nadu da je obilježavanje Vidovdana 1989. godine početak

---

moštiju svetog kneza Lazara u njegovu zadužbinu Ravanicu (moravsku, za razliku od sremske). Iako je Sveti ahijerejski sabor to dozvolio, do prijenosa tjelesnih ostataka tada nije došlo. *Glasnik*, LXX, 1989., septembrar, br. 9., 188.

[388] *Politika*, 20. juni 1989., 10.

[389] *Glasnik*, LXX, 1989., septembrar, br. 9., 188.

„obnovljenja, ozdravljenja“ te početak povratka „opredeljenju za Carstvo Nebesko, za carstvo ljudskog dostojanstva, Božije i ljudske pravde.“ Jevtić je ovdje gotovo izvršio inauguraciju vladike kosovsko-metohijskog i raškoprizrenskog Pavla koji je pravoslavni, srpski narod u svojim govorima pozivao „da se ne svetimo neprijateljima našim koji nas kinje i ugnjetavaju“ već treba neprijatelje urazumiti i prosvijetiti kako bi shvatili da „zlo dobra doneti ne može, i da umesto laži zavlada istina, umesto nepravde - pravda, umesto nemira - mir, mesto mržnje - ljubav, umesto žalosti - radost, umesto tame - svetlost.“[390]

Motivi i poruke koje su bile upućene s ovog mjesta, poput uspravljana naroda i obrane države i zakona, ustavnosti, pobjede pravde (ljudske i božje) nad nepravdom, povratka ljudskog dostojanstva, žrtvovanje života, u binarnoj opreci između dobra i zla, snažne Srbije i oslabljene, pokorene Srbije su u skladu s porukama koje će plasirati Milošević s Gazimestana u svojem govoru tokom 28. juna 1989.

Patrijarh srpski German je u svojoj poslanici o Vidovdanu 1989. godine govorio o opasnostima koje Srbima prijete od mnogih drugih naroda, a kao opasnost je spominjao Avare, Tatare, Latine, Vizantince, te međusobnu zavadu i ratove koje (narod) „i pamti i ne pamti.“ No, među svim tim nevoljama i zavadama, posebno je mjesto prema Germanu imala bitka na Kosovu polju 1389. godine, budući da „nema toga Srbina [...] koji ne zna za nju i nije dušom i srcem vezan za ono što se onda zbilo i ono što je potom sledilo kroz vekove. Kosovo je utkano u srž našeg naroda.“ Kosovska bitka 1389. godine je po Germanovom tumačenju bila prekretnica, politički i društveni lom između slobode i 500-godišnjeg ropstva, određenog kulturnog nivoa i varvarstva, između bliske i svete vjere i nevjere zavojevača.[391]

U svojim su *slovima* tokom proslave na Gazimestanu episkopi SPC nastojali ahistorijskim tumačenjima i kroz mitološke geografske matrice povezivati vrijeme i prostor. U tom smislu je Mitropolit dabrobosanski Vladislav, u svom slovu rekao kako „Danas u dušama našim kao da nestaje pojam o prostoru i vremenu, jednako su nam bliski braća i sestre koji dolaze iz dalekog sveta, a kosovski junaci kao da su nam savremenici!“[392]

Episkop dalmatinski Nikolaj je naglasio organsku povezanost dvaju Kosova - Kosova i Metohije sa Dalmatinskim Kosovom: „Kad god je srce srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, pritisnuto zulumom, slabilo – srce pravoslavnih Srba na Dalmatinskom Kosovu i celoj Eparhiji dalmatinskoj je brže kucalo. Dva si Kosova, ali je jedan put, jedno srce, jedna duša, jedna misao, jedna mišica – snažna i nesalomiva. Dva su Kosova, ali je jedan zavet:

[390] *Politika*, LXXXVI, 27196, 24. jun 1989. godine, 12.
[391] *Glasnik*, LXX, 1989., jul, br. 7., 142
[392] *Isto.* 155.

VIDOVDANSKI, Lazarev i Milošev.“ Uz poziv na proslavu 9. jula, Nikolaj je darovao krstaš barjak po uzoru na barjak Boška Jugovića, po njegovim riječima tkan u Francuskoj, Australiji i Srbiji, izrađen ljubavlju „srpskog sveštenika i srpkinje iz mnogostradalog Srema, u kom su mošti Svetog Kneza Lazara čuvane dva veka“, a kao izraz zahvalnosti „francuskom narodu koji je pritekao u pomoć Srbiji u onim sudbonosnim godinama prvog svetskog rata“ te dalekoj, „ali našem srcu bliskoj Australiji, čiji su sinovi ginuli u bici sa Turcima na strani Grka na Galipolju.“[393]

Identične poruke će biti disperzirane u javnost prilikom prikazivanja cjelovečernjeg filma Zdravka Šotre, *Boj na Kosovu*, vulgalizirane verzije kosovskog mita,[394] koji je nastao prema poetskom tekstu Ljubomira Simovića. Premijera filma je održana u Sava centru 21. juna 1989. godine, a premijerno je na televiziji prikazan 26. juna 1989. godine.[395]

Film koji funkcionira kao pozorišna predstava, sa scenarijem koji je pretrpan poređenjima, metaforama i alegorijama, zaogrnut hrišćanskom metafizikom, prema kompoziciji koja se ne razlikuje od shematiziranih prikaza jugoslavenskog filma o bitkama iz Drugog svjetskog rata, moguće je gledati i kao „produkt aktuelne politike srpskog rukovodstva“.[396]

Posljednji dijalozima filma, koji se odvijaju između okupljenih seljana, velikaša, kneginje Milice i Stefana, upućeni su direktno gledateljima, u realnom vremenu, a govore o Lazarevoj smrti kao o novom početku koji treba biti slavljen i o putu koji treba slijediti – putu koji vodi preko granice. Uz božju pomoć bi Srbija koja je „oborena u prah“ iz tog praha trebala i ustati, „sabrati se“, „progledati“, „ubijena, mučena i spaljena, (da) zaklana, zgažena, obešena i raspeta, u znane i neznane grobove sahranjena, iz svih grobova i muka vaskrsla“ bi trebala cijela stati „pod jedan venac.“[397]

Prikazivanje *Boja na Kosovu* u kino dvoranama i na malim ekranima je bilo samo jedno od niza scenskih, umjetničkih načina i pokušaja prikazivanja događaja vezanih za bitku iz 1389. godine, a koji su 1989. godine doprinosili stvaranju ratne atmosfere.

Milošević je u govoru na Gazimestanu ponovio nekoliko motiva koje je pred masama već plasirao na velikom beogradskom mitingu na Ušću: borba, bitke, pobjeda, reforme, nesolidarnost jugoslavenskih naroda i narodnosti sa Srbima itd. Dok je u Miloševićevom govoru sa Ušća centralni problem bio Kosovo, a retorika je još uvijek bila „svjetovna“, to će

---

[393] *Isto*. 152.
[394] Darko Cvijanović, „Bog, Srbija i izdaja“. u: *Naši dani*, XXXVI, 971. (41.), 7. 7. 1989., 40.
[395] *Politika*, 19. jun 1989., 11,
[396] Darko Cvijanović, Isto.
[397] https://www.youtube.com/watch?v=CPURsSdNEQg

se u govoru na Gazimestanu nešto izmijeniti. „Vjerskim pokrovom“ za svoju politiku će se Milošević na kratko „zaogrnuti“ tokom obilježavanja Kosovske bitke, kada se Jugoslaviji i njenom stanovništvu obraćao sa Kosova, koje je i prema njegovim riječima bilo „sam centar njene (Srpske) istorije, njene kulture, njenog pamćenja. Svaki narod ima onu ljubav koja večno greje njegovo srce. Za Srbiju je to Kosovo. Zato će Kosovo ostati u Srbiji.“[398]

U govoru na Gazimestanu,[399] 28. juna 1989. godine je Milošević iskoristio i ponovio poruke, motive i figure koje su neposredno prije samog obilježavanja bitke dolazile iz najviših crkvenih krugova.

Na Gazimestanu je 28. juna 1989. godine, uz delegaciju Sinoda SPC predvođenu patrijarhom Germanom bio okupljen gotovo čitav politički i vojni vrh zemlje, predsjednik Predsjedništva SFR Jugoslavije Janez Drnovšek, predsjednik Predsjedništva SR Srbije Slobodan Milošević, predsjednik CK SKJ Milan Pančevski, Savezni sekretar za narodnu odbranu Veljko Kadijević, kao i sve delegacije republika na visokom nivou, budući je obilježavanju 600-godišnjice Kosovske bitke pridavan najviši državni i društveni značaj.

Vrh Srpske pravoslavne crkve je Miloševiću dodijelio ulogu „izvođača jednog političko-verskog rituala“ u kojem je insenirao političko jedinstvo srpskog naroda, realizirao ga kroz političko-vjerski performans.[400] Na mizanscenu je Milošević nastupio s ulogom da u masovnom političko-vjerskom ritualu „izliječi pojedince“ koji su „izgubili dušu“, „ispali iz kolektivnog rituala“, a kako bi ih kroz spektakularan i histeričan ritual vratio „na svoja propisana mjesta“.[401] Kroz ritual je Milošević okupljene pozvao „da se još jednom suoče sa kobnom neslogom i izdajom, da se od njih očiste i oslobode i da se zatim vrate u bitku s boljim izgledima da je ovoga puta dobiju.“[402] Glavni motivi Miloševićeva govora su pored „srpskih slabosti“, bili „međusrpsko bratstvo i jedinstvo“ te ponos zbog „izuzetnih kvaliteta srpskog naroda i njegove vojske.“[403]

Milošević je u govoru istaknuo neslogu koja je Srbe zadesila i izdaju koja će pratiti „srpski narod kao zla kob kroz čitavu njegovi istoriju“. Naglasio je kako se bitke, koje stoje pred Srbima, Srbijom, pred srpskim političarima ne mogu dobiti „bez odlučnosti, hrabosti, požrtvovanosti.“[404]

---

[398] Miloševićev govor sa mitinga na beogradskom Ušću dostupan na: https://www.youtube.com/watch?v=WzbReo66tjQ(posljednji pristup 8. 4. 2022.)

[399] Analizu rituala proslave na Gazimestanu i Miloševićeva govora vidjeti u: Ivan Čolović, *Rastanak s identitetom, ogledi o političkoj antropologiji, 3*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014., 27-46.

[400] Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju, Istorija kosovskog mita*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2016., 388.

[401] Vjeran Katunarić, *Bogovi, elite, narodi*, Antibarbarus, Zagreb, 1994., 96-97.

[402] Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju, Istorija kosovskog mita*, 388-389.

[403] *Isto*. 387.

[404] Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“ 263.

Kosovo je za Miloševićeva režima postalo "pokretačka snaga političke akcije", budući da Milošević na Gazimestanu 28. juna 1989. godine nije držao (samo) govor, tako ni slušaoci nisu tu bili okupljeni radi slušanja govora o kosovskim junacima, već su bili pozvani da se identificiraju sa kosovskim junacima, da i sami budu junaci.[405]

Kao i tokom *događanja naroda,* tako i tokom obilježavanja Kosovske bitke su korištene parole koje su vezivale kosovski mit sa stanjem na Kosovu u 80-im godinama 20. stoljeća poput „Kosovo ravno, rano krvava“, „Na Kosmetu božur vene, žali Srbe iseljene“, „Izdali su narod, izdali su Kosovo“, „Janko je zakasnio na Kosovo, mi nećemo“, „Car Murate na Kosovu pade, i vi ćete izdajice sade“, „Kosovo je sveta srpska zemlja“, te natpisi koji su sažimali iskaz o Kosovu kao duši Srbinovoj, njegovoj nezacjeljenoj rani, krvi, molitvi, pamćenju i kolijevci.[406]

Nakon obilježavanja Vidovdana 1989. godine, sjećanje na Kosovsku bitku koje je bilo „arhivirano u folkloru, književnosti i istoriografiji“, postalo je „delatan faktor savremenih zbivanja, pokretačka snaga političke akcije novog srpskog vođe“ koji je kroz poziv na osvetu i prijetnju ratom nagovijestio nove oružane bitke.[407]

Sveštenik Lazar Milić, je u tom smislu u reportaži za *Glasnik SPC* pisao kako je sveštena lica na putu kućama zaustavio srpski narod u Donjoj Brnici i ugostio uz pjesmu i igru. Milić bilježi kako je „posmatrajući ove oduševljene seljake, kao i onu nepreglednu masu sveta kod Gračanice i na Gazi Mestanu, svakome (je) morala pasti na pamet misao: *Da je ovoliko i ovakvih Srba bilo tu na dan kosovskog boja ne bi se od turske vojske vratio u Aziju ni glasnik da im donese glas o svome porazu*.“[408]

Sveti arhejerijski sabor je nakon proslave na Gazimestanu izašao sa tektom Saopštenja u kojemu izražava radost promjenama koje su nastupile u društvu, a koje „omogućuju normalniji rad Crkve i ostvarenje njene blagotvorne misije“, no, izrazili su i određenu zabrinutost, budući se još uvijek suočavaju sa „ozbiljnim teškoćama“. Miloševića ne spominju, već su izrazi zabrinutosti okrenuti prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, zbog „stalno prisutne tendecije kod pojedinih tamošnjih društvenih organa i ozakonjenja ratnog bezakonja.“[409] Sagledavajući i uspoređujući trenutnu političko-socijalnu sliku u Srbiji s onom tokom druge polovine 14. stoljeća, u Saopštenju se kaže kako se srpski narod još uvijek protjeruje, ali i kako je s „druge strane situacija (je) ipak daleko vedrija nego pre šest stotina

[405] Ivan Čolović, *Isto,* 387-389.
[406] Olga Zirojević, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, ur. Nebojša Popov, *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju,* SamizdatB92, Beograd, 2002., 262.
[407] Ivan Čolović, *Isto*. 387.
[408] Glasnik, LXX, 1989., jul, br. 7., 156.
[409] *Isto.,* 145.

godina. Onda su srpske zemlje bile u rasulu i raspadanju i dezintegrisanju. Sada je proces obratan.“[410]

Tokom proslavljanja 600-godišnjice bitke na Kosovu Milošević je iskoristio mit kako bi ga kroz „simboličke i gramatičke kodove“ standardizirao te time izložio zajednicu „određenom iskustvu“.

Sukob Srpske pravoslavne crkve s Miloševićem izbija na površinu nakon što se Milošević odbio pokloniti moštima kneza Lazara koje su toga dana bile položene u crkvi Svetog Nikole u Prištini.[411] Odbijanjem sudjelovanja u daljnjem crkvenom obredu nakon političkog rituala, Milošević je umjesto Crkve postao figura koja u svojim rukama kontrolira „proces standardizacije“ mita, čime je mogao mobilizirati ljude, isključiti *druge,* istaknuti određena sjećanja, uspostaviti solidarnost te ojačati hijerarhiju vlastitog statusa i vrijednosti zajednice.[412]

Nakon što je Milošević potpuno izignorirao obraćanje Sinoda SPC od 5. jula 1989. godine upućenog nadležnim republičkim organima, u kojem se zahtjevalo da 7. januar, Božić, bude neradni dan u Srbiji, Srpska pravoslavna crkva će u svojoj štampi otvoreno krenuti u rat protiv Miloševića lično. No sukob Crkve i Miloševića se ne može posmatrati kao sukob vjernika, pravoslavaca protiv komunista, već se radilo o obračunu crkve sa političkom i kulturnom elitom „za pozicije u okviru oživljenog srpskog nacionalizma“ kojem su bili priklonjeni.[413]

Sinod Srpske pravoslavna crkve je tokom 1989. godine podržao akciju „Zajam za Srbiju“ Komisije za privrednu reformu Srbije kojom je rukovodstvo Srbije, barem nominalno, nastojao rješavati „probleme ekonomske krize“. Nakon obilježavanja obljetnice Kosovske bitke na Gazimestanu, episkop zvorničko-tuzlanski Vasilije je uputio poruku „manastirskim upravama, crkvenim opštinama i svom sveštenstvu i preko njih vernima eparhije Zvorničko-tuzlanske“ s ciljem da ih upozna s raspisivanjem zajma za preporod privrede Srbije koji je raspisan. Episkop zvorničko-tuzlanski je preporučio svim „eparhijama, manastirima, crkvenim opštinama, episkopima, sveštenstvu i vernima da u granicama svojih mogućnosti pomognu ovu društvenu i opštenarodnu akciju.“ Izrazio je mišljenje da „smo to dužni da uradimo bez obzira što ne živimo u Srbiji, jer Srbija je veliki i važan dio istorije i

[410] *Isto.*, 148.
[411] Ivan Čolović, *Rastanak s identitetom, ogledi o političkoj antropologiji, 3*, 40.
[412] George Schopflin, *Isto,* 22.
[413] Ivan Čolović, *Isto.*

budućnosti ne samo srpskog već i ostalih naroda Jugoslavije.“ Predložio je da se pomoć „daje sa ljubavlju i žrtvom“ te da se zajam daje nepovratno kako bi pomoć bila izdašnija.[414]

Ovom se akcijom na uštrb bosanskohercegovačkog, promovirao i afirmirao srpski nacionalni identitet, a Srbija se prikazivala kroz iste tonove i motive koji su isticani tokom *događanja naroda* - kao država koja je „povratila dostojanstvo“, a kojoj je potrebno pružiti „bratsku ruku sa željom da Srbija krene uspravna i ponosna, da povrati svoje mesto među najnaprednijim i najkulturnijim društvima sveta koje je nekada zauzimala.“[415]

6. Proslava Kosovske bitke 1989. godine na Romaniji i u Titovom Drvaru

Tokom proslavljanja šeststote godišnjice Kosovske bitke 1989. godine nerijetko je dolazilo do agresivnog ispoljavanja agresivnog srpskog nacionalizma i ratnohuškačkih parola: „Slobo slobodo“, „Ne damo ćirilicu“, „Kosovo je naša kolijevka“, „Ovo je Srbija“, te deseteračkih stihova „Oj Lazare nisi imo sreće, da se Slobo pored tebe kreće, da zamjeni Vuka Brankovića [...]“, „Sini jarko sunce sa Kosova, ne damo te zemljo Dušanova, Ne damo te zemljo Obilića, ne damo te bez krvoprolića“, „Slobodane da te nije bilo, srpsko bi se ime ugasilo“, „Ne damo te, zemljo Dušanova“, „Boško Jugoviću, maši barjakom, tjeraj Turke na buljuke“, „Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala, nije mala...“, „[...] ima more, ima more, dok je Crne Gore“, „Oj Srbijo ti se ne boj više, ponovo se ćirilicom piše“ i slično.[416]

Ratnička retorika prema *Drugome* koja je dolazila iz redova Srpske pravoslavne crkve je zaoštravana tokom proslave na Dalmatinskom Kosovu kod Knina u Hrvatskoj.[417] Proslavljanje bitke na Kosovu je u u službenim novinama Srpske pravoslavne crkve predstavljeno kao obilježavanje i podsjećanje na dane kada je Srbija branila „hrišćanstvo i Evropu“.[418]

Episkop žički Stefan je nakon svečane liturgije održao slovo, u kojem je kroz motive Svetog pisma: pravdi, Lazarevom rodoljublju, svetosavskim i vidovdanskim idealima, suprotstavio Muratovu nepravdu i nasilje. Dok je odnos Srba i Hrvata predstavljen kao

---

[414] *Pravoslavlje*, XXIII, 5. 7. 1989., 536., 14.
[415] *Isto*.
[416] Snimak sa proslave na Dalmatinskom Kosovu je dostupan na poveznici https://www.youtube.com/watch?v=L-2x8XJ0r2o (32:40-33:30 pristup 6. 9. 2021.)
[417] O proslavi kod Knina vidi: Davor Pauković, „Priprema rata: Proslava 600. obljetnice Kosovske bitke kod Knina u srpnju 1989.“ u: ur. Darko Gavrilović, Srpsko-hrvatski odnosi u XX. veku : dvadeset godina od pocetka rata : zbornik radova, Novi Sad, CHDR, 2011., Davor Marjan, „*Događanje naroda* u Kninu 1989. godine - slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj“. u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol., br. 58., Zadar, 2016.
[418] Hadži Dragan Antić, Atanasije Jevtić, „Proslava 600.godišnjice kosovskog boja u Dalmaciji“, *Glasnik*, LXX, 1989. august, broj 8., 164.

bratsko zajedništvo kojega su samo velike sile mogle razbiti okupatorskom „zavadi pa vladaj“ strategijom, dotle je odnos prema muslimanima postavljen kroz opreku *ljudi* i *neljudi*. „Ovo slavlje doživljavamo, ne samo sa nekom nacionalnom gordošću, već ocjenjujući da Bog ne dijeli ljude po narodnostima, rasama, jezicima i partijama, već da ih djeli samo na dvije grupe: na pravednike i nepravednike, na dobre ljude i neljude.“

Prema episkopu žičkom se Kosovski boj nije završio 1389. godine, niti se dogodio samo na Kosovu polju, već je to događaj koji se stalno ponavlja i događa, a Kosovo polje je mjesto koje „svaki naš šovjek nosi [...] gdje god ide po čitavom svijetu“, odnosno „na svakom mjestu gdje smo morali da branimo vjeru od fanatizma, slobodu od tiranije, narodno biće od šovinizma“, a kosovska se grobnica kroz 600 godina stalno „širila i dužila“ i istovremeno postajala „kolijevka novih snaga i novih nada.“[419]

Episkop žički Stefan je u ovoj besjedi ponovio ono što je izrekao mitropolit dabro-bosanski Vladislav prilikom besjede za Vidovdan 1989. godine na Gazimestanu o „nestajanju pojma prostora i vremena“, te kosovskim junacima kao savremenicima, u narativ uveo pojmove *bratoubistva* i *izdaje*, „Kainovo bratoubistvo i izdajstvo Jude Iskariotskoga“, kao dva „najnesrećnija događaja“, a koji predstavljaju i imaju personificirati odnose među narodima i narodnostima unutar jugoslavenske državne zajednice.

Episkop Nikolaj je u pozdravnoj riječi istaknuo kako se kroz proslavu 600-godišnjice na Dalmatinskom Kosovu obilježava „jedan ratnički heroizam na moralnom planu“, prema kojem je Kosovo „grob neizmjerljivi“, a „zemlja na kojoj je grob se ne prodaje ... Pred grobom bi ustuknuo i onaj ko je sklon da proda, i onaj koji bi želio da kupi“, te je citirao misao prema kojoj je na „kosovskoj okućnici sahranjen ceo srpski narod“ te se tom zemljom ne može trgovati.[420]

Na ovakvu snažnu evokaciju mita, istorije i današnje stvarnosti koja je pratila proslavljanje 600-godišnjice bitke, koja je bila karakterizirana kao sudar civilizacija, hrišćanstva i islama - kojemu je Srbija bila „poslednji bedem“, a muslimani/Muslimani, odnosno *Turci* prikazivani nao mitski nepriajtelji,[421] reagirano je u listu Saveza socijalističke omladine Bosne i Hercegovine *Naši dani*.

Nakon jasne najave da će se proslavljanje održati i na Romaniji u *Našim danima* je pred održavanje proslavljanja 600-godišnjice bitke na Kosovu, događaj nazvan političkim vašarom i robom koju Srbija kao nastavak mitingašenja i događanja naroda izvozi u druge

[419] „Prigodna beseda episkopa žičkog Stefana“. *Isto.*, 165.
[420] „Pozdravna reč episkopa Nikolaja“. *Isto.*, 166.
[421] Olga Zirojević, *Isto*, 264.

republike. U *Našim danima* je najavljeno da će tokom augusta 1989. godine u Knežinu kod Sokoca na Romaniji doći skupine ljudi koje ili pripadaju ili simpatiziraju četnički pokret, a koji kod muslimanskog stanovništva u Sokocu izazivaju osjećaj straha budući da „oni stariji ako su preživjeli kame, ne nose kokarde u lijepom sjećanju.“ U ovom listu je upozoravno da bi zbog nacionalnog naboja i „mitingaške atmosfere“ koja se stvara oko proslavljanja Kosovske bitke moglo doći do tragičnih posljedica.[422]

Na pisanje *Naših dana* je po završetku proslave na Gazimestanu kroz Pravoslavlje reagirao Dragan Terzić, optuživši bosanskohercegovačku štampu, televiziju i političke forume za zlonamjerno i lažno predstavljanje dešavanja na Gazimestanu i Dalmatinskom Kosovu. Terzić je optužio *List socijalističke omladine Bosne i Hercegovine* zbog iskazivanja mržnje prema srpstvu (dijelovima srpske narodne odjeće, neobrijanim bradama i četničkim kokardama), za širenje panike i zabrinutosti zbog obilježavanja kosovskog jubileja, te zbog šutnje i nespominjanja „da Srbe poklaše oni koji su bili sveže obrijani i podšišani“.[423]

Nacionalistička netrpeljivost je u javnom prostoru postepeno postajala sve izraženija, a dnevna štampa je podgrijavala takvu atmosferu, vješto manipulirajući istinom, stvarajući priču kojoj se radnja odvijala od ugroženosti i netrpeljivosti *Drugih* prema Srbima, preko postojanja stvarnog plana za prijetnjom i fizičke likvidacije Srba do realizacije iste.

U Hercegovini su se tokom ljeta i jeseni 1989. godine kroz štampu i ispoljavanje ekstremnog nacionalizma „stvarale oaze bezvlašća“, čime, unutar Bosne i Hercegovine, otpočinje proces nacionalne regionalizacije tokom kojega su lokalni srpski rukovodioci postepeno počeli stvarali vlastite partikularizirane političke tvorevine.[424]

U Nevesinju je povod za održavanje serije masovnih štrajkova i protesta bio osjećaj „ugroženosti“ srpskog stanovništva, gospodarska zaostalost te krađa namjenskih sredstava za sanaciju zemljotresa. Protestima su se priključivali i „profesionalni“ mitingaši kojima je uspjelo da izvrše smjenu lokalnog rukovodstva, te da se nemiri prošire i na šire područje. Nemiri koji su u početku sadržavali i jedan vid socijalnog karaktera će uskoro postati isključivo nacionalistički.

Početkom jula 1989. godine je u Gacku počela kružiti priča o „Zejnilovom spisku“ za koji se tvrdilo da je objavljen za vrijeme okupljanja muslimana na molitvu u džamiji sela Gračanica, a koji je sadržavao imena viđenijih Srba iz Gacka koje je, prema glasinama

---

[422] *Naši dani*, 972., 21. 7. 1989. godine.

[423] Dragan Terzić, „Na Romaniji obeležena 600-godišnjica Kosovske bitke i osnovan (obnovljen) manastir Presvete Bogorodice.“ u: *Pravoslavlje*, XXIII, 1. septembar 1989, br. 539., 4-5.

[424] Sabina Veladžić, „Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – stvaranje preduslova za tronacionalnu dezintegraciju“, 222.

trebalo likvidirati. Uloga fame oko spiska je bila da se ukaže na postojanje plana za pogrom Srba, da se nacionalna homogenizacija provede do kraja, te da se delegitimiraju lokani predstavnici vlasti koji su bili Muslimani.[425] Nakon što je u portirnici SO Gacko postavljen Miloševićev portret uslijedila je reakcija lokalnog muslimanskog stanovništva u vidu bojkota. U naselju Kula su mještani odbili da se prevoze lokalnim autobusima zbog toga što je u njima bila postavljena fotografija Slobodana Miloševića, a preko zvučnika su puštane srpske nacionalističke pjesme.[426]

Romanija i Titov Drvar su mjesta koja su bila pomno odabrana za obilježavanje obljetnice Kosovske bitke jer su nosila simboliku neosvojivih ustaničkih ostrvcava, bili su simbol otpora srpskog stanovništva protiv stranog zavojevača i okupatora.

Romanija u simboličnom ključu, u epskim konotacijama i značenjskim kategorijama nije bila obična krška visoravan u Istočnoj Bosni, već prostor koji živi u epskom vremenu. Ona je važan dio imaginarne i tradicijske geografije.[427] Simbolika planine Romanije, „hajdučke nevjeste“, je bila „važan dio političkog diskursa Miloševićeva populizma“, sve dok sprega između Pala i Banja Luke nije istisnula politički Beograd iz utrke koja je bila vezana za pitanje nacionalnog centra. Ova planina je na „epskom zemljovidu“ tokom prve polovice 90-ih godina postala „prestonica srpske borbe“ za jedinstvenu državu i opstanak, novo Kosovo, novo Cetinje, a Radovan Karadžić – novi, prekodrinski Karađorđe, novi Njegoš, državnik i pjesnik.[428]

Vojislav Lubarda[429] je gradio kult ove planine „kao tvrđave slobode i romanijskih Srba kao svojevrsne nacionalne elite“. U vizuri njegovih romana su suprotstavljena dva sela, srpsko Uzgor, na planini, „u prostoru janaštva, iskrenosti, ustrajnosti u vjeri i spremnosti na žrtvu“, dok je muslimansko selo zvano Čaršija u dolini, u prostru moralnog propadanja, vjerske i svake druge izdaje. Unatoč tome što su pravoslavni Srbi željeli dobrosusjedske odnose, muslimani su se protiv njih konstantno udruživali, a svjesni „da su njihovi preci bili pravoslavci“ oni mrze svoje susjede Srbe, odnosno „Srbe u sebi, i ubijajući njih, zapravo pokušavaju ubiti vlastitu grižnju savjesti, osloboditi se svoje unutrašnje muke i zavisti“.

---

[425] *Isto*, 223.
[426] *Isto*.
[427] Ivo Žanić, *Barjak na planini*, , 152-153.
[428] Isto., 276., 279.
[429] Vojislav Lubarda je tokom sedamdesetih godina pokrenuo raspravu unutar književnih krugova govoreći između ostalog o Srbima kao jedinim moralnim vertikalama i žrtvama, te je nastojao dovesti u pitanje legitimitet ideologije bratstva-jedinstva. O slučaju Lubarda vidi u: Sabina Veladžić, „Slučaj 'Gordog posrtanja' 1969. godine – društveno-politički odjeci i rasprave“. u: *Prilozi, 45*, Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Sarajevo, 2016.

Romanija je tako krajem 80-ih godina 20. vijeka kao geografski prostor zarobljen u predmodernom vremenu postala „nova Crna Gora“ na kojoj je vrijeme zaustavljeno „u davnom trenutku prvobitnog zla“ i dolaska islama na Balkan.[430] Prostor koji je u mitološkim matricama bio centar iz kojega će epski likovi hajduka, arhetipski plemeniti divljaci krenuti u obranu *Arkadije* od trulog Zapada[431] i pokušati da političkim organiziranjem, kroz Srpsku demokratsku stranku, realiziraju vlastite mitološke predstave.

Neposredno nakon proslave na Gazimestanu i na Dalmatinskom Kosovu je Izvršno vijeće Skupšine SR Bosne i Hercegovine na sjednicama 21. jula i 10. augusta 1989. godine razmatralo „aktuelne dogadjaje i tendencije ispoljene prilikom organizovanja i održavanja javnih skupova uopšte, uključujući i vjerske skupove i druge vjerske manifestacije.“ Zauzet je stav da je ovakva praksa organizacije neprihvatljiva, a opravdavala se reakcija „radnih ljudi i građana“ koji su tražili da državni organi „dosljedno i efikasno obezbijede ostvarivanje slobode vjeroispovjesti u skladu sa zakonom, uz puno poštovanje principa odvojenosti vjerskih institucija i države“.

Predsjednik Izvršnog vijeća SRBiH, Marko Ćeranić je u dopisu Saveznom izvršnom vijeću predložilo da „obezbijede ostvarivanje zakonitog djelovanja vjerskih zajednica, u skladu sa principima utvrdjenim u Ustavu SFRJ“ uz napomenu da „pojedinačno tolerisanje nezakonitog djelovanja vjerskih zajednica ima vrlo negativne reprekusije na odnose u svim dijelovima SFRJ.“[432]

U istom smislu, a zbog mogućih incidenata i vanvjerskog karaktera manifestacije, Izvršno vijeće SRBiH je nakon najave održavanja vjerskog skupa u Knežini, poslalo dopis Izvršnom vijeću SR Srbije i Izvršnom vijeću SAP Kosovo u kojem je zamolilo da utiču da dolazak građana iz Srbije i sa Kosova bude u duhu vjerske proslave, budući da su se „neke grupe gradjana i pojedinci“ javno oglašavali i najavljivali svoje učešće „sa aktivistima i ciljevima koji nisu religijskog usmjerenja“.[433]

U Skupštini SR Bosne i Hercegovine je na sjednici održanoj 20. jula 1989. godine postavljeno i pitanje o potrebi posebnog obilježavanja 600-godišnjice Bitke na Kosovu „na ovim terenima i u ovim krajevima“. Upućen je poziv institucijama sistema kako bi se

---

[430] *Isto.* 160-161.

[431] O stereotipnim slikama Zapada u percepcijama Srpske pravoslavne crkve i učenju Nikolaja Velimirovića nešto više piše se u narednim poglavljima.

[432] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Broj: 09-48-2/89, *Informacija o vjerskim skupovima u BiH u 1989. godini (odgovor na delegatsko pitanje),* Sarajevo, 21. 7. 1989.

[433] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Broj: 09-48-2/89, *Informacija o vjerskim skupovima u BiH u 1989. godini (odgovor na delegatsko pitanje),* Sarajevo, 10. 8. 1989.

spriječilo „repriziranje svih ovih ispada i provokacija i izražavanje neprijateljstva koja su manifestovana“ u Kninu. Delegat u Vijeću udruženog rada, Šaban Avdagić je postavio pitanje razloga zbog kojih je SPC izabrala „baš srce legendarne Crvene Romanije [...]“ za proslavljanje Bitke na Kosovu u Bosni i Hercegovini jer se „zna da istorija nije utvrdila da su baš sa Romanije i iz Knežine u boj na Kosovo krenuli Bosanci junaci.“[434]

Osuda nacionalističkih i šovinističkih ispada došla je i iz Predsjedništva SFRJ koje je na sjednici 26. jula 1989. godine ukazalo da je neprihvatljivo da skupine mitingaša odlaze iz jedne republike u drugu, samo s namjerom „da se nedozvoljenim sredstvima i metodama negativno utiče na međunacionalne odnose“. Predsjedništvo SFRJ je tražilo da se djelatnosti nacionalista i šovinista onemoguće striktnom primjenom zakona: „Energično se moraju sprečiti svi oni, u bilo kom delu naše zemlje, koji svojim nacionalističkim i šovinističkim ponašanjem, upotrebom simbola, nošenjem zastava ili na neki drugi način koji je u suprotnosti sa zakonom, raspiruju nacionalnu mržnju i izazivjau nacionalna podvajanja."[435]

Prema *Informaciji o aktivnostima u vezi sa najavljenim vjerskim skupom u Knežini* proslava na Sokocu je organizirana na inicijativu episkopa zvorničko-tuzlanskog Vasilija. On je na proputovanju za Knin, 6. jula 1989. godine „navratio“ u Skupštinu opštine Sokolac i općinskim vlastima predočio da će se u Knežini održati vjerski skup na koji će doći oko 200 autobusa. Stoji i kako je bez ikakvih dokumenata, zatražio građevinsku dozvolu za postavljanje kamena temeljca za manastir koji bi bio uz crkvu u Knežini. Općinske strukture Sokoca su inicijativu prihvatile i u Skupštini općine pokrenule opsežnu akciju priprema za događaj.[436] U *Izvještaju o aktivnostima opštinskih i drugih državnih organa* stoji i da je Kačavenda 8. augusta 1989. godine telefonskim putem „zamoljen i upozoren“ da se vjerski skup održi u vjerskim okvirima, jer bi „zbog pisanja štampe“ postojala mogućnost da se skup protumači kao politički.[437]

Jedan od zaključaka sjednice Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH održane 10. augusta, nekoliko dana prije proslave na Knežini je bio da se pošalje molba Izvršnom vijeću SR Srbije i Skupštini SAP Kosovo s ciljem da u skladu sa svojim nadležnostima reagiraju povodom

---

[434] A BiH, SRBiH, BROJ: 06-011-236/89, *Obraćanje delegata Vijeća udruženog rada Skupštine, Avdagić Šaban*, Sarajevo 20. jula 1989. godine

[435] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj: 09-44-1/89, *Informacija o aktivnostima u vezi sa najavljenim vjerskim skupom u Knežini, Sarajevo, 10. VIII 1989.*

[436] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Sokolac, Izvršni odbor, Broj: 01-6/89, *Izvještaj o aktivnosti opštinskih i drugih državnih organa za vrijeme održavanja vjerkog skupa, 13. avgusta 1989. godine u Knežini*, Sokolac, 14. avgust 1989., 3.

[437] Isto.

nedemantiranih informacija u štampi o mogućoj zloupotrebi ovog vjerskog skupa i njegovim izvanvjerskim ciljevima.[438]

Aktivnosti institucija Predsjedništva SFRJ, potom Izvršnog vijeća SR BiH i Skupštine koje su nastojale slanjem molbi, različitima apelima, osudama i pozivanjem na zakonske propise spriječiti politizaciju vjerske manifestacije nisu urodile plodom, te su bile nemoćne kako bi događaji vezani za ovakav vid crkvenih djelatnosti bili držani pod kontrolom i kako bi bili spriječeni nacionalistički ispadi.

Od ranih jutarnjih sati 13. augusta 1989. godine, u Knežini, seocu na Romaniji u blizini Sarajeva, počelo je masovno okupljanje stanovništva.[439] U ceremoniji otvaranja obnovljenog manastira je kao izaslanik patrijarha srpskog Germana, episkop Dalmatinski Nikolaj, predao crkvi Svetog Konstantina i Jelene (koja je tom prilikom proglašena manastirom Presvete Bogorodice) dio moštiju kneza Lazara u posebnom kivotu na čuvanje. Nakon prigodnih besjedi priređen je „versko-narodni, kulturno-umetnički program“ koji je vodila Bojana Golijan, kćerka sveštenika iz Vlasenice Milorada Golijana, a u programu su pored glumica Ljiljane Lašić, Ljiljane Kontić, i pjevačice epskih pjesama Svetlane Stević, učestvovali i guslari: Kosta Pilindević, Rade Jamina, Miladin Pandurović i osmogodišnji guslar iz Barutine kod Cetinja, Željko Vukčević.[440]

Guslari su smatrani za simbol kršćanstva i ustrajnosti u vjeri, krajem 19. stoljeća su gusle postale simbol otpora islamu i Osmanskoj imperijalnoj sili, a velikosrpska ideologija ih je tokom 90-ih „učinila najradikalnijim materijalnim simbolom svoga velikodržavnog projekta“, što će kod muslimanskog i hrvatskog stanovništva izazvati odbacivanje ovog instrumenta i početak percipiranja gusala kao utjelovljenje zla, barbarstva i nekulture čime su gusle postale ekskluzivno pravo Srba.[441] Tokom razdoblja nacionalne homogenizacije i kasnije u predizbornom razdoblju u Bosni i Hercegovini, guslari su imali i izrazitu društveno-političku funkciju u obnavljanju zajedničkog sustava vrijednosti i poticanja nacionalne identifikacije, a tokom rata su pratili vojne jedinice.

---

[438] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj: 09-44/89, *Informacija o aktivnostima u vezi sa najavljenim vjerskim skupom u Knežini, Sarajevo, 10. VIII 1989.*, 3.

[439] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Sokolac, Izvršni odbor, Broj: 01-6/89, *Izvještaj o aktivnosti opštinskih i drugih državnih organa za vrijeme održavanja vjerkog skupa, 13. avgusta 1989. godine u Knežini*, Sokolac, 14. avgust 1989., 7.

[440] Dragan Terzić, „Na Romaniji obeležena 600-godišnjica Kosovske bitke i osnovan (obnovljen) manastir Presvete Bogorodice.“ u: *Pravoslavlje*, XXIII, 1. septembar 1989, br. 539., 4-5.

[441] Ivo Žanić, Isto. 43.

Stanje javnog reda i mira je bilo „povoljno“ tokom čitava dana.[442] Prema izvještaju objavljenom u *Pravoslavlju*, „po završetku duhovne akademije, narod je dostojanstveno i pobožno prilazio manastirskom hramu radi celivanja tri narodne svetinje, a zatim se uhvatio u dosad neviđeno kolo od pet hiljada ljudi.“ Proslavljanje Kosovske bitke predstavlja se kao mirno i u okviru zakona, kao narodna, crkvena svečanost na kojoj nije dolazilo do nacionalnih ekscesa, i nereda, čemu je doprinosila i ljepota izložbe slika „velikog umjetnika“ Milića od Mačve, postavljena pored manstira, pod vedrim nebom.[443]

Pored srpskih pravoslavnih vjernika „svečanosti“ u Knežini su prisustvovali i predsjednici Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama BiH, Srbije, te Kosova i Vojvodine kao i predstavnici Skupštine opštine Sokolac i mjesne zajednice Knežina. Terzić bilježi i prisutnost predstavnika rimokatoličke crkve, ali ukazuje i na to da „uredno i blagovremeno pozvani“ zvanični predstavnici Islamske vjerske zajednice nisu bili prisutni.[444]

U predvečerje je „usljed omamljenosti alkoholom“ došlo do tuče u kojoj su učestvovala 4 lica. Pod šatorom je tokom narodnog veselja došlo i do pucnjave iz vatrenog oružja u kojoj nije bilo stradalih. Bilo je i pjevanja nacionalističkih i šovinističkih pjesama „pokušavam al se neda prekrstiti Muhameda“, a utvrđeno je da se radi o dvadesetrogodišnjaku iz Nikšića. Priveden je muškarac iz Niša zbog „pokušaja rasturanja raznih tekstova i parola u autobusu CT Sokolac u kojima je pokušavao predstaviti stanje u zemlji na bazi vlastitog vidjenja“.[445] *Izvješaj* je zaključen konstatacijom da su bile poduzete sve neophodne mjere da se ovaj skup „odvija u zakonskim okvirima bez incidenata, narušavanja javnog reda i mira i preduzimanja bilo kakvih sankcija od strane nadležnih organa.“[446] Na Knežini su se mogle čuti pjesme koje su pjevane i na Dalatinskom Kosovu: „Oj, Kosovo, zemljo Obilića, ne damo te bez krvoprolića“,[447] što jasno pokazuje da je riječ o istoj grupi ljudi, tzv. profesionalnim mitingašima koji su obilazili ova događanja.

Informacije Izvršnog odbora o dešavanjima nakon manifestacije i tokom povratka sudionika iz Knežine u svoja mjesta nisu bile dostavljene Komisiji za odnose sa vjerskim zajednicama. Incidentne situacije u kojima su sudionici manifestacije na Romaniji bili učesnici su se dešavale diljem Bosne i Hercegovine. Tako je zabilježeno da su tri lica koja su

---

[442] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Sokolac, Izvršni odbor, Broj: 01-6/89, *Isto.*
[443] *Isto.*
[444] *Isto.*
[445] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Sokolac, Izvršni odbor, Broj: 01-6/89, *Izvještaj o aktivnosti opštinskih i drugih državnih organa za vrijeme održavanja vjerkog skupa, 13. avgusta 1989. godine u Knežini, Sokolac*, 14. avgust 1989., 7.
[446] *Isto.* 10.
[447] Muradif Dedović, „Knežina - *štih proba*“. *Oslobođenje*, rubrika Tribina, 7. 9. 1989.

se na svom proputovanju u Srbiju odmarala u Višegradu došla u sukob sa šest lica iz Višegrada. Nakon proslavljanja Bitke na Kosovu bila su podnesena četiri zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka zbog „ugrožavanja drugog lica prijetnjom da će se napasti na njegov život ili tijelo“, potom zbog „vrijeđanja ili omalovažavanja društvenog uređenja“ Jugoslavije, Bosne i Hercegovine, Kosova kao „njihovih najviših organa i predstavnika tih organa“.[448]

Svojevrsno ratovanje simbolima u Bosni i Hercegovini bilo je nastavljeno nakon proslavljanja 600-godišnje Kosovske bitke na Knežini. Iz Sekretarijata unutrašnjih poslova početkom septembra 1989. godine Komisija za odnose s vjerskim zajednicama je bila obavještena da je na zidu katoličke crkve u Čapljini uočen krst sa četiri ćirilična slova "S" ispisan crnim sprejom, a isto je uočeno i na obližnjem asfaltnom putu. Ozbiljniji napad, koji kao i prethodni nisu bilježila sredstva javnog informisanja, dogodio se u opštini Neum, kada su na katoličkoj crkvi u zaseoku Grabovište 2. septembra 1989. godine bila razbijena stakla na prozorima, a rezervoar za vodu otvoren i zagađen.[449]

Titov Drvar je nosio snažnu tradiciju ustanka protiv ustaških vlasti i tzv. Nezavisne države Hrvatske 1941. godine, te je kao grad heroj nakon Drugog svjetskog rata bio čvrsto vezan za antifašistički otpor, a naročito za događaj iz 1944. godine kada je partizanskim jedinicama uz pomoć lokalnog stanvoništva uspjelo da Josip Broz Tito, kao vrhovni komandant izbjegne hapšenje.

Srpska pravoslavna crkva je kroz održavanje svečanosti osveštenja hrama Svetog Save u Titovom Drvaru nastojala antifašističku tradiciju prikazati kao nastavak borbe protiv *Turaka* i ustaša. Pri ovakvoj interpretaciji prošlosti, konstruiran je novi prostorini i vremenski okvir, u kojemu srednjovjekovne prilike odgovaraju 20. stoljeću, a Kosovo se poistovjećivalo sa Bosnom i Hercegovinom, tako što su konstrukcije o ugroženosti i nepovoljnom položaju srpskog naroda izjednačavane sa stanjem tog naroda u Bosni i Hercegovini.

Činu osveštenja hrama je prisustvovalo oko 20 000 posjetilaca, među kojima i predstavnici republičkih komisija za odnose sa vjerskim zajednicama BiH i Srbije, Islamske vjerske zajednice i rimokatoličke crkve. Svečanost je organizirana nakon zahtjeva crkvene opštine, a odobrena je u Predsjedništvu Opštinske konferencije SSRN Titov Drvar na čelu sa predsjednicom Nadom Balaban.

---

[448] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), broj: 09-48-4/89, *Prijedlog odgovora na delegatsko pitanje Ljubice Bakula, delegata DPV Skupštine SRBiH*, Sarajevo, 25. 10. 1989., 5.

[449] A BiH, SR BiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj: 09-50/89, Sarajevo, 11. XI 1989.

Obnova crkve sv. Save u Titovom Drvaru finansirana je iz sredstava za obnovu zemljotresom porušenih objekata. Tokom proslave je dominirala vjerska ikonografija, ali su se mogli vidjeti i transparenti poput „Bosna i Kosovo iste su sudbine“, te natpisi koji slave Miloševića: „Da živimo svi u slozi, ti Slobodane pomozi“.[450]

Nakon kratkog govora mitropolita zagrebačko-ljubljanskog, Jovana, koji je na proslavi prisustvovao kao izaslanik patrijarha Germana,[451] u kojem je izrazio radost zbog „obnavljanja jubileja Kosova“, episkop Nikolaj je na Vidovdanskoj akademiji istaknuo da su „sećanja na sve jame i udoline, sve crkve i ognjišta u stvari sećanja na jedno ponovno Kosovo, a to nije samo sećanje na pogrome u Titovom Drvaru [...] nego sećanje na celu Bosansku krajinu koja je jedno veliko Kosovo.“[452]

Prisutnima se obratio i Veljko Guberina, advokat iz Beograda koji je ujedno bio i kum proslave. Guberina je u govoru izrazio jednu od teza kojom je Srpska pravoslavna crkva nastojala kreirati iskrivljenu sliku prošlosti temeljenu na prešutkivanju činjenica. Kao što je naprijed već istaknuto, jedan od napada crkvenih službenika na sistem je išao u pravcu stalnog postavljanja pitanja gradnje i održavanja vjerskih objekata, a koji je crkva ispolitizirala tako što je u javnom prostoru konstantno ponavljala da tokom četrdesetogodišnjeg, odnosno pedesetogodišnjeg razdoblja vlasti nisu dozvoljavale gradnju crkvenih objekata.[453] On je nastojao transgeneracijski povezati omladinu, tragediju Drugog svjetskog rata i ličnosti, borbe i ustanke vođene protiv osmanske Porte, odnosno - „sve one koje iza nas dolaze“, „mladost“ koja je preko usmene predaje „upoznata sa svim tim podacima“ koji su se odnosili na događaje „u svakome selu“ između 6. aprila 1941. i 15. maja 1945. godine, a koja porijeklo vuče od vojvoda, hajduka i harambaša te, kako je naglasio – Gavrila Principa i njegovih drugova.[454]

U govoru je istaknuo kako su se nakon Drugog svjetskog rata udružile „mračne snage da unište vidovdansku ideologiju“, ali i kako je na Srbiju po donošenju Ustava ponovno krenuo još bjesomučniji napad na Srbe koji su u svojoj istoriji uvijek bili napadani, pljačkani i masakrirani jer su čuvali „slobodu i svoje ognjište.“ Prema njemu su upravo Srbi jedini

---

[450] S.S, „Osvećenje hrama Svetog Save“. *Oslobođenje,* 1. 10. 1989, 2., Beogradska *Politika* je izvjestila kako je svečanosti prisustvovalo više od 50 000 ljudi, među kojima je pored mještana iz gradova Bosanske krajine bilo 1200 gostiju sa Kosova, te iz Srbije, Vojvodine te „jedan broj stanonika sa kninskog područja, M. Kecman, M. Bijeljac, „Svečanost za 50.000 ljudi“., *Politika,* 25. 9. 1989.

[451] German je nakon obilježavanja na Gazimestanu doživio nezgodu koja će se ispostaviti kobnom po njegovo zdravlje. Bio je duže vrijeme bezuspješno liječen na VMA u Beogradu.

[452] M. Kecman, M. Bijeljac, „Svečanost za 50.000 ljudi“., *Politika,* 25. 9. 1989.

[453] „Ponos i uteha, Izvod iz govora advokata Veljka Guberine“. *Pravoslavlje,* XXIII, 544., 15. 11. 1989., 6-7.

[454] Isto.

zaštitnici i čuvari jugoslavenske ideje, za razliku od Makedonaca, Hrvata i Slovenaca koji su za svoje nacionalne ciljeve koristili jugoslavensku državnu zajednicu.[455]

U daljnjem kulturno-umjetničkom pogramu su nastupile Jelena Jovanović-Žigon, Ivana Žigon, Prvo beogradsko pjevačko društvo, te KUD iz Titovog Drvara. Nastupio je guslar iz Beograda, Ranko Mastilović.[456]

Iako se u dopisu Izvršnog odbora Skupštine opštine Titov Drvar, a na osnovu Izvještaja opštinskog SUP-a, tvrdi da tokom skupa koji je Srpska pravoslavna crkva organizirala 24. septembra 1989. godine nije bilo većih incidenata. Skup se izričito karakterisao kao „srpski" uz konstataciju da su građani ovog mjesta pokazali „nepokolebljivu jugoslovensku orijentaciju, visoku svijest i poštovanje prema činjenici da je zajednički život svih naših naroda i narodnosti jedina mogućnost življenja". Tokom ove manifestacije, na kojoj je sudjelovalo „oko 20 000 građana iz Bosanske Krajine, SAP Vojvodine, SAP Kosova, Dalmacije, Like i drugih mjesta", kao i nakon nje, dolazilo je do kršenja zakona, javnog reda i mira.

Nadležni organi su legitimirali 131 lice, „od čega 34 zbog nošenja vjerskih zastava van crkvenog prostora, 5 lica zbog osnovane sumnje da su pjevali pjesme neprijateljske sadržine, a ostala lica zbog sumnjivog izgleda i ponašanja, te nošenja raznih panoa i bedževa". Registrirana je jedna tuča u kojoj je učestvovalo nekoliko lica iz Titovog Drvara i Banja Luke do koje je došlo „zbog spora o tome ko je bio aktivniji i ko je više učestvovao i dao za NOB-u, Titov Drvar ili Kozara". Na manifestaciji je zabilježeo i pjevanje pjesama koje su vrijeđale „ime, lik i djelo druga Tita."[457] Ekscesi pri odlasku i povratku sa ove manifestacije zabilježeni su i u Šipovu, Livnu i Sarajevu, uglavnom zbog tuče, pjevanja nacionalističkih pjesama i drskog ponašanja.[458]

Osvećenje obnovljenog hrama Svetog Save u Titovom Drvaru je bila prva poslijeratna vjerska manifestacija u toj općini, a događaj je u *Pravoslavlju* predstavljen kao obnavljanje vjerskog života među narodom u kojem je vjerski život, zbog ustaških zločina u Drugom svjetskom ratu i komunističke vladavine, bio gotovo ugašen. Na taj se način u percepcijama Srpske pravoslavne crkve izjednačavaju, ustaški zločini tokom rata 1941-1945., s

---

[455] Isto.
[456] prota Mirko Jamedžija, „Osvećen obnovljen hram Sv. Save u T. Drvaru". u: *Pravoslavlje*, XXIII, 544., 15. 11. 1989., 6.
[457] A BiH, SRBiH, Skupština opštine Titov Drvar, Izvršni odbor, broj: 03/1-07-159/89, Titov Drvar 05. 10. 1989.
[458] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), broj: 09-48-4/89, Prijedlog odgovora na delegatsko pitanje Ljubice Bakula, delegata DPV Skupštine SRBiH, Sarajevo, 25. 10. 1989., 5.

poslijeratnim razdobljem bosanskohercegovačke povijesti, koje na takav način postaje jedno, identično – pedesetogodišnje razdoblje stradanja pravoslavnog stanovništva. Proslava je uspoređena sa iskrom koja se nakon „pedeset godina tinjanja pretvorila u plam [...] koji se vinuo u nebesa“ pred „pedeset hiljada vjernika iz svih krajeva naše zemlje“, koji će, prema riječima prote Mirka Jamedžije, iako su bili „indiferentni“ prema „Crkvi, vjeri i Bogu“ biti primljeni natrag u okrilje crkve.

U *Pravoslavlju* se o proslavi 600-godišnjice Kosovskog boja u Titovom Drvaru govori kao o proslavi koja se događa u „bosanskom delu eparhije Dalmatinske“,[459] izbjegava se spominjanje Bosne i Hercegovine i ignorira se bosanskohercegovački politički identitet, kao što se u tekstovima koji su govorili o proslavi u Kninu izbjegavalo spominjanje Hrvatske, već se govorilo o eparhiji Dalmatinskoj.

Ono što je kod izvještavanja o događajima koji su se odnosili na politički kontekst i prilike tokom 1989. godine razlikovalo svjetovnu beogradsku štampu od štampe Srpske pravoslavne crkve jeste to da je Crkva po proslavljanju obljetnice Kosovske bitke, ukupna društveno-politička dešavanja u Jugoslaviji počela promatrati (i ako je o njima izvještavala, to je činila) isključivo iz pozicije srpskog pravoslavnog dušebrižnika, često se nadovezujući na niz tekstova pisanih u beogradskoj *Politici*, dodajući im tako, još jednu, isključivo vjersku notu. Iz takve pozicije je kroz tekstove sugerirala i početak ponovnog pogroma Srba, prejudicirala nove žrtve pravoslavnog stanovništva, te unutar svetosavskog idejno-političkog pravca nagovještavala buduću službenu temu koja će biti posvećena motivu *stradanja*.

Na parolama s masovnih mitinga su se mogli isčitavati tonovi koji su išli u pravcu dehumanizacije nesrpskog, nepravoslavnog stanovništva, a zaodjeveni u prenesena značenja, „kada se odašilju slike koje naizgled nemaju veze s nekom aktualnom političkom ili društvenom činjenicom ili se u odnosu na nju doimaju vrijedonosno neutralnima i ideološki nerelevantnima, a zapravo na duži rok psihološki i kognitivno pripremaju realnu političku akciju“.[460]

Istu su, mobilizatorsku ulogu, imala masovna vjerska okupljanja tokom 1990. godine tokom bilježavanja 300 godišnjice Velike seobe Srba, kada je Srpska pravoslavna crkva započela ritualni proces otkopavanja jama, koji je bio nastavljen i tokom 1991. godine kada je SPC obilježavala pedesetogodišnjicu (1941.), odnosno „pedesetogodišnje stradanje“ (1941-1991.) Srba.

---

[459] prota Mirko Jamedžija, „Osvećen obnovljen hram Sv. Save u T. Drvaru“. u: *Pravoslavlje*, XXIII, 544., 15. 11. 1989., 6.
[460] Ivo Žanić, *Barjak na planini*, 6.

Pravoslavlje je tako u broju od 15. oktobra 1989., pod naslovom „Prva žrtva je pala“ pisalo o eksploziji u jednom preduzeću u Zagrebu koja se prema pisanju *Politike* dogodila 5. oktobra 1989. godine,[461] a nakon koje je u bolnici, od moždanog udara umro izvjesni Boško Brzić. *Pravoslavlje* je o ovome izvještavalo kao o smrti „Srbina pravoslavne veroispovesti iz Zagreba“, koji je od eksplozije bombe „koju je podmetnula ustaška teroristička organizacija“ zadobio smrtonosne rane. Istaknuto je kako je Brzić bio prisutan kod crkve Lazarice na dalmatinskom Kosovu tokom proslave 600-og Vidovdana, tada „nasmejan i veseo kao i uvek“ te da tokom proslave nitko nije mogao „očekivali da će i on uskoro poći stazom srpskih mučenika.“[462]

Srpska pravoslavna crkva nije u obzir uzimala ljude poginule tokom masovnih demonstracija na Kosovu, koje su izbile krajem marta 1989. godine, nakon što su proglašeni amandmani na Ustav Srbije, među kojima je bilo i Srba i Albanaca,[463] a mogući razlog takvom zanemarivanju žrtava, koje su život izgubile samo nekoliko mjeseci prije tragičnog događaja u Zagrebu je bio vjerski identitet. Dakle, *Pravoslavlje* je kreiralo narativ o isključivo srpskim pravoslavnim žrtvama i obilježavalo političke, društvene i geografske sredine u dijelovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine prikazujući ih kao nenaklonjene, isključive i neprijateljski raspoložene prema Srbima.

7. Karakter masovnih vjerskih okupljanja u Bosni i Hercegovini 1989. godine

Osnovna karakteristika tradicionalnih vjerskih okupljanja u 1989. godini bila je da ona programski i sadržajno postaju masovni nacionalni i politički zborovi dok vjerska djelatnost postaje gotovo marginalno zbivanje u okviru velikih mitinga. Mitinzi tokom 1989. godine postaju reakcija ili nastavak masovnog *događanja naroda*, koji imaju svrhu pokušaja nacionalne homogenizacije.

U odnosu na prethodne godine Komisija za odnose s vjerskim zajednicama je bilježila značajan porast broja prisutnih osoba. Tako je, prema podacima Komisije, u Duvnu, povodom obilježavanja 150 godišnjice župne zajednice i jubileja samostana prisustvovalo 50 000 ljudi, kao i u Međugorju povodom obilježavanja Gospina ukazanja. U derviškom mevludu na vrelu rijeke Bune, u Blagaju kraj Mostara je učestvovalo 15 000 ljudi. Povodom obilježavanja 600-godišnjice Kosovske bitke i osvećenja manastira u Knežini, na Romaniji je

[461] Radoje Arsenić, „Zločin je počinjen“., *Politika*, 10. 10. 1989., 10.
[462] Ž.V. „Prva žrtva je pala“. *Pravoslavlje*, XXIII, 15. 10. 1989. 532., 11.
[463] Aljoša Mimica, Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio*, 67.; Raif Dizdarević, *Put u raspad*, 359.

prisustvovalo oko 20 000 vjernih, a u Titovom Drvaru povodom obilježavanja iste bitke i osvećenja crkve Svetog Save bilo je oko 25 000 vjernika.[464]

Na sjednici Društveno-političkog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine, 27. septembra 1989. godine, Ljubica Bakula je kao delegatkinja Vijeća postavila pitanje o karakteru vjerskih okupljanja tokom 1989. godine. Bakula je tražila informaciju o kršenju ustavnih prava i sloboda iz člana 174. i 184. Ustava SFRJ i Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica u SR Bosni i Hercegovini, te o zloupotrebi vjerskih sloboda u političke svrhe na ovim manifestacijama. Tražila je odgovor i na pitanje o karakteru tih pojava, mjestu zbivanja i učesnicima ekscesa.

Ocjena o vanvjerskom karakteru skupa i manifestacija protivnih Ustavu i Zakonu i zloupotrebi vjerskih poslova i vjerskih obreda se ponajprije odnosila na javne skupove koje je organizovala eparhija Zvorničko-tuzlanska i eparhija Dalmatinska Srpske pravoslavne crkve u Knežini i Titovom Drvaru, povodom osvećenja vjerskih objekata i proslave 600-godišnjice Kosovske bitke.

Organizatori su prilikom koncipiranja ovih skupova ispustili iz vida da se planirani sadržaji i učesnici ne uklapaju u vjerski obred te da će oni poprimiti obilježja javnog skupa. Prema Bakuli, organizator nije ispunio zakonsku obavezu da od nadležnih organa pribavi potrebno odobrenje za održavanje skupa čime je povrijedio Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica u SR BiH (čl. 12. st. 2.). U najavi ovih okupljanja organizatori su također zanemarili obaveze iz čl. 67. Zakona o opštem upravnom postupku koji u pogledu forme i sadržaja propisuje da on mora biti razumljiv i sadržavati sve što je potrebno da bi se po njemu moglo postupiti (sadržaj, mjesto, vrijeme, učesnici i dr.) kao i čl. 3. Zakona o javnim skupovima koji obavezuje organizatora da u prijavi navede vrijeme, mjesto, svrhu održavanja javnog skupa kao i mjere koje će organizator skupa preuzeti radi održavanja reda.

Namjera organizatora da skup bude što masovniji, angažiranje javnih sredstava informiranja, plakatiranje, pozivanje na kulturno-prosvjetne programe vanvjerskog sadržaja i drugo, pokazuje da se radilo o javnom skupu koji je jako malo imao veze sa vjerskim obredom. Na skupovima u Knežini i Titovom Drvaru su vjerska lica u svojim javnim govorima imala primjese politizacije izvan vjerskog konteksta, dok su svjetovna lica održavala govore u suprotnosti s Ustavom i Zakonom. Kao i tokom prijašnjih proslava Bitke zabilježeno je pjevanje pjesama i upotreba simbola vanvjerskog sadržaja, nošenje bedževa sa

[464] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj : 09-48/89, Informacija o nekim problemima provodjenja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica i aktuelnim aspektima njihovog djelovanja u SRBiH, Sarajevo, 25. 08. 1989. , 2.

ličnostima iz nacionalne istorije, potom političkih ličnosti iz Srbije, zastava bez socijalističkih obilježja, transparenata sa političkim porukama i dr.

Atmosfera stvorena na ovim skupovima ukupnošću navedenih sadržaja nosila je u sebi snažan naboj jednonacionalnog okupljanja, neprihvatljivih političkih poruka koje su se kretale od omalovažavanja socijalističkog društvenog sistema do uvreda pripadnika drugih naroda i narodnosti, što je predstavljalo grubu povredu Ustava i Zakona te je unosilo netrpeljivost u međunacionalne i međukonfesionalne odnose u Republici i zemlji.[465]

Izvještaji općinskih Komisija za odnose s vjerskim zajednicama u kojima je odgovarano na delegatsko pitanje Ljubice Bakule, odnosno izvještavano o masovnim okupljanjima građana, govore kako su „vjerska okupljanja" tokom 1989. godine proticala mirno, te kako su incidentne situacije bile marginalne, pojedinačne, ali pokazuju i to da su incidenti, ukoliko su se dešavali, bili isplanirani, te da pokazuju agresivno ispoljavanje mržnje – kako prema *drugome*, tako i prema Bosni i Hercegovini kao političkoj i društvenoj zajednici.

Iz Izvještaja općinskih Komisija se može zaključiti da je za tumačenje „incidentne situacije" od ključne važnosti bila politička volja na mikro razini, koja je bila u stanju da manipulira incidentima, bilo da ih potpiruje ili spriječava, odnosno zataškava ili omalovažava, budući da Informacija o protivustavnim zloupotrebama vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove prikazuje potpuno drugačiju sliku. Isto tako, na pojedinim općinskim Izvještajima koji su prispjeli na adresu republičke Komisije, bilježeni su komentari koji sugriraju da tvrdnje o održavanju vjerskih manifestacija unutar dozvoljenih zakonskih okvira nisu vjerodostojne. Tako je na Izvještaju koji je poslan iz Skupštine opštine Gradačac intervenirano pitanjem o ocjeni plakata postavljenog u Pelagićevu, dok je na Izvještaju iz Sokoca intervenirano zbog nedostatka informacija o samom događaju. Sve ovo govori o tome da su sastavljači Izvještaja namjenjenih za razmatranje republičkoj Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama nastojali prikriti određene informacije i predočiti cjelovitu sliku održane manifestacije.[466]

Tako je Mate Boban kao član Komisije za odnose s vjerskim zajednicama iz SO Grude telefonski izvjestio o održavanju skupa u Tihaljini na kojem je bilo oko 1 500 vjernika i na kojem nisu zabilježeni incidenti, a skup je održan u okvirima zakona.

---

[465] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj : 09-48/89, *Informacija o vjerskim skupovima u BiH u 1989. godini (odgovor na delegatsko pitanje)*, Sarajevo, 18. 10. 1989.

[466] A BiH, SR BiH, Skupština općine Gradačac, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, broj: 03-09-1/89, Gradačac, 2. 10. 1989.; A BiH, SR BiH, Skupština opštine Sokolac, Izvršni odbor, broj: 01-59/89, Sokolac, 9. avgusta 1989.

Iz Duvna je u dopisu javljeno kako je tokom 1989. godine održano 15 vjerskih „tradicionalnih“ manifestacija kojima je broj prisutnih varirao od nekoliko stotina do hiljadu. Veliki vjerski skup je održan 2. jula 1989. godine povodom proslave 150 godina župne zajednice i jubileja duvanjskog samostana na kojem je bilo između 50 i 70 hiljada sudionika, a sve je proteklo „u skladu s pozitivnim propisima ove zemlje.“[467]

U izvještaju koji je poslan iz Gradačca stoji da su održana 4 vjerska skupa, od kojih dva osvećenja crkve (Porebrice i Srnice Donje, na kojima je bilo oko 400, odnosno oko 700 ljudi), godišnja skupština Odbora udruženja islamskih vjerskih službenika Gardačac kojoj je prisustvovalo oko 80 ljudi, te proslava patrona Gospe od Anđela u Tramošnici Gornjoj na kojoj je bilo oko 2000 ljudi. Izvještaj navodi da je pored republičkih i općinskih nadležnika bio prisutan i nadbiskup zagrebački, kardinal Kuharić i drugi crkveni velikodostosjnici. Istaknuto je kako nije bilo ekscesnih slučajeva i protuzakonitog ponašanja.[468]

Na području općine Čitluk nije bilo „posebnih vjerskih skupova“ i oni koji su se održali bili su „tradicionalnog karaktera“, „vezani za dogadjaje u Medjugorju“, odvijali su se u crkvenom krugu i to za Uskrs, početkom aprila, za godišnjicu navodnog ukazanja 25. 6., potom za Dan župe Međugorja 25. 7. na Sveti Jakov, na Veliku Gospu 15. 8., te 10. 9. tokom mise na brdu Križevac. Tokom navedenih datuma je na obredima bilo prisutno oko 120 000 ljudi iz „čitavog svijeta“. U Izvještaju iz Čitluka naglašava se tradicionalni karakter svih ovih obreda u kojima općina i njeni organi kao organizatori imaju „velikih iskustava“ te je to razlog zbog kojeg nije bilo nikakvih incidenata.[469]

Bez incidenata je, prema izvještaju iz Kaknja proteklo i masovno krizmanje 2 000 vjernika u Kraljevoj Sutjesci koju je obavilo četiri nadbiskupa, a na kojem je bilo između 10 i 12 hiljada ljudi, kao i mlada misa u Vukanovcima, te uobičajeni vjerski praznici drugih vjernika sa područja ove općine.[470]

U Doboju je obilježavanje vjerskih manifestacija tokom 1989. godine prošlo bez ekscesnih situacija. U detaljnijem izvještaju se navodi kako je, pored skupova koji su se povodom vjerskih praznika održavali svake godine, bilo zabilježeno veće prisustvo (50 okupljenih) na skupštini Udruženja IVZ 24. jula, a oko 200 vjernika je bilo prisutno i na svečanosti obilježavanja 600-te godišnjice Kosovske bitke i jubileja crkve. Iz SPC je u toku

---

[467] A BiH, SR BiH, Skupština općine Duvno, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, broj: 01-09-7/89, Duvno, 2. 10. 1989.
[468] A BiH, SR BiH, Skupština općine Gradačac, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, broj: 03-09-1/89, Gradačac, 2. 10. 1989.
[469] A BiH, SR BiH, Općina Čitluk, Izvršni odbor, broj: 01-III-011-401/89-1, 2. 10. 1989.
[470] A BiH, SR BiH, Opština Kakanj, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, broj: 01/4-014-116/89, 2. 10. 1989.

priprema traženo da se omogući vraćanje obilježja na spomenik žrtvama logora iz Prvog svjetskog rata, a dopušteno im je od opštinskih organa da na isti polože vijenac uz sugestiju da ne održe nikakav politički govor.[471]

Na mevludu derviša na vrelu Bune u Blagaju na kojem je prisustvovalo između 15 i 20 tisuća vjernika, prema nije bilo nikakvih ekscesa niti zloupotrebe vjere u političke svrhe. Ekscesi nisu zabilježeni ni tokom osvećenja krstova na novosagrađenoj crkvi u Kakmužu (Gračanica) 17. septembra na kojem je bilo oko 5000 vjernika, kao ni na Ozrenu 28. avgusta tokom proslave Velike Gospojine, na kojoj je bilo oko 20 000 ljudi.[472] Iz Zenice je samo telefonom javljeno da u Zenici nije bilo nikakvih značajnijih skupova. Na skupu tokom proslave Svetog preobraženja 19. augusta u crkvi u općini Novo Sarajevo bilo je 1500 vjernika i nije bilo incidenata.

Mirno je protekao i skup prilikom osveštavanja nove crkve u Krajpolju, opština Ljubinje tokom 10. septembra kada pred prisutnima (3 500 ljudi) nije bilo posebnih govora, izlaganja niti parada koje bi skrenule pažnju javnosti.[473] Nakon što je tokom 1988. godine izvršio osveštenje temelja crkve Preobraženja Gospodnjeg, mitropolit Vladislav je predvodio i osveštenje crkve. Prema reportaži iz *Pravoslavlja*, tom prilikom je Mitropolit ukazao na značaj Kosovske bitke, kao i na značaj samog Kosova „u prošlosti i sadašnjosti saosjećajući tugu sa Srbima na Kosovu zbog golgotskog stradanja kroz koja prolaze.“[474] Vladislav je u govoru, nazvavši okupljene braćom, rekao kako je osnov svakog napretka bratska sloga, te da je grijeh za pravoslavne Srbe nemati „boga za brata“[sic!] budući prema narodnoj poslovici prijeti opasnost da tuđin postane gospodar. Smatra kako narodnu izreku trebaju slijediti svi „oni koji su odgovorni za sudbinu zemlje kojoj prijete tolike opasnosti i iskušenja“ ali i svaki pojedinac.[475]

Detaljan je izvještaj Izvršnog odbora Skupštine opštine Jajce koji govori o tome da se broj prisutnih vjernika tokom vjerskih manifestacija na teritoriji općine Jajce (proslava Bajrama, mevluda, misa na grobljima) kretao od oko 200 pa do 2 500 ljudi. Veliki skup je održan za Svetog Ivu u Podmilačju na kojem je bilo oko 47 000 vjernika, a incidenti nisu zabilježeni.[476]

---

[471] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Doboj, Izvršni odbor, broj: 01-09-4/89, Doboj, 2. 10. 1989.
[472] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Gračanica, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, 29. 09. 1989.
[473] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Ljubinje, Zajednička stručna služba, broj: 01-09-2/89, 29. 09. 1989.
[474] Milenko Spremo, „Mitropoliti Vladislav tronosanjem osvetio novosagrađenu crkvu“. *Pravoslavlje*, XXIII, 1. 11. 1989., 543., 12.
[475] Isto.
[476] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Jajce, Izvršni odbor, broj: 02-09-7/89, Jajce, 2. 10. 1989.

Izvještaj iz Banja Luke govori o značajnijim vjerskim skupovima 1989. godine u kojoj „Islamska vjerska zajednica [...] nije imala neki značajniji i masovniji vjerski skup“, dok je za Katolički božić 25. 12. 1989. godine bilo prisutno od 400-500 vjernika „bez ekscesa i nacionalističkog istupa, uz malo pucnjave iz vatrenog oružja“. Najveći odaziv vjernika (2000) i veći incidenti zabilježeni su za Pravoslavni božić tokom kojeg je bilo „pjevanja nacionalističkih pjesama u manjoj mjeri, a u većoj pjevanja pjesama sa nacionalno-romantičarskim sadržajem“, kao i „simbolike do sada neprimjerene posleratnoj praksi, kao što je nošenje pubara, trobojki oko glave, te je primjećen veći broj lica sa bradama, te iznošenja zapaljenih svijeća na ulicu, ometanje saobraćaja i pucnjave iz vatrenog oružja.“

Inauguracija novoizabranog biskupa 15. jula 1989. godine protekla je bez incidenata, dostojanstveno i u vjerskim okvirima, kao i osveštanje temelja SPC u Drakuliću.[477]

Tokom svečanog otvorenja obnovljene Careve džamije u Sarajevu 27. augusta 1989. godine nije bilo incidenata, a manifestacija je obavljena u okvirima vjerskog obreda – mevluda.[478] Predsjednik Izvršnog odbora SO Srebrenik je telefonskim putem dao informacije o održavanju 5 značajnijih vjerskih skupova, na kojima je bilo od 2000 pa do 6000 vjernika i to u Donjim Moranjcima na otvorenju džamije, u Špionici na Gospojinoj, u Jesenicama na otvaranju crkve, u Podpeći na „udaranju temelja“ crkvi i u Ježincu na „udaranju temelja“ džamiji.[479]

U informaciji dostavljenoj iz Bijeljine se navodi kako je posljednji veći vjerski skup održan u Batkoviću gdje je otvorena nova crkva 9. oktobra 1988. godine, uz napomenu da su vjernici predvođeni svojim sveštenicima sa tri autobusa i jednim kombijem putovali na Gazimestan na proslavu godišnjice bitke, potom i na Knežinu sa 9 autobusa dok su na Dalmatinsko Kosovo putovali sveštenici iz Bijeljine sa popadijama.[480]

Na početnu inicijativu Komisije za odnose s vjerskim zajednicama Bosne i Hercegovine je Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, početkom novembra 1989. godine podnio *Informaciju o protivustavnim zloupotrebama vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe*. Ono što je najupadljivije u *Informaciji* SUP-a koja se odnosi na protivustavnu

---

[477] A BiH, SR BiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), broj: 09-48-4/89, Prijedlog odgovora na delegatsko pitanje Ljubice Bakula, delegata DPV Skupštine SRBiH, Sarajevo, 25. 10. 1989., Teleksi opština, Republičkom Izvršnom vijeću, Značajniji vjerski skupovi u Skupštini opštine Banjaluka u ovoj godini, 9. 10. 1989.

[478] A BiH, SR BiH, Skupština Stari grad Sarajevo, Izvršni odbor, broj: 11-1/2-85- 290382, Sarajevo, 3. 10. 1989.

[479] A BiH, SR BiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), broj: 09-48-4/89, Prijedlog odgovora na delegatsko pitanje Ljubice Bakula, delegata DPV Skupštine SRBiH, Sarajevo, 25. 10. 1989., Teleksi opština, Predsjednik Izvršnog odbora SO Srebrenik.

[480] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Bijeljina, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, broj: 01-09-1/7, 6. oktobar 1989.

zloupotrebu vjere i vjerske djelatnosti u političke svrhe, a nakon niza urednih izvještaja lokalnih Komisija za odnose s vjerskim zajednicama prema kojima gotovo da i nije bilo izgreda, jeste broj i vrsta prekršaja na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Od ukupno zabilježenih 167 prekoračenja zakonskih ovlasti crkve, čak 130 ih je počinjeno u Bosni i Hercegovini. Od ukupno 72 „verbalna neprijateljska istupa“ tokom vjerskih skupova, u Bosni i Hercegovini se dogodio 61 takav prekršaj. Naredni upadljiv podatak je da je od ukupno 68 zabilježenih nacionalističkih provokacija simbolima na prostorima čitave SFRJ, ponovno njihov najveći broj zabilježen u Bosni i Hercegovini, čak 65 nacionalističkih provokacija. Prema podacima iz ove *Informacije* vidljivo je da je od ukupnog navedenog broja na saveznom nivou na prostoru Bosne i Hercegovine zabilježeno gotovo 80% istih, od čega je samo nešto više sankcionirano blažim oblikom kažnjavanja, upozorenjima i slično. Mali je omjer prekršaja i njihovog kažnjavanja bio i u Makedoniji i Crnoj Gori.

Na spomenute ispade su organi unutrašnjih poslova podnjeli samo jednu krivičnu prijavu (Srbija), šesnaest prekršajnih prijava (BiH 2, Hrvatska 3, Makedonija 2, Slovenija 6, Srbija 3), a izrečeno je 83 mjere upozorenja (BiH 65, Crna Gora 3, Srbija 13, Vojvodina 2). Poduzete mjere organa unutrašnjih poslova pokazuju prije svega nesrazmjer u počinjenom prekoračenju i kažnjavanju istog, od 167 prekoračenja zakonskih ovlasti sankcionisano je na neki način, svega 100. Zanimljiv je i podatak da je u Hrvatskoj na dva zakonska prekoračenja ovlasti crkve podneseno 3 prekršajne prijave, kao i podatak da su u Sloveniji sankcionirani svi "verbalni neprijateljski istupi", kao i u Srbiji od navedenih 15 prekoračenja ovlasti podneseo je 17 mjera od strane organa unutarnjih poslova. Podataka vezanih za Kosovo po ovom pitanju nije bilo i nisu uneseni u tabelarni prikaz.

Tabela 1. Oblici prekoračenja zakonskih ovlaštenja crkve od 1. 1. 1988. – 30. 9. 1989. godine.[481]

	Održavanje vjerskih skupova van crkvenih objekata bez dozvole nadležnih organa	Verbalni neprijateljski istupi na vjerskim skupovima	Nošenje provokativnih nacionalističkih obilježja i simbola	Nedozvoljeno publikovanje i rasturanje literature i štampe	Nedozvoljeno prikupljanje novčanih sredstava za gradnju crkvenih objekata	Indoktrina-cija djece i omladine	UKUPNO
Bosna i Hercegovina	-	61	65	4	-	-	130
Crna Gora	-	-	.	7	-	-	7
Hrvatska	2	-	-	-	-	-	2
Makedonija	1	2	-	1	-	-	4
Slovenija	-	6	-	-	-	-	6
Srbija	2	3	3	2	2	3	15
Kosovo	-	-	-	-	-	-	-
Vojvodina	2	-	-	-	1	-	3
SFRJ	7	72	68	14	3	3	167

8. Politički pluralizam i zahtjevi vjerskih zajednica

Konstrukcijom prošle zbilje, nametnuvši i postavljajući temu „bratoubilačkog rata“ kao *tabu*, eksplicitnim, gotovo pornografskim, opisivanjem nasilja između komunitarističkih zajednica u Bosni i Hercegovni, srpska nacionalistička elita razgrađivala je koncept *bratstva*–

[481] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj: 011-62/89, Komisija SIV-a, Izvještaj o inicijativi Izvršnog vijeća SR BiH upućen SIV-u na razmatranje, Sarajevo, 16. XI 1989.

jedinstva, odnosno zajedništva, te je polarizirala jedinstvenu jugoslavensku kulturu.[482] Na taj način je bila otklonjena mogućnost dijaloga u prevladavanju prošlih događaja te su postavljene nepremostive binarne opreke prema kojima su Srbi uvijek (bili) žrtve svojih susjeda - Hrvata, bosanskohercegovačkih muslimana, Albanaca itd.[483]

Bosanskohercegovačka vlast nije imala adekvatan odgovor na ispoljeni, agresivni nacionalistički talas i animozitet prema komunizmu te bosanskohercegovačkom političkom identitetu koji je dolazio iz širokog fronta srpske nacionalističke elite koja je bila okupljena oko Miloševića, ali i naučnih i vjerskih institucija, naročito Srpske akadmije nauka i umetnosti i Srpske pravoslavne crkve.

U Komisiji za odnose sa vjerskim zajednicama je primjećivano da se Izvještaji o ekscesima tokom vjerskih proslava i okupljanja održanih tokom 1989. godine falsificiraju kako bi se pokušala prikriti nacionalistička netrpeljivost i komunitarstičko nasilje.[484] Dakle institucije vlasti su imale informacije o usijanoj situaciji na terenu i o nacionalističkoj napetosti među stanovništvom.

No, u Savezu komunista Bosne i Hercegovine pokazivano je „potpuno odsustvo svijesti o dolasku novog doba, vremena političkog pluralizma i demokratije“ i potpuna nesposobnost za transformacijom društva. U tom smislu je Nijaz Duraković, predsjednik Predsjedništva CK Bosne i Hercegovine govorio na jednoj tribini u Gacku 2. septembra 1989. godine kada se zalagao za reafirmiranje samoupravnog socijalističkog kursa te izražavao zaprepaštenost zbog toga što se stanovništvo tokom ekonomske krize okrenulo zovu nacionalizma. Tokom mitinga koji je u Sarajevu, održan 25. maja 1990. godine, kod *Vječne vatre*, u vrijeme dok se isčekivao nastavak prekinutog XIV kongresa SKJ izražavani su stavovi koji su naglašavali potrebu za odlaganjem uvođenja višestranačja.[485]

U takvoj atmosferi s kraja osamdesetih godina u javnim raspravama dominantna postaje tema političkog pluralizma, a donošenjem amandmana XXVI na Ustav SR Bosne i Hercegovine 11. aprila 1989. godine otvaraju se vrata višestranačkog sistema u Bosni i Hercegovini.[486]

---

[482] O polarizaciji kulture i srpskom nacionalizmu vidjeti Audrey H. Budding, *Serb Intellectuals and the National Question 1961–1991*, kao i Jasna Dragović Soso, *Spasioci nacije* te Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation.*

[483] Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 426.

[484] A BiH, SR BiH, Skupština opštine Sokolac, Izvršni odbor, broj: 01-59/89, Sokolac, 9. avgusta 1989.; Skupština općine Gradačac, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, broj: 03-09-1/89, Gradačac, 2. 10. 1989.

[485] Sabina Veladžić, „Homogenizacija Bošnjaka kroz *Preporod* 1990.“, 187-189.

[486] Harun Išerić, Mirza Hebib, „Uloga Ustavnog suda Socijalističke republike Bosne i Hercegovine u procesu političke pluralizacije.“, u: *Isto.*, 258.

Deseti kongres SK Bosne i Hercegovine, održan početkom decembra 1989. godine je pokazao da tadašnje bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo, na čelu s Durakovićem, ipak nije imalo sluha za „otvaranje“ i reformiranje u skladu sa političko-gospodarskim promjenama i procesima koji su se odvijali u Europi. Duraković je uvodnom referatu „Savez komunista i izazov novog vremena“ rekao da bi se Savez komunista trebao odreći političkog monopola, ali nije jasno naznačio vrijeme i način na koji bi se to trebalo dogoditi. Smatrao je da politički pluralizam ne znači i nužno postavljanje višepartijskog sistema, već da bi se mogao razvijati u okviru Socijalističkog saveza. U govoru je naglasio kako bi se i reorganiziranjem Saveza komunista Jugoslavije trebalo držati „demokratskog centralizma“, što je pored doslovne definicije, bila i kodna riječ za provođenje partijske discipline s vrha prema dolje unutar Saveza.[487]

Na kongresu su sprovedeni izbori za republički Centralni komitet, te su izabrani delegati za predstojeći vanredni 14. kongres SKJ, dok je rukovodstvo odlučilo da neće preuzimati nikakavu inicijativu barem dok se ne završi Konges SKJ s ciljem da se ne ugrožava jedinstvo partije.[488] Bila su postavljena i pitanja koja su se odnosila na nacionalne podjele i nacionalne mobilizacije, ali na Kongresu nisu potaknula širu diskusiju, i ako se na njih osvrnuo i sam Duraković u uvodnom referatu, kao i Munira Hadžić, delegatkinja iz Srebrenice.[489]

Vjerske zajednice su od kraja osamdesetih kroz postavljanje nekoliko problema ispitivale puls vlasti. To su problemi povrata nacionalizirane crkvene imovine,[490] sanacija objekata od državnog i kulturnog značaja i izgradnja novih objekata, distribucija štampe i vjerskih glasila, potom uvođenje vjeronauke u školski sistem, kao i problem plaćanja i mirovinskog osiguranja vjerskih službenika.[491] Svaki se od ovih problema nastojao ispolitizirati. Pored navedenog, vjerske su zajednice uspjele ispolitizirati i raspravu koja je

---

[487] Robert J. Donia, John V. A. Fine, *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija,* Institut za istoriju, Sarajevo, 2011., 176.
[488] *Oslobođenje*, 11. 12. 1989., 1.
[489] Alfredo Sasso, „*Observation, not Resolution.* The Final Congresses of the Bosnian Communiststst (1989-1990).“, 304.
[490] *Pravoslavlje*, XXIII, 5. jul 1989, broj 536., 14.; *Saopštenje episkopa, predstavnika sveštenstva, monaštva i vernika Srpske pravoslavne crkve* sa sastanka održanog u Episkopiji Zvorničko-tuzlanskoj u Tuzli 11. oktobra 1990. godine., *Pravoslavlje*, XXIV, 1. novembar 1990, broj 567., 1.
[491] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Broj: 011-/88, Izvještaj o radu Komisije Izvršnog vijeća Skupštine SR BiH za odnose sa vjerskim zajednicama u 1987. godini i Program rada za 1988. godinu., Sarajevo, januara 1988. godine.

pokrenuta oko prava političkih i javnih dužnosnika na javno čestitanje i slavljenje vjerskih praznika.[492]

Tokom januara 1990. godine na godišnjem redovnom zasjedanju Svetog arhijerejskog sabora SPC postavljeno je pitanje uvođenja vjeronauke u državni školski sistem. Episkop dalmatinski Nikolaj se tokom februara 1990. godine obratio Sinodu SPC s molbom i prijedlogom da se što prije postavi pitanje vjerske nastave u školama te da vjeronauka bude obavezan predmet. Radovan Bigović je u ovoj kratkoj marginalnoj napomeni objavljenoj u *Pravoslavlju*, objavio da „Sinod u saradnji sa Prosvetnim odborom Srpske crkve i eparhijskim arhijerejima intenzivno razmišlja i proučava ovo pitanje i uskoro treba očekivati njegove konkretne predloge i stavove.“[493] U decembru iste godine na vanrednom zasjedanju bio je iznešen stav kako bi se paralelno, uz uvođenje vjeronauke trabalo napraviti „čišćenje nastavnih programa od ideološke zagađenosti ateizmom, o čemu će naša Crkva povesti dijalog sa odgovarajućim institucijama društva i države.“[494]

Član Predsjedništva SFRJ Bogić Bogićević je 3. aprila 1990. godine upriličio prijem predstavnika vjerskih zajednica iz SR BiH. U razgovoru su predstavnici vjerskih zajednica iznjeli zahtjeve koji su išli u pravcu uvođenja vjeronauke u škole i liberalizacije vjerske pouke, izjednačavanja prava učenika vjerskih i svjetovnih škola. Istaknuli su i zahtjev kojim se traži da se u urbanističkim planovima rezervišu parcele koje će biti namjenjene izgradnji vjerskih objekata. Svi predstavnici vjerskih zajednica su na razgovoru pokretali pitanje denacionalizacije, te izrazili stav da je dobro što se država brine o kulturnoj baštini vjerskih zajednica kao i da to treba da radi i u buduće.

Na sjednici je dalje konstatirano kako su vjerske zajednice „politički pluralizam dočekale objeručke“ te da se njihove simpatije „okreću prema strankama koje u svojim programima polaze od religijkih uvjerenja.“ U Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama je primjećeno da „ma koliko (da) se vjerske zajednice deklarišu da neće učestvovati u radu ove ili one stranke ima znakova odgovarajuće saradnje. One su sada u komunikaciji sa raznim strankama u smislu kako se odnose prema njihovim potrebama i ciljevima. Crkva je uvijek politički djelovala (kroz štampu, izdavačku djelatnost, u crkvi, u džamiji)“, te je zaključeno

---

[492] Krajem januara 1988. godine je iz OK SK Smedereva traženo kažnjavanje „komunista koji su učestvovali u dočeku Nove godine“ prema julijanskom kalendaru zbog nacionalističkih ispada na što je reagirano iz uredništva *Pravoslavlja* koje je pjevanje pjesama poput „Marš na Drinu“, „Tamo daleko“, „Igrale se delije“ smatralo ispoljavanjem sjećanja na slavnu prošlost. A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Osma sjednica, 9. 2. 1988., Savezna konferencija SSRNJ, Stavovi, Predsedništvo, Beograd, 11. 12. 1987.; Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), 09-8/88, Informacija br. 2, Sarajevo, marta 1988., 1-2.

[493] *Pravoslavlje*, XXIV, 1. mart 1990, broj 551., 3.

[494] *Glasnik*, LXXI, 1990., 247.

da se „vjerske zajednice (se) ne mogu depolitizirati u smislu totalne depolitizacije ali ne mogu direktno da se bave političkim organizovanjem“,[495] što je bilo samo donekle točno budući su se izravno uključivale i sudjelovale u političkom životu već u predizbornoj kampanji tokom 1990. godine.

U daljnjoj diskusiji je na sjednici istaknuta potreba da se naglasi da izučavanje istorije religije kao kulturološke i civilizacijske potrebe u sistemu svjetovnog školstva bude „čisto naučno objektivno informisanje.“ Dalje je istaknuto da bi se izdavačka djelatnost vjerskih zajednica trebala tretirati kao i „svaka druga privatna izdavačka djelatnost“, a da se „dobro prouči da li treba dozvoliti vjerskim zajednicama vršenje vjerskog obreda u kasarnama, s obzirom na to da se ide na dezideologiziranje i depolitiziranje Armije – što svakako ne ide jedno s drugim“, potom da se „ustanovi granica prisustva, tretman i uslovi pod kojima vjerske zajednice mogu biti prisutne u sredstvima javnog informisanja“. Za regulaciju iznesenih problema je trebala biti oformljena Radna grupa koja bi imala zadatak da se „upozna sa pregledom normativnih rješenja ovih pitanja u zemljama Z. Evrope u kojima je prihvaćen sekularni sistem“.

Na sjednici je iznesen i stav Komisije koji ide u pravcu bosanskohercegovačke posebnosti, tj. „da BiH treba da ima svoj Zakon koji će regulisati ovu oblast, bez obzira što će se ono što se dešava u SR Srbiji i SR Hrvatskoj uvijek reflektovati u našoj sredini.“ Prvo načelo i osovni princip koga se radna grupa trbala držati je bio princip sekularnosti, budući je postojala bojazan da se ne ode u drugu krajnost „tj. da ne pretjeramo sa liberalizacijom odnosa.“ prema vjerskim zajednicama.[496]

Ustavni sud Bosne i Hercegovine je tokom juna 1990. godine otvorio javnu raspravu vezanu za Zakon o udruživanju građana koji je Skupština SR BiH donijela iste godine u februaru, u kojemu je članom 4. st. 2. bilo zabranjeno udruživanje na osnovu nacionalne i vjerske pripadnosti, osimu u skladu sa zakonom koji utvrđuje pravni položaj vjerskih zajednica.[497] Istim je zakonom bilo propisano da su za izbore 1990. godine bile registrirane one društveno-političke organizacije koje su bile u sastavu društveno-političkih vijeća.

Ustavni sud je na sjednici održanoj 29. marta 1990. godine pokrenuo postupak ocjene ustavnosti člana zakona. Zakonodavno-pravna komisija Skupštine SR Bosne i Hercegovine je na zasjedanju 29. maja 1990. godine istaknula da bi formiranje nacionalnih stranaka vodilo

---

[495] ABiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj: 011-9/90, Sarajevo, 29. 03. 1990. godine, 4.
[496] ABiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj: 011-9/90, Sarajevo, 29. 03. 1990. godine, 4.
[497] Harun Išerić, Mirza Hebib, *Isto*., 262.

prema nastanku nacionalnih vođa koji bi preko mita o nacionalnoj državi doveli do destabilizacije Bosne i Hercegovine i međunacionalnih odnosa u njoj, a što bi dalje vodilo ka ugrožavanju Ustavom zagarantiranih ljudskih prava i sloboda, budući bi nacionalna isključivost neminovno skliznula prema nacionalizmu. Komisija je istaknula da sve nacionalne partije imaju cilj osvojiti vlast, kako bi ostvarile svoj nacionalni program.

Nakon javne rasprave je Ustavni sud odlučio da odredba člana zakona kojom se zabranjuje osnivanje nacionalnih stranaka nije u saglasnosti sa Ustavom, na što su oba skupštinska vijeća 31. jula 1990. godine usvojili izmjene i dopune Zakona o udruživanju građana te su amandmanima na Ustav bile izvršene ključne promjene u ustavno-pravnom poretku Bosne i Hercegovine.

Za razliku od Ustava iz 1974. godine državna se suverenost uvođenjem amandmana izvodi „iz građanske i nacionalne ravnopravnosti tri konstitutivna naroda i narodnosti." Napušten je društveni privredni sistem, Izvršno vijeće je preimenovano u Vladu SR BiH, a Skupština je dobila dvodomnu strukturu – Vijeće građana i Vijeće općina. Amandmanom LXIX je potvrđen višestranački sistem, a zabranjeno je bilo političko organiziranje usmjereno na nasilnu promjenu ustavom utvrđenog uređenja i ugrožavanja teritorijalne cjelovitosti i nezavisnosti SFRJ te suvereniteta i teritorijalnog integriteta SR Bosne i Hercegovine.[498]

Napad na državni poredak koji je dolazio iz Srpske pravoslavne crkve je krajem osamdesetih rezultirao time da je Srpska pravoslavna crkva u Srbiji pristala uz radikalnu desnicu, te u širokoj lepezi Miloševićeve opozicije postala jedan od glavnih Miloševićevih oponenata. Nacionalističkoj politici u Bosni i Hercegovini je ponudila platformu preko koje je bilo moguće nastaviti destabilizaciju bosanskohercegovačkog društva u cjelini, širiti nacionalističku retoriku i na vjerskim i nacionalnim principima homogenizirati Srbe u Bosni i Hercegovini.

Politički forumi i politička rukovodstva, SIV, Predsjedništvo SFRJ, bosanskohercegovačko rukovodstvo, koji su upozoravali na ovakav vid zloupotrebe religijskih sadržaja i nastojali ih spriječiti,[499] su tokom predizbornih kampanja i masovnih političkih skupova u Bosni i Hercegovini tokom naredne 1990. godine bili nadjačani nacionalističkom retorikom, a potom i politički marginalizirani.

---

[498] Isto., 266.

[499] Magnetofonski snimak razgovora sa Predsjednikom SIV-a Antom Markovićem vođenog u Predsjedništvu SR Bosne i Hercegovine 12. 10. 1990. godine. (autor na ustupljenom dokumentu zahvaljuje prof. Kamberoviću)

Nacionalne stranke, koje su pobijedile na višestrančkim izborima održanim u novembru 1990. godine, bile su zamišljene kao široki narodni pokreti,[500] i tijesno povezane sa predstavnicima crkvenih organizacija, odnosno vjerskih zajednica.

Ukupna simbolika i identitet Stranke demokratske akcije je bio povezan s islamom i islamskom tradicijom, ali u stranačkom *Statutu* i *Programu* nije bilo direktnog i eksplicitnog povezivanja sa Islamskom zajednicom. U svojoj prvoj *Programskoj deklaraciji* ova je stranka bila definirana kao politička organizacija „građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno-povijesnom krugu.“[501]

Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine je od svog osnivanja i održavanja Prvog općeg sabora 18. augusta 1990. godine u Sarajevu, bila povezana sa predstavnicima Rimokatoličke crkve, a naročita bliskost je iskazivana u kriznim situacijama,[502] dok je Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine koja je osnovana na Petrovdan, 12. jula 1990. godine, bila povezana sa Srpskom pravoslavnom crkvom.

Osnivanjem paradržavne Srpske republike u Bosni i Hercegovini Srpska pravoslavna crkva je dobila političkog suverena i adekvatno državno okrilje. Prema nacrtu Statuta Srpske demokraske stranke iz marta 1991. godine, u članu 53. navodi se da u slučaju prestanka rada stranke sva imovina pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi.[503]

Tri najveće nacionalne stranke su tokom predizborne kampanje funkcionirale „na principu kolegijalnosti“, nisu direktno napadale jedna drugu i prema usmenim međustranačkim sporazumima složile su se da sarađuju u podjeli vlasti ukoliko osvoje većinu na izborima, a sarađivale su i kako bi na izborima pobijedile Savez komunista – SDP i Savez reformskih snaga Jugoslavije, stranku Ante Markovića. Iz tog razloga su tokom izborne kampanje bili utišani nacionalni antagonizmi.[504]

Konsenzus triju nacionalnih stranaka, koje su pobjedile na bosanskohercegovačkim izborima u novembru 1990. godine, je postao nepisano pravilo i način donošenja svih odluka, dok je etnička pripadnost postala izvor opštih političkih prava.[505]

Sukob vrha Srpske pravoslavne crkve s Miloševićem će dovesti do toga da je Srpska pravoslavna crkva morala potražiti političkog, državnog vladara izvan Srbije, te ga pronalazi

---

[500] Ivan Markešić, *Religija u političkim strankama na primjeru Bosne i Hercegovine*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2010., 163.
[501] Isto, 163-172.
[502] Isto, 71.
[503] https://ucr.irmct.org/, *Nacrt Statuta Srpske demokrarske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 15. mart 1991., IT-00-39 Krajisnik, broj dokaznog materijala P64A.135, 13.
[504] Robert J. Donia, *Isto*., 18-19.
[505] Tarik Haverić, *Ethnos i demokratija*, Rabic, Sarajevo, 2006., 28.

u novim političkim elitama tzv. Srpske republike u Bosni i Hercegovini. Nakon višemjesečnog pregovaranja o terminu i uslovima održavanja sastanka između Miloševića i vrha Srpske pravoslavne crkve, sastanak je održan 15. juna 1990. godine.

U *Pravoslavlju* je Petar Šerović tim povodom tumačio percepciju idealnog odnosa Crkve s potencijalno drugačijim, novim političkim liderom - Miloševićem.[506] U članku je hvalio novu politiku srpskog rukovodstva, zadovoljstvo ustavnim promjenama, oduševljenje nakon uspostavljanja „državnog suvereniteta Srbije nad celom svojom teritorijom“, ali je uočavao i „značajne promene u odnosu srpskih državnih struktura prema tradiciji i Srpskoj crkvi.“[507]

No, Crkva je u nastojanju za sticanjem bolje društvene pozicije očekivala i željela od Miloševića određene ustupke. Šerović je tako smatrao da je „potrebna suštinska revizija odnosa srpske države prema Srpskoj crkvi, koja bi te odnose izvela iz okvira dnevne politike i dala im sva obeležja jednog trajnog opredeljenja da se Crkvi vrati ona uloga u društvu koja joj civilizacijski i pripada.“ Isto tako je izrazio potrebu da se Bogoslovski fakultet SPC vrati pod okrilje Univerziteta u Beogradu, te da se omogući državno financiranje bogoslovskih srednjih škola koje će dati „maksimalan doprinos duhovnoj renesansi srpskog naroda, koja je, nesumnjivo, neophodan preduslov za dalji napredak Srbije na svim poljima i za vraćanje tog istog naroda u civilizacijske tokove vrhunske svetske kulture.“[508]

Sveti Sava je poslužio kao idealni lik, uzor, koji je „pomirio“ državnu vlast, vladara sa „oltarom“, Crkvom, odnosno udario temelje duhovnog preobražaja Srbije, autokefalne Srpske crkve i srpske nacionalne i državne samobitnosti.[509] Kroz tekst se „novom političkom vladaru“ sugerira komplementarnost „izvornog pravoslavlja sa autohtonom narodnom kulturom i običajima“ i njihova materijalizacija na svim poljima duhovnosti i kulture, što bi u stvari bio fenomen Svetosavlja - po riječima Atanasija Jevtića „autentično Hrišćanstvo u srpskom nacionalnom doživljaju.“[510] Šerović nastavlja time što je konstruiranu sliku iz prošlosti - o bunama i ustancima srpskog naroda protiv Turaka predstavio kao „borbe krsta protiv polumeseca“ nakon kojih je „trijumf krsta bio odlučujuća pretpostavka za njegov fizički i duhovni opstanak. [...]“. Prošle događaje je predstavio kao savremeno zbivanje i

[506] Petar Šerović, „Svetosavlje i srpska renesansa.“ u: *Pravoslavlje*, 1. 5. 1990., 555., 6.
[507] Isto.
[508] Isto.
[509] Isto, 1.
[510] Isto.

situaciju u kojoj se srpski narod nalazi, „između dvije krajnosti i opasnosti – fanatizma Islama sa istoka i kršćanstva sa Zapada. [...]“[511]

Kasnije je, tokom redovnog zasedanja arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve koje je održano od 9. do 24. maja 1991., Sabor pokušao preko Skupštine Srbije ishoditi povrat nekretnina „koje su joj posle rata nepravedno oduzete, da bi mogla što efikasnije vršiti svoju blagotvornu duhovno-moralnu, prosvetiteljsku i objediniteljsku misiju u srpskom narodu.“ Isto tako je zahtjevano da se u škole u Srbiji, Crnoj Gori i „drugim republikama gde to još nije učinjeno“ uvede vjerska nastava, kao i da se dozvoli redovan crkveni program na radiju i televiziji.[512]

Nakon što je Vlada Republike Srbije izignorirala zahtjev Saveta Bogoslovskog fakulteta od 5. septembra 1991. godine da se u Srbiji zakonom omogući fakultativno izvođenje verske nastave u državnim školama, prostor Bosne i Hercegovine će dobiti ulogu zaštitnika srpstva i utočišta pravoslavlja budući su prostori zvorničko-tuzlanske eparhije osigurali skrb sveštenstvu prebjeglom iz ratom zahvaćene Hrvatske, pruživši im zaštitu „od podivljalog ustaštva“. Poseban oreol zaštitnika vjere su „prekodrinski“ prostori Bosne poprimili i uvođenjem vjeronauke u škole.

Srpska pravoslavna crkva je tokom 1992. godine u Bosni i Hercegovini, na prostoru koji je bio pod kontrolom Vojske Republike Srpske, postala dio „državnog“ sistema i legalizirala je svoj status kroz zakone i Ustav tzv. Srpske republike.[513] Episkopi SPC su prisustvovali sjednicama Skupštine srpskog naroda pri donošenju ključnih odluka, a pojedini sveštenici su i sami bili poslanici Skupštine. Srpska pravoslavna crkva je postala utjecajan faktor dnevno-političkih, društvenih i socijalnih kretanja, koji je prije svega bio primjetan u toku predizborne kampanje 1990. godine kada je i tokom vjerskih obreda bio sugeriran odabir političke opcije tako što je direktno agitirano protiv stranaka koje nisu imale nacionalni predznak. Naročitu je ulogu crkva, imala u obezbjeđivanju „svetog pokrova“ za djelovanje, ne samo političke elite već i vojnih formacija.[514]

---

[511] Isto.

[512] *Glasnik*, LXXII, juni 1991., 6., 110.

[513] Srpska pravoslavna crkva je kroz zakone tzv. Srpske republike dobila mogućnost proslavljanja svetkovina kao „državnih praznika“, pravo na obavljanje karitativnih djelatnosti, te obavljanje proizvodno-prodajnih djelatnosti „predmeta i stvari koji služe verskim potrebama“. vidi: *Službeni glasnik srpskog naroda*, 1992., br. 19., 786; 1993., br. 5., 204, 205., br. 11., 436., br. 16., 647., br. 18., 747.; 1994., br. 5., 168., br. 32., 872.; 1995., br. 3., 61.

[514] Srđan Vrcan, „Religija i politika - Simptomatični primjer bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća“. u: *Republika*, glasilo građanskog samooslobađanja, XV, Beograd, 1-30. novembar 2003.

III. SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI 1989-1992.

Obilježavanjem šeststote godišnjice Bitke na Kosovu polju je Srpska pravoslavna crkva postala bitan i utjecajan političko-društveni faktor, a njeno je sveštenstvo postalo gotovo sveprisutno u javnosti. Unatoč tome što su državne vlasti i nakon samog Drugog svjetskog rata nastojale obnavljati crkve i manastire, ali i graditi nove vjerske objekte,[515] sveštenici Srpske pravoslavne crkve, a naročito krug okupljen oko *Glasa crkve*, časopisa šabačko-valjevske eparhije, su u javnosti sve učestalije, upravo na problematiziranju gradnje objekata, počeli iznositi tvrdnje i braniti tezu o neravnopravnosti srpskog naroda u jugoslavenskoj društvenoj zajednici.

Kroz ovaj časopis su iznošeni stavovi prema kojima je srpski narod u socijalističkoj revoluciji bio prevaren, te se ponižen i politički obespravljen trebao odazvati pozivu SPC na otriježnjenje i osvješćivanje. Ovakav vid djelovanja se specifično reflektirao na Bosnu i Hercegovinu tako što se ukazivalo i na tobožnju neravnopravnost Srpske pravoslavne crkve sa ostalim vjerskim zajednicama.[516]

1. Izgradnja vjerskih objekata i konstruiranje „slučaja izgradnje“ u medijima

Kroz crkvenu štampu i listove SSRN su sveštenici Srpske pravoslavne crkve, uz inzistiranje na stavu kako su Bosna i Hercegovina (dvije regionalne, geografske, a ne jedna politička cjelina) - „duhovno najčistije srpske pokrajine“,[517] posebno napadali urbane, multinacionalne sredine u Bosni i Hercegovini s ciljem razbijanja komunitarističkih društvenih odnosa u njima.

Nakon ranije spomenutog pisanja paroha sarajevskog Dragomira Ubiparipovića u *Glasu crkve*, u kojem je 1988. godine prozivao sarajevske vlasti, krajem 1989. godine je paroh dobojski, Dragan Terzić kroz rubriku „Odjeci i reagovanja“ u *Politici* otpočeo sa serijom iznošenja neistina i teških ocjena vezanih, kako za samu izgradnju novih, tako i za

---

[515] Milislav D. Protić, „Izgradnja crkava u poratnom periodu“., *Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja Srpske patrijaršije*, Sveti arhijerejski sinod SPC, Beograd, 1971., 253.

[516] ABiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, 1988., 102., Informacija o nekim aktuelnim pitanjima odnosa sa vjerskim zajednicama u SR Bosni i Hercegovini, Sarajevo, februara 1987. godine, 4.

[517] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj : 02-65/88, *Informacija o nekim problemima provodjenja Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica i aktuelnim aspektima njihovog djelovanja u SR BiH*, Sarajevo, decembra 1988., 8.

obnavljanje starih, u Drugom svjetskom ratu porušenih crkvenih, vjerskih objekata. Bosanskohercegovačko društvo je Terzić prikazivao neprijateljskim prema pravoslavnim vjernicima.

Odgovorom Đure Kozara,[518] i nešto kasnije Josipa Vrička,[519] novinara sarajevskog *Oslobođenja,* u javnosti se otvoreno progovorilo i postavilo pitanje vezano za izgradnju vjerskih objekata. Peticijom građana za izgradnju Srpske pravoslavne crkve u sarajevskom naselju Dobrinja otvorio se i slučaj vezan za izgradnju ovog vjerskog objekta.

Terziću je odgovoreno kako društvena zajednica nije nadležna za izgradnju vjerskih objekata, ali da u skladu sa svojim financijskim mogućnostima pomaže obnovu „onih crkvenih objekata velike kulturno-istorijske vrijednosti". Novinari su ukazali da sveštenik Terzić, unatoč ogromnom broju sagrađenih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini, obmanjuje javnost i nastoji stvarati slučajeve u kojima neosnovano optužuje društvenu zajednicu.[520]

U *Oslobođenju* je problem izgradnje pravoslavne crkve bio predstavljen kao sukob između Skupštine opštine Novi grad[521] i Srpske pravoslavne crkvene opštine kotoračke. Na sjednici Skupštine opštine Novi grad, održanoj 22. 11. 1989. godine je potpredsjednik Izvršnog odbora Skupštine opštine Rade Čolić, napao Radioteleviziju Sarajevo koja je, prema Čoliću sačinila pristrasan televizijski prilog u kojem su općinske vlasti optužene za uskraćivanje vjerskih prava crkve, zbog čega je predsjednik SO opštine Mujo Delibegović Televiziji uputio najoštriji protest. Na sjednici je nekadšnji predsjednik Opštine Mirko Ponjarac istaknuo da je problem izgradnje crkve na području opštine Novi grad bio prisutan i u vrijeme njegova mandata, početkom osamdesetih, ali da crkvene vlasti tada nisu insistirale „kao sada, kada je Musliman predsjednik SO", ukazujući na nacionalnu pripadnost „predstavnika države".[522]

Gotovo istovremeno je sličan „slučaj" s problemom izgradnje vjerskog objekta ponovno aktualiziran u Splitu. Višegodišnji spor Srpske pravoslavne crkve sa splitskim gradskim vlastima oko izgradnje vjerskog objekta se nastavio i nakon što je Crkva dobila

---

[518] Đuro Kozar, „'Nepostojeće' crkve čvrsto na zemlji". *Oslobođenje,* 8. 11. 1989., 3.
[519] J. Vričko, „O crkvi kotoračkoj ponovo". *Isto,* 23. 11. 1989., 2.
[520] Đuro Kozar, „Hramovi, ipak, postoje". *Isto,* 28., 29., 30. 11. 1989., 21.
[521] Sarajevo je bilo sastavljeno od deset udruženih općina i to od općine Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža i Vogošća koje su smještene pretežno u dolini rijeke Miljacke i Sarajevskom polju, a predstavljale su uže područje grada. Sarajevo su činile i općine Ilijaš, Trnovo, Hadžići i Pale. Jasmina Čehajić, „Imigrantsko stanovništvo deset udruženih opština s područja grada Sarajeva – neka obilježja prema popisu stanovništva 1981. godine"., Iljas Hadžibegović, Ibrahim Bakić, *Migracije i Bosna i Hercegovina,* Institut za istoriju u Sarajevu, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1990., 571-572.
[522] J. Vričko, *Isto.*

dozvolu gradnje, ali su sada i sami odbili da pristupe izgradnji vjerskog objekta. Milicijski izvještaj Centralnom komitetu SK Hrvatske s kraja 1986. godine je govorio o nastojanju crkvenih velikodostojnika za izazivanjem incidenata u Hrvatskoj kako bi potakli Srbe na oružani ustanak.[523]

U Splitu je 20. novembra 1989. godine skupina vjernika Srpske pravoslavne crkve potpisala peticiju u kojoj se od općinskih, republičkih i saveznih organa tražilo hitno izdavanje dozvole za dovršenje hrama svetog Save u Splitu.[524] U peticiji su navodili da su oni kao pravoslavci prisiljeni na ovakav korak kako bi dobili pomoć države da se natkrije hram svetog Save u Splitu, a kako bi mogli vršiti svoje vjerske potrebe u tom gradu koje su im garantirane Ustavom. Srpska pravoslavna crkva je svu krivnju za nedovršavanje ovog vjerskog objekta svaljivala na općinske organe koji su nudili izgradnju novog hrama i drugačije urbanističko rješenje za molitveni prostor, prema kojem objekat namjenjen za vjerski hram ima biti pretvoren u muzejski prostor pravoslavne crkvene umjetnosti.[525]

Vjerske zajednice su postavljanjem pitanja povratka oduzete imovine nakon Drugog svjetskog rata i izgradnje novih vjerskih objekata nastojale ukazati na vlastiti, nepovoljan položaj u društvu koji je proizlazio iz dijelom nacionalizirane, a dijelom - u Drugom svjetskom ratu uništene, a u poraću zapuštene crkvene imovine.

Iz *Izvještaja o radu* koje su eparhije dostavljale Sinodu vidljivo je da teza koju su sveštena lica nastojala plasirati javnosti o tome da su državne i republičke vlasti zabranjivale, onemogućavale, kao i to da nisu financijski podržavale izgradnju vjerskih objekata – ne stoji. U navedenim izvještajima objavljivanim na stranicama *Glasnika* Srpske pravoslavne crkve od kraja osamdesetih vidljivo je da su se vjerski objekti i obnavljali i gradili, te da je liturgija u njima bila dozvoljena, kao i da vlasti vjernike nisu ometale pri služenju vjerskih obreda.[526]

Pored velikih generacijskih projekata kao što je bila izgradnja hrama Svetoga Save u Beogradu na Vračaru i izgradnja beogradske Bogoslovije,[527] na prostoru Bosne i Hercegovine moguće je pratiti proces izgradnje velikog broja manjih vjerskih objekata kao što su crkve,

---

[523] Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli*, II, 72.
[524] O gradnji hrama svetog Save u Splitu vidi: Vjekoslav Perica, *Sveti Petar i Sveti Sava, sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009.
[525] Marinko Božić, „Apel za hram sv. Save“., *Oslobođenje*, 22. 11. 1989., 2.
[526] *Glasnik*, Službeni list SPC, LXXII, mart, 1991., broj 3., 58-64., LXXII, oktobar, 1991., broj 10. , 199.
[527] Gradnja hrama svetog Save u Beogradu je prema projektima Bogdana Nestorovića i Aleksandra Deroka započeta 1935. godine, da bi bila prekinuta 1941. godine, a nastavljena 1985. godine prema projektima Branka Pešića, koji je 1995. godine optužio međunarodnu zajednicu zbog sankcija Srbiji koje su usporavale gradnju. Prva liturgija u nedovršenom hramu je održana 25. maja 1989. godine i na njoj je prema procjenama prisustvoalo oko 100 000 ljudi. vidi: Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli*, II, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006., 10-12.

zvonici, parohijski domovi i sl., kao što je moguće pratiti obnavljanje, sanaciju i popravljanje već postojećih vjerskih objekata.

U Izvještaju Vasilija Kačavende za eparhiju zvorničko-tuzlansku vidljivo je da su od 1988. do 1990. godine izgrađeni novi hramovi u Jesenici, Vučilovu, Batkoviću, Rosuljama, Botajici, Lupljanici, Srnicama, Osmicama, Riječanima, Malom Prnjavoru. U istom razdoblju su sagrađeni i parohijski domovi u Mačkovcu, Tobutu i Rastuši, a generalno su obnovljeni hramovi u Bukviku, Crnjelovu, zvonik i hram u Osinji. Započela je i planirana izgradnja za vjerske objekte u Podi(m)ovlju, Kakmužu, Roćeviću, Kalanderovcima, Lokanju, Pipercima, Brestovu, Ražnjevu, Jeremićima, Smoliću, Krečanima, Kozilima, Očaušu i Rastošnici.[528]

U eparhiji zahumsko-hercegovačkoj su od 1986. do 1990. godine obnovljeni hramovi Roždestva Presvete Bogorodice u Čelebićima kod Konjica, potom hram Svetih apostola Petra i Pavla u Lukavcu, hram Svetog Save u Bileći, hram Roždestva Presvete Bogorodie u Mostaru, Saborni hram u Trebinju, hram Pokrova Presvete Bogorodice u Mosku kod Bileće i hram Svetog arhangela Mihaila na Boninovu u Dubrovniku. U ovoj je eparhiji započeta izgradnja nove crkve u Krajpolju kod Ljubinja, a završen je hram Svetog Vasilija Ostroškog u Grubešu kod Trebinja.[529]

U eparhiji dabrobosanskoj je u razdoblju od 1988-1991. godine sagrađen hram Svetog Jovana Krstitelja u Vilovima te hram Svetih apostola Petra i Pavla u Ritošima, oba kod Nove Varoši, potom nove kapele u Blacvama kod Višegrada, Osjeku kod Blažuja kraj Sarajeva, kao i zvonik u Luću kod Foče. Obnovljen je hram Uspenija Presvete Bogorodice i sagrađen novi parohijski stan u Travniku, a obnovljen je hram Svete Trojice u Blagaju, te hram Svetog Preobraženja u Jabuci kod Foče. Započeta je izgradnja hrama Svetog Vaznesenja Gospodnjeg u Gojkovićima kod Sarajeva.[530]

Iz izvještaja episkopa banjalučkog za razdoblje od 1990. do 1994. godine, je vidljivo da je upravo u ovom razdoblju, dakle u prvoj polovici devedesetih godina, došlo do novog impulsa gradnje vjerskih objekata u ovoj eparhiji. Izvještaj je u mnogočemu detaljniji i obimniji od ranije spomenutih, budući da navodi i osvećivanje novosagrađenih popratnih objekata uz crkve, hramove, zvonike, kapele i parohijske domove, poput „sale za narod“, česmi i vodovoda, temelja trpezarija i slično. Slično je, u navedenom razdoblju bilo i u tuzlansko-zvorničkoj eparhiji.

---

[528] *Glasnik*, Službeni list SPC, LXXII, mart, 1991., broj 3., 58-64.
[529] *Isto*, oktobar, 1991., broj 10. , 199.
[530] *Isto*, januar 1992., broj 1.

Tokom 1991. godine završava se izgradnja novih vjerskih objekata (parohijski domovi u Tutnjevcu, Olovu, Stanovi, hram u Gnionici, Ražljevu, Polomu, Ajdanovićima i Orašju), obnovljeni su hramovi u Bijeljini, a započinje izgradnja većeg broja hramova i drugih vjerskih objekata u Skelanima, Ugljeviku, Jablanici, Porječini, Lužanima, Piperima, Mirosavcima, Sandićima, Čimenu – Brijesnica, Gornjoj Brusnici, Gornjem Majevcu itd.

Prema *Izvještajima* je od ljeta 1992. godine, kada se u tzv. Republici srpskog naroda formiralo Ministarstvo vera, primjetan i novi vid djelovanja svećenstva koje je počelo držati liturgije i osveštivati društvene objekte, bilo da su oni novoizgrađeni, kao što je slučaj na primjeru Pavlovića mosta na Drini 28. 8. 1992. godine, ili već postojećih, davno izgrađenih.

Ritual osvešćivanja objekata koji su izgrađeni tokom socijalističkog razdoblja, donekle se može tumačiti i kao svojevrsno „čišćenje“ nakon kojega bi objekti poput škola, dječijih vrtića, bolnica, hotela-banja, prostorija radio stanica, fabričkih postrojenja, spomeničkih kompleksi pa čak i prostorije Centara javne bezbjednosti ili prostori Skupštine opština, te različitih vojnih jedinica, od Crkve stekli svojevrsnu upotrebnu dozvolu, postajali prihvatljivi, upotrebljivi i adekvatni za korištenje pravoslavnim vjernicima.[531]

Crkva je time i dalje ostala „vidljiva“, ali je tada, u percepciji okupljenog naroda, tokom izvođenja rituala u Republici srpskog naroda potisnula svjetovnu vlast u stranu, dok je centralno ceremonijalno mjesto pripalo Crkvi.

Gradnja vjerskih objekata je bila samo jedan od vidova djelovanja crkve u javnosti, budući je svaki dio procesa gradnje, od najbanalnijeg iskopavanja temelja, preko salivanja armiranih betonskih ploča, podizanja krovnih konstrukcija, ugradnje zvona u zvonicima sa sobom „vukao“ i odgovarajući vjerski obred, ritual koji je okupljao stanovništvo na isključivo vjerskim osnovama.

Time je crkvena ceremonija koja je pratila svaki impuls gradnje vjerskih objekata postajala prilika u kojoj su sveštena lica postajala vidljivija i sveprisutna u javnosti, tako da je sam proces izgradnje imao religijsku funkciju i nije podrazumijevao puku graditeljsku djelatnost. Episkopi Srpske pravoslavne crkve su priču o nacionalizaciji crkvene imovine s kraja osamdesetih godina 20. stoljeća iskoristili ne samo kako bi obnovili stare i gradili nove vjerske objekte, već je to bio jedan od načina na koji je vršena homogenizacija i mobilizacija srpskog, pravoslavnog stanovništva.

[531] Isto. juli, 1995., broj 7. , 126., 132-133.

2. Pitanje povrata nacionalizirane imovine SPC u Sarajevu

Pitanje neriješenih imovinskih odnosa je za sobom povlačilo i pitanje smještaja Ekonomskog Fakulteta Univerziteta u Sarajevu, koji jednim svojim dijelom koristi imovinu Srpske pravoslavne crkve, odnosno zgradu stare bogoslovije. Između republičkih organa i Srpske pravoslavne crkve bilo je još niz manjih, ali sličnih pitanja.

Na sastanku između Mitropolita i Predsjednika Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, održanom tokom 20. oktobra 1989. godine je postavljeno i pitanje vraćanja zgrade stare bogoslovije.[532] Razgovoru su prisustvovali Obrad Piljak, Predsjednik Predsjedništva SR BiH, Zvonimir Stanek, predsjednik Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama, mitropolit Dabro-bosanski i episkopom zahumsko-hercegovački Vladislav sa saradnicima - paroh iz Novog Sarajeva Vojislav Čerkić, koji će s početkom rata u Bosni i Hercegovini početi obavaljati vjersku službu u četničkim odredima na sarajevskoj Grbavici, i arhijerejski namjesnik Lazar Vasiljević.

Mitropolit je istaknuo kako se Srpska pravoslavna crkva i kod ovog pitanja nalazi u neravnopravnom položaju u odnosu na Islamsku vjersku zajednicu kojoj je zgrada "islamske teologije" vraćena 1971. godine, te rimo-katoličke vjerske zajednice kojoj je zgrada bogoslovije vraćena nepunu godinu kasnije.

Predsjednik Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine je u odgovoru na ovo pitanje naglasio "dobru volju" ali i nepostojanje realnih mogućnosti za rješenje ovog pitanja. Stav državnih organa je bio da se prostorije u kojima je ranije bila Bogoslovija mogu otkupiti kao što je to urađeno sa prostorijama Rimokatoličke crkve i Islamske vjerske zajednice u Sarajevu.[533]

Vlasti su razmatrale opciju da Srpskoj pravoslavnoj crkvi ponude dvije solucije. Prva je bila izgradnja nove zgrade za Bogosloviju Srpske pravoslavne crkve te bi se u tom slučaju izgradnja "maksimalno pomogla" tako što bi se pronašao prostor i ukinule dažbine na izgradnju, kao što bi se istovremeno od Skupštine opštine Novi Grad o jednom trošku pripremila i dokumentacija za izgradnju Bogoslovije i izgradnju crkve u toj sarajevskoj općini. Druga mogućnost rješavanja problema bila je da se u staru zgradu useljava po fazama,

[532] Mitropolit je prijem kod Predsjednika Predsjedništva SRBiH tražio od sredine srpnja 1989. godine. A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Str. pov. broj: 055-10/90, Predsjedništvo SRBiH, Zabilješka o razgovoru predsjednika Predsjedništva SRBiH sa mitropolitom dabro-bosanskim, 20. 10. 1989., Sarajevo, 04.06. 1990.

[533] Slučaji vraćanja ovih objekata su bili jednostavniji jer su te prostorije bile prazne, odnosno u njima nije bilo "društvenih ustanova" kao što je slučaj sa Ekonomskim fakultetom.

postepeno, u skladu od mogućnosti preseljenja Ekonomskog fakulteta na neku drugu lokaciju.[534]

3. Izgradnja crkve u Sarajevu

Pitanje izgradnje vjerskog objekta u sarajevskom naselju Dobrinja, na lokaciji Veljine izazivalo je krajem 80-ih i početkom 90-ih godina naročitu pozornost i interes javnosti u Bosni i Hercegovini. Tokom gore spomenutog sastanka krajem oktobra 1989. godine Mitropolit je inzistirao na izgradnji crkve na Veljinama i naglasio da se „već duže vrijeme" odugovlači sa davanjem saglasnosti opštine Novo Sarajevo za tu svrhu.[535]

Obrad Piljak je tokom ovog razgovora iznio mišljenje da Crkva ne treba prihvatiti ni jednu novu lokaciju koju nude iz Općine, već da bi trebala iznijeti prigovor na odluke i tražiti udovoljavanje vlastitih zahtjeva. Izraženo je i mišljenje da je opštinskim institucijama problem bio u tome što je crkveni odbor kotoračke opštine tražio „baš određeno mjesto i isključivo tu lokaciju", što je smatrano vidom pritiska na općinske i državne organe jer se nije pokazivala „dobra volja da se uoči realno stanje na vlastitom terenu na kojem, kao i u cijeloj Jugoslaviji, i u svijetu, na urbaniziranim područjima, niko ne može postavljati ultimativne zahtjeve za svoje želje,"[536] ali je Crkva upravo to činila.

Opštinske vlasti su isprva bile protiv izgradnje crkve na Dobrinji. Na traženje dozvole za gradnju vjerskog objekta na lokalitetu Veljine, Srpskoj pravoslavnoj crkvi je izdavano negativno rješenje budući je prema urbanističkom planu taj prstor bio predviđen za izgradnju rekreaciono-sportskog objekta, slično kao i u splitskom slučaju.[537] O ovome sporu je razgovarano i na sjednicama Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama, te su na prijedlog Komisije i Republičkog sekretarijata za prostorno uređenje Crkvenoj opštini nuđene neke druge lokacije budući je prema prostornom planu na ovom mjestu trebao biti izgrađen rekreaciono sportski objekat.

No crkvena Opština je i dalje insistirala „isključivo na strogo određenoj lokaciji (Veljine), služeći se pritiscima, obmanama javnosti, ucjenama." Komisija je zaključila da je potrebno predložiti SO-e Novi Grad da se donese Rješenje za novu lokaciju kako se javnost

---

[534] A BiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Str. pov. broj: 055-10/90, Predsjedništvo SRBiH, *Podsjetnik za razgovor sa mitropolitom Vladislavom Mitrovićem 20. 10. 1989.*, Sarajevo, 04.06. 1990., 1.
[535] Opština Novo Sarajevo je 1978. godine administrativno podjeljena na dvije administrativne cjeline, opštinu Novo Sarajevo i Novi Grad Sarajevo.
[536] Isto. 2.
[537] Vjekoslav Perica, *Sveti Petar i Sveti Sava*.

ne bi i dalje obmanjivala pričama da vlast ne dopušta izgradnju nove crkve,[538] što je Crkvi bilo neprihvatljivo.

Zahtjev republičkim vlastima za izgradnju crkve na Dobrinji je prvi put upućen tokom 1985. godine, nakon što je zemljište Crkvi oporukom darovao Vukan Šehovac.[539] Nakon odbijanja za izgradnjom i žalbe kotoračke crkvene opštine 1987. godine, te tužbe na rješenje Republičkog komiteta za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove, isti zahtjev je odlukom Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine u Sarajevu od 11. 2. 1988. godine ponovno odbijen.[540]

Prema dopisu koji je Opštinski sekretarijat za urbanizam, imovinsko pravne, stambene i komunalne poslove Opštine Novi Grad Sarajevo poslao na adresu Srpske pravoslavne opštine Kotorac 24. svibnja 1989. godine, vezano za predmet zahtjeva za izgradnju crkve na Dobrinji, navedena se odluka o odbijanju izgradnje objašnjavala potrebama poštivanja regulacionog plana naselja Dobrinja, ali i neposrednom blizinom sarajevskog aerodroma.

Prema urbanističkom planu lokalitet Veljine se nalazio u sklopu sportsko-rekreacionog centra „čija je realizacija počela“, a „na brdu Veljine nije predviđena izgradnja objekata jer se rezervna poletno-sletna staza aerodroma Butmir na tom položaju nalazi na minimalno dozvoljenoj visini“.[541] Opštinski sekretarijat za urbanizam, imovinsko pravne, stambene i komunalne poslove Opštine Novi Grad Sarajevo uzeo je obzir mišljnje Saveznog komitet za saobraćaj i veze iz kojega su 1980. godine naveli uvjete „sa limitirajućim faktorima regulacionog plana 'Dobrinja' koji su u potpunosti poštovani i kod projektovanja i izgradnje naselja“,[542] te su se i kod zahtjeva za izgradnjom crkve vodili istim propisima.

U dopisu se govori i da je Sekretarijat prema *Nacrtu urbanističkog plana grada Sarajeva do 2015. godine* bio upoznat sa zahtjevima Srpske pravoslavne crkve za izgradnju novih vjerskih objekata, te iako „u tim zahtjevima nije tražena i lokacija Veljina za izgradnju crkve“, izrazili su stav „da se kroz proceduru ovog plana treba razriješiti pitanje izgradnje novih vjerskih objekata.“[543]

---

[538] ABiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj: 011-9/90, Sarajevo, 29. 03. 1990. godine. 8.

[539] http://svetivasilije-is.org/istorijat-kotoracke-parohije/ (posljednji pristup 20. avgust 2019.) Podatak je u prepisci s autorom od 22. juna 2019. godine potvrdio i Dušan Šehovac, daljnji rođak Vukana Šehovca.

[540] A BiH, SRBiH, Opština Novi Grad Sarajevo, Opštinski sekretarijat za urbanizam, imovinsko pravne, stambene i komunalne poslove , broj: 06-059-24/89, Sarajevo, 24. 5. 1989. 1.

[541] Isto.

[542] A BiH, SRBiH, Skupština opštine Novi Grad Sarajevo, Izvršni odbor, broj: 02-012- službeno, Sarajevo, 18. 7. 1989. 1.

[543] A BiH, SRBiH, Opština Novi Grad Sarajevo, Opštinski sekretarijat za urbanizam, imovinsko pravne, stambene i komunalne poslove , broj: 06-059-24/89, Sarajevo, 24. 5. 1989. 1.

Dakle, nije u pitanju bila zabrana izgradnje, već je bila sporna lokacija - koja je u vlasništvu Crkve, a na kojoj je urbanističkim planovima naselja opština nastojala graditi sadržaje koji nisu vjerski.

Zahtjev za izgradnju crkve je ponovljen 3. maja, te 7. juna 1989. godine, s argumentacijom da crkvena opština Kotorac ne raspolaže svojom crkvom, a da postoji potreba stanovništva sa tog područja koji pripadaju „Srpskoj pravoslavnoj vjeroispovijesti“, te da je zemljište oporukom ostavljeno Srpskoj pravoslavnoj crkvi.[544]

Nakon što je 23. 6. 1989. godine, Savezni sekretarijat za saobraćaj i veze dao saglasnost za izgradnju crkve na lokaciji Veljine, a na osnovu uvrđivanja stručne službe da „predmetni objekat neće predstavljati prepreku za obavljanje vazdušne plovidbe“,[545] Izvršni odbor Skupštine opštine Novi Grad Sarajevo smatrao je da ova dozvola zapravo predstavlja „novi element od kojeg treba ponono krenuti.“

Opštinski organi uprave su zauzeli stav prema kojem je trebalo ispoštovati nove procedure. Od Saveznog sekretarijata crkvena opština trebala je „dobiti uslove gradnje na Veljinama s aspekta poštivanja eventualnih visinskih ograničenja, jer isto nije naznačeno u izdatoj saglasnosti.“ Nakon toga bi se trebala provesti procedura „izmjene regulacionog plana 'Dobrinja' s obzirom da se radi o izmjeni namjene prostora [...]“ te „odrediti urbanističko-tehničke uslove izgradnje i izdati urbanističku saglanost za izgradnju.“[546]

Nikola Đurić je u ime Opštinskog sekretarijata za urbanizam, imovinsko pravne, stambene i komunalne poslove tražio od Saveznog sekretarijata za saobraćaj i veze objašnjenje zbog promjene *Mišljenja* od 22. 1. 1980. godine, kojim se nije dozvoljavala gradnja koja prelazi preko određene, zadane kote, a zbog koje se naselje sa velikim brojem stanovnika tokom osamdesetih godina gradilo prema određenim uvjetima. Tražio se odgovor razloga promjena uvjeta gradnje „sa kojima nisu upoznate Opština, Zavod za planiranje razvoja grada i projektant naselja, te šta izmjene znače za daljnje faze izgradnje na ovom području.“[547] U istom zahtjevu se navodi kako je Opština koristila „zvanične podatke iz postojeće urbanističko-tehničke dokumentacije“ tako da je davanje saglasnosti Sekretarijata za saobraćaj i veze „dovelo u sumnju ispravnost dosadašnjeg postupka.“

---

[544] A BiH, SRBiH, Skupština opštine Novi Grad Sarajevo, Izvršni odbor, broj: 02-012- službeno, Sarajevo, 18. 7. 1989. 1. U prepisci s autorom Dušan Šehovac (22. 9. 2016.) navodi da je zemljište Crkvi oporukom darovao Vukan Šehovac, a isto se navodi i na službenim stranicama hrama (posljednji pristup 20. kolovoz 2019.) http://svetivasilije-is.org/istorijat-kotoracke-parohije/

[545] A BiH, SFRJ, Savezni sekretarijat za saobraćaj i veze, br.: 2148/2, Beograd, 23. 6. 1989.

[546] A BiH, SRBiH, Skupština opštine Novi Grad Sarajevo, Izvršni odbor, broj: 02-012- službeno, Sarajevo, 18. 7. 1989. 2.

[547] A BiH, SRBiH, Opština Novi Grad Sarajevo, Opštinski sekretarijat za urbanizam, imovinsko pravne, stambene i komunalne poslove , broj: 06 - službeno, Sarajevo, 24. 7. 1989.

U Crkvenoj opštini su smatrali da je novi uvjet koji je postavila Općina Novi Grad u vezi konkretnih visinskih ograničenja ispunjen dobijanjem same Saglasnosti saveznog Sekretarijata za veze, a da ostale uvjete treba ispuniti Općina Novi Grad, koja prema crkvenoj opštini, nije bila voljna da ih ispuni.[548]

U međuvremenu je Savezni Sekretarijat za saobraćaj i veze 15. augusta 1989. godine izdao novu Saglasnost za izgradnju crkve budući je navedeno kako „objekat crkve neće biti viši od okolnih objekata“, a kojom je prestalo važenje prethodnoj dozvoli.[549]

U pismu, koje je s ovlaštenjem Mitropolita, Predsjedniku Predsjedništva Obradu Piljku poslao Vaso Rajak 26. septembra 1989. godine, rezolutno se ističe stav prema kojem „Mitropolit Dabrobosanski i poglavar Srpske Pravoslavne Crkve za čitavu Hercegovinu i Dubrovnik sa svim pravoslavnim sveštenicima i monaštvom i Crkvena opština Kotoračka i svi vjernici parohije Kotoračke“ ostaju pri zahtjevu i obećanju najviši republičkih i gradskih organa da će se izdati dozvola za lokaciju na Veljinama „s tim da svaka druga lokacija ne dolazi u obzir, jer su Veljine Crkvena zemlja.“

U pismu se još isticalo da su pribavljene sve dozvole prema kojima „nema nikakvog razloga da nam se neda izgradnja Crkve,“ te da „ukoliko ne bi smo dobili dozvolu za izgradnju Srpski Pravoslavni narod ove parohije stekli bi uvjerenje koje ne bi želili da imamo da je naša Pravoslavna Crkva i Srpski Pravoslavni vjernici diskriminisani i hendikepirani jer na Crkvu imamo ljudsko i moralno pravo koje nam je Ustavom zagarantovano te stoga i očekujemo od Vas pomoć da se ovaj slučaj riješi [...]“.[550]

Unatoč svemu, na sjednici Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama Skupštine opštine Novi grad Sarajevo koja je održana 3. oktobra 1989. godine razmatrane su aktivnosti vezane za izgradnju crkve. Konstatirano je kako je presudom Vrhovnom suda iz februara 1988. godine utvrđeno da ne postoje uvjeti za davanje urbanističke dozvole za gradnju, te se tom odlukom taj postupak smatrao konačnim.

U donesenim zaključcima ocjenjeno je da je zahtjev opravdan, te da su organi uprave isti rješavali u skladu sa odgovarajućim propisima, a kriteriji koje je utvrdio Zavod za planiranje razvoja grada su se na sjednici prihvatili u potpunosti. Zahtjev crkvene opštine

---

[548] ABiH, SRBiH, Komisija za predstavke i predloge, Broj: 05/5-059-215/89, Sarajevo, 25. 7. 1989. godine. 2-3. Rukom dopisan komentar na dokument.

[549] Pored Saveznog sekretarijata za saobraćaj i veze, saglasnost Crkvenoj opštini Kotorac za izgradnju crkve na lokaciji Veljine do kraja 1989. godine dale su i nadležne vojne institucije, Republički štab Teritorijalne odbrane, Savez SIZ Fizičke kulture BiH, SIZ za magistralne puteve, SIZ za regionalne puteve, Komisija za urbanizam Željezničke transportne organizacije Sarajevo, Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, Elektroprivreda, Elektrodistribucija Sarajevo, PTT Sarajevo, Vodovod i kanalizacija Sarajevo.

[550] ABiH, SRBiH, Srpska pravoslavna crkvena opština Kotoračka, br. 1371/89, Kasindol, 26. 9. 1989. 1.

Kotorac za izgradnju vjerskog objekta isključivo na lokalitetu Veljine se smatra ultimativnim i neprihvatljivim, te se prema razmatranim kriterijima smatra najnepovoljnijim rješenjem. U istim se zaključcima Izvršnom odboru Skupštine opštine predlaže da crkvenoj opštini ponudi lokalitet u okviru „prostora predvidjenog za sekundarni centar“, te se preporučuje da se u tom slučaju zemljišni prostor ustupi crkvi bez naknade.[551]

Nedugo zatim, 13. oktobra, na sjednici Koordinacionog odbora opštinske konferencije Novi grad Sarajevo izražen je stav da postoji potreba i da se izađe u susret „zahtjevu vjernika i Srpske pravoslavne crkvene opštine Kotoračke“ u traženju mogućnosti za gradnju vjerskog objekta „na području opštine Novi grada Sarajevo, odnosno na eventualno širem području na kom djeluje crkvena opština Kotoračka.“

Rasprava o mjestu gradnje crkve na ovoj sjednici nije vođena, ali se zauzeo stav da se trebaju uvažavati ocjene nadležnih organa, te da bi u okviru izrade urbanističkih planova i njihove razrade ubuduće bilo dobro planirati prostore namjenjene za eventualne izgradnje objekata vjerskog karaktera kada se za njih iskaže interes, što bi doprinjelo da u „ovim aktivnostima ima manje nesporazuma i nepotrebnih sumnjičenja u spremnost ili nespremnost nadležnih organa [...].“[552] Slično je zaključeno i na 79. sjednici Izvršnog odbora SO Novi grad Sarajevo. Zahtjev crkvene opštine za izgradnju crkve na Dobrinji je smatran neprihvatljivim, a izražena je mogućnost za gradnju vjerskog objekta na području Neđarića.[553]

Srpska pravoslavna crkva opštine Kotorac je 2. aprila 1990. godine zahtjev za izgradnju crkve uputila i predsjedniku Izvršnog vijeća. Uz ponovljeni zahtjev su, prema referatu predsjednika Komisije Zvonimira Staneka, podnesenom na 17. sjednici Komisije Izvršnog vijeća za odnose sa vjerskim zajednicama održanoj 9. aprila 1990. godine, priloženi samo oni dokumenti koji su išli u prilog izgradnji crkve, a utvrdio je i određene manipulacije zemljišno-knjižni izvatkom koje se razlikovao od prethodnih dokumenata[554]

Pitanje koje se ovdje postavlja jeste: zašto je Srpska pravoslavna crkva, odnosno crkvena opština Kotorac izabrala i inzistirala na Veljinama kao lokaciji za izgradnju crkve, a nije, na primjer, na obližnjem lokalitetu u mjesnoj zajednici Kotorac, Bijelo polje, gdje je

---

[551] ABiH, SRBiH, Skupština opštine Novi Grad, [nečitljiv, nejasno], Izvršnom odboru Skupštine opštine Novi grad Sarajevo.
[552] ABiH, SSRN BiH, OK Novi grad Sarajevo, Koordinacioni odbor za društvena pitanja religije, broj: 572/89, Sarajevo, 16. 10. 1989.
[553] ABiH, SRBiH, Skupština opštine Novi grad Sarajevo, Izvršni odbor, broj: 02-012-74, Sarajevo, 17. 10. 1989. godine.
[554] ABiH, SRBiH, Izvršno Vijeće Skupštine SR BiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama (KVZ), Str. pov. broj: 011-9/90, Sarajevo, 29. 03. 1990. godine. 7.

tokom 1939. godine bio sagrađen, a naknadno zapušten crkveni dom? Odnosno, zašto SPC nije prihvatila mogućnost gradnje crkve u Neđarićima, u urbanom dijelu grada, kao što je to na kraju bilo ponuđeno iz općine?

Odgovor se može tražiti u činjenici da su lokacije Bijelo polje, kao i same Veljine, do sredine 80-ih gravitirale ruralnim sarajevskim općinama (Ilidži, Trnovu, Palama) odnosno bile su na njihovim marginama, relativno daleko od urbanih sarajevskih naselja. Stanje se promijenilo novim građevinskim impulsom u urbanoj povijesti i izgradnji Sarajeva od kraja 70-ih i tokom 80-ih godina.

Općina Novo Sarajevo je tokom 1978. godine podjeljena na dvije općine, općinu Novo Sarajevo i općinu Novi Grad. U općini Novi Grad je tokom priprema za XIV. zimske Olimpijske igre sagrađeno naselje Dobrinja kao olimpijsko selo sudionicima igara 1984. godine u Sarajevu. Urbani, gusto naseljeni dio grada se tako tokom osamdesetih godina proširio i do lokaliteta Veljina. Sporno zemljište je time bilo nadomak mjesnih zajednica koje su teritorijalno pripadale općinama Novi Grad, Ilidža i Trnovo. Nacionalni sastav stanovništva u ovim mjesnim zajednicama je prema popisu stanovništva iz 1991. godine prikazan tabelarno s brojem stanovništva prema nacionalnoj opredjeljenosti u navedenim općinama te pojedinačno za navedene mjesne zajednice.

Tabela br. 2. Popis stanovništva 1991 godine, Publikacije, 15. 06. 1992. 10. *Stanovništvo prema nacionalnom izjašnjavanju po mjesnim zajednicama*, Republika Bosna i Hercegovina, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, decembar/prosinac 1993. Izvor: http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/ (pristup 22. 8. 2019.)

Općina	M.Z.	Ukupno stanovnika	Muslimani	Srbi	Hrvati	Jugoslaveni	Ostali
NOVI GRAD		136 616	69 430	37 591	8 889	15 580	5 126
od toga u:	Dobrinja I	5 285	2 118	1 765	340	799	263
od toga u:	Dobrinja III	4 502	2 105	1 274	273	688	162
od toga u:	Lukavica	1 801	357	1 326	19	42	57
ILIDŽA		67 937	29 337	25 029	6 934	5 181	1 456
od toga u:	Kotorac	1 962	1 192	668	16	68	17
od toga u:	Kasindo	1 704	104	1 408	37	134	21
TRNOVO		6 991	4 790	2 059	16	72	54
Ukupno		211 544	103 557	64 679	15 839	20 833	6 636

Popis stanovništva iz 1991. godine je imao i rubriku o vjeroispovjesti, te bi tabelarni prikaz s podacima za općine Novi Grad, Ilidža i Trnovo izgledao kako slijedi, uz napomenu da broj stanovnika koji su se izjasnili kao pripadnici ostalih vjeroispovjesti nije prelazio 1%, dok je broj ateista u Novom Gradu bio veći od 13%, u Ilidži gotovo 8%, u Trnovu nešto manje od 2%, a broj osoba koje se nisu izjasnile po ovom pitanju ne prelazi 5%.

Tabela br. 3.. Izvor: Statistički bilten, 233, *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Etnička obilježja stanovništva, rezultati za republiku i po opštinama 1991*., Republika Bosna i Hercegovina, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, oktobar/listopad 1993., 25.

općina	Islamska	Pravoslavna	Katolička
Novi Grad	67 813	34 813	9 099
Ilidža	28 940	24 126	7 168
Trnovo	4 731	1 977	20

Inzistiranje Crkve na lokaciji Veljina pokazuje kako je Srpska pravoslavna crkva nastojala sagraditi vjerski objekat koji će s jedne strane, prije svega arhitektonski dominirati okolnim ruralnim terenom, a u isto vrijeme graničiti, ili biti sastavni dio jednog gusto naseljenog naselja koje je od osamdesetih godina građeno u Sarajevu. Cilj započinjanja spora u medijima oko izgradnje Crkve je bio ukazati na sarajevske općinske strukture kao pravoslavlju i Srbima nenaklonjene i neprijateljske.

Izgradnja crkve je započela s približavanjem višestranačkih izbora u novembru 1990. godine, kada su urađeni temelji, a podizanje je uslijedilo nakon smjene političkih struktura i dolaskom nacionalista na vlast tokom 1991. godine kada je hram ozidan i pokriven bakarnim limom.[555]

S početkom ratnog sukoba u Bosni i Hercegovni su se sarajevsko naselje Dobrinja, a tako i sama crkva, našli na granici teritorije koja je s jedne strane bila pod kontrolom Vojske republike srpske, a s druge Armije Republike Bosne i Hercegovine. Crkva je bila na teritoriji pod kontrolom srpskih snaga i tzv. Vojske Republike srpske, koja je crkveni toranj koristila kao snajpersko gnijezdo.[556] Potpisivanjem mirovnog sporazuma u Daytonu, krajem 1995. godine i završetkom procesa reintegracije Sarajeva u martu 1996. godine,[557] hram nazvan prema Svetom Vasiliju Ostroškom je pripao Srpskoj Republici, a našao se na samoj liniji

[555] http://www.crkva-dobrinja.org/lljetopis.php (pristupljeno 14. 2. 2019.)
[556] MKSJ, IT-98-29-T Tužilac protiv Stanislava Galića, Presuda i mišljenje, 5. 12. 2003., 135-142.
[557] O procesu reintegracije Sarajeva vidi: Edin Omerčić, „Reintegracija Sarajeva“. u: *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, 6*, Muzej Sarajeva, Sarajevo, 2008., 129-155.; Isti, „Na kraju vijeka, na kraju svijeta – Sarajevo 1995-1996.“ u: *Između rata i mira Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, zbornik radova, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020., 169-200.

razgraničenja sa Federacijom Bosne i Hercegovine, odnosno sarajevske opštine Novi Grad i opštine Istočno Sarajevo.

4. Obilježavanje Velike seobe Srba 1990. godine

Javno proslavljanje vjerskih praznika, Božića i Savindana početkom 90-ih godina bilo je iskorišteno i da se iz crkvenih redova kritizira „četrdesetogodišnja nemogućnost“ javnog i masovnog proslavljanja vjerskih praznika, kao i da se upozori na postojanje *Drugog*, odnosno neprijatelja, koji je u procesu „vraćanja Svetog Save u Beograd“ - poražen.[558] U Srpskoj pravoslavnoj crkvi je burno proslavljen prelazak iz 1989. u 1990. godinu.

Glasnik u januarskom broju bilježi kako je proslavljanje Božića 1990. godine „po broju onih koji su ga praznovali i po publicitetu na televiziji, radiju i štampi“ predstavljalo „pravu versku i kulturnu prekretnicu.“ O proslavljanju dana Svetog Save pisalo se kao o obilježavanju uspomene „na najvećeg sina srpskog naroda“ ali i „prosvetitelja i duhovnog vođe.“[559] *Glasnik* je time i službeno oborio „stari sistem“ i njegove idole, da bi ponovno postavio idol Svetog Save konstruiran u međuratnoj Jugoslaviji.

Crkvena štampa je javljala kako je Savindan u „prestolnom Beogradu“ proslavljen „kao nikad do sada posle rata“. Proslava Svetog Save upriličena je u Sabornoj crkvi kroz liturgiju koju je služio mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan, na Bogoslovnom fakultetu je kolač prerezao episkop budimski Danilo, dok je na Vračaru kod Hrama više desetina „vernih Srba slavilo sa neimarima.“ U hotelu Jugoslavija, u Beogradu je održan Svetosavski bal koji je organizirala jedna turistička agencija, a na kojem je 800 gostiju dalo prihod za nastavak izgradnje hrama Svetog Save na Vračaru.[560]

U Sava centru je održana Svetosavska akademija pred četiri hiljade posjetitelja i ona je bila centralno mjesto proslave. Kroz Akademiju je posebno naglašavana potreba za procesom povratka duhovnim vrijednostima i ukazivano je na višestoljetno prisustvo Srba i Srpske pravoslavne crkve u „prekosavskim“ i „prekodrinskim“ krajevima, koje je uslijedilo nakon *seoba*, pri čemu nisu napuštane svetosavske vrijednosti, „duhovna osnova i svetosavski unutrašnji organizam.“[561]

---

[558] „Iz života crkve, Svetosavski bal.“, *Pravoslavlje*, XXIV, 1. februar 1990, 549., 4., 9.
[559] Glasnik, LXXI, Beograd, 1990., 34. U svom je govoru održanom krajem januara 1990. godine u Beogradu na otvorenju Svetosavske akademije dekan beogradskog Bosgoslovnog fakulteta koristio isti narativ
[560] „Iz života crkve.“, *Pravoslavlje*, XXIV, 1. 2. 1990. 549., 4.
[561] Dejan Medaković, „Svetosavska crkva i Velika seoba 1690. godine“. *Pravoslavlje*, 1. 2. 1990., 549., 9.

Svečanost je otvorio dekan beogradskog Bogoslovnog fakulteta Pribislav Simić, a prisuvovale su joj ličnosti iz vrha crkvene hijerarhije, državni predstavnici te predstavnici Srpske akademije nauka i umetnosti. Simić je u svome govoru posebno istaknuo kako je bilo potrebno obilježiti 600-godišnjicu bitke na Kosovu polju, kao i sjećanje na Veliku seobu Srba pod Čarnojevićem, te seobe nakon nje koje „traju i danas“, a kako bi same seobe bile zaustavljene, i kako bi se društvo vratilo vjerskim, duhovnim vrijednostima. Naglasio je potrebu za traženjem uzroka krize da bi se iz nje izašlo, pri čemu je posebno napomenuo spremnost Srpske pravoslavne crkve na stradanje i praštanje „ne vršeći nasilje nad drugima“.[562]

Historičar umjetnosti i akademik SANU Dejan Medaković je govorio o posljedicama seoba iz 17. i 18. stoljeća kada Srbi nisu pred Zagreb, Zadar i Šibenik došli kao trajno raskućeni očajnici, već su sa sobom nosili „začuđujuću duhovnu snagu“, a konstataciju dokazuje i potkrepljuje sadržajem usmenog pjesništva srpskog naroda, te naglašava pomjeranje „srpske duhovne granice na sever i zapad, [...] u krajeve preko Drine, Save i Dunava“ pri čemu se srpski patrijarh „obreo na području jedne tuđe države u kojoj su ih od početka, kao u zasedi, dočekale razne zamke i golema iskušenja.“[563]

Prema Medakoviću je „vezanost za staru duhovnu baštinu, stvorenu u okvirima svetosavske crkve“, ispoljena kod Srba i srpske crkve na novim tuđim područjima, bila ključna u procesu stvaranja srpske nacionalne svjesti i stjecanju legaliteta za (samo)potvrđivanje srpskog naroda kao nasljednika slobodne srednjovjekovne države.[564]

Naslovnica januarskog broja *Glasnika,* iz 1990. godine ilustrirana je Jovanovićevom „Seobom Srba“ čime se ukazivalo na obilježavanje tristote godišnjice seobe pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem iz 1690. godine. Patrijarh German je u svojoj božićnoj i novogodišnjioj čestitci obilježavanje najavio kao proslavu, prema kojoj se nije slavila samo „Velika seoba“ već „sva naša iseljeništva od najranijih vremena do dana današnjeg“.[565]

Povodom 300 godišnjice Seobe Srba, u uvodu junskog broja *Glasnika* iz 1990. godine Srpska pravoslavna crkva je „svojoj duhovnoj deci“ tumačila *seobe* srpskog naroda kroz prošlost. Stoji kako su seobe „provera svega onoga što čovek jeste i što radi i stvara kroz vekove, tj. provera svih ljudskih vrednosti. Seobe su krst, stalna kriza postojanja, provera vrednosti i duboki potres, kako za pojedince tako i za narode. No, u njima je prisutan i zov za večnošću. [...] Te večne vrednosti se upravo seobama poznaju i otkrivaju“. Prema iznesenom

[562] *Glasnik,* LXXI, Beograd, 1990., 35-36.
[563] *Isto.,* 38.
[564] *Isto.,* 39.
[565] *Isto,* 250.

je srpski narod za opstanak „u svim tim seobama i strašnim iskušenjima“ imao zahvaliti Crkvi koja ga je „zakvasila svetinjom i što je on, [...] ostao veran toj svetinji.“[566]

U daljem tekstu se upozorava kako procesi seoba nisu puke fizičke migracije stanovništva, već se seobama smatraju i „odlasci pod nasiljem sa ovog sveta na onaj“, te se ističe kako su se Srbi selili „i od svojih domova do obližnjih jama, sa svojih polja i pašnjaka do močvarnih stratišta, a sa amvona svoje crkve, krvlju obagrenog, odlazili pravo u Carstvo nebesko“ te su tako seobe kao takve postajale „žetve Gospodnje sa plodovima kao što su novomučenici [...] jadovinski i glinski, jasenovački i korićki i mnogi drugi.“[567]

Nastavlja se u istom tonu, tvrdi se da su „Srbi preko tih svojih raspeća i seoba dobili i dar od Boga da svoje poraze preobražavaju u pobede, naravno kad god bi ostajali verni Bogu i pravdi Božijoj“ nakon čega se iskazuje prekor vlastitoj pastvu i kaže se da su najtragičnije za Srbe bile „one seobe Srba od samih sebe. [...] Od sebe samih su se najdalje *odselile* naše stare i nove *poturice*. Svi oni koji su prodali veru za večeru, umlje i bezumlje, žrtvovali nebesko Carstvo za prolazno zemaljsko.“

Ovakvo tumačenje prošlosti Crkve, kao nacionalne, narodne predvodnice, pravoslavnome vjerniku na jedan način postaje gotovo ozakonjena istina, dogma – koja kao takva nema alternativu, konačna je i jedina ispravna, predstavljena kao „večna vrednost“. *Seobe* su na taj način bile usko povezane sa *stradanjem*. Prema navedenom tekstu je budućnost, odnosno sudbina, unaprijed poznata, zapisana, budući da se prošlost ponavlja u određenim ciklusima, kroz „žetve Gospodnje“ stvara nove žrtve, nove „novomučenike“. Posebno se ukazuje na vjerske konverzije, te „konvertit“ - Musliman/Bošnjak, „Turčin“, *poturica* više ne biva označen samo kao *Drugi*, već on postaje neprijatelj – izdajnik proklet od Boga, bez *vlastitosti*, onaj koji je odbacio vlastiti identitet.[568]

Jubilej Velike seobe Srba je svečano obilježen i na prostoru Bosne i Hercegovne tokom 9. septembra 1990. godine, u eparhiji zvorničko-tuzlanskoj. Za mjesto proslave izabrano je selo kraj Drine, Fakovići, općina Bratunac.

Povodom izbora mjesta u kojem će se obilježiti 300 godišnjica, prota Dragan Terzić u izvještaju za *Glasnik* je napisao kako je sudbina ovog sela, kao i čitavog kraja u mnogome slična sudbini srpskog naroda na „Kosovu i Metohiji“, te tvrdio kako se od završetka Drugog svjetskog rata iz Bosne i Hecegovine iselilo „prema zvaničnoj statistici, više Srba nego sa

[566] *Isto,* 122.
[567] *Isto,* 123.
[568] Više o vjerskim preobraćenjima: Bojan Aleksov, „Poturica gori od turčina: srpski istoričari o verskim preobraćenjima.“ 225-258.

Kosova i Metohije u istom periodu“, te kako je najizrazitije iseljavanje istih u Podrinju.[569] Osim ovakvog simboličnog vezivanja Podrinja sa Kosovom, kao drugi razlozi odabira mjesta se navodi obilježavanje stote godišnjice od gradnje crkve u Fakovićima i stradanje tokom Drugog svjetskog rata.

U Terzićevu *Izvještaju* je ponovno Bosna i Hercegovina, prokazana kao sredina koja je nenaklonjena pravoslavlju, a Muslimani se izjednačavaju s Turcima. Crkva je izgrađena, kako je istaknuto, za vrijeme austro-ugarske uprave Bosnom, 1890. godine, jer prema njegovom tumačenju „za vreme turske vladavine Srbi nisu imali pravo da grade crkve.“ Terzić piše kako su ustaše u Fakovićima izvršile stravičan zločin, a žrtve su sahranjene u centru sela, gdje je podignut i spomenik sa zvijezdom petokrakom čime je nakon fizičkog nasilja nad ovim stanovništvom izvršeno i duhovno nasilje novog komunističkog režima.

Na obilježavanju jubileja je prema izvještaju u *Glasniku* bilo prisutno preko pedeset hiljada „pravoslavnih Srba i Srpkinja“ kako iz eparhije, tako i iz ostalih krajeva „naše zemlje“, koji su se ranije iselili iz ovog kraja.[570] U propovjedi je episkop Vasilije pozvao srpski narod da „i pored svih nedaća prestane sa seobama i da na svom ognjištu čuva svetu veru pravoslavnu i ime Srbinovo“, a one koji su se već iselili pozvao je da se vrate. Osvrnuo se i na predstojeće izbore te je pozvao okupljene da glas daju onima koji će da „garantuju opšte slobode, ispovedanje pravoslavne vere i jedinstvo srpskog naroda. Glasajte za onu vlast koja će vam, posle 45 godina, izgraditi puteve, dovesti vodu u svaku kuću i koja vas neće ponižavati i tlačiti“ kako bi se sačuvalo dostojanstvo roda i ognjišta.

Burno prekidan aplauzima okupljenih on je pozvao narod da se miri, tako što će zbijati svoje redove uz krila Svetosavske majke crkve koja ne poznaje republičke granice. Na ovom mjestu je problematizirana Drina kao granica među srpskim narodom. „Pozivamo vas svetosavska deco da date svoj glas i svoje poverenje samo onima koji nam garantuju sveopštu slobodu, da ispovedimo svoju veru pravoslavnu i da živimo po tradiciji srpskog naroda i Srpske crkve. Podržimo one koji nam u ovoj Bosni silovitoj, plahovitoj i razgovetnoj garantuju da neće biti raseljavanja, da će putevi biti asfaltirani, da će svaka kuća imati vodovod, električno osvetljenje, da neće biti poniženih i potlačenih. Pozivamo vas sve na mir,

[569] Prota Dragan Terzić, „U Fakovićima obeležena 300-godišnjica Seobe Srba“. u: *Glasnik*, LXXI, 1990., 224.
[570] Opština Fakovići je prema popisima stanovništva neposredno iza Drugog svijetskog rata brojala gotovo 6000 stanovnika, da bi se u popisima od 1961 na dalje, kada se doduše u obzir nije uzimala čitava općina, već broj stanovnika sela, broj smanjio na svega jednu do dvije stotine.

slogu, jedinstvo i dobroljublje. Pozivamo sve narode koji žive oko Drine, da reka Drina više ne bude reka razdora, deoba i svađa, već da nas spaja.“[571]

Nakon propovjedi na grobnici je prvi put nakon Drugog svjetskog rata održan parastos gdje je episkop Vasilije u obraćanju okupljenima izjavio kako bi se „bezbožničko znamenje na spomeniku“, dakle zvijezda petokraka, trebalo zamjeniti onim znamenjem „kojem su žrtve do smrti pripadale – časnim krstom.“[572] Dalje u izvještaju stoji kako je svečanost prošla kako i priliči pravoslavnim Srbima – u miru i dostojanstvu, te kako su „čitave brigade milicije“ koju su poslale „podozrive“ državne vlasti na obezbjeđenje događaja bile nepotrebne.

5. Reorganizacija Srpske pravoslavne crkve

Daleko od televizijskih kamera u pećkoj patrijaršiji je bez prisustva patrijarha Germana, koji se liječio na Vojno medicinskoj akademiji u Beogradu, kao i bez najstarijeg vladike, mitropolita dabrobosanskog Vladislava, počela prva faza reorganizacije i preustrojavanja vrha Srpske pravoslavne crkve.

Igrom slučaja, zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora u Peći je počelo u nedjelju 13. maja 1990. godine, istoga dana kada su na zagrebačkom Maksimiru izbili navijački neredi o kojima su pisale sve važnije novinarske kuće Europe, a koji će u novijoj hrvatskoj nacionalnoj mitologiji biti označeni kao početak Domovinskog rata.[573] U otvorenom sukobu „Hrvata i Srba“, koji je direktno prenošen putem televizijskih kanala je povrijeđeno 59 navijača (8 teže, jedan ranjen prostrijelnom ranom) i 79 milicionera (3 teže).[574]

Navijače Crvene Zvezde – Delije je predvodio Željko Ražnatović-Arkan,[575] vojni komandant srpskih paravojnih jedinica, tzv. Srpske dobrovoljačke garde osnovane tokom oktobra 1990. godine.[576] Ovaj ratni zločinac kojega je nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, 30. maja 1996. godine predsjednik tzv. Republike srpske, Radovan Karadžić

---

[571] Miladin V. Mališić, „U Fakovićima obeležena 300-godišnjica Velike seobe“, u: *Pravoslavlje,* XXIV, 1. 10. 1990., 565., 3.
[572] Prota Dragan Terzić, Isto., 224.
[573] Zoran Majdin, „Slučaj Maksimir – dvadeset godina posle“. u: *Vreme,* 1011., 20. 5. 2010.
[574] TANJUG,,Dinamo ispada iz lige?“, *Oslobođenje*, 15050, 15. 5.1990., 1.; T.Š., „Povrijeđeno 138 osoba“., *Isto.*, 13.
[575] Željko Ražnatović, (17. april. 1952., Brežice), presudom Okružnog suda u Zagrebu od 14. juna 1991. godine osuđen na kaznu zatvora od godinu dana i 8 mjeseci radi pripremanja oružane pobune koja je ugrožavala ustavom utvrđeno državano i društveno uređenje te sigurnost Republike Hrvatske. Iz zatvora je izašao prije isteka zatvorske kazne.
https://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-04-75/ACE127590R0000489177.TIF
[576] Ivan Ćolović, *Bordel ratnika, folklor, politika i rat,* 197.

odlikovao Ordenom Karađorđeve zvezde III reda,[577] je često izjavljivao kako je Pavle, patrijarh Srpske pravoslavane crkve njegov jedini komandant,[578] a koji je na tron Svetog Save došao svojevrsnim prevratom, dok je prethodni patrijarh još uvijek bio živ.

Na majskom zasjedanju u Peći su prisustvovali zagrebačko-ljubljanski mitropolit Jovan, episkop crnogorsko-primorski Danilo, episkop raško-prizrenski Pavle, episkop žički Stefan, episkop šumadijski Sava, šabačko-valjevski episkop Lavrentije, episkop budimski Danilo, episkop dalmatinski Nikolaj, episkop timočki Milutin, episkop istočnoamerički Hristofor, episkop tuzlansko-zvornički Vasilije, episkop sremski Vasilije, episkop banjalučki Jefrem, episkop vranjski Sava, episkop slavonski Lukijan, episkop kanadski Georgije, episkop banatski Amfilohije, episkop australijsko-novozelandski Longin, episkop zapadnoamerički Hrizostom, episkop hvostanski Nikanor, episkop toplički Mitrofan, episkop niški Irinej, te Dositej, marčanski episkop.[579]

Tokom ovog zasjedanja u Peći hirotonisan je episkop Irinej, koji je izabran za episkopa bačkog, te je obnovljena Bihaćka eparhija čije je sjedište bilo u Bosanskom Petrovcu,[580] a koja je nakon Odluke Svetog arhijerejskog Sinoda nosila ime Srpska pravoslavna eparhija bihaćko-petrovačka, i sastojala se od 5 arhijerejskih namjesništava, 2 manastira, 52 crkvene opštine i parohije. Imala je stotinjak hramova, u kojima je preko 30 sveštenika na prostoru od „14 političkih opština“ služilo oko 100 000 vjernika.[581]

Nakon zasjedanja je postalo jasno da je u latentnom „sukobu“ između umjerenije struje, koju je predvodio mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan sa strujom „solunskih“ učenika, sljedbenika Justina Popovića i vladike žičkog Nikolaja Velimirovića, potonja postala utjecajnija, da bi konačnu prevagu dobila na Izbornom zasjedanju Svetog arhijerejskog sabora koje je u Patrijaršijskom dvoru u Beogradu održano 1. decembra 1990. godine.[582]

Ovo Vanredno zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora, najprije pod predsjedanjem Mitropolita zagrebačko-ljubljanskog Jovana, koji je zamjenjivao Germana, srpskog patrijarha, da bi nakon ustoličenja predsjedanje Saborom preuzeo Gospodin Pavle je bilo

---

[577] Ivan Čolović, *Politika simbola, ogledi o političkoj antropologiji*, 263-265., 252., Isti., *Dubina, članci i intervjui 1991-2001*, 167.
[578] Ivan Ćolović, *Bordel ratnika, folklor, politika i rat*, 201.
[579] *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 5. 1990, broj 556., 1.
[580] Prvi je put Bihaćka eparhija bila osnovana 1925. godine i u njen su sastav ulazili bosansko-petrovački srez, Sanski most, Ključ, Bihać, Krupa i Cazin. Prema Ustavu Srpske pravoslavne crkve iz 1931. godine i prema naredbi Svetog arhijerejskog sabora ova je eparhija ukinuta, a njeni su se dijelovi pripojili Banjalučkoj, Gornjokarlovačkoj i Dalmatinskoj eparhiji. Iste godine su ukinute i bokokotorska, zahumsko-raška i pećka eparhija. Episkop Sava, „Eparhije i episkopi 1920-1970.“, u: *Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije*, Sveti arhijerejski sinod SPC, Beograd, 1971., 488., 502.
[581] *Pravoslavlje*, XXIV, 1. 10. 1990., br. 565., 5.
[582] Radmila Radić, „Crkva i srpsko pitanje“. 322.

prekretnica u unutrašnjim zbivanjima i sukobu između struje koju je predstavljao mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan protiv struje koju su sačinjavali đaci Justina Popovića.[583]

Na Izbornom zasjedanju Svetog arhijerejskog sabora, koje je u Patrijaršijskom dvoru u Beogradu održano 1. decembra 1990. godine za arhiepiskopa pećkog, mitropolita beogradsko-karlovačkog i patrijarha srpskog izabran, je episkop raško-prizrenski Pavle.[584]

Pri izboru, od 25 arhijereja nije prisustvovao samo zapadnoamerički, koji je glasao preko svog izaslanika. U prvom krugu su episkop žički Stefan[585] i episkop šumadijski Sava[586] dobili potreban broj glasova. Pavle nije imao dovoljan broj glasova da postane treći kandidat, dobio je 11 glasova, od 13 potrebnih, dok su neki vladike dobili po 8 glasova ili manje, tako da se pristupilo drugom krugu glasanja kako bi se izabrao treći kandidat. Treći je kandidat izabran tek u devetom krugu glasanja i to je bio Pavle, koji je dobio 20 glasova. Ovim činom je Sveti arhijerijski sabor „oslobodio dužnosti“ patrijarha Germana i na tron Svetog Save postavio Pavla,[587] episkopa raško-prizrenskog.[588]

Sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve je srpskom narodu sa Vanrednog zasjedanja početkom decembra 1990. godine, uputio *Poruku* uoči nadolazećih višestranačkih izbora u Srbiji i Crnoj Gori, u kojoj izražava nadu za sposobnost srpskog naroda da će znati izabrati one političke opcije koje su istinski vjerne „Bogu i rodu“ tj. „večnim vrednostima i opredeljenjima srpskog naroda“ koje su temelj svakog napretka. Također se izražava očekivanje da će nakon izbora Crkva „u novom, demokratskom društvu“ ponovno dobiti

---

583 Radmila Radić, „Verska štampa 1985-1995. sa posebnim osvrtom na štampu SPC“. 100-101.

584 Saopštenje Svetog arhijerejskog sabora, *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 12. 1990., 570., 1.

585 Stevan Boca je rođen u Josipdolu kraj Ogulina 1916. godine, osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, gimnaziju u Ogulinu 1931. godine, Bogosloviju u Sarajevu 1933., a Bogoslovski fakultetu Beogradu 1942., dok je Filozofski fakultet završio 1951. godine. Za đakona je rukopoložen 1949. godine. Na koleđu Sv Augustina u Kenterberiju je diplomirao 1959. kada je izabran na mjesto dalmatinskog episkopa. Zamonašio ga je u Rakovici 10. jula 1959. godine patrijarh German, kada je dobio ime Stefan. Hirotonisan je iste godine u Sabornoj crkvi u Beogradu. Episkop Žički postaje 1978. godine. Bogoslovski fakultet u Beogradu mu je 1988. godine dodjelio počasnu titulu doktora bogoslovskih nauka. Tokom službe u eparhiji Dalmatinskoj uveo je običaj upućivanja Poslanice sveštenstvu i vjernima na Savindan, koji je kasnije preuzeo i Sveti arhijerejeski sabor. *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 12. 1990., 570, 11.

586 Svetozar Vuković je rođen 1930. godine u Senti. Bogosloviju Svetog Save je završio u Rakovici, a Bogoslovski fakultet u Beogradu. Postdiplomske studije završio je u Bernu 1958. godine. Zamonašio se u manastiru Vavedenje 1959. godine i dobio ime Sava. Doktorirao je 15. maja 1961. godine na temu „Tipik arhiepiskopa Nikodima“. Po nalogu Sinoda predstavljao je SPC u Komisiji za pripremu Svetog i Velikog Vaseljenskog sabora u Švicarskoj od 1979. godine, a od 1980. godine je u Komisiji za dijalog sa Rimokatoličkom crkvom. Episkop Šumadijski je postao 1977. godine. *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 12. 1990., 570, 11.

587 Rođen je kao Gojko Stojčević 1914. godine, u selu Kućanci kod Donjeg Miholjca. U Tuzli završava nižu gimnaziju, a višu u Beogradu. U Sarajevu je 1936. godine završio šestorazrednu bogosloviju, a Bogoslovski fakultet u Beogradu. Tokom Drugog svjetkog rata je bio dječiji vjeroučitelj, a nakon rata studirao na Bogoslovskim fakultetima u Prizrenu (1950/51) i Atini (1955/57) da bi u oktobru bio ustoličen za raško-prizrenskog episkopa. Kao 44. srpski patrijarh u tron Svetoga Save stupio je 2. decembra 1990. godine. *Glasnik*, LXXI, 1990., 238-239.

588 „Saopštenje Svetog arhijerejskog sabora“., *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 12. 1990., 570., 1.

mjesto „koje joj istorijski i prirodno pripada u srpskom narodu“ te da u „budućoj, demokratski ustrojenoj narodnoj zajednici očekuje punu slobodu za obavljanje svoje spasonosne misije i podršku pri zaceljivanju svojih 50-godišnjih rana od nezapamćenog stradanja. Kao duhovna mati srpskog naroda, ona se nada svom povraku u škole, bolnice, sredstva javnog izveštavanja i uopšte u javni život, radi duhovnog obnovljenja i moralnog preporoda naših mladih pokoljenja.“[589]

Kraj 1990. godine je u crkvenoj štampi istican kao završetak jedne vladavine koja se prikazivala kao nastavak razdoblja Drugog svjetskog rata, činila je identičnu cjelinu tako što su bile pronađene zajedničke tačke prema kojima je utvrđen kriterij kojim je to, prema tumačenju Srpske pravoslavne crkve bilo moguće konstruirati. Prvi je kriterij bio ne pripadanje pravoslavlju, odnosno, prvo, od 1941. do 1945. godine, pripadanje katolicizmu, a potom tzv. „komunističkom-marksističkom idejnom“ pogledu na svijet koji su išli za uništavanjem pravoslavlja. Drugi kriterij koji je poslužio za reviziju historije je konstrukcija zbilje kroz narativ prema kojemu su vlasti i nakon Drugog svjetskog rata činile zločine nad srpskim pravoslavnim stanovništvom koji su izjednačeni sa pokoljima i sistematskim fizičkim istrebljenjem Srba koje su provodile ustaške vlasti.[590]

6. „Sveti Sava“ - Pozorišna predstava Bosanskog narodnog pozorišta Zenica

Predstava zeničkog Bosanskog narodnog pozorišta poslužila je kako bi Srpska pravoslavna crkva demonstrirala „nove ambicije, moć i snagu“ i kako bi u javnost bile iznešene smjernice sistema vrijednosti koje bi društvo trebalo usvojiti.[591]

„Sveti Sava“ je jedna od najnagrađivanijih predstava Bosanskog narodnog pozorišta Zenica. Iako je izvođena vrlo kratko, svega nekoliko mjeseci, na najznačajnijem jugoslavenskom teatarskom festivalu u Novom Sadu, kao i na najznačajnijem bosanskohercegovačkom teatarskom festivalu u Jajcu osvojila je nagrade u gotovo svim umjetničkim kategorijama.[592]

Predstava je nastala je prema tekstu Siniše Kovačevića, kao „pozorišna drama u četiri dela i dvadeset sedam slika“ koja je rušila romatničarske i mitološke slike stvorene o Rastku

---

[589] *Glasnik*, LXXI, 1990., 251.; *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 12. 1990., 570., 3.
[590] Milenko Jahura, „Sveti posao potomaka, Dostojna sahrana ustaških žrtava u Hercegovini nakon pola veka“., *Pravoslavlje*, XXV, 1. 2. 1991., 573., 5.
[591] *Srpska pravoslavna crkva i novi srpski identitet*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005., 4.
[592] Hazim Begagić, „Fenomen jedne prekinute predstave“., *Sveto S ili Kako je 'arhivirana' predstava Sveti Sava, Dossier "Sveti Sava"*, Bosansko narodno pozorište Zenica, Zenica, 2015., 2.

Nemanjiću.[593] Predstavu je režirao Vladimir Milčin,[594] a pred beogradskom publikom trebala je biti odigrana 31. maja 1990. godine u Jugoslovenskom dramskom pozorištu. Igranje predstave „Sveti Sava“ je prekinuto divljanjem dijela publike.[595] Glumački ansambl predstave je prvo pred pozorištem dočekala grupa demonstranata, studenata bogoslovije i stranačkih aktivista, koji su predvođeni protojerejom Žarkom Gavrilovićem i Vojislavom Šešeljom protestirali zbog izvođenja predstave koja je „vrijeđala lik Svetog Save, Srpsku pravoslavnu crkvu i srpski narod“[596]

Lavina reakcija je osuđivala prekid predstave sa stajališta odbrane umjetničkih sloboda. Srpska pravoslavna crkva je, s druge strane podržavala prekid prestave, a osuđivanje predstave je počelo nakon što je Siniša Kovačević dao intervju u jednom magazinu u kojem se obrušio na negativan stav zeničkog sveštenika Miroslava Drinčića prema predstavi.[597]

Kovačević je bio iznenađen mogućnošću koju je Drinčić dobio od medija kako bi kao sveštenik izrazio svoje mišljenje prema kazališnom komadu, i nastojao raspravljati o stručnoj kompetentnosti: „Ja nisam išao da gledam liturgiju koju služi gospodin Drinčić, niti da mu stavljam primedbe na dikciju i scenski nastup. Kompetencije sa kojima on u pozorištu verifikuje nekog kao nevernika, ili vernika dosta su problematične. Opet ponavljam da nemam nameru da idem da slušam liturgiju i da donosim procene na račun profesije kojom se bavi gospodin Drinčić, jer za to nisam kompetentan. U mom slučaju je očito da je gospodin Drinčić sebi priuštio kompetencije na koje nema pravo, za koje nije dorastao i koje ne pripadaju njegovom resoru.“[598]

U Drinčićevu odbranu je stao Dragan Terzić koji je istakao kako „Srpska pravoslavna crkva niti želi niti traži da bude cenzor umetničkih dela“, ali budući da predstavu smatraju napadom na srpski narod, Crkva „ima moralno pravo da štiti srpski narod i njegove svetinje ne samo od fizičkog nego i od duhovnog terora, u koji spada i ova Kovačevićeva drama.“ Istakao je da nije jasno zašto se pisac teksta toliko uzbuđuje ako „Crkva zahteva da se o istorijskim ličnostima srpskog naroda govori i piše istina, a da se njenim svetiteljima ukazuje

---

[593] Radomir Putnik, „Sava – biće akcije.“, *Politika*, 5. 2. 1990., prema: *Sveto S ili Kako je 'arhivirana' predstava Sveti Sava, Dossier "Sveti Sava"*, Bosansko narodno pozorište Zenica, Zenica, 2015., 8-9.
[594] Hazim Begagić, Isto.
[595] Bosansko narodno pozorište iz Zenice je u sezoni 2015/2016 igralo predstavu *Sveto S* koju je režirala Tanja Miletić-Oručević, a koja je tematizirala skandal koji je Kovačevićeva drama *Sveti Sava* izazvala 1990. godine. vidi: *Sveto S ili Kako je 'arhivirana' predstava Sveti Sava, Dossier "Sveti Sava"*, Bosansko narodno pozorište Zenica, Zenica, 2015.
[596] Tanja Miletić Oručević, „Sjećanje/Trauma – Katarza?“, *Sveto S ili Kako je 'arhivirana' predstava Sveti Sava, Dossier "Sveti Sava"*, Bosansko narodno pozorište Zenica, Zenica, 2015., 3.; *Srpska pravoslavna crkva i novi srpski identitet*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005., 3.
[597] Dragan Terzić, „Sveti Sava iz Zenice“., *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 3. 1990, 552., 4.
[598] Isto.

minimum poštovanja. Zar je to toliko preveliki zahtev?“ Nastavlja sa stavom da je "cenzor" upravo Kovačević koji ne dopušta sveštenim licima pristup medijima, te da je Drinčiću kao građaninu, a ne kao crkvenom službeniku, nastojao oduzeti pravo i mogućnost za izražavanje mišljenja. [599]

Terzićevo uključivanje u diskusiju je važno zbog jednog drugog aspekta, a taj je homogenizacija srpskog naroda prema crkvenom nacionalnom programu.[600] Terzić, kao najvažnije u Kovačevićevu "iskazu" zamjera režiserovo 'priznanje' da "on ne 'gleda' i ne 'sluša' liturgiju, što će reći da njega niti interesuju niti ima pojma o crkvenim tekstovima" te ga na taj način diskvalificira i kao umjetnika, odnosno pisca dramskog teksta o prvom srpskom arhiepiskopu. Dalje Terzić nastavlja s osporavanjem prava na pisanje dramskog teksta Kovačeviću kojeg naziva neznalicom, čovjekom koji ne poznaje historiju i teologiju, te kao nekompetentan „demitologizira i ponovno postavlja srpske mitove.“ Na kraju je Terzić postavio i pitanje Kovačevićeva identiteta - srpstva i pripadnosti srpskom narodu: „Mi bismo samo upitali: da li je on baš siguran da je Srbin ako nesrpski i protivsrpski radi?“[601]

Zaključuje kako „Dramu Sveti Sava nije želelo da igra nijedno pozorište u Srbiji. U toku javnog čitanja ovog teksta u Beogradu većina prisutnih je napustila salu kada su shvatili o kakvoj je laži i uvredi reč“ te postavlja pitanje razloga i moralnog prava igranja ove predstave u zeničkom BNP, te da bi prema bosanskom "ključu" na scenu zeničkog pozorišta trebalo postaviti i Satanske stihove Salmana Rushdiea. Terzić je istaknuo da „Verujemo da im takve ideje neće pasti na pamet, ako ni zbog čega drugog a ono zbog toga što sigurno na žele da im pozorište bude zapaljeno, kao što su zapaljene one dve knjižare u Sarajevu koje su prodavale roman 'Satanski stihovi'.“[602]

Reakcija crkve na predstavu je nastavljena i u daljnjim reagiranjima je bila usmjerena na pitanje Kovačevićeva identiteta,[603] odnosno na identitet čitave poslijeratne generacije koja je upala u „lukava gvožđa opšteg dirigovanja i sabijanja u kalupe u kojima se išlo na razaranje svih srpskih vrednosti, pa i sv. Save. [...] Niko, pa ni S. Kovačević, nema pravo da pod vidom tzv. umetničke slobode potura laž o srpskom istorijskom suštastvu, čak ni kad pokušava na svoj način prikazati život i politički profil srpske kulture i prvoga srpskog sveca. [...] Po S. Kovačeviću nemanjićska (sic!) i svetosavska Srbija rodila se iz zločina, obamane i bluda. Oni koji ga brane do iznemoglosti podvlače neprestano njegovo pravo na sopstveno

[599] Isto.
[600] O crkvenom nacionalnom programu u tekstu koji slijedi.
[601] Isto. 4.
[602] Isto. 6.
[603] R. Pavlović, povodom drame Siniše Kovačevića, Sveti Sava protiv Srba, *Pravoslavlje,* XXIV, 15. jun 1990, 558., 1-2.

viđenje događaja, kao da mu je to pravo neko osporio. Ali, osporeno mu je pravo na laž, na zlu tendenciju, na grešne zaključke. [...]“ Pavlović je Kovačeviću imputirao plagiranje spjeva Nikanora Grujića o Svetom Savi koji je odigran na sceni beogradskog Narodnog pozorišta 1861., u kojoj je Nemanjić bio demitologiziran i predstavljen kao vrsni diplomat, što je stavovima crkve krajem 80-ih i početkom 90-ih godina odgovaralo, a ovaj "novi kvalitet" u mitološkom konstruiranju je prihvaćen budući da Sveti Sava dobija i državnički oreol.[604]

Žestoku reakciju episkopa banatskog Amfilohija, prenijela je *Ekspres Politika*.[605] Amfilohije je nastojao diskvalificirati ne samo Kovačevića, već i neka od najznačajnijih literarnih i kinematografskih ostvarenja 20. stoljeća.[606] Amfilohije je diskusiju vratio na trag onoga o čemu je Terzić ranije govorio kada je spominjao sarajevske izloge knjižara i slučaj Rushdie, ponovno istaknuvši opreku dvaju tabora koji s jedne strane čini Srbija i beogradski Hram Svetog Save, dok je na drugoj strani zeničko Bosansko narodno pozorište: „Pretvoriti Zenicu u ’pljucu’ (kako reče Antonije Đurić) na Svetog Savu nije teško. Uspjeh je da se ta pljuvaonica prenese u podnožje samog Hrama, u Jugoslovensko dramsko pozorište, tamo gdje još i danas cvijet cvjeta iz spaljenog praha Svetitelja. Ljubitelji lijepe umjetnosti pljuvanja i blaćenja, toliko su se, kažu, oduševili, da su riješili da otvore i nove pljuce po zemlji Srbiji. Pa nek pljuju Srbi svoga rođenog oca do mile volje! Ionako su ih tome zanatu učili njihovi učitelji i novi usrećitelji već čitavih pedeset godina. A pošto je ovo vrijeme priprema ulaska u evropsku zajednicu, svo, ima čime da nas preporuče: neka vidi Evropa i svijet, ko smo bili, na čemu smo gradili i šta jesmo(...) Tako nam je portret, konačno oslikan. Oskar Davičo je kod Stefana Nemanje, namjesto mirotočivosti, otkrio gonoreju. Mimica, kroz „Banović Strahinju“ u Lazarevo doba inkviziciju, Bulajić, iza svetosti Svetog Petra Cetinjskog sve gadosti pakla; Miodrag Popović, u knjizi „Vidovdan i časni krst“ otkriva kako hrišćani nijesmo nikad ni bili, a „Skupljači perja“ pronose slavu srpskog sveštenika, pijandure i bludnika, širom svijeta. I sve to u ime umjetnosti i njene slobode. Pa eto, u ime te iste „umjetničke slobode“, vrli S. Kovačević prikiva na Stub srama, kako Svetog Savu tako i svu „pasju sortu“ nemanjićku. A svi smo Nemanjići (...) Dvije đavolje tikve našeg vremena su: „sloboda umjetnosti“ i „demokratija“. „Sloboda umjetnosti“ bio je i socrealizam, a „demokratija“, kojoj su milioni žrtvovani, staljinizam.“[607]

U *Saopštenju za javnost Svetog arhijerejskog Sinoda* SPC povodom prekinute predstave je stajalo da SPC nije organizirala protest „zbog prikazivanja inkriminisane drame

[604] Isto.
[605] *Srpska pravoslavna crkva i novi srpski identitet*, 4.
[606] *Isto*.
[607] *Isto*.

autora“ ali da „Sveti sinod duboko žali što su tvorci i izvođači ove pozorišne predstave na najniži način zloupotrebili kulturu i umetnost, svetogrdno oklevetali najsvetije i najsvetlije likove iz kalendara Srpske pravoslavne crkve i istorije srpskog naroda i bestidno pogazili čast i dostojanstvo ovog naroda.“ Igranje predstave su nazvali pokušajem „duhovnog spaljivanja Svetog Save“ koje se imalo odvijati „na domaku Hrama Svetoga Save na Vračaru, u vremenu kada srpski narod ponovo otkriva ideale Svetog Save u istini i lepoti Pravoslavlja, ovom protivcrkvenom, protivsrpskom i duboko nehumanom igrarijom“, dok su „duhovno zabludjelog autora po imenu Siniša“ nazvali „Sinan-pašom naših dana“.

U *Saopštenju* je „u ime sveštenstva, monaštva i vernika Srpske pravoslavne crkve, u ime ljudskog dostojanstva i slobode“ Sveti arhijerejski sinod odlučno zahtijevao da se drama odmah skine sa repertoara, a izraženo je razumjevanje prema „jednoumnoj histeriji“ nosioca protesta i osude predstave koju nazivaju skarednom.[608]

Na *Saopštenje* Sinoda SPC odgovoreno je *Saopštenjem* Odbora za verske zajednice Beograda koji je istakao „da je Sinod, braneći svoja duhovna opredjeljenja i integritet, uzurpirao pravo u drugoj duhovnoj oblasti čovekovog ispoljavanja – umetnosti.“[609]

O predstavi je između ostaloga raspravljano i tokom posjete izaslanstva Srpske pravoslavne crkve predsjedniku SR Srbije, Slobodanu Miloševiću 15. juna 1990. godine.[610] Na sastanku su ispred delegacije učestvovali Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan u svojstvu zamjenika patrijarha Germana, te episkop žički Stefan, episkop šumadijski Sava, episkop niški Irinej i episkop sremski Vasilije. Uz Miloševića je bio predsjednik Komisije Izvršnog vijeća Skupštine SR Srbije za odnose s vjerskim zajednicama Dragan Dragojlović. U SPC su očekivali da će Milošević napokon riješiti „s dnevnog reda pitanje oporezivanja srpskih pravoslavnih sveštenika i hramova na prihod od vršenja verskih usluga“, kao i visinu osnovice penzionog i invalidskog osiguranja sveštenika. Bilo je govora o vraćanju crkvenih matičnih knjiga koje su oduzete 1949. godine. Iako je iz reportaže vidljivo da je Milošević obećao podršku kulturno-historijskom naslijeđu, kao i da se određeni politički stavovi podudaraju, Milošević nije ispunio očekivanja SPC.[611]

Napad na predstavu je postao orkestriran, a Dragan Terzić je objavio nove reakcije, kojima su se pridružili i studenti Bogoslovskog fakulteta i Božidar Mijač. Prekid predstave i šovinistički napad na glumački ansambl zeničkog Bosanskog narodnog pozorišta prikazivan je kao napad na lik i djelo Svetog Save i srpski narod, a nakon novih priloga iznešenih u

[608] Saopštenje za javnost Svetog arhijerejskog Sinoda SPC, *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 6. 1990, 558., 2.
[609] „Beograd dobio hram bestidnosti.“ *Pravoslavlje*, XXIV, 1. 7. 1990, 559., 1.
[610] „Sveti arhijerejski sinod posetio predsednika Predsedništva SR Srbije.“, *Isto.*,1., 3..
[611] Isto.

Pravoslavlju Srpska pravoslavna crkva je nastojala diskvalificirati i Vojislava Šešelja i Vuka Draškovića, prepoznavši u njihovom političkom djelovanju opasnost, budući su se iskoristivši aferu oko predstave, željeli nametati kao promotori srpstva, čime se Crkva postavljala iznad politike.

U Pravoslavlju je sa žaljenjem konstatirano da je „Odbor za verske zajednice Beograda uzurpirao tuđa prava pokušavajući još jednom da Srpskoj pravoslavnoj crkvi ospori i oduzme pravo glasa, mišljenja i iznošenja ličnog stava.“[612] Istaknuto je kako je predstava „najbeskrupulozniji napad na Svetog Savu, na svest i savest srpskog naroda“, te da je Srpska pravoslavna crkva stala u obranu umjetnosti i osudila umjetničku „prostituciju koja skandalizuje ljudsko dostojanstvo i čovečnost srozava ispod životnog nivoa.“[613] U reagiranju se kaže da su jednaka prava imali i oni koji su željeli gledati predstavu koja „promovira bestidnost“ i zaslužuje „prezir i ćutanje“ - i onih koji su „hteli da zaštite Beograd od srama, srpsku umetnost od poniženja i ljudsku reč od poraza.“ Uz izražavanje radosti „što je ovom prilikom naš narod pokazao da više nije spreman na samosatiranje i na razaranje svoje duhovnosti u kulturi“, izražena je i 'prijetnja' odbranom ljudskog dostojanstva: „Sloboda je rizik. Ako se neko usudio da u ime umetničke slobode (da li samo u njeno ime?) na bestidan način ismeje i kompromituje ono što je jednom narodu najsvetije i za šta je vekovima krv prolivao, taj mora da zna da će neko (mnogi!) u ime slobode ljudskog dostojanstva da se brane od onoga ko ih ponižava, pa makar to radio u ime umetnosti.“[614]

U *Prilogu diskusiji o predstavi "Sveti Sava"* Dragan Terzić je postavio pitanje čuđenja na protest kojim je predstava prekinuta zbog „prikazivanja ove ponižavajuće predstave za srpski narod“ koji je prema Terziću ponižavan i vrijeđan pola vijeka. Utvrdio je kako je ponižavanje i vrijeđanje Srba postalo navika na koju Srbi ne reagiraju i ne protivriječe.[615] Postavio je pitanje „da li bi bilo koji narod u svetu ili u Jugoslaviji mirno i ćutke prešao preko predstave kojom se skrnavi nejsvetija i najveća ličnost njegove istorije? Jer bi iz toga proizašao logičan zaključak; ako je najsvetija ličnost jednog naroda tako negativna, primitivna i nemoralna, kakvi li su tek ostali pripadnici tog naroda koji nisu sveti! Da li bi bilo koji od aktera ove predstave; pisca, glumaca, reditelja ili onih koji su osudili protest, aplaudirao nekom umetničkom delu kojim se njihov otac predstavlja kao ubica, psovač,

[612] „Beograd dobio hram bestidnosti“. Isto.
[613] Isto.
[614] Isto.
[615] Prilog diskusiji o predstavi "Sveti Sava". Dragan Terzić, „Do kada ćemo trpeti uvrede.“ *Pravoslavlje*, XXIV, 1. 7. 1990, 559., 6-7.

bludnik, prevarant? A za srpske pravoslavne vernike Sveti Sava je Otac? [...] U ime te 'umetnosti' 45 godina su lagali narod, laž su predstavljali kao istinu, a istinu kao laž. [...].“[616]

Ponovno inzistirajući na opreci Srbije i Bosne i Hercegovine, istaknuo je kako u Bosni i Hercegovini povijesne srpske pravoslavne ličnosti nisu nikad prikazivane u pozitivnom svjetlu, te da se Svetom Savi u Bosni i Hercegovini želi ukloniti „svaki trag i pomen“. Zaključuje odgovorom na vlastito pitanje: „Da li bi zeničko pozorište bilo kadro da na isti način prikaže i Muhameda? Odgovor već znamo: to im ne bi palo ni na pamet, između ostalih, nacionalnih i verskih razloga, i zbog toga što sigurno ne žele da im pozorište bude zapaljeno, kao što su zapaljene one dve knjižare u Sarajevu koje su prodavale 'Satanske stihove' Salmana Ruždija. Izabrali su da predstavu održe u neposrednoj blizini mesta na kome je Sinan-paša spalio telo Svetog Save pre četiri veka (To je isto kao kada bi igrali Satanske stihove u Meki). Računali su na tu simboliku. Kao što je Sinan-paša, spaljujući telo Svetog Save, želeo da uguši probuđeni nacionalni i verski duh Srba u Banatu, koji su se digli na ustanak protiv turskih okupatora, tako su i sada savremene sinanpaše, zabrinute što srpski narod najzad dolazi k sebi, budi se iz poluvekovnog hipnotičkog sna i ideološkog pijanstva i zabluda, [...].“[617]

Studenti Bogoslovskog fakulteta Srpske pravoslavne crkve iz Beograda u svome reagiranju postavljaju novu opreku koju nalaze u pismu. Primjetili su kako su plakati koji su najavljivali predstavu o Svetome Savi bili ispisani latiničkim pismom, te da je to bio prvi udarac na identitet budući da po njihovom mišljenju „otac srpske duhovnosti“, „srpski prosvetitelj i učitelj“, „takva slova ipak ne zaslužuje.“[618]

Studenti su konstatirali i da su „vremena jednopartijskog sistema“ stvar prošlosti i da su „sada ova vremena kada narod, glas svoje savesti, može neposredno da izražava. Jer ne treba se nikada bojati demokratije sa ulice (Vox populi - vox Dei), već 'demokratije' koja dolazi sa pisaćih stolova“, budući da pisici „sumnjaju u svetost Savinu, želeći da od sveca naprave 'realnog čoveka' ovog vremena.“[619]

Protojerej Božidar Mijač je nastojao da u kritici predstave priđe s „umjetničkog i idejnog pogleda.“[620] Kao najveću grešku predstave smatra „skidanje nadzemaljskog oreola“, te da je osnovna činjenica koja je ispuštena iz vida to „da je Sv. Sava, i u svesti i verovanju srpskog naroda, pre svega, svetac. Njegova biografija je ušla u hagiografiju“, a Kovačević se,

[616] Isto.
[617] Isto.
[618] Prilog diskusiji o predstavi "Sveti Sava". Studenti Bogoslovskog fakulteta Srpske pravoslavne crkve iz Beograda, "Uskliknimo s ljubavlju". Isto.
[619] Isto.
[620] Prilog diskusiji o predstavi "Sveti Sava". Božidar Mijač, „Crkva mora i hoće da razume.“ Isto.

„očigledno, poveo za lošom sekularnom, i u ovom slučaju plitkom, istoriografijom (Stojanović, Slijepčević, Ćorović i dr; da ne govorimo o materijalističko-ateističko usmerenim (...) istoričarima), koji u Sv. Savi vide isključivo nacionalnog političara.“ Mijač u raspravi ističe kako je Sveti Sava prvenstveno svetitelj, a tek potom državnik koji je kroz „ocrkovljenje“ izašao „na široke vidike vasljenske Crkve Božje“ i u istu uključio - srpski narod.[621]

Mijač ovdje primjećuje još jednu, bitnu dimenziju u čitavoj ovoj aferi oko Kovačevićeve predstave, a ta je nastojanje da politički akteri, s druge strane, iskoriste skandal oko predstave i raspravu o Svetom Savi u „političko-politikantske“ svrhe. Naravno, prema Mijaču se time „zapostavlja i negira uloga same Crkve u oživotvorenju svetosavskog kulta. Iz takvog preuzimanja i zapostavljanja sledi da je Crkva, u to, pogledu, nedostatna (da ne kažem mrtva), pa svetosavsku ideju treba politički revitalizirati necrkvenim sredstvima i načinima, ili, pak, što je još gore, svetosavlje koristiti za neke svoje, možda i sasvim sumnjive i egoističke promocije.“ Mijač naglašava da Crkvi u poslanju za „spasenje i usavršavanje naroda“ nisu potrebni politički „podupirači i zamene“, te da je jedini ispravan način obrane i slavljenja lika Svetog Save biti „aktivan u Crkvi Hristovoj, čiji je Sv. Sava svetac i prvoprestolnik.“ Mijač poziva na homogenizaciju srpskog pravoslavnog naroda: „Kad budemo svi u tom bili koliko i kako treba aktivni, ne bi bilo potrebe i mogućnosti ni za ovakvim predstavama ni za ovakvim njenim negiranjima.“[622]

7. Tuzlansko Saopštenje episkopa Srpske pravoslavne crkve

Prema *Saopštenju* izdatom sa sastanka održanog 11. oktobra 1990. godine u episkopiji zvorničko-tuzlanskoj u Tuzli, na kojem su sudjelovali episkop dalmatinski i administrator eparhije bihaćko-petrovačke Nikolaj, episkop zvorničko-tuzlanski Vasilije i episkop banjalučki Jefrem, je na samom sastanku bilo govora o širokom spektru društvenih tema koje su obuhvatile pitanja vezana za ugroženost Srba u Bosni i Hercegovini, preko političkog i zakonskog uređenja zemlje, do pitanja vezanih za obrazovanje i natalitet.

Saopštenje koje je po sastanku objavljeno ima gotovo *Memorandumski* karakter, i nastavak je serije tekstova o ugroženosti srpstva i pravoslavlja u Bosni i Hercegovini tokom kasnih osamdesetih. Na ovom mjestu je prije svega izražena zabrinutost za „mir, slobodu i dostojanstvo svih ljudi“, a episkopi su istaknuli da su se obavezali na službu „onima koji

[621] Isto.
[622] Isto.

stradaju i pate ili su u opasnosti“, te su ovaj molitveni skup posvetili „za budući mirni i čovjeka dostojan život na ovim prostorima“.

Ponovno je ukazano na težak položaj pravoslavne crkve u Bosni Hercegovini, budući da novu vlast u Hrvatskoj gledaju kao na reinkarnaciju „fašističko-ustaške države“ koja je počinila genocid nad srpskim narodom što je izazivalo uznemirenost koju je pojačavala i „činjenica da se takva atmosfera i postupci povampirenog ustaštva otvoreno i uporno upućuju i prema Bosni i Hercegovini kao zajedničkoj otadžbini Srba, Muslimana i Hrvata s ciljem da ona postane hrvatska teritorija. Naglom i upornom kroatocentričnom politikom nova hrvatska vlast namerava da uplaši i stanovnike Bosne i Hercegovine, a naročito Srbe, ne prezajući pri tom ni od upada naoružanih grupa u srpske kuće na teritoriji Bosne i Hercegovine.[...]“

Ne spominjući konkretne slučajeve „upada naoružanih grupa“ episkopi su ovom prilikom pozvali „na prekidanje prakse noćnih pretresanja srpskih kuća u BiH“, te na taj način stvarali sliku o kolektivnoj opasnosti i ponavljanju tragičnih događaja iz 1941. godine. Bosnu i Hercegovinu su smatrali dijelom „naše zajedničke otadžbine Jugoslavije“.

U Saopštenju je naglašena i dužnost „dostojnog sahranjivanja nevinih žrtava ustaških zločina“ kao i obilježavanja i posvećivanja mjesta njihova stradanja, te je tako na simboličkoj ravni napravljena svojevrsna vremenska premosnica između 1941. godine, koja je u srpskom kolektivnom sjećanju traumatična i tragična, te skoro nadolazeće 1991. godine, u kojoj se ima ponoviti zločin iz 1941. godine, a koji će SPC nastojati spriječiti „molitvom“, vjerskim ritualom.

Episkopi su potom ukazali i na stanje brojnih crkvenih objekata koji su oskrnavljeni tokom Drugog svjetskog rata te zapušteni u poraću, kao i na nužnost povrata nacionalizirane i oduzete imovine. U *Saopštenju* su podržali uspostvljanje „novih demokratskih odnosa“ i pozvali „vjernike Srpske pravoslavne crkve na jedinstvo i da se u predstojećim izborima u Bosni i Hercegovini opredele prema svojoj savjesti ali ispunjeni mudrošću duha u razuma da svoj glas daju samo onima koji u svojim programima garantuju i uvažavaju [...] i vjerske i nacionalne vrijednosti.“[623]

8. *Stradanje*

U štampi Srpske pravoslavne crkve se narativ o *stradanju* i *žrtvovanju* javlja tokom ljeta 1990. godine kada se kroz rubriku u *Pravoslavlju* „Vi pitate, Naš urednik odgovara“,

[623]„Saopštenje episkopa, predstavnika sveštenstva, monaštva i vernika Srpske pravoslavne crkve.“, *Pravoslavlje*, XXIV, 1. novembar 1990., 567., 1.

koja je imala formu srednjovjekovnog lucidara, preko koje je urednik ispoljavao stavove crkve na teme i pitanja koje je „postavljalo čitateljstvo“ lista.

Tako je na pitanje *Kada je izvršen prvi genocid nad Srbima u NDH?* sugerirano kako se pogrom Srba mora vezati sa „raspadom i propašću Kraljevine Jugoslavije“, kada je prema uredniku „počeo pojedinačni 'lov na Srbe' koji su organizirali ustaško-mačekovski kadrovi“. Urednik piše kako je „genocid NDH nad srpskim narodom u njenom prostoru otpočeo pre njenog proglašenja 10. aprila 1941. godine“ te da se sa „ubijanjem Srba počelo znatno pre pojave bilo kakvih srpskih četnika (a o partizanima da i ne govorimo), pa su licemerni svi pokušaji da se ubijanje Srba pravda nekim njihovim prethodnim zločinima nad Hrvatima.“[624]

Sveti arhijerejski sabor je u Sapštenju sa svog redovnog zasjedanja, kojim je predsjedao Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan, održanog je u Stavropigijalnoj lavri Pećkoj Patrijaršiji, u vremenu od 14. do 24. maja 1990. godine zatražio od nadležnih državnih organa da se omogući vađenje iz jama u toku rata pobijenih i njegovo dostojanstveno sahranjivanje pri hramovima i drugima za to pogodnim mjestima.[625]

Na poziv *Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku* su stručnjaci iz Instituta za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta u Beogradu i Speleološko društvo iz Trebinja pristupili otvaranju jama i analizi ljudskih ostataka, a izvještaj su javno saopštili na Međunarodnom naučnom skupu održanom od 23. do 25 oktobra 1991. godine u Beogradu.[626]

Prva masovna ritualna sahranjivanja žrtva iz Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini podudaraju se sa izbijanjem „balvan revolucije“ i političkom akcijom Srpske demokratske stranke u Hrvatskoj koja je krenula s ostvarivanjem svojih zahtjeva za autonomijom srpskog naroda u Hrvatskoj i stvaranjem nelegalne političke zajednice.

Ekshumacija ljudskih kostiju iz bosanskohercegovačkih jama je vršena u razdoblju između augusta 1990. godine do jula 1991. godine, a iskopavanja su izvođena bez naloga istražnog sudije nadležnih sudova.[627] Dozvole za otvaranje jama Ržani do (Jagodnjača), Pandurica i Kapavica su dobijene od „pretežno srpske“ opštine Trebinje i Ljubinje, dok su

---

[624] *Pravoslavlje*, XXIV, 1.-15. 8. 1990., 561-562., 14.
[625] *Pravoslavlje*, XXIV, 1. 6. 1990., 557., 1.
[626] pr. Milan Bulajić, *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Muzej žrtava genocida i Srpska književna zadruga, Beograd, 1995.
[627] Vladislav Dožić, „Otvaranje jama sa žrtvama ustaškog genocida nad Srbima u Bosni i Hercegovini“. u: pr. Milan Bulajić, *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Muzej žrtava genocida i Srpska književna zadruga, Beograd, 1995., 364.

mještani Prebilovaca od opštine Čapljina 12. oktobra 1990. godine dozvolu dobili tek nakon prijetnji štrajkom i odbijanjem slanja djece u školu.[628]

Otkopavanje jama je vršeno samo na teritoriji SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine, u Bosanskoj Krajini i Hercegovini, dok su na sjevoristoku Bosne i Hercegovne u svrhu podsjećanja na izvršene zločine vršeni pomeni i opela. Iskopavanja nisu vršena u Srbiji, već je i za ove žrtve kao i one u Posavini i Podrinju obavljan pomen, tako da je broj žrtava koje su izvađene iz jama tokom 1990. i 1991. godine u odnosu na ukupan broj žrtava ustaškog terora u Bosni i Hercegovini bio mali.

Navedene činjenice govore u prilog tezi da ritualno iskopavanje i sahranjivanje žrtava nije obavljano sa ciljem da se iskopa i dostojno sahrani što veći broj žrtava, već sa svrhom evokacije zločina i stvaranja atmosfere straha, ali i projiciranja zapadnih političkih granica koje jame i druga stratišta imaju postati i biti „jednako svesrpski kao i Gazi-mestan, Ćele-kula, ostrvo Vido, Zejtinlik, Šumarice“ čime će stradanje srpskog naroda postati „oslonac i spona konačnog srpskog ujedinjenja i budućeg života u miru.“[629]

Na Kupresu, u selu Vukovsko, je u pravoslavnom obredu sahranjeno 213 žrtava, na što se, prema naslovu teksta „čekalo pola veka.“[630] *Pravoslavlje* je izvještavalo kako je ovo prvi put nakon rata da je otkopana „jedna ustaška jama“. U ovu jamu su bačene žrtve koje su poubijali „njihove komšije Hrvati i Muslimani“ nakon Ilindana 1941. godine. Otkopavanje same jame organizirali su seljani, a ekipu su predvodili arheolog Dušan Nikić iz Balkanološkog instituta ANUBiH, i Stanislav Nikić, zdravstveni radnik. Otkopavanje ove jame na Borovom polju, 40-ak kilometara udaljenoj od sela Vukovskog, je počelo 24. augusta 1990. godine, a *Pravoslavlje* izvještava o nalazu leševa te eksplicitno opisuje način na koji su žrtve bile ubijane. Na sahrani je prisustvovalo oko 5 hiljada ljudi, među kojima je istaknut Vuk Drašković, koji se poklonio žrtvama.[631]

Ukoliko se jame nisu otkopavale sveštenici su vršili opela. Episkop dalmatinski i administrator eparhije Bihaćko-petrovačke, Nikolaj, izvršio je tokom jula i augusta opela na nekoliko stratišta srpskog naroda postradalog od ustaša tokom 1941. i 1942. godine. U Rusovcu je opelo izvršeno na Petrovdan, 11. jula 1990. godine, nad „jamom u kojoj se nalazi preko 500 stradalnika iz Bosanske Krupe, Krnjeuše, Bosanskog Petrovca, Drvara i drugih mesta“. Tokom 1. augusta episkop Nikolaj je izvršio još dva opela: u Korićni, koja je bila

[628] Milenko Jahura, „Sveti posao potomaka, Dostojna sahrana ustaških žrtava u Hercegovini nakon pola veka“., *Pravoslavlje,* XXV, 1. 2. 1991., 573., 5.
[629] Isto.
[630] Jovo Bajić, „U selu Vukovsku na Kupreškoj visoravni sahranjeno 213 žrtava ustaške jame na Borovom polju kod Duvna, Na pogreb se čekalo pola veka“, *Pravoslavlje,* XXIV, 15. 9. 1990., 564., 1.
[631] Isto, 4.

zabetonirana i Busijama kod Glamoča prema izvještajima Pravoslavlja nalazilo se oko 1700 stradalnika. U Šipovu je opelo izvršio također Nikolaj 26. augusta za 525 stradalnika, uz izložbu radova slikara Milića od Mačve.[632]

U Vlasenici je 23. septembra 1990. godine tokom proslave stogodišnjice izgradnje pravoslavne crkve u Vlasenici obavljen parastos žrtvama ustaškog terora na gradskom groblju, a prije činodejestvovanja vladike Vasilija su predstavnici Srpske demokratske stranke i Stranke demokratske akcije položili vijence na spomen ploču. Nakon liturgije je Vasilije održao govor o „veličini praštanja, ali i o mudrosti nezaborava".[633]

9. Dehumanizacija

Smjena na vrhu Srpske pravoslavne crkve, nakon koje je krenula reorganizacija i unutrašnji preustroj ove organizacije, omogućila je da patrijarh Pavle kroz svoj javni govor uvede narativ *žrtvovanja* i *bratoubistva*, čime je Srpska pravoslavna crkva afirmirala dehumanizaciju nepravoslavnog i nesrpskog stanovništva.

U svom prvom obraćanju „ljubljenoj deci Božjoj", a po Izbornom zasjedanju Svetog arhijerijskog Sabora, patrijarh Pavle je naglasio da su se vjernici na kraju 1990. godine nalazili na pragu „žrtvene i pokajne godine, godine u kojoj će naša sveta Crkva molitveno obeležavati pedesotogodišnjicu ogromnog stradanja srpskog naroda (1941-1991) [...]."[634]

U slovu na ustoličenju u tron Svetoga Save patrijarh Pavle je rekao kako nema nikakav vlastiti program djelatnosti, te da je njegov program „Jevanđelje Hristovo." Svojom svetom dužnošću je smatrao da ukaže na neke „životno važne i posebno aktuelne, bogočovečanske dimenzije Jevanđelja". U ovom će govoru patrijarh tumačiti ko su to *ljudi*, i slično tome, tumači i ko nisu *ljudi*, te koji to ljudi, mogu biti smatrani za *brata*.

Prema patrijarhovom tumačenju, u pravoslavnoj crkvi su - kao u - „Pravoslavnoj Crkvi Hristovoj svi ljudi (su) jedno Telo i jedan duh u Gospodu" i oni - *ljudi*, su „neraskidno sjedinjeni svetom ljubavlju kojoj je izbor prava vera", odnosno pravoslavlje. Nastavlja kako su *ljudi* „deca Božija i braća Hristova" i *ljudi* „smo mi", ali – „samo u Hristu" i samo na taj način se može biti *čovjekom*, te se samo na taj način može biti „braćom među sobom." Odnosno kako to kaže patrijarh: „U Pravoslavnoj Crkvi Hristovoj svi ljudi su jedno Telo i jedan duh u Gospodu [...], neraskidno sjedinjeni svetom ljubavlju kojoj je izbor prava vera

[632] P. K., „Opela ustaškim žrtvama u Bihaćkoj-petrovačkoj eparhiji", *Isto*., 15. 10. 1990., 566., 2.
[633] Milorad Golijan, „100-godišnjica pravoslavne crkve u Vlasenici, Dostojanstveno i ekumenski", *Isto*., 1. 1. 1991., 571., 4.
[634] *Glasnik*, LXXI, Beograd, 1990., 243.

kao i svakoj drugoj vrlini i istinskom ljudskom delu. Samo u Hristu, kao deca Božja i braća Hristova, mi ljudi smo i braća među sobom.“ Ovim tumačenjem su islamski vjernici, Muslimani/Bošnjaci bili dehumanizirani, njihova vjerska stajališta i vjerske identitetske odrednice nisu odgovarale i nisu bila u skladu sa kriterijima „ljudskosti“ koje je Pavle postavio. Muslimani su oni koji ne prihvataju „pravu veru“, pravoslavnu crkvu Hristovu – nisu dio zajednice, nisu *mi,* nisu *braća,* te daljim slijedom nisu u „Hristu“, nisu „deca Božija“, njihov je „izbor“ – islam, a ne pravoslavlje kao „prava vera.“

Ističe kako će „upravo na takvo bratstvo i takvo zajedništvo, zasnovano na bogočovečanskoj ljubavi“ - dakle ovdje prekida sa dogmom *bratstva i jedinstva* kakvu je uspostavila komunistička vlast nakon Drugog svjetskog rata, i poziva na bratstvo i zajedništvo koje je zasnovano na dogmama svetoslavlja, pravoslavlja – te nastavlja – „neućutno prizivati ljude i iz svoga naroda i iz drugih naroda, bližih i daljih, i isticati da je ono jedina alternativa lažnom 'bratstvu i jedinstvu', utemeljenom na bezbožju, tačnije na čovekobožnom idolopoklonstvu.“ Ovom rečenicom patrijarh Pavle je ponudio način na koji se može postati članom zajednice, a to je pristanak i prihvatanje pravoslavlja – odnosno pokajanje.

No, isto tako ističe kako to „prizivanje ljudi“ neće ići baš lako, budući da „Ljubav i jedinstvo, [...] nisu mogući bez korenitog pokajanja i istinskog duhovnog preporoda na ličnom i sveopštem planu,“ odnosno ovisiti će od procesa pokajanja i preporoda kroz koji „prizvani“ imaju proći.[635]

Dakle, u ljudskoj zajednici kakvu je zamišljao patrijarh Pavle, među "ljudima dobre volje" nije bilo mjesta za one koji nisu pristajali na "duhovni preobražaj", "bratoljubno jednomislije", odnosno kako on to naziva "sveto, čoveka i naroda jedino dostojno delo."[636] Upravo u ovom njegovom prvom obraćanju u funkciji patrijarha moguće je tražiti početnu točku - ne samo ideološkog obračuna sa "komunistima" i Miloševićevom Socijalističkom partijom Srbije, već i početak javnog, aktivnog i otvorenog djelovanja prema dehumanizaciji muslimana/Muslimana, odnosno Bošnjaka.

Patrijarh Pavle je na ovom mjestu pozivao Srbe, srpski narod i pravoslavne vjernike na jedinstvo, poziva ih pod crkveno okrilje, u zajednicu koja će biti predvođena Crkvom, a kojoj će narod u narednom razdoblju, tj. za vrijeme obilježavanja jubileja početi prinositi

[635] „Slovo na ustoličenju, Praštanje i mirenje, umesto samoživog jednoumlja i pohlepe“., *Pravoslavlje,* 15. 12. 1990., 570., 4.
[636] Isto.

vlastitu žrtvu - koju smatra temeljem jedinstva i u crkvenom i u narodnom sabornom životu, kao i u svim oblastima društvenog delanja.[637]

Odluku o „liturgijsko-molitvenom obeležavanju 50-godišnjice stradanja Srpske pravoslavne crkve i srpskog naroda (1941-1991), a osobito genocida iz vremana rata“ je donio Sveti arhejerejski Sabor na decembarskom zasjedanju 1990. godine. Cilj obilježavanja i pedesetogodišnjice stradanja, dakle obilježavanja 1941. godine, ali i 50-ogodišnjeg stradanja, epohe koja se prema tumačenju Crkve završavala s početkom 1991. godine, je „da bi se tako i našem narodu negde obnovio, a negde tek probudio duh svedočenja Hristove pravde i istine svim bićem, pa i do krvi, kao i svest da svako stradanje, pa i najnovija, pedesetogodišnja Golgota naše Crkve i našeg naroda, jeste 'krasta dobrodjetelj', i da nema većeg Božjeg dara čoveku i narodu od nošenja iskupiteljskih rana Hristovih na svom telu.“ Sabor je pozivao „časno sveštenstvo i verni narod da i dalje revnosno radi na otkrivanju posmrtnih ostataka nevino pobijenih u ratu i posle rata i na njihovom dostojno sahranjivanju u svetim hramovima i kriptama ili na drugom osvećenom i prikladnom mestu. [...]“.

U *Poruci* Sabora SPC pravoslavnom srpskom narodu povodom obilježavanja 50-godišnjice stradanja Srpske crkve i naroda (1941-1991) između ostalog je istaknuto i nekoliko bitnih motiva vezanih za tematiku odnosa SPC prema državi i njenom društveno-političkom uređenju, pitanjima identiteta i revizije prošlosti.

Zajednički nazivnik ovih optužbi je napor crkve da se izazove strah, tako što su konstuirane teze prema kojima je srpsko, pravoslavno stanovništvo u jugoslavenskoj državnoj zajednici: životno ugroženo, desetkovano, nesvjesno istrebljenja i zločina koji su nad njime provođeni i pred fizičkim nestankom. Taksativno su se navodile „samo neke od rana i duhovnih bolesti koje su kroz rat, i od rata naovamo, do danas, zapretile da opustoše duše i život srpskog naroda“, a protiv države, sistema i vlasti se kroz Poruku sa Sabora iznose brojne optužbe.[638]

Uz ratna pustošenja, razaranje hramova i kulturnih vrijednosti tokom Drugog svjetskog rata navodi se kako je „genocidno uništavanje nebrojenih ljudskih života“ dovelo u pitanje opstanak srpskog naroda, te da je „mržnja među braćom“ u krajnjem smislu doprinijela progonima i dovela do iseljavanja Srba po „belom svetu“, a početak ustanka u Srbiji, i sam datum i proslavljanje 7. jula tumače kao „navodni ustanak“ te „dan kad je Srbin ubio brata Srbina i bratskom krvlju obagrio svete ivanjske vence.“

[637] Isto.
[638] Isto. 249.

Novi trenutak u djelovanju SPC je bilo izravno i otvoreno, službeno izjašnjavanje o negiranju prava na vlastiti identitet nesrpskih naroda u jugoslavenskoj državi: „Posleratna vlast, saglasno svojim ideološkim predrasudama, ugrozila je Crkvu, lišivši je njenih dobara i osudivši je na smrt. Istovremeno je ugrozila i jedinstvo srpskog naroda nametanjem veštačkih deoba i stvaranjem, od njegovog tkiva, nepostojećih nacija. Tek će budućnost otkriti kakve su sve posledice tog svestranog pritiska na Crkvu i na jedinstvo srpskog naroda.“[639]

Kroz *Poruku* je ponovno iskazano nastojanje SPC da se u društvu postavi i prikaže kao nadpolitička i naddruštvena organizacija koja će predvoditi društvne tokove. U *Poruci* je „ukazano na jevanđelsku istinu i mnogovekovno kanonsko načelo da je Crkva iznad prizemne politike i svih stranaka, da ona ne deli nego sabira i ujedinjuje, pa stoga poziva sve verne da ne zabranjuju da su svi Jedno Telo Hristovo u svetom Pričešću, nezavisno od političkih opredeljenja i stranačke pripadnosti. Sabor posebno naglašava da je nedopustivo svako profesionalno bavljenje sveštenih lica politikom, a pogotovo njihovo aktivno angažovanje u strankama. [...].“[640]

10. Nacrt srpskog nacionalnog programa

Bogoslovski fakultet je centralnu proslavu Svetog Save 1991. godine, nakon liturgije, održao u Sava Centru uz izravan televizijski prijenos.[641] Proslava je u potpunosti imala religijski karakter. Prvi dio, pod nazivom *Svetkovina*, bila je zapravo propovjed mitropolita Amfilohija. Drugi dio, pod nazivom *Stradanje*, je bio posvećen 50-godišnjici "genocida nad srpskim narodom". Recitirana je poema *Kaža* Matije Bećkovića, u kojoj se prema reporteru Glasnika „govori o stradanju našeg naroda u Gudovcu, Jadovnu, Glini, Šumaicima, Popovom Polju, Gornjokarlovačkoj eparhiji, na Kosovu i Metohiji, u Novom Sadu i Šajkaškoj, Potkozarju, Jasenovcu.“ Recitacija je izmamila suze na lica publike koja se podsjetila „tih znanih i neznanih Novomučenika, koji su surovo ubijeni samo zato što su Srbi i što su pravoslavni.“

Tokom nastavka akademije, pod nazivom *Strahovanje,* su pjevane *Pokajnička molitva (Psaltir 6)* i kazivani stihovi Ljubomira Simovića *Hodočašće Svetom Savi,* a potom je izvedena Chopinova *Fantaisie Impromptu*. Završni dio, *Radovanje* ponudio je prisutnima u Centru nastupe beogradskih zborova i nastupe mladih recitatora, a oduševljenje publike

[639] Glasnik, LXXI, 249.
[640] *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 12. 1990, 570, 1.
[641] Program su režirali Dejan Mijač i Dejan Miladinović. *Glasnik*, službeni list Srpske pravoslavne crkve, LXXII, 1991. 52.

izazvao je dječiji zbor Kolibri koji je na samom završetku programa izveo Himnu Svetom Savi.[642]

Pravoslavni teolog Radovan Bigović,[643] je na Prvom programu Radio Beograda tokom januara 1991. godine iznio svojevrsan nacrt srpskog nacionalnog programa, objavljen i u *Pravoslavlju,*[644] a prema kojem samo Crkva može voditi ka jačanju i jedinstvu srpskog naroda, dok „stranačka politika“ to nije u stanju. Bigović je kroz svoje poduže izlaganje nastojao usporediti idealno zamišljenu prošlost sa duhovnom i moralnom krizom srpskog naroda u sadašnjosti za koju je ponudio rješenje.

Prema Bigoviću je srpski narod postao samostalan dobijanjem svoje autokefalne Crkve i „samo svoje države“, dok je „puni nacionalni identitet doživeo (je) kad je postao hrišćanski narod, narod Božji, živa Crkva.“ Osnovni sadržaj nacionalnog bića je prema njegovom tumačenju bilo pravoslavlje kakvo je propovjedano od vremena Svetog Save, koje je nepromjenjeno do najnovijeg vremena. Smatra kako su „drevno hrišćansko, ćirilometodijevsko, svetosavsko i kosovsko Predanje bili (su) temelj, metafizička perspektiva u okviru koje se odvijala sveukupna drama srpske istorije“, a odustajući od ovih temelja, srpski je narod odustao i od krajnjeg cilja koji je uvijek bio nebeska Srbija i Carstvo nebesko.

No, nastavlja Bigović, iako su s vremenom i jezik, tradicija, običaji, kao i brojna narodna predanja i tradicije bili hristijanizirani, to svakako nije značilo da je srpskom narodu nedostajalo rodoljublje i patriotizam. „Naprotiv. Za veru i otadžbinu, 'za krst časni i slobodu zlatnu' Srbima život nije bio skup. Njihovo rodoljublje uvek je proizlazilo iz bogoljublja. Verom se oslobađao nacionalnog samoljublja (egoizma) i svih okova istorije, razvijajući stalno svest o dubokoj organskoj vezi sa drugim narodima i njihovim kulturama.“

Pošto pozivanje na prošlost, kako je to tvrdio autor teksta, nije značilo mnogo, „jer živimo u bitno promenjenim istorijskim okolnostima“, u kojima se više nitko ne poziva na istorijska i prostorna prava, već na ljudska prava i slobode, Bigović, a kako bi konstatirao trenutno stanje u kojem se nalazio srpski narod, polazi od „nekih evidentnih činjenica“, iz kojih je proizlazilo da način izlaska iz krize, Srbi trebaju tražiti u pravoslavlju, neideološkoj, crkvenoj svijesti koja će ojačati duhovnu i nacionalnu svijest, a što će, nakon savladavanja „raskola i razdora“ u kojem se narod nalazi, dovesti do stvaranja zajedničke države koja će se moći nositi s nepovoljnim „spoljašnjim okruženjem.“

---

[642] Isto.

[643] Radovan Bigović je bio dekan Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta u Beogradu, sveštenik u manastiru svetog arahanđela Mihajla u Zemunu i predavač uporednog bogoslovlja na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu. Doktorirao je na temi o vladiki žičkom, Nikolaju Velimiroviću, a 1998. godine objavio knjigu *Od Svečoveka do Bogočoveka: hrišćanska filosofija vladike Nikolaja Velimirovića.*

[644] *Pravoslavlje,* 1. 4. 1991., 577.

Što se tiče srpskog nacionalnog pitanja i srpske države, Bigović ističe kako je „pogrešno danas poistovećivati srpsko *nacionalno pitanje* sa *srpskim državnim pitanjem*“ budući da „objektivno *svi* Srbi ne mogu da žive u jednoj državi, budući da su rasejani po celom svetu.“ Smatrao je „da ni nacionalno homogena država, i kad bi bila moguća ne bi bila garancija zaštite duhovnog i kulturnog identiteta“, budući su „državne granice (su) nemoćne pred uticajem planetarne i informatičke civilizacije.“ Nastavlja kako „ovo ne znači da treba učiniti sve da se *stvori* takva država u kojoj će živeti *velika većina* srpskog naroda. Tim pre što je očigledno da dosadašnja jugoslovenska država, u svim svojim formama, nije u dovoljnoj meri obezbeđivala duhovni, kulturni, materijalni i nacionalni napredak. Naprotiv. Ovome treba dodati činjenicu da neki narodi više neće da žive u zajedničkoj državi. Ako je više uopšte moguća zajednička država – Jugoslavija, onda ne treba pristajati da ona bude na štetu srpskog naroda, niti da se prekorači onaj najdonji prag samopoštovanja.“

Bigović smatra kako „Ta nova država, svejedno bila to Jugoslavija ili Srpska država, objektivno će biti višenacionalna i višekonfesionalna, te zato ne može biti nacionaletatistička. Zato ona mora da se izgrađuje na principima pravde, slobode, demokratije gde bi apsolutno važio princip *nediskriminacije*, tj. gde ni jednom njenom građaninu ne bi mogla biti uskraćena osnovna ljudska prava i slobode samo zato što neko pripada drugoj naciji, veri, kulturi“ a kako se ne bi javljao secesionizam i separatizam.

Unatoč svemu rečenom, Bigović u izlaganju niječe želju *Crkve* za političkom moći i vlasti, već sasvim jasno iznosi cilj i način na koji Crkva želi da bude predvodnik društva. Crkvi je „cilj da bude unutrašnja snaga koja će iznutra da preobražava ljude, da daje onu opštu perspektivu i odgovore na suštinska i egzistencijalna pitanja onima koji njoj *slobodno* prilaze. Njen program je Jevanđelje Hristovo, program koji je izdržao sve provere istorije i stoga nema razloga da ga menja. To pravilo ne znači da je idefirentna prema postojećim problemima srpskog naroda. Ona će kao i do sada čuvati i razvijati sve osobenosti ovog naroda, sve ono što je od bitnog značaja za njegov napredak i opstanak. Naša Crkva nije nikada bila *anacioanlna*, ali je bila i ostaće *nadnacionalna*. A to znači da Ona ne može da se poistoveti, saobrazi ili podčini bilo kom nacionalnom programu, ili pak da bude 'deo' nacionalne ideologije, jer Crkva po svojoj ontološkoj prirodi nadilazi vreme i prostor, iako ih ne negira. Crkva deluje u vremenu i prostoru, zalaže se za izgradnju sveta na hrišćanskim osnovama, ali se ne poistovjećuje sa ovozemnim tvorevinama i istorijskim kategorijama, Svako potčinjavanje svetu bio bi Njen *poraz*. [...] Ona danas traži i očekuje da se srpska država transformiše u *ideološki neutralnu državu* i da se Crkvi omogući prisustvo u javnom životu. To znači prisustvo u školama, medijim, bolnicama, zatvorima i svim drugim

institutcijama da nesmetano vrši socijalnu i haritativnu misiju. Jedna od pretpostavki za to je i da se Crkvi s pravičnom nadoknadom vrati nezakonito i nepravedno *etatizovana* imovina od partijske države."

Bigović smatra kako je *sekularizovan nacionalizam* i *bezbožni patriotizam* veliko zlo za svaki narod, te ukoliko Srbi podlegnu iskušenju da ih to *Zlo* liši pravoslavnog načina mišljenja i života, postoji velika opasnost od „vraćanja u daleku predistoriju" rodovske i plemenske psihologije. Kako bi dodatno argumetirao svoje stavove koji se odnose na nadpolitički, nadstranački i nadnacionalni položaj Crkve koja se uspješno odupire tendencijama političke instrumentalizacije pozvao se na autoritet vladike žičkog Nikolaja Velimirovića.

Izlaganje je zaključio stavom prema kojem je „cilj Crkve da srpski narod oblikuje kao narod Božji, živu Crkvu, da ga oblikuje kao narod koji je spreman da rađa i formira prave, svete i celovite ljude, jer je to preduslov svakog preporoda i napretka,"[645] pri čemu ne želi da primjeti kako svojim stavovima podržava negaciju ukupnih modernizacijskih tokova društva i zagovara povratak na *predmoderno* društveno uređenje.

Prema Bigoviću bi ovakvim društvenim uređenjem identitet Srba bio „zaštićen", odnosno – jezik, pismo i vjera ne bi bili ugroženi. Kod političke projekcije buduće države, „bilo ona srpska ili jugoslovenska" ne osvrće se na postojanje *Drugog* i na ukupnost njegova identiteta. *Drugi* se ignorira, na njega bi se računalo jedino ako poprimi *neprijateljske* obrise i postane separatistički i secesionistički. Jednako tako se računalo s *pokajanjem* i *vjerskim preporodom* Drugoga.[646]

11. *Žrtva*

U *Svetosavskoj poslanici* 1991. godine je patrijarh Pavle uveo i narativ „potrebe za stradanjem i žrtvom". Naglasio je kakao je svako stradanje „*krsta dobrodjetelj* i da nema većeg Božjeg dara čoveku i narodu od nošenja iskušiteljskih rana Hristovih na svome telu". Svetosavlje, odnosno nauk Svetoga Save je tumačio kao „žrtveni karakter ljubavi [...], otkriva nam tajnu stradanja za Hrista [...]". Sveti Sava je bio taj, koji, prema Pavlovoj poslanici iz 1991. godine, daje uputu „davanja mira braći svojoj" jedino putem krsno-vaskrsne ljubavi, te „naposletku, savetuje nam da se radujemo i da likujemo kada stradamo ne kao robovi greha i

[645] Radovan Bigović, „Jedinstvo u veri i istini, (jedno razmišljanje o srpskom nacionalnom programu)"., *Pravoslavlje*, XXV, 1. april 1991, 577., 1.
[646] Ovo je naročito u svojim obraćanjima naglašavao patrijarh Pavle, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.

strasti nego kao svedoci trijumfa dobra nad zlom, pravde nad nepravdom, [...] jer učešće u nošenju Krsta Hristova nužno povlači za sobom i učešće u slavi Vaskrsenja Njegova, a i našim goniteljima i mučiteljima, [...] pruža mogućnost, pa i neposredan izazov, za pokajnje i spasenje."[647] Naglasio je da su stradanja srpskog stanovništva tokom Drugog svjetskog rata, tih „svetih novomučenika" najveći duhovni kapital i „smisao naše budućnosti – ne samo u vremenu nego i u večnosti Carstva Božjeg."[648]

Za posebno zalaganje prilikom vađenja posmrtnih ostataka Srpska pravoslavna crkva je Ordenom Svetog Save prvog stepena odlikovala Manastir Žitomislić, Institut za sudsku medicinu u Beogradu sa Vladislavom Dožićem na čelu i Speleološki klub „Zelena brda" iz Trebinja. Manastir Žitomislić je na čelu sa igumanijom Evpraksijom odlikovan za pruženu pomoć pri vađenju posmrtnih ostataka osmorice monaha i iskušenika Manastira koji su ubijeni tokom Drugog svjetskog rata.[649]

Speloeološko društvo „Zelena brda" iz Trebinja je uz stručni nadzor Instituta za sudsku medicinu iz Beograda od 2-7. decembra 1990. godine iz jame Vidonja izvadilo posmrtne ostatke osmorice žitomisličkih sveštenika i iskušenika koje su ustaše u ovu jamu bacile 26. juna 1941. godine. Sahrana posmrtnih ostataka je održana 3. februara 1991. godine. Liturgiju je uz prisutnost od „oko 25-30 hiljada vernika iz Hercegovine, Bosne, Srbije i Crne Gore" služio patrijarh Pavle uz sasluženje dabro-bosanskog mitropolita Vladislava, episkopa zvorničko-tuzlanskog Vasilija i banjalučkog episkopa Jefrema.[650]

Štampa SPC je tokom čitavog procesa iskopavanja i sahranjivanja žrtava bila posebno koncentrirana na Prebilovce, selo „mirnih ratara i stočara, uzor patrijarhalne čestitosti, poštenja i rodoljublja"[651] koje je prema štampi SPC prije Drugog svjetskog rata imalo oko hiljadu stanovnika, od kojih je preživjelo „156 muškaraca, 5 žena, 8 djevojaka i troje djece",[652] čime se nastojao stvoriti značenjski oprečan toponim Međugorju koje se nalazio u blizini, kao mjestu kršćanskog hodočašća.

Brojne televizijske kamere,[653] reflektori i novinari su stvarale atmosferu koja će od rituala sahrane kreirati društveni spektakl koji će izazivati emocije mržnje i pozivati na

---

[647] *Glasnik*, LXXII, 1991., 2.
[648] *Isto*.
[649] *Isto.*, 3-4.
[650] *Isto.*, 84.
[651] „Stradanje Srba u NDH, Srpski novomučenici u Hercegovini"., *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 10. 1990., 566., 8.
[652] „Opelo ustaškim žrtvama u manstiru Žitomislići, Verujemo u stradanju"., *Pravoslavlje*, XXV, 15. 2. 1991., 574., 1.
[653] Film Zdravka Šotre „Evo naše dece", koji kroz opreku pravoslavlja i katoličanstva govori o vađenju kostiju stradalih u Drugom svjetskom ratu, na prostoru „zemlje hercega Stjepana", u dolini rijeke Neretve kao „granice pravoslavnog življa" je prikazan 19. aprila 1991. godine na RTV Beograd.

osvetu komšijama,[654] odnosno katolicima, Hrvatima i muslimanima, Muslimanima/Bošnjacima zbog zločina počinjenih nad „divnim, poštenim, patrijarhalnim, naivnim“ srpskim narodom, koji je najmanje zaslužio takve patnje i poniženja pre smrti u zemaljskim bezdanima.[655]

Isticano je kako se zamisao o „uništenju Prebilovaca javila se odmah po rušenju Austro-Ugarske, kao osveta za učešće Prebilovčana u srpskoj vojsci. Ista sudbina je bila namenjena i celom srpskom narodu. Genocidna ideja i plan su sazrevali kroz podzemno organizovanje ustaškog pokreta i rasturanje jugoslavenske države, do 1941. godine. Pred rat su Hercegovinom krstarili razni 'lovci' i 'geolozi', koji su pronalazili i zapisivali jame namenjene za srpske grobnice. Na žalost, zbog srpske obezglavljenosti posle aprila 1941. i naivnog poverenja u komšije zlotvori su svoje namere dobrim delom i ostvarili“ izvršivši masovne pokolje na Vidovdan i Ilinden 1941. godine, prekrštavajući žrtve neposredno prije likvidacije.[656] U štampi se detaljno opisuju načini izvršenja zločina „kakva ljudska mašta ne može da zamisli“, za koje se optuživala i prokazivala rimokatolička crkva.[657]

Na opelu u Prebilovcima 3. februara 1991. godine je patrijarh Pavle održao slovo „Kako biti čovek Božji?“,[658] a motive je ponovio i u Žitomisliću.[659] U govoru je naglasio podjelu na *nas*, poštene, pravedne, vjernike, pravoslavne – *ljude*, *sinove Božje*, *zaštitnike mira* i *njih* – zločince, nevjernike, nepravoslavne – *neljude* koji su kao takvi – mrtvi. Uz motive *žrtvovanja* i *bratoubistva* uveo je i motiv opreke između „čoveka Božijeg“, „sinova Božijih“, odnosno *ljudi* i vjernika koji imaju pripadati pravoslavnoj zajednici koja - stradava i *neljudi*, zločinaca, koji ne pripadaju pravoslavlju, vjeri koja uči „praštanju, trpeljivosti i milosti“:

„[...] *Pred kostima ove naše braće, izvađenim iz jame u koju su živi bačeni, iskrsava uvek isto pitanje [...] nije li za sva naša stradanja i nesreće umnogome kriva i naša pravoslavna vera, koja nas je večito učila da ne budemo osvetoljubivi, da praštamo, da budemo trpeljivi i milostivi? Dok su se drugi često držali sasvim suprotnog gledišta i ovakav naš stav znali iskorištavati u svoju korist, a na našu nesreću. Odgovarao sam i sebi i drugima: naša nas je vera svagda učila da nas je Bog uzdigao visoko stvorivši nas ljudima, i da smo zato obavezni da budemo ljudi i postupamo kao ljudi. Učila nas je: da se možemo*

---

[654] Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Krug, Beograd, 2001.,

[655] Milenko Jahura, „Sveti posao potomaka, Dostojna sahrana ustaških žrtava u Hercegovini nakon pola veka“., *Pravoslavlje*, XXV, 1. 2. 1991., 573., 5.

[656] „Stradanje Srba u NDH, Srpski novomučenici u Hercegovini“., *Pravoslavlje*, XXIV, 15. 10. 1990., 566., 8.

[657] „Mučenici na videlu dana“., *Isto.*, 1. 12. 1990., 569., 3., Veljko Ć. Ćurić, „Da se ne zaboravi“., *Isto.*, 1. 1 . 1991., 571., 10.

[658] *Glasnik*, LXXII, 1991., 84-85.

[659] „Opelo ustaškim žrtvama u manstiru Žitomislići, Verujemo u stradanju“., *Pravoslavlje*, XXV, 15. 2. 1991., 574., 1.

uzdići još više, da postanemo sinovi Božji, pod uslovom da budemo zaštitnici mira, mirotvorci. Opominjala nas je: da nema takvih obaveza ni prema sebi, ni prema bližnjima, ni prema Bogu, koje bi mogle čoveka osloboditi od dužnosti da bude čovek i dati mu pravo da postupa neljudski. [...] Nije lako biti čovek, čovek Božji. [...] Da li se te žrtve isplate, da li je sloboda i spoljašnja i unutrašnja, sloboda od greha vredna tih strahovitih stradanja, makar samo ovog poslednjeg rata? I drugo: ne bi li bilo bolje za nas, da onu korist koju su tim zločinima zločinci zadobili, zadobijemo i mi na isti način? [...] Ostanite ljudi i po tu strašnu cenu, a neljudi ni po koju. Ako već mora da bude, i izbeći se ne može, onda bolje i mrtav čovek nego živ nečovek. Jer pred Bogom živim čovek nikad nije mrtav, a nečovek je mrtav i dok gazi po ovoj zemlji. [...]"[660]

Motiv „visoko uzdignutih ljudi", kojima prema rečenom, ne pripadaju zajednice nepravoslavnog stanovništva, kao ni šire nacionalne i vjerske skupine - je bio pažljivo uveden na mjestu i u vrijeme javne, masovne, kolektivne komemoracije žrtvama ustaških zločina s početka Drugog svjetskog rata. Opreka u razlikovanju nas/njih, odnosno opreka ljudi/neljudi, je u crkvenoj štampi, tokom javnih istupa episkopa i svećenstva tokom 90-ih godina bila općeprihvaćena,[661] i argumentirana tobožnjim stavovima vladike žičkog Nikolaja Velimirovića.

Vladislav, mitropolit dabrobosanski je na sahrani bratstva manastira Žitomislića upotrijebio motive *pokajanja*, pripadništva „u Bogu", *bratstvu* i *vjeri*, kao potrebi putem koje bi se izbjegao nemir, nacionalne razmirice, krvoproliće i rat. Govorio je o tobožnjem sporazumu „između nacističke Hitlerove Nemačke i boljševičkog režima u Rusiji, kojeg su se komunisti striktno pridržavali svugde pa i u Jugoslaviji."[662]

Budući da se svijet „nalazi pred katastrofom" sličnom onoj kakava ga je već zadesila tokom Drugog svjetskog rata, koji je predstavljao „sumrak humanosti, civilizacije i kulture" uz preporuku rukovodiocima republika da se viđe razgovara i dogovara na obostrano zadovoljstvo, a manje nadmudruje, manipuliše i ucjenjuje, smatra kako je potrebno „*manje nacionalne euforije i ludila, a više pokajanja, sagledavanja istine i ljubavi [...] Treba se neprestano moliti Gospodu Bogu da spase svet od katastrofe koja je na pomolu. Zadatak je Crkve u sadašnjem vremenu da oplemeni duše svojih vernih, jer je odsustvo jevanđelske nauke 'donosilo gorke plodove, mržnju i lakomost na pogan dobitak'. Pripadništvom u Bogu*

---

[660] „Slovo patrijarha Pavla na opelu, Kako biti čovek Božji?"., *Isto*.
[661] Episkop raško-prizrenski Artemije, „Razgovor sa čitaocima"., *Sveti knez Lazar*, časopis Raško-prizrenske eparhije za duhovni preporod, I, 4., Prizren, 1993., 105-106.
[662] „Odgovornost pred Bogom i istorijom, Pozdravni govor mitropolita dabrobosanskog Vladislava na sahrani bratstva manastira Žitomislića krvnički umorenog od ustaških zločina"., *Isto.*, 1. 3. 1991., 575., 4.

Spasitelju čovek pripada univerzalnom carstvu Božjem, biva brat svima ljudima i svima narodima u Bogu. Svedoci smo kuda ide savremeni čovek kome je razum merilo svih stvari. Vodi nemiru, nacionalnim razmiricama, krvoproliću i ratovima, kako u svetu tako i kod nas. A narod neće bratoubilački rat [...] Ko je istinski vernik, ne može biti ni rasista, ni koljač, ni ubojica, ni ratni huškač, ni terorista, ni provoaktor. [...]"[663]

Sahrani su prisustvovali i Biljana Plavšić,[664] kao član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Momčilo Krajišnik,[665] predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine, Radovan Karadžić,[666] predsjednik Srpske demokratske stranke BiH, Savo Zimonjić, predsjednik SO-e Mostar, Atanasije Jevtić, dekan Bogoslovskog fakulteta u Beogradu, Vladislav Dožić direktor Instituta za sudsku medicinu. Dožić je na ovoj sahrani istaknuo kako je najtragičnje što „ti isti zločini ponovo prete genocidom nad srpskim narodom. Za to su krivi i oni koji su ovu tragediju srpskog naroda prikrivali i gurali od zaborava. Mi Srbi i naše potomstvo ne smemo dozvoliti da se ovo u budućnosti ponovi."[667]

Tokom ritualnog sahranjivanja žrtava iz 1941. godine se javno ispoljilo jedinstvo srpske nacionalističke elite okupljene oko Srpske demokratske stranke te vrha Srpske pravoslavne crkve.

---

[663] Isto.

[664] Biljana Plavšić je bila profesorica na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Jedna je od vodećih političkih ličnosti Srpske demokratske stranke. Do početka aprila 1992. bila je član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Nakon napuštanja bosanskohercegovačkih državnih institucija preuzima položaj u Republici srpskog naroda Bosne i Hercegovine. Tokom i nakon rata u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. godine učestvovala je u progonu Bošnjaka, bosanskih Hrvata i drugog nesrpskog stanovništva u 37 opština. Podržavala je kampanju etničkog razdvajanja koja je imala za posljedicu smrt hiljada civila i protjerivanje više hiljada osoba iz bosanskohercegovačkih opština. Pozivala je paravojne snage iz Srbije da pomognu snagama bosanskih Srba u ostvarivanju cilja razdvajanja etničkih grupa upotrebom sile. Osuđena je na 11 godina zatvora. Iz zatvoreništva je puštena prije vremena isteka kazne, 2009. godine. MKSJ, https://www.icty.org/sid/221 (posljednji pristup 10. 1. 2020.)

[665] Momčilo Krajišnik, (1945., Sarajevo), studirao ekonomiju, od 1968. godine radio je u financijskoj službi Energoinvesta, a 1985. godine optužen zbog pronevjere zajedno s Radovanom Karadžićem. Optužbe je oslobođen 4 godine kasnije. Član SDS-a postao je od osnutka stranke 12. jula 1990. Bio je član Savjeta za nacionalnu bezbjednost, član proširenog Predsjedništva. Osuđen je za progone na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, istrebljenje, ubistvo, deportacije, nehumana djela, zločine protiv čovječnosti. Proglašen je odgovornim za lišavanje života 3000 bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata putem ubistva ili istrebljenja. MKSJ, IT-00-39-T, Tužilac protiv Momčila Krajišnika, Presuda 27. septembra 2006., 9. https://ucr.irmct.org/

[666] Radovan Karadžić (1945., Šavnik, Crna Gora) je jedan od osnivača Srpske demokratske stranke i njen predsjednik od 12. jula 1990. do 19. jula 1996. godine. Bio je predsjedavajući Savjeta za nacionalnu bezbjednost Srpske republike Bosne i Hercegovine, koji je osnovan 27. marta 1992. i zasjedao je do otprilike maja 1992. godine. Od 12. maja 1992. godine je bio predsjednik Predsjedništva Srpske republike Bosne i Hercegovine, a od 17. decembra 1992. je predsjednik Republike srpske i vrhovni komandant njenih oružanih snaga. Osuđen je za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja. Učestvovao je u udruženom zločinačkom poduhvatu s ciljem da se bosanski Muslimani i bosanski Hrvati trajno uklone s područja u Bosni i Hercegovini na koja su bosanski Srbi smatrali da polažu pravo. MKSJ, IT-95-5/18-T, Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda I/IV, 24. marta 2016., 1. https://ucr.irmct.org/

[667] „Dužni smo da pamtimo, reč prof. Vladislava Dožića, direktora Instituta za sudsku medicinu u Žitomisliću, 3. februara 1991. g.“., Isto.

Svrha ovih rituala i manifestacija koje su ih pratile, a koje će se na teritoriju Bosne i Hercegovine nastaviti i nakon što je u Hrvatskoj došlo do otvorenog vojnog sukoba, je bila u tome da se obnovi sjećanje, da se stvore vremenske paralele između prošlosti i sadašnjosti, da se postigne efekt „oprisućenja“ stradanja i žrtve srpskog naroda,[668] ali i da se evociranjem tragedije i zločina iz prošlosti pažnja javnosti pokuša skrenuti sa savremenih događaja i prvih vojnih sukoba koji su se odvijali u Hrvatskoj od proljeća 1991. godine na dalje.

Vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini, pa tako i Srpskoj pravoslavnoj crkvi su vlasti učinile veliki ustupak uvođenjem vjeronauke u školski sistem od početka nove nastavne godine u septembru 1991. godine. U Srbiji to nije bilo omogućeno, te je i ova činjenica bila jedan od razloga zbog kojeg su srpske političke elite u Bosni i Hercegovini, koje su otpočele i politički proces stvaranja jednonacionalnih zajednica u percepciji Srpske pravoslavne crkve postajale ideal.

Srpska pravoslavna crkva će kroz svoje javne istupe od 1991. godine početi iznositi stajališta i ocjene koje su se odnosile na političko-pravno uređenje Bosne i Hercegovine, a koja su bila uobličena pod velom brige za jedinstvo srpskog naroda. Uz ranije iznesene stavove o političkoj percepciji kojom se Bosni i Hercegovini negira državnost, svodeći i cijepajući teritoriju ove republike na regije, sastavnice srpskih zemalja.

12. *Bratoubistvo* – prolijevanje „krvi Aveljove“ i povratak 1941. godine

Po izbijanju pobune Srba u Hrvatskoj i prvih oružanih sukoba, u Srpskoj pravoslavnoj crkvi se počinju otvorenije iznositi stavovi o nužnosti ispravljanja vještačkih i nelegalnih „avnojevskih“ granica i razgraničavanja među narodima, Hrvatima i Srbima. Isto tako, Srpska pravoslavna crkva je burno reagirala nakon osamostaljenja Slovenije i Hrvatske.

Bosna i Hercegovina se smatrala kao teritorij koji organski pripada srpskom narodu, u sklopu kojega su bosanskohercegovački muslimani percipirani kao vjerska manjina. Izbijanje prvih oružanih sukoba između pobunjenih Srba i hrvatskih policijskih snaga u Pakracu, 2. marta 1991. godine, nakon odluke kojom se Pakrac trebao pripojiti SAO Krajini,[669] kao i brojni sastanci koje su vodili predsjednici jugoslavenskih republika na kojima je pokušavano doći do kompromisnog rješenja i načina izlaska iz krize,[670] donijeli su među srpskom

[668] Ozren Žunec, *Goli život, I., Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*, Demetra, Zagreb, 2007., 423-424. .
[669] Nikolić, Petrović, *I*, 39.
[670] Serija sastanaka između predsjednika predsjedništava i predsjednika jugoslavenskih republika počela je 28. marta 1991. godine u Splitu, okončana 6. juna u Sarajevu, sa samo jednim konkretnijim pokušajem koji je išao u

političkom elitom u Bosni i Hercegovini dodatnu uznemirenost i potrebu za što bržim formiranjem izdvojenih administrativno-teritorijalnih cjelina.

Socijalistička partija Srbije je narednog dana, 3. marta organizirala miting „za Jugoslaviju, za mir i podršku Armiji“ koji se održao na beogradskom Ušću na kojem je traženo da JNA obezbjedi miran rasplet krize, što je u Sloveniji i Hrvatskoj shvaćeno kao poziv za obaranje legalno izabranih rukovodstava. Na mitingu je o jedinstvu i buđenju srpskog naroda „u Bosni i Krajini“ govorio Antonije Isaković.

Pod parolom „Odlučna bitka za Jugoslaviju“ održani su i masovni mitinzi u Banja Luci, te na Kozari u mjestu Knežica. U Banja Luci je Radovan Karadžić pred oko 70 000 ljudi rekao kako će Srbi štititi „celovitu i ravnopravnu Bosnu i Hercegovinu“ samo u slučaju opstanka SFRJ, budući da „Što više padaju šanse Jugoslavije, rastu šanse Velike Srbije. Niko u ime naroda ne može da odlučuje gdje će narod živjeti.“ Na Kozari je Borislav Mikelić, privrednik, pripadnik Saveza komunista – pokreta za Jugoslaviju, stranke Mirjane Marković, hrvatsku vlast optužio za *neofašizam,* a Muslimane je upozorio zbog zalaganja za konfederativni model uređenja Jugoslavije.[671]

Prema saopćenim podacima Sekretarijata unutrašnih poslova, u sukobima u Pakracu je teže bio ranjen jedan pripadnik hrvatskog MUP-a, dok su dvojica lakše povrijeđena. Sveštenik za kojeg se u medijima tvrdilo da je nestao i da je ubijen bio je „živ i zdrav“, ali to sada više nije imalo nikakvo značenje jer je sukob u Pakracu iskorišten da se ukaže na *poistinjenje* upozorenja o izvjesnosti novih stradanja. Na simboličkoj ravni je tako bila sačinjena svojevrsna vremenska premosnica i paralela između 1941. i 1991. godine u kojoj se u novim političkim realnostima ponovno osnovane „ustaške države“ ponavljaju isti oni zločini počinjeni nad Srbima koji su s početka Drugog svjetskog rata izvršeni u NDH.

Tako je i episkop slavonski Lukijan o sukobima u Pakracu iz ožujka 1991. godine pisao „ovo što se izdešavalo zadnjih dana u Pakracu i okolini, uključujući i nove srpske zbegove po Papuku, samo je dokaz da na ovim prostorima za pravoslavne Srbe i njihovu živu Crkvu martirijum iz 1941. godine još nije prestao. [...] U našem srpskom pravoslavnom

---

pravcu rješavanja jugoslovenske krize u vidu platforme kakvu su ponudili Izetbegović i Gligorov. vidi: Vera Katz, „Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović-Gligorov), Pogled iz bosanskohercegvačke perspektive“, u: *Prilozi, 42.*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., „Zapisnik sa razgovora gospodina dr. Franje Tuđmana, predsjednika Republike Hrvatske s predsjednicima republika i predsjednicima predsjedništava republika, održanog 28. ožujka 1991.“ u: *National Security and the Future, vol. 14., 3-4.*, Udruga Sv. Jurja, Zagreb., 2013.; „Magnetogram sestanka predsednikov republik in predsednikov predsedstev republik na Brdu pri Kranju“. u: *Isto.*, vol. 15., 1., 2014 ; „Magnetofonske bilješke sa petog sastanka predsjednika Predsjedništava i predsjednika republika, održanog na Cetinju 29. aprila 1991. godine.“, Isto., vol. 15., 2-3., 2014., Robert J Donia, *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992., opšti kontekst.*

[671] Nikolić, Petrović, *I*, 41.

narodu, posle pakračke okupacije od hrvatskog državnog terora ostao je strah i slutnja. Kao da se strašna 1941. godina ponovno povratila sa svojim avetima.“[672]

Zbog „tragične situacije“ u Beogradu s početka marta 1991. godine, patrijarh Pavle je odložio putovanje u Pakrac, u Hrvatsku, gdje su počeli vojni sukobi između JNA i pripadnika MUP-a Hrvatske,[673] te se tokom 10. marta 1991. godine iz Saborne crkve u Beogradu obratio „deci duhovnoj, deci Božijoj i deci Svetog Save“. U ovom obraćanju patrijarh Pavle je uveo motiv *bratoubistva*: „[...] Pitam se i pitam sve vas, verujuće i neverujuće: zar ovoj zemlji nije dosta bratoubilačke krvi od krvi Aveljeve pa kroz hiljade godina do danas? Zar da u krv zaplivamo i mi u ovakvo nesretno vreme i ovako nesretnim prilikama koje nas dozivaju i ne mogu dozvati čovečnosti i razumu? Zar da u krvi potopimo sve ljudsko i hrišćansko u nama i narodu našem?“[674]

Njegov govor se ne odnosi na sukob i potoncijalno smirivanje ratne situacije i nacionalnih napetosti u Hrvatskoj, već nastoji „izmiriti braću“ u Srbiji, odnosno pomiriti stavove vlasti sa širokim spektrom opozicije koja je izašla na proteste. Patrijarh srpski je, ponovivši osnovne motive iz ranijih javnih istupa održao govor koji nije bio antiratni, već je bio usmjeren na sprječavanje produbljivanja ideoloških i političkih raskola, krize unutar srpskog društva. U njegovom govoru tokom martovskih demonstracija u Beogradu nisu postojale „moralne kočnice“ koje bi bile usmjerene na zaustavljanje sukoba, već naprotiv – počinje da koristi eksplicitnije i slikovitije motive o zločinima iz prošlosti, a isto će slijediti uredništva časopisa Srpske pravoslavne crkve čime će se javnost dodatno moralno desenzibilizirati.

Istovremeno je bilo moguće čitati stavove crkvenog vrha koji su išli u pravcu dehumanizacije muslimanskog/bošnjačkog stanovništva, izrečeni pod oblandom bipolarne podjele dobro/zlo, ljudi/neljudi, prema kojoj su *ljudi i hrišćani, ljudi dobre volje, ljudi Božiji, narod Božji* jedino pravoslavni vjernici, odnosno Srbi *nekomunisti* i oni imaju pravo *bića*. Patrijarh Pavle je u svojim javnim istupima uspješno izbjegavao da direktno dehumanizira i označi Drugoga, kao i da vlastitom narodu pripisuje nadljudske sposobnosti i božansku sankciju. On je umjesto takve izravne poruke, pribjegao da homogeniziranom srpskom

---

[672] „Svedočanstvo slavonskog vladike, Antisrpsko nastupanje ustaške države, episkop slavonski Lukijan“., *Pravoslavlje*, XXV, 15. mart 1991., 576., 2-3.

[673] Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti, Knjiga 1., Oružana pobuna Srba u Hrvatskoj i agresija oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi na Republiku Hrvatsku (1990.-1991.), "Komanda 5. vojne oblasti, Operativni centar, Pov. br. 10/43-220"., 4. 3. 1991., 92-94.

[674] „Govor srpskog Patrijarha u Sabornoj crkvi u Beogradu, Dosta je bratoubilaštva.“, *Pravoslavlje*, XXV, 15. mart 1991., 576., 3.

narodu, do stupnja roda pripisuje pridjev – *ljudski*, po čemu su se, u njegovom tumačenju, Srbi i razlikovali.

U Vaskršnjoj poslanici 1991. godine patrijarh Pavle je prije svega podsjetio na jubilej obilježavanja 1941. godine, ali je u njegovom govoru pedesetogodišnjica stradanja metamorfozirala u polustoljetno stradanje u trajanju od 1941. do 1991. godine. Potom je ponovno pozvao na pronalaženje i otkrivanje stratišta i grobova „bez krsta i grobnog znaka“, a kako bi se saznao tačan broj stradalih Srba: „koliko nas je postradalaih, i koliko nas nema“ te je naglasio dužnost podizanja vjerskih objekata „novomučenicima“.

Na ovom mjestu je najavio i skori prijenos moštiju vladike Nikolaja u hram Svetog Save. Uz ponovno ukazivanje na stradanja Srba u Jasenovcu tokom Drugog svjetskog rata i na riječi patrijarha Germana izgovorene prilikom otvaranja jasenovačkog spomen parka: „Oprostiti moramo, zaboraviti ne smemo“, govorio je o osveti i eksplicitno opisivao zločine, citirajući Nikolaja Velimirovića: „Ako bi se Srbi svetili ravnom merom za sve zločine, koji su im u ovom veku učinjeni, šta bi morali da rade? Morali bi da žive ljude sahranjuju, da žive peku na ognju, da živima skidaju kožu, da decu seku na komade, pred očima roditelja. To Srbi nikada nikome nisu činili, ni zverovima a kamoli ljudima.“ Pozvao je vjernike da učine sve kako zločin ne bi bio zaboravljen: „Zločin je zaboraviti zločin, i novo je zlodelo“, a za zločin u Jasenovcu – tom, kako ga je nazvao - srpskom grozilištu, ništavilištu, istrebivalištu, gubilištu i mučilištu „gde su ljudi satrani krvožderjem, koje sigurno ni knez demona ne pamti“, istaknuo kako je „ [...] do danas ostao neokajan i nepokajan“.

Ovu tvrdnju je argumentirao tako što je događaje iz marta u Hrvatskoj proglasio ponovnim odvijanjem zločina nad srpskim stanovništvom koji i kakvi su se dešavali tokom 1941. godine, a „koji se i danas dešavaju na istom mestu i od istih počinilaca. To su znaci novih neizlečivih zatrovanosti, koje vode novim zločinima, novom bogoubistvu i bratoubistvu.“

Kao otpor zločinima nad srpskim stanovništvom je preporučio da „činimo sve što bude moguće da oživimo duhovnu molitvenu zajednicu sa svetim žrtvama nevino postradalim, svagde i na svakom mestu u našem rodu, za poslednjih pedeset godina“ budući da će novomučenici biti nadahnuće i nova snaga budućim pokoljenjima „koja će zauvek osećati pomoć ove naše mnogobrojne nebeske armije. Molimo svu decu Srpske pravoslavne crkve u otadžbini i u novim zavičajima da pedesetogodišnjicu ovih naših stradanja doživljavaju obnovom svoje vere i morala, pokajanja i preporođenja, praštanja i pomirenja,

kako među živima, tako i među mrtvima.“[675] Zaključio je porukom *Ne bojte se* „na Kristovom putu“ koji je „smrću pobjedio smrt“.[676]

Početkom maja 1991. godine, prilikom prenošenja Velimirovićevih moštiju iz male kapelice u hram Svetog Save na Vračaru, dekan Bogoslovskog fakulteta, arhimandrit Atanasije je Velimirovića rangirao uz Svetog Savu rekavši kako su upravo njih dvojica dokaz vjere, stradanja, vaskrsenja i narodnog jedinstva: „[...] Dolaziš nam iz Nebeske Srbije duhom svojim i telom svojim da nas povedeš i da nam kažeš, da nas potsetiš, da mi nismo narod 'kulta mrtvih', kako misle pojedine usijane glave i gladna srca. Jer, iako imamo stalno posla sa grobovima i krstovima, sa kostima i moštima, mi smo pre svega narod kulta živih. Dokaz si toga upravo Ti, Sveti Vladiko, i Sveti Savo ovde na Vračaru. [...] Mi smo narod koji veruje u krst i vaskrenje, u život večni, a ne u smrt; narod koji veruje u pravdu i istinu, [...] narod koji živi i strada za krst časni i slobodu zlatnu, za njih rado umire ali i vaskrsava njima. Zemaljska Srbija bez nebeske Srbije je mravinjak, a Nebeska Srbija, da nije Zemaljske Srbije, bila bi krov bez temelja, a ti si ih spojio i spajaš obe u jedno bogočovečansko jedinstvo, onako kako ih je spajao i tvoj svetosavski i kosovski narod u svojoj istoriji.“[677]

Ovom prilikom je patrijarh srpski Pavle održao prigodno slovo u kojem je pozvao „dragu braću“ na prekid međusobnih „beskonačnih raspri“, a novinare „da se staraju da zidaju dušu i karakter našeg naroda obazrivim i mudrim pisanjem.“[678]

Saopštenje sa redovnog zasedanja arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve koje je održano od 9. do 24. maja 1991. godine, u kojem je naglašeno kako je „Posebna briga je posvećena našoj Crkvi i narodu na tlu SAO Krajine i Hrvatske. Želeći mir i iznalaženje puteva razuma i pravednosti za sve, [...]“ te je sveštenstvu i vjernicima preporučeno nastavljanje vađenja i dostojnog sahranjivnja „kostiju ustaškog i komunističkog terora iz jama.“[679]

Srpska pravoslavna crkva je sukob nastojala rasplamsati tako što je poticala vojnu mobilizaciju pravoslavnog, srpskog stanovništva pružajući mu ideološku podršku za odlazak u rat izvan političkih granica Srbije. Moguću i izglednu tragediju, odnosno „udes sa kobnim i nesrećnim završetkom“ u Pravoslavlju je tumačen pobjedom, „samim životom“, „pravedničkim življenjem“, „darom Božijim“ i „usavršujućim očistitelnim činom“, činjenjem i procesom budući da „u primeru i orijentaciji srpskoga naroda žrtveno nije tragično“ te žrtva

[675] Pravoslavlje, XXV, 15. 3. 1991., 576., 1.
[676] *Glasnik*, mart, 1991., 3., 54-55.
[677] „Hteli su da ga zaboravimo, Posle pola veka mučeničke smrti mošti vladike Nikolaja u otadžbini“., *Pravoslavlje*, XXV, 15. 5. 1991, 580., 4.
[678] Isto.
[679] *Glasnik*, LXXII, juni 1991., 6., 110.

„nema porazni i tragični završetak“ jer je „ukorenjena u Hristovoj pobednoj Žrtvi Krsta i Vaskrsenja.“[680]

Prema ovom tumačenju svaki eventualni „fizički poraz sadrži duhovnu pobedu“ naročito onima „koji su u Hristu, tj. koji se sa Njim, i u Njemu, žrtvuju, bore 'u dobroj borbi vere' i 'trpe zlo kao dobri vojnici Isusa Hrista'. [...] Srpsko-kosovska žrtvenost stoji baš u tome znaku: narod se opredeljuje za Hrista, odnosno Njegovo Carstvo, koje je žrtveno, ali i pobedno. Narod je u žrtvenim borbama kao zaklano Jagnje Božije, ali poseduje pobednu silu, kojom, u sebi i drugim, poražava strašila zla i nepravde. Gubi se, ponekada, zemaljsko, ali se u tom slučaju, dobija nebesko, koje je vrednije, jer: 'Zemaljsko je za malena carstvo, a nebesko uvek i doveka'.“[681]

Srpska pravoslavna crkva je u Bosni i Hercegovini nastavila sa obilježavanjem jubileja stradanja. U Glogovcu kod Šipova je 2. juna 1991. godine, uz prisustvo patrijarha Pavla, održan „Janjski sabor“ koji je bio posvećen 50-godišnjici „ustaškog genocida nad Srbima u Janji“. Saboru je prema izvještaju iz *Pravoslavlja* prisustvovalo oko 30 000 Srba iz Janja, Šipova, Jezera, Donjeg Vakufa, Glamoča, Bugojna, Sarajeva, Drvara, kao i veliki broj Janjana raseljenih posle rata. Istaknuto je kako je nakon rata prećutkivano stradanje 2500 ljudi iz ovog kraja te „kada se mislilo da tom ćutanju neće biti kraja kao da je krv sa kamena jama (Marinkuše, Vagana...), krv nevino pobijene dece, progovorila kroz savest preživelih, a vapaj nevinih dečijih duša prikupio poslednje ostatke narodne snage i sabrao Srbe ovog dela Krajine na Sabor.“[682]

Ovim je Saborom bila obilježena 125-godišnjica gradnje crkve-manastira Sv. Georgija, „koji je u tursko vreme sazidan pod uslovom da mesto gde će se graditi crkva bude takvo da niko iz okolnih sela, izvan glogovačke kotline, ne čuje odjek crkvenih zvona. [...]“ a ovom prilikom je u krst crkve ugrađen i „deo moštiju Sv. Velikomučenika Cara Lazara, koje je narod celivao u toku Liturgije.“[683]

Svetom misom u hramu Svete Trojice u Banja Luci je 9. juna 1991. godine obilježen jubilej stradanja srpskog naroda i Srpske pravoslavne crkve u eparhiji banjalučkoj. Tekst je podsjetio na stradanje banjalučkih sveštenika i banjalučkog episkopa Platona koji je ubijen u noći između 4. i 5. maja 1941. godine, nakon što je odbio naredbu Viktora Gutića[684] da

---

[680] „Žrtveno nije tragično.“ *Pravoslavlje,* XXV, 15. 6. 1991., 582., 1., 3.
[681] *Isto.,* 3.
[682] Zdravko Peno, „Savest jača od ćutanja, Oko 30 hiljada Srba na Janjskom saboru u Glogovcu“. *Isto,* 2.
[683] Isto.
[684] O djelovanju Viktora Gutića vidjeti u: prir. Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu. Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Arhiv Republike Srpske, Banjaluka, 2017.

napusti Banja Luku. Isto tako se u tekstu podsjeća i na ustaško rušenje i skrnavljenje pravoslavnih hramova u Banja Luci i okolici,[685] te na zločine fra Miroslava Filipovića-Majstorovića koji se eksplicitno opisuju.

Duhovnu akademiju u sabornom hramu Sv. Trojice otvorio je vladika Jefrem koji je uz podsjećanje na stradale svećenike i srpskog naroda u NDH pozvao narod na „pamćenje historije“ kako se ona ne bi ponovila: „Mi smo danas ovde da duhovno sozercavamo svoju istoriju i njene velikane od boja na Kosovu do današnjih dana, sa posebnim osvrtom na protekli poluvjekovni period 1941-1991.“

U svom predavanju episkop bački Irinej je govorio o mučeništvu kao najvećem dometu svedočenja Hrista i o praštanju mučiteljima, jer „time dajemo ljubav onima, koji nas mrze, oproštaj onima, koji nas ubijaju, blagoslov onima, koji nas kunu, život onima koji misle da nas usmrćuju, a usmrćuju sami sebe. Pomisao na osvetu strana je biću Hristovog sledbenika, jer nam Gospod govori: Moja je osveta, ja ću vratiti.“

Povodom izdanja knjige Živka Kustića o Alojziju Stepincu je u *Pravoslavlju* izašao tekst Milorada M. Lazića u kojem se tvrdi da knjiga „ima zadatak da svojim autoritetom i nesumljivom sugestivnošću jezuitskog kiča opseni i uzdrma političko-religioznu svest hrvatskog čitaoca“ te da je napisana sračunato sa svrhom pokretanja pitanja „oficijelnosti svetačkog kulta A. Stepinca u Rimokatoličkoj crkvi.“ [686]

Lazić u tekstu argumentira ponovni povratak politike NDH kojoj je namjera bila „pokatoličavanje Srbije“. Govori o tome da su mlađe generacije u Hrvatskoj sistematski dovedene do nepoznavanja istine o stvarnom djelovanju i misije NDH, te da „zločini koje je počinio hrvatski narod predvođen klero-ustaškim fanaticima, po broju žrtava i monstruoznosti oblika zločinaštva“ spadaju u sam vrh „svetske patologije“, te da knjiga ima za cilj isto što „svako plasiranje laži u ovoj i sličnim budućim knjigama“ a to je da bude „deo novog plana i stare politike prema pravoslavnom srpskom stanovništvu sadašnje Republike Hrvatske.“[687]

Lazić navodi kako Kustićeva „knjiga hrabri i podstiče mlade Hrvate na sukob, jer je po mišljenju hrvatske državne vlasti (Kaptola), došao trenutak u kojem će svi oni, mladi Hrvati, po prvi put jurnuti do kraja, da kao građani 'demokratske' i 'pravne države' reše svoje vekovno nacionalno pitanje i stvore 'Neovisnu državu Hrvatsku'.“ Srpska pravoslavna crkva

[685] Vid M. Maletić, „Osveta je strana biću Hristovih sledbenika, pedesetogodišnjica stradanja SPC i srpskog naroda u eparhiji Banjalučkoj“. Isto., 1. 7. 1991., 583., 4. Dragan Davidović, kasniji Ministar vera u Republici srpskog naroda je 1991. godine objavio knjižicu o izgradnji i rušenju Saborne crkve u Banja Luci. vidi: Dragan Davidović, *Saborna crkva u Banjaluci, 1925.-1941.*, Glas, 1991.
[686] Milorad M. Lazić, „Apoteza kardinalu Stepincu kao deo ponovo aktiviranih ustaških ambicija“. *Isto*, 8.
[687] Isto.

(u Hrvatskoj) je ovdje bila prikazana kao jedina brana, element državnosti i prirodna veza sa maticom Srbijom u nastojanjima hrvatskih vlasti da planski, nasilno i psihološki asimilira zastrašeni srpski narod.[688]

U Veličanima, selu u Popovu polju u trebinjskoj općini je 23. juna 1991. godine održan ritual sahranjivanja zemnih ostataka „više stotina žitelja ovoga i susjednih mjesta, koje su ustaše za vrijeme zloglasne Endehazije na lukav način pohvatale, svirepo ubijale, a najvećim dijelom žive u jamu Jagodnjaču bacile.“[689] Osvećenje hrama i sahranu mučenika obavio je izaslanik mitropolita dabro-bosanskog, episkop zvorničko-tuzlanski Vasilije uz sasluženje sveštenstva Eparhije zahumsko-hercegovačke, učešće crkvenog hora iz Trebinja i prisustvo rodbine i više hiljada vjernika.

U reportaži sa ove sahrane se navodi da je prošlogodišnja odluka Svetog arhijerejskog sabora upućena nadležnima da omoguće pronalaženje iz jama, vađenje i pomognu „časno sahranjivanje svih koji su u toku ili posle rata ostali nesahranjeni i neopojani“ u Hercegovini „probudila (je) mnoge uspavane savjesti, a srodnike žrtava ohrabrila da sve kosti iz jame povade.“

Vasilije se tokom sahrane u ime prisutnih zavjetovao na dostojno nasljeđe Svetoga Save „i naših dičnih predaka“ da će činiti dobro „i onima koji nas mrze, da ćemo kao i do sada biti sijači ljubavi, mira, svekolike sreće sa svima ljudima, bez obzira na raznolikost mišljenja i životnih opredjeljenja.“

Na sahrani je bio prisutan i Božidar Vučurević, gradonačelnik Trebinja koji je pozvao srpski narod na oprez „kako se ne bi ponovila vremena kad su ove žrtve, čije se mučeničke kosti tek danas smiruju, stradale.“ Biljana Plavšić, je kao član Predsjedništva Bosne i Hercegovine podvukla kako je sahranjivanje trebalo biti obavljeno još prije 46 godina, te da je o zločinu, „nečuvenom u istoriji koji učiniše ustaše i ljudi pomaknutog uma“ trebalo progovoriti po okončanju Drugog svjetskog rata, budući da se „Betoniranjem jama ne može (se) betonirati pamćenje.“ Ona je sa ovog mjesta također upozorila „sve bezumnike i dušmane, koji se, na žalost, i danas nose mišlju kako treba i danas Srbe uništavati, da su im jalove nade.“[690]

Foto-reportaža iz septembarskog broja *Pravoslavlja* 1991. godine sa „najvećih sahrana Srba u jednom danu“ izvršenih tokom augusta iste godine u Prebilovcima, Glamoču i Livnu na kojima je bilo više hiljada okupljenih, označavala je završetak procesa sahranjivanja

---

[688] Isto.
[689] Ranko Gunjić, „Sahranjene žrtve jame Jagodnjača“., *Pravoslavlje*, XXV, 1-15. 8. 1991, 585-586., 6.
[690] *Isto.*

žrtava stradalih tokom Drugog svjetskog rata.[691] Reportaža ističe kako su „krvoločne ustaške ubice, zadojene šovinizmom i suludim političkim ambicijama“ nakon rata imale podršku vlasti, te da su ustaški i komunistički režimi nametanjem „bezbožništva“ i pod prisilom pokušali „da zatru čitav srpski narod.“

U masovnim ritualima sahrane učešće su imali i srpski patrijarh Pavle sa episkopima bačkim, Irinejem i banatskim, Atanasijem, brojnim sveštenstvom i narodom Zahumsko-hercegovačke i Dabrobosanske eparhije i ostalih eparhija. Ovom prilikom su osvešteni i temelji budućeg Spomen-hrama posvećenog Saboru srpskih svetitelja. Poseban je dojam bio izazvan činom u kojem su učestvovala djeca koja su posle Patrijarha i sveštenoslužitelja, nosila sanduke sa moštima njihovih vršnjaka. Na sahrani je govorio i Milorad Ekmečić, a svoje stihove su kazivali Stevan Raičković, Gojko Đogo, Rajko Petrov-Nogo i Matija Bećković.[692]

U porti manastira Veselinje kod Glamoča na Vrbi su tokom 10. avgusta sahranjene „mošti oko 600 Srba svirepo ubijenih od ustaša početkom avgusta 1941. godine“ čime su žrtve zatrpane u jamu Korićna, kamenolom Busija i druge jame u glamočkom kraju dobile grobnicu. Pavle je ovom prilikom rekao kako je sada opet „vreme da čujemo i da se poučimo i prihvatimo evanđeljsku nauku kojom su živeli i kojom su i umirali preci naši. To je, braćo i sestre, nauka i ovih naših otaca i matera, braće i sestara naših i dečice, čije kosti, izvađene iz memljivih jama u koje su živi i mrtvi bacani, evo, leže pred nama, i mi, braćo i sestre, treba da znamo prevashodno tu nauku. Ako već moramo da budemo Božiji učenici za pravdu i istinu Božiju, prokletsvo je Božije da nas On pusti da postanemo neljudi, da tlačimo i ubijamo, da mučimo nevine ljude, žene i nevinu dečicu. To nikada, i za nikada![...]“

Narednog dana je u Livnu „sahranjeno 1200 Srba iz livanjskog kraja, ubijenih pre pedeset godina od ustaških čudovišta.“ Patrijarh je ponovno održao slovo, a na sahrani su govorili i Biljana Plavšić, Jovan Rašković, Rajko Petrov Nogo, dr Milan Bojić i dr Rastislav Petrović.

Patrijarh Pavle je u svom slovu postavio pitanje nedužnosti i krivice za smrt nedužnih koji su prije 50 godina osuđeni na smrt zbog „krivice koju samo neljudi mogu izmisliti“, a koja se ogledala u tome „što se nisu rodili u narodu onih koji su ih ubijali i bacali u jame; što su bili druge vjere i drugog pisma, nego oni što su ih na smrt osudili i onih koji su nečovječnu osudu nečovječno izvršavali. Ko je te ljude, žene i tu dječicu, čije kosti leže u ovom

[691] „U Prebilovcima, Glamoču i Livnu sahranjene srpske žrtve umorene od ustaša tokom Drugog svetskog rata, Oprosti nam Gospode samoljublje i zaborav.“, *Isto.*, 1. 9. 1991., 587.
[692] *Isto.*

kamenom kovčegu, prije rođenja pitao hoće li se roditi kao Srbi, ili kao Hrvati, ili kao Slovenci?“

U ovom je govoru jasno ukazao na kolektivni identitet počinioca zločina, imenujući ih *neljudima*, ljudima pomračenog uma i savjesti kojima u opreci stoji kolektivni identitet nevino stradalih, *ljudi božijih*, ljudi druge vjere i drugog pisma.

Istaknuo je „da se ne smije pristati na zločin ni za kakav interes i ni po koju cjenu smrti“ - sem vjerom u to kako je „Zemaljsko (je) za malena carstvo, a nebesko uvijek i dovjeka“.

Prema patrijarhovim riječima će biti teško, a opet prijeko potrebno održati i zarad pravoslavne vjere pretrpjeti, prevazići i savladati „besmisao stradanja“ i, u „ovim nesretnim prilikama, kad se ponovo zaplivalo u mržnju i krv“, ostati na putu dostojnom ljudi Božjih, pa čak i kada se „mora pristupiti odbrani svog obraza i časti, svojih domova i grobova, i odbrani svoga života“. U tu svrhu patrijarh je uputio poziv Svetog arhejerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve, koji „sve vas, sve nas, svoju duhovnu djecu, pravoslavne Srbe, da u svakoj prilici i neprilici, pa i u slučaju oružanih sukoba širih razmjera u našoj zemlji – što ne dao Bog – postupaju u duhu svog istorijskog, svetosavskog i kosovskog opredjeljenja, držeći se viteškog čojstva i junaštva.“[693]

13. Vidovdan 1991. godine – *Deklaracija o ujedinjenju „srpskih Krajina“*

U Bosanskom Grahovu je 28. juna 1991. godine usvojena *Deklaracija o ujedinjenju* Zajednice opština Bosanska Krajina i SAO Krajina, kao jedno od mogućih rješenja položaja neustavno proglašenih oblasti u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ujedinjenje „Dviju Krajina“ je zastupao predsjednik Vlade SAO Krajine Milan Babić, i one su kao federalna jedinica imale biti priključene novoj Jugoslaviji (budući su i Slovenija i Hrvatska već proglasile nezavisnost), a ostatak Bosne i Hercegovine bi prema političkim projekcijama srpske političke elite u Hrvatskoj, bio posebna federalna jedinica.[694]

No, nakon jasno ispoljenog stava Evropske zajednice da se unutrašnje granice Jugoslavije neće mijenjati, tokom ratnih sukoba u Sloveniji (27. juna - 7. jula 1991.), Milošević je javnosti plasirao novu promjenu koncepta teritorijalnog sadržaja jugoslavenske

[693] Isto.
[694] Nikica Barić, „Djelovanje Vlade Srpske autonomne oblasti Krajine tijekom 1991.“ *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, 2008, 1, 68-69.

zajednice,[695] koju je saopćio i vođi Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovini, Radovanu Karadžiću u telefonskom razgovoru 1. jula 1991. godine. U njihovim narednim razgovorima je bilo jasno i nedvosmisleno rečeno da je na snazi ratno stanje,[696] te da se teritorij Bosne i Hercegovne koristio kao vojni poligon tokom vršenja vojnih operacija u Hrvatskoj.

Namjera da se tzv. Zajednica opština Bosanske krajine u ljeto 1991. godine ujedini s Republikom srpskom krajinom i pristupi Jugoslaviji je izazvala i trvenja unutar SDS-a, odnosno antagonizme između autonomaške krajiške struje i paljanskog rukovodstva s Karadžićem na čelu,[697] ali i prve nesuglasice u odnosima Radovana Karadžića s Miloševićem i međunarodnom zajednicom.

Karadžić je ubrzo i javno počeo iznosti frustriranost nemogućnošću utjecanja na tok političkih dešavanja, te je u svoje govore uveo prijetnju nestajanja i istrebljenja bosanskohercegovačkih Muslimana. U privatnim razgovorima Karadžić je u ovom razdoblju, tokom proljeća i ljeta 1991. godine, oživio smrtonosni senzibilitet i slike svog mladalačkog pjesničkog stvaralaštva,[698] koje je javno bilo ispoljeno na 8. sjednici Vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine koja se odvijala tokom oktobra 1991. godine.

Razloge za to treba tražiti u nemogućnosti dovršenja dvaju procesa, od kojih je jedan bila tzv. regionalizacija Bosne i Hercegovine,[699] a drugi je pitanje načina *uključenja* muslimana u društveno-političku zajednicu.

Kod procesa regionalizacije je, unatoč zaokruživanja buduće jednonacionalno kompaktne administrativne cjeline Zajednice opština Bosanske Krajine, srpskoj političkoj i intelektualnoj eliti problem predstavljala rascjepkanost i nekompaktnost tzv. Srpskih autonomnih oblasti (Romanije, Semberije, Sjeverne Bosne, Hercegovine) u Bosni i

---

[695] pr. Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Dokumenta predsedništva SFRJ 1991. Tom 2, (jun – jul 1991): rat u Sloveniji*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012., 106-108. Političke percepcije Miloševićeve SPS i planove za prekrajenjem jugoslavenskih granica vidi u časopisu stranačkog glasila *Epoha*, „Naše nove granice“., 22. 10. 1991.

[696] MKSJ, https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/BCS/Exhibit/NotIndexable/IT-03-67/ACE123391R0000477899.TIF, Razgovor vođen dana 8. 7. 1991., između Karadžič Radovana i Milošević Slobodana, kodna oznaka LATAS, 4.

[697] Edin Omerčić, „Nije svačije kroz selo pjevati - Bosanska Krajina u projekciji organicističkih intelektualaca (1991-1992)“, *Prilozi*, 45, Institut za istoriju, Sarajevo, 2016., 231-258.

[698] Robert J. Donia, Radovan Karadžić, *Architect of the Bosnian Genocide*, 81.

[699] O regionalizaciji Bosne i Hercegovine vidi: MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-08-91, Stanišić i Župljanin, broj dokaznog materijala P01295.09. E; Robert J. Donia, *Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992., opšti kontekst*, Izjava vještaka objelodanjena MKSJ shodno pravilu 94 bis, podneseno 30. jula 1992.; *Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske krajine*, 29. april 1991., Br. dok. materijala P69B.; . Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Kult B, Sarajevo, 2004., 498-499.

Hercegovini, a koja je vodila ka Miloševićevom manevru i pokušaju *uključivanja* muslimana, koji je za cilj imalo sprječavanje osamostaljivanja i nezavisnosti Bosne i Hercegovine.

Riječ je o također nezavršenom i neuspjelom procesu koji je ostale dijelove teritorija Bosne i Hercegovine, pored Zajednice opština Bosanske Krajine, imao uključiti u državno-administrativnu cjelinu koju će činiti Srbija i Crna Gora, dvije autonomne pokrajine (Vojvodina i Kosovo) i tzv. zapadne srpske krajine, a koji je trebao biti postignut tokom ljeta kroz tzv. Historijski sporazum Srba i Muslimana u kojem su glavnu riječ vodili Karadžić i Zulfikarpašić.

Na prijedlog i poziv patrijarha Pavla, odnosno Svetog arhijerejskog sinoda SPC, u Patrijaršijskom dvoru u Beogradu su se 5. jula 1991. godine okupili „prvaci političkih stranaka iz Republike Srbije i iz srpskih nacionalnih stranaka koje deluju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini". Prema izvještaju sa sastanka razgovaralo se o „temeljnim interesima i ciljevima srpskog naroda", a Srpska pravoslavna crkva se postavila kao institucija koja se bavi pitanjima „opstanka i svakodnevnog napretka srpskog naroda u celini i srpske države kao njegove matice i oslonca", dakle kao nacionalna predvodnica. Iz crkve je okupljenim političkim predstavnicima srpskog naroda sugerirano „da razumno i složno rade u interesu srpskog roda, ne odustajući pri tom od svojih političkih uverenja i časne borbe za što veći broj poslaničkih mandata u Skupštini."

S druge su se strane „najodgovorniji predstavnici stranačkog života među Srbima" usuglasili da će zarad rješavanja „nedaća koje ga decenijama gnječe" izmiriti vlastite međustranačke odnose, a kako bi svoju djelatnost mogle usmjeriti „na najvažnije probleme u Srbiji i među Srbima", a to su katastrofalna ekonomska situacija i socijalno beznađe većine stanovništva. Upozoreno je „na neprijateljske namere nekih naroda i država prema srpskoj zemlji i prema srpskom životu" kao i da se obrati pažnja na natalitet, „koji i bez rata preti da istrebi Srbe."

Nakon molitve patrijarha Pavla, i njegova poziva prisutnim stranačkim rukovodiocima „da uvek budemo ljudi", prvaci srpskih stranaka su u znak vjernosti „celivali Časni krst i Sveto Jevanđelje i time se zakleli da će im stvarani interesi sloge, mira i ljubavi srpskog naroda, kao i opšte dobro i mir među svim ljudima i narodima, biti najvažnije u ovim teškim i već ratnim vremenima."[700]

[700] „Razumno i složno protiv nedaća", *Pravoslavlje*, 15. 7. 1991., 584., 1.

14. Petrovdan 1991. – godišnjica osnivanja Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine

Na zasjedanju Svetog arhijerejskog Sabora tokom maja 1991. godine su izabrani novi episkopi Srpske pravoslavne crkve. Artemije je izabran za episkopa raško-prizrenskog, Atanasije za episkopa banatskog, Lukijan za episkopa osječko-poljskog i baranjskog, te Konstantin za episkopa srednje-evropskog.[701] Za episkopa bihaćko-petrovačkog je izabran protosinđel Hrizostom.[702]

Tokom hirotonije u Sabornoj crkvi u Beogradu, na Petrovdan 12. jula 1991. godine, na kojoj je pored brojnih ličnosti iz kulturnog i javnog života prisustvovao i ministar vera u Vladi Srbije Dragan Dragojlović, Hrizostom je rekao kako ga je Gospod izabrao i odredio da ga „pošalje narodu Njegovom, a Rodu mom u Srpsku Krajinu; narodu koji nekada bi blizu Boga, ali poput Izrailja mnogi otpadoše i zastraniše na stranputicama ovoga sveta,“[703] čime je kao i mnogobrojni visoki zvaničnici iz SPC do tada, negirao politički identitet Bosne i Hercegovine te ukazao na postojanje „otpadnika“ među srpskim narodom.

Na kraju govora, Hrizostom je apelirao na nacionalne i političke vođe, te na vjerske službnike „da svojim rečima i delima pozitivno vaspitaju i vode svoj narod nudeći mu dobre i moguće perspektive, a oslobađajući ga nacionalno-političkih utopija. Poručio je kako je „srpski pravoslavni narod Krajine i šire najveća (je) objektivna realnost koju niko niti može, niti sme da zanemari, ili ne daj Bože nešto drugo umisli.“ U govoru je iznio i politički stav i dao doprinos kreiranju imaginarnog neprijatelja. Smatra kako bi „pogubno po sve“ bilo „svako drugo rešenje, osim bratskog i ljudskog zajedničarenja u istom vremenu i prostoru,“ a „ponajviše, za one koji misle i žele da ponovo nametnu golgote srpskom narodu.“[704]

Srpska pravoslavna crkva je kroz svoje medije potpirivala sukobe i ratne strasti, no ratno stanje, rat sam po sebi, kao i trijumf u ratu - nije bio primarni cilj crkve. Vrh Srpske pravoslavne crkve je poticao rat, sukob kao takav, prije svega kao sredstvo kako bi se Crkva kao institucija kroz obrazovni sistem i državne institucije uprave postavila na poziciju moći

---

[701] *Pravoslavlje,* 15. 6. 1991.

[702] Hrizostom (Jević) rođen 4. marta 1952. godine u selu Vođenici, Bosanski Petrovac, otac Nikola, majka Rosa, bogosloviju u manastiru Krka upisuje 1968. godine, Bogoslovski fakultet završava 1980. godine u Solunu, a kao nastavnik bogoslovije počinje raditi 1981. godine u manastiru Krka. Hirotonisan je za episkopa bihaćko-petrovačkog na Petrovdan 12. jula 1991. godine, u Sabornoj crkvi u Beogradu., *Glasnik,* LXXII, juni 1991., 6., 110-111.

[703] *Glasnik,* LXXII, avgust 1991., 8., 148.; *Pravoslavlje,* XXV, 1-15. 8. 1991., 585-586., 2.

[704] *Glasnik,* august 1991., 8., 147-148.

sa koje je moguće upravljati društvenom zajednicom u cjelini, a koja bi nakon ritualnog nasilja bila ujedinjena, homogenizirana i „očišćena“.

Pišući kako su „prilike u srpskom narodu (su) upadljivo zamršene“, da ne postoji odgovarajući politički dijalog u državi te da su „ratničke strasti nekih susednih naroda, ali i među nekim Srbima“ nabujale, crkvena štampa svakako raspiruje ratno stanje, ali i stvara povoljan ambijent i poziva sebe samu na pojačano djelovanje u društvu.

Crkvena štampa se kroz konstrukciju društvene zbilje, navodeći nemile situacije u kojima je srpski narod ponovno zatečen, nastojala nametnuti kao važan društveni i socijalni faktor. Ukazujući na ideološki raskol, nedovršenu nacionalnu homogenizaciju i političku razdijeljenost unutar pravoslavne zajednice smatrala je da takva situacija „još više obavezuju Srpsku svetosavsku crkvu da miri zavađene i zbližava razdvojene.“[705]

Štampa Srpske pravoslavne crkve je ukazivala na teškoće „srpske crkve i njenog naroda“ koji „preživljavaju na Kosovu i Metohiji, u Crnoj Gori, u Rastkovoj Hercegovini teške dane“, dok „krvari srpski narod u Dalmaciji, Bosni... Srpskom krvlju su poprskana polja zapadnog Srema“, a o stradanjima *Drugog*, koja su se dešavala u štampi SPC nije bilo spomena.[706]

Dok je Srpska pravoslavna crkva potpirivala ratne strasti i ukazivala na stradanje srpskog naroda, u sarajevskom Holiday Innu je 12. jula 1991. godine,[707] održana sjednica Srpske demokratske stranke povodom prve godišnjice osnivanja i jednogodišnjeg djelovanja stranke.

Sjednica je imala radni dio, namjenjen samo za stranačke članove, koji je bio zatvoren za javnost i medije, te svečani dio, na koji su bili pozvani politički partneri u vlasti, gosti i mediji. Na sjednici nije bilo predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Stenogram sjednice pokazuje da su se radni i svečani dio sjednice Srpske demokratske stranke identitetski razlikovali.[708]

Radni dio sjednice, koja je počela intonacijom i pjevanjem himne *Bože pravde* otvorio je Radovan Karadžić. Ovakvom simbolikom je i javno ozvaničen proces približavanja srpske političke elite crkvi i monarhističkom društvenom uređenju, te je poslana poruka da je

---

[705] „Hirotonisano pet novoizabranih episkopa srpske crkve, Na duhovnoj straži srpskog naroda“, *Pravoslavlje*, 1-15. 8. 1991., 585-586., 1

[706] Isto..

[707] Petrovdan je postao krsna slava Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovini. MKSJ, https://ucr.irmct.org/, IT-05-08, Popovic et al, broj dokaznog materijala PO4535.

[708] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, IT-03-69. Stanisic i Simatovic, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, *Stenografske bilješke sa skupštine SDS Bosne i Hercegovine održane na Petrov dan 12. VII. 91. g. u Sarajevu*, Hotel Holiday Inn, Sarajevo, 12. jula 1991. godine, 7., br. dokaznog materijala P02521.E

društveni ideal krajem 20. stoljeća bio ponovno postavljen, vraćen na norme koje odgovaraju devetnaestovjekovnoj Srbiji - samostalna srpska država predvođena crkvom i kraljem, oslobođena od osmanske vlasti, *očišćena* od *Turaka*.

Sveti arhijerejski Sinod SPC je kasnije, tokom oktobra 1991. godine uputio akt Narodnoj skupštini Srbije u kome se zalaže da „himna *Bože pravde* bude opet himna našeg naroda, kao što je i bila.“[709] Patrijarh Pavle je tumačio tekst himne zauzevši stav da su među srpskim narodom uglavnom svi vjernici, koji se i putem državne himne obraćaju „Bogu za spasenje“.

„Obraćamo se Njemu da nam pomogne ako smo i mi bili pravedni prema drugim ljudima, ophodili se prema njima u svakodnevnom životu sa ljubavlju i darežljivošću, u nevolji branili svoje živote i svoje domove, ne otimajući tuđe, i pri tome, po oceni Njegove pravde, postupali zaista kao ljudi sa čojstvom i junaštvom. Molimo se da nas sačuva, ali ne samo da opstanemo po svaku cenu, makar i kao neljudi, nego i kao narod Njegov, narod Božiji. Moleći se za pravdu, molimo se, dakle, da ona bude i nama i svima ljudima. Zar taj vapaj, da zavlada pravda među svima narodima, može smetati bilo kome čoveku dobre volje, koje bilo vere, koga bilo ubeđenja. U ovoj himni izražava se ono najbitnije, najpotrebnije svima, na način krajnje jednostavan i smeran, sažet i bez lažnog ponosa, tako da svako može naizust naučiti i zapamtiti sve stihove, shvatajući ih onoliko duboko koliki su mu duša i pamet. Po tome je ova himna stvarno jedna od najuzvišenijih himni ljudskoga roda. Stvorena da ostane iznad vremena i svih političkih mena. Zar ne bi trebalo da svi razmislimo o tome?“[710]

Karadžićeve govore na oba dijela sjednice, i tokom radnog, i tokom svečanog dijela je moguće interpretirati kao svojevrsni čin javnog pokajanja. Prekidan aplauzima, on je isticao ideološku podršku Srpske pravoslavne crkve Srpskoj demokratskoj stranci, naglasivši kako je srpski narod uz politički život imao „uzlet i kulturnog života, gdje nas je u našim predizbornim i osnivačkim aktivnostima pratilo Srpsko kulturno i prosvjetno društvo *Prosvjeta* kao i Srpska pravoslavna crkva koja nam je oprostila naše 45-godišnje zanemarivanje i izlaganje naše duhovne majke pritiscima nedemokratskog režima, koja je

[709] Himna je prvi put izvedena u Srpskom narodnom pozorištu 11. augusta 1872. godine, kao završna scena predstave „Markova sablja“, koju su napisali Jovan Đorđević i Antonije Hadžić, a muziku je skladao Davorin Jenko. Alegorija je igrana u čast punoljetstva Milana Obrenovića. Enciklopedija Srpskog narodnog pozorišta, https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=6865

[710] Patrijarh Pavle, „Razmislimo ozbiljnije o himni BOŽE PRAVDE sad kad je tome vreme, Da pravda bude i svima ljudima i nama“. *Pravoslavlje*, 1. 11. 1991., 591., 3.

živnula i koja je ponovno sa svojim narodom.“ Ovime je nagovjestio prisniju saradnju između Srpske demokratske stranke i Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini.[711]

U nastavku sjednice Radoslav Vukić je uz iznošenje političkog cilja za stvaranjem federalne jedinice „u okviru ostatka Jugoslavije, ili ma kako se zvala neka država koja ostaje“ iskazao i namjeru naoružavanja srpskog stanovništva radi odbrane „srpstva“, „naše srpske teritorije“ i „očuvanja srpske duše na ovom području“.[712]

Atmosfera na sjednici je dosezala vrhunac nakon Vukićeva govora koji je, prekidan aplauzima, pozivao na borbu i isticao kako Alija Izetbegović, koji je tada bio Predsjednik Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, za njega nije legitimni predstavnik. Neđo Gavrić je prije svog govora, prisutne pozdravio vjerskim pozdravom „Pomaže Bog!“ na što je dobio horski odgovor delegata u sali - „Bog ti pomogao“. U svom je izlaganju predložio da „izabrani rukovodioci SDS polože zakletvu na oltaru Srpske pravoslavne crkve“ nakon čega je uslijedio aplauz, te je oko ovog pitanja otvorena rasprava. Gavrić je istakao kako poslove koje obavljaju delegati SDS smatra „u jednu ruku svetim poslovima“.

Prijedlog je bio odbijen, a raspravu je oko ovog pitanja polaganja zakletve okončao Trifko Komad. On je istaknuo da je crkva „posebna institutcija koja je uvijek u prvim redovima srpskog naroda“, ali budući da je ona zasebna institucija ne vidi postojanje potrebe da se ovo pitanje regulira stranačkim Statutom.[713]

Prije nego što je kao jedini kandidat izabran za predsjednika Srpske demokratske stranke, Radovan Karadžić je na sjednici nagovijestio redoslijed realizacije pripremljenih poteza i političku taktiku Srpske demokratske stranke - „čekanja u zasjedi“, prema kojoj će se čekati da „neko prekrši Ustav BiH i Jugoslavije onda mi više nemamo obaveza prema tom Ustavu [...] onda ćemo mi da pripremimo demokratski odgovor srpskog naroda na svim linijama i u svakom pogledu“, a kako bi Srpska demokratska stranka izbjegla da bude optužena za cijepanje Bosne i Hercegovine. Naglasio je kako se ne smije krenuti sa stvaranjem „novih federalnih jedinica dok ne dođe do sloma ustavno-pravnog sistema.“[714]

Radni dio sjednice je završen pod pritiskom pristizanja gostiju na svečani dio sjednice,[715] a u jeku rasprave o načinu ritmiziranja procesa regionalizacije i donošenja

[711] Isto., 16-17.
[712] Isto., 21-22.
[713] Isto., 22-29.
[714] Isto., 34.
[715] Prekidanje ili završavanje sjednica pod izlikom „pritiska“ postat će ustaljena praksa na sjednicama Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine od 1992. godine do završetka rata 1995. godine, u prilikama kada bi bilo izvjesno da će odluke i zaključci biti u suprotnosti sa stajalištima paljanskog rukovodstva unutar Srpske demokratske stranke.

konkretnije odluke o pripojenju tzv. Zajednice opština Bosanske Krajine Jugoslaviji, odnosno odvajanju od Bosne i Hercegovine, budući da se krajiški članovi SDS-a nisu slagali sa Karadžićevim prijedlogom navedenog plana.

Na početku svečanog dijela sjednice je intornirana himna Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije *Hej Slaveni!* koju su pjevali svi prisutni gosti i delegati. U referatu o jednogodišnjem radu, ciljevima i zadacima u narednom periodu, Karadžić je naglasio žrtvu srpskog naroda koji je „zbog lažnog i prividnog mira u kući žrtvovali (smo) svoje najveće vrijednosti, napustili tradicije narodne kulture, zapostavili svoju porušenu crkvu i prepustili je neravnopravnoj borbi za održanje, podjelili se na crvene i crne, bjelaše i zelenaše, građane i seljake.“ Među ciljeve stranke, pored toga da Bosna i Hercegovina bude dio Jugoslavije, je ubrojao i zaštitu slobode, vjeroispovjesti i djelovanja Srpske pravoslavne crkve.[716] Naglasio je ulogu crkve u oporavku vjerskog života srpskog naroda, zahvaljujući Srpskoj pravoslavnoj crkvi kao „duhovnoj majci i učiteljici srpskog naroda, koja je trpeljivo pretrajavala tokom četiri i po decenije našeg nemarnog odnosa i pritiska nedemokratske vlasti.“[717]

Učesnike svečene sjednice je između ostalih telegramom pozdravio i uputio im blagoslov mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije koji je izrazio nadu da će odluke biti „na visini istorijskog trenutka i na dobro srpskog naroda i svih s kojim on živi.“

Nakon svečanog dijela sjednice stranka je nastavila sa radom, a delegati su dobili obavještenje od paroha kotoračkog i bili su pozvani na osveštenje temelja za crkvu u Vojkovićima kraj Sarajeva zakazano za 13. jula 1991. godine.

Milan Novaković je potom prisutne pozvao na osveštenje temelja mosta koje se imalo izvršiti 14. jula u selu Badovincima, a „kao odgovor svima onima koji pokušavaju da prave granicu na Drini“. On je obavjestio i o namjeri potpisivanja međuopštinskih sporazuma, između opština sa lijeve i desne obale Drine. Savremeni trenutak je smatrao historijskim te je povukao paralele sa događajem iz 1912. godine, kada je vladika Nikolaj Velimirović posjetio Sabornu crkvu u Sarajevu i između ostalog je u svome obraćanju okupljenim vjernicima rekao „Vi Srbi iz Bosne ste svojim srcem i svojoj ljubavi anektirali Srbiju“. U daljoj djelatnosti Srpske pravoslavne crkve će „zapadni Srbi“ biti smatrani i predstavljani kao moralni uzor srpstva u političkom djelovanju,[718] a naročito nakon početka rata u Bosni i Hercegovini.

---

[716] Isto., 62.
[717] Isto., 64-65.
[718] Radmila Radić, „Serbian Orthodox Church and the War“, 172-178.

U nastavku sjednice bilo je i primjedbi na simboličku nedorečenost u identitetskoj stranačkoj reprezentaciji. Radoslav Unković je pozvao delegate da govore srpskim jezikom, a Miloš Bojnović je iznio niz problema i primjedbu da stranka nema vlastitu zastavu i amblem. Izrazio je podršku diskutantima iz Bosanske krajine koji su upozoravali na ugroženost granice srpstva na rijeci Uni, budući da „ipak srpstvo na Drini nije ugroženo, a Bogami na Uni jeste."

Tomislav Šipovac je u izlaganju ukazao na važnost i doprinos Crkve „duhovnim sadržajem" pokretu SDS-a, a Pavle Ilić je predložio da Petrovdan bude krsna slava SDS. Uslijedila je Karadžićeva reakcija koji je rekao da SDS „ (mi) kao građanska politička stranka ne smijemo ateistima kojih ima u našim redovima obavezati da oni slave. A oni koji slave, a to je većina, mislim da smo prihvatili da to bude Petrov dan. Je li tako?" a njegove je riječi Skupština potvrdila burnim aplauzom.

Na važnost duhovne, vjerske komponente društvenog i političkog identiteta Srba ukazao je Božidar Vučurević koji je tvrdio da je na njega izvršen prepad automatskim oružjem te je izrazio misao kako „Ni Karađorđe nije ubijen, gospodo. Srbina džaba gađate u glavu, Srbina možete gađati u dušu. Ne može se, gospodo Srbin ubiti u glavu. On se može samo ubiti u dušu, kako je to gospodin Broz radio."[719]

15. Historijski sporazum i Beogradska inicijativa

Posljednji pokušaj spriječavanja političkog osamostaljenja Bosne i Hercegovine i nastojanja za *uključivanjem* bosanskohercegovačkih muslimana u društveno-političku i identitetsku zajednicu sa srpskim narodom je dolazio tokom pregovora koji su se odvijali tokom jula i augusta 1991. godine.

Tzv. Historijski porazum Srba i Muslimana je bio objavljen 1. augusta, no on nikada nije zaživio, te su pregovori o rješenju krize vraćeni na početnu tačku - u Skupštinu i bosanskohercegovačke institucije u kojima će između koalicijskih partnera doći do sraza oko nepomirljivih koncepcija političkog uređenja Bosne i Hercegovine. Neuspjeh „Historijskog sporazuma" je vodio ka daljnjem procesu regionalizacije Bosne i Hercegovine i osnivanju Srpskih autonomnih oblasti.[720]

---

[719] MKSJ, https://ucr.irmct.org/, IT-03-69. Stanisic&Simatovic, Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, *Stenografske bilješke sa skupštine SDS Bosne i Hercegovine održane na Petrov dan 12. VII. 91. g. u Sarajevu*, Hotel Holiday Inn, Sarajevo, 12. jula 1991. godine, 7., br. dokaznog materijala P02521.E , 102.
[720] Smail Čekić, *Isto*., 498., 499.

U beogradskoj patrijaršiji je patrijarh Pavle 18. jula 1991. godine primio delegaciju Islamske vjerske zajednice na čelu sa muftijom beogradskim, hadži Hamdijom efendijom Jusufspahićem, u čijoj su pratnji bili imam šabački hadži Nenad efendija Kurić i beogradski imam hadži Redžep efendija Nikić. U razgovoru je učestvovao i episkop Bački Irinej, protojerej Milan Janković i Momir Lelić, šef kabineta srpskog Patrijarha.

Na sastanku je „zajednički (je) konstatovano da u našoj zemlji, u ovim dramatičnim trenucima sveopšte ugroženosti, treba kao ljudi koji verujemo u jednoga Boga i svako na svoj način [...] da zajednički apelujemo na savest svih verujućih - hrišćana, muslimana i ostalih – svih ljudi dobre volje, a posebno svih odgovornih državnika, da postojeće konflikte rešavamo kao ljudi, u miru, bez nasilja i krvoprolića. U isto vreme učesnici razgovora su se ogradili od svakog pokušaja manipulisanja verskim osećanjima ljudi u nacionalno-političke svrhe i od svakoga čina zloupotrebe vere ili opravdanja zla i bratoubistva u ime vere.“[721]

U svrhu postizanja sporazuma 26. augusta je vođen i razgovor između patrijarha Pavla i Predsjednika Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića.[722] Prema saopštenju za javnost iz *Pravoslavlja*, ovom je prilikom bilo razgovarano o „uznemirujućim događajima“ u zemlji. Ocjenjeno je da postojeća politička situacija na Balkanu skorije ne obećava za sve prihvatljiva rešenja i da su bez ikakvog osnova i očekivanja da bi se ratom moglo doći do bilo kakvih korisnih razjašnjenja. Isticano je da se svi podstrakači i organizatori „oružanog obračunavanja među ljudima i narodima, zločince najteže vrste“ trebaju „snagom duhovnosti i bez uzmicanja onemogućiti u delovanju.“

Izetbegović je prije svega bio percipiran kao „vođa najuticajnije muslimanske stranke u Bosni i Hercegovini“, a potom i kao predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine, koji je u razgovoru istaknuo prijateljstvo Muslimana i Srba, „ističući da Muslimani nikada neće dići ruku na Srbe.“[723]

Razgovori patrijarha Pavla „sa muslimanima su bili teološkog i etičkog karaktera“, pri čemu je Pavle pored ukazivanja na monoteizam, inzistirao na opreci između *nas* i *njih, vjerujućih* i *nevjerujućih, čovječnosti* i *nečovječnosti*, kao što je to izrazio u razgovoru za Politiku objavljenom 1. novembra 1991. godine: „U susretu s njima govorio sam: kako mi ljudi od vere i Boga možemo očekivati i tražiti od neverujućih ljudi da postupaju prema nama čovečno ako mi postupamo nečovečno?“[724]

---

[721] „Nijedna vera ne opravdava zlo i bratoubistvo“, *Pravoslavlje,* XXV, 1-15. 8. 1991., 585-586., 1.
[722] *Pravoslavlje,* XXV, 1. 9. 1991., 587., 6.
[723] Isto.
[724] Aleksandar Praščević, *Dijalog između pravoslavnih i muslimana, Doprinos Patrijarha srpskog Pavla dijalogu sa muslimanima (1990-1997)*, Eparhija raško-prizrenska, Beograd, 2019., 28-29.

Nakon Germanove smrti 27. augusta 1991. godine,[725] je *Pravoslavlje* javljalo o njegovu ispraćaju kojem su 30. augusta prisustvovali i dr. Biljana Plavšić, dr. Nikola Koljević kao članovi predsjedništva Bosne i Hercegovine, te Radovan Karadžić kao predsjednik Srpske demokratske stranke,[726] čime su udareni čvrsti temelji *symphoniji* Srpske pravoslavne crkve i buduće Srpske republike u Bosni i Hercegovini.

16. Konferencija u Hagu i Srpska pravoslavna crkva

Tokom odvijanja konferencije u Hagu koja je s radom počela 7. septembra 1991. godine, a kojom se nastojao uspostaviti mir i pronaći trajna rješenja kojima bi se okončala jugoslavenska kriza, Srpska pravoslavna crkva je nastojala uzdrmati Miloševićevu vlast u Srbiji. U otvoreni ideološko-politički obračun protiv Miloševića je krenula tako što je upriličila prijem Princu Aleksandru Karađorđeviću. Tokom njegove prve posjete Beogradu nakon Drugog svjetskog rata i u susretima s članovima kraljevske porodice javno je iskazivana namjera za promjenom ustavno-pravnog poretka Srbije.

Ukazom Prezidijuma jugoslovenske Narodne skupštine s početka 1947. godine je članovima kraljevske obitelji bio zabranjen dolazak u Jugoslaviju, a sin Petra II Karađorđevića je u zemlju došao 5. oktobra 1991. godine. Štampa SPC je njegov dolazak tumačila kao pobjedu monarhije, „demokratske i pobožne Srbije“ nad komunizmom i „komunističkim skorojevićima“ koji su nastojali da takvu Srbiju i srpstvo sasijeku u njenim korijenima.[727]

U Sabornoj crkvi je 6. oktobra patrijarh Pavle služio parastos „blaženo-počivšem kralju Jugoslavije Aleksandru Karađorđeviću“. Tokom ovog događaja je „[...] Desetine hiljada ljudi okupljenih oko Saborne crkve i Patrijaršijskog dvora zdušno (je) klicalo: 'Hoćemo kralja! Hoćemo kralja!', izražavajući na taj način, pre svega, želju da se u Srbiji konačno nešto promeni na bolje.“[728]

Crkva je smatrala kako nasljednici dinastije Karađorđevića imaju obavezu da se vrate u zemlju „i u porodičnoj harmoniji delaju za opšte dobro svoga naroda.“ Tokom susreta između patrijarha i prijestolonasljednika je konstatirano da „se sve snage Srba i svih miroljubivih balkanskih naroda, u ovim kritičnim trenucima, moraju aktivirati da urazume podivljale i obeshrabre pobornike rata.“ Obostrana privrženost između Kraljevske kuće

[725] *Glasnik.*, septembar 1991., 9., 166., 169.
[726] Pravoslavlje, XXV, 15. 9. 1991., 587.
[727] „Prestolonaslednik Aleksandar u Otadžbini“., *Pravoslavlje*, 15. 10. 1991., 590., 1.
[728] Isto.

Karađorđevića i Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve, istaknuta i prilikom ovog susreta, smatrana je dobrom osnovom „za saradnju u plemenitoj ofanzivi mira i ljubavi koju narod želi i inicira.“[729]

Srpska pravoslavna crkva je nastavila svoje aktivnosti na podizanju novih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini pri čemu nije odustajala od prikazivanja Bosne i Hercegovine „tamnovilajetskim“ tonovima. Tako je tokom završavanja temelja na parohijskoj crkvi Uspenja Gospoda Isusa Hrista u Kulen Vakufu, štampa Srpske pravoslavne crkve o Kulen Vakufu pisala kao o nekadašnjem „sjedištu fanatičnih turskih begova“ zbog kojih su Srbi dobili „lokaciju za gradnju crkve na vrlo nepristupačnom mjestu van grada. Bila je to crkvica skromnog izgleda, ali veoma korisna za pravoslavne vjernike Kulenvakufske kotline.“[730] Pored ovoga nastavljeno je i sa ukazivanjem na ustaške zločine iz 1941. godine počinjene nad Srbima u Kulen Vakufu.[731]

Na ovom mjestu se ne govori samo o pripadnicima hrvatskog naroda u ustaškim redovima, već se kao zločinci, pored Hrvata, spominju i muslimani koji su crkvu pretvorili u zatvor i mučilište za Srbe koji su tim oskrvnućem svetog mjesta bili poniženi.[732]

Na pozive episkopa zvorničko-tuzlanskog Vasilija i episkopa šabačko-valjevskog je tokom 13. i 14. oktobra 1991. godine patrijarh Pavle boravio u „Bosni i Pocerini“, dakle regijama na lijevoj i desnoj obali rijeke Drine. Patrijarh Pavle je (ponovno) na simboličkoj razini, tokom ova dva dana koliko je posjeta eparhijama trajala, vješto prelazeći Drinu iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu i natrag više puta, ukidao političku granicu koja dijeli srpski narod.

Tokom posjete zvorničko-tuzlanskoj eparhiji je ukazano na stradanje sveštenstva i hramova Srpske pravoslavne crkve u Drugom svjetskom ratu koje se od tada „nastavilo sve do prošle godine, kada se iznad očekivanja promenilo raspoloženje vernih ove parohije, tako da su za godinu dana od zapuštene i oronule crkve napravili ukras svoga sela i dokazali doslednost imenu srpskom.“[733] Eparhija zvorničko-tuzlanska je u štampi SPC bila prikazivana kao siguran dom sveštenstvu koje je moralo, zbog ratne opasnosti u Hrvatskoj prebjeći na njene prostore iz Slavonske eparhije.

U skladu s nastojanjima sporazuma o prekidu vatre, donesenog tokom odvijanja Konferencije u Hagu, te povlačenju JNA iz kasarni u Hrvatskoj, patrijarh Pavle je svojim

[729] Isto.
[730] „Novi domovi molitve“, *Pravoslavlje*, 15. 10. 1991., 590., 4.
[731] O historiji zločina počinjenim tokom Drugog svjetskog rata u Kulen Vakufu vidi: Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo, 2018.
[732] „Novi domovi molitve“, *Pravoslavlje*, 15. 10. 1991., 590., 4.
[733] „Patrijarh srpski Pavle u Bosni i Pocerini.“, *Isto*, 5.

autoritetom nastojao doprinjeti prekidu sukoba između pravoslavnih i katolika, koji prema njemu imaju zajednički cilj, budući da su braća koja imaju zajedničkog neprijatelja od kojeg se očekuje pokajanje.[734]

Za vrijeme liturgije patrijarh Pavle se obratio prisutnima i tom prilikom rekao da moli za mir i ljubav, pri čemu posebno ističe kako moli „i braću Hrvate katoličke vere, koji žive ovde i koji žive ovde i koji žive u drugim krajevima, da zajednički imamo isti cilj istine Božje, pravde, slobode i onoga što je najpreče, da kao ljudi postupamo jedni prema drugima, jer Bog vidi i ocenjuje sve. [...] Dužnost je naša da živimo po zapovestima Božijim svedočimo svoju veru i na taj način najviše pomažemo i dobru svoga naroda i dobro svih ljudi dobre volje; da Gospod pogleda i nas i neprijatelje naše i pošalje nam toliko potrebni mir i slogu i ljubav bratsku. Braća smo, i mi i oni što ginu na drugoj strani, iako braća koja ne znaju šta rade koja su kadra da se Bogu mole i za sebe i svoj narod i za neprijatelje svoje, da ih Gospod pomiluje, da se i oni pokaju i pođu putem kojim treba i mi i oni da idemo, putem bratskim. [...]“[735]

Vrh Srpske pravoslavne crkve je podržavao iskazane političke pretenzije političkog vrha Srbije koje su obuhvaćale čitavu lepezu stavova i političkih percepcija budućeg političkog rješenja krize. U pismu kojega je patrijarh Pavle poslao 1. novembra 1991. godine lordu Caringtonu, predsjedavajućem Konferencije o Jugoslaviji, koja se održavala u Haagu, patrijarh Pavle je zagovarao etničko razgraničenje prema kojem će teritorije „na kojima je srpski narod vekovima živeo i na kojima je aprila 1941. imao etničku većinu pre izvršenog genocida nad njim od strane hrvatskih kvinsliških vlasti, ne mogu ostati u sastavu bilo kakve nezavisne Hrvatske, već se moraju naći pod zajedničkim državnim krovom sa današnjom Srbijom i svim srpskim krajinama.“[736]

Kako bi argumentirao svoj stav tumačio je kako su stradanja Srba, pokrštavanje i zločini, koji su se dogodili tokom postojanja Nezavisne Države Hrvatske, ponovno mogući zbog proglašavanja nezavisnosti Hrvatske. U osamostaljenju Hrvatske je vidio razlog zbog kojega je bila nužda oružana pobuna Srba. Prema patrijarhu je političkim činom osamostaljenja „započelo (je) novo, a po mogućim posledicama možda i pogubnije stradanje Srba u Hrvatskoj“ koji se oružjem moraju boriti za opstanak ili seliti iz „nove“ NDH.[737]

U pismu je istaknuo da: „Sa ponovnim proglašavanjem nezavisnosti Hrvatske i izričitim priznanjem njenog predstavnika, Franje Tuđmana [...] započelo je novo, a po

[734] Radovan Bigović, „Praštanje i pokajanje ili mržnja i rat“, *Isto.*, 15. 11. 1991., 3
[735] Isto.
[736] „Pismo patrijarha Pavla britanskom lordu Karingtonu“., *Pravoslavlje*, XXV, 1. novembar 1991., 591., 1.
[737] Isto.

mogućim posledicama možda i pogubnije stradanje Srba u Hrvatskoj. Ti naši sunarodnici, iste vere i krvi, suočeni su sa sledećim kobnim izborom: ili će se oružjem u ruci izboriti za opstanak u istoj državi sa maticom srpskog naroda, ili će biti prisiljeni da se iz te 'nove' Nezavisne Države Hrvatske pre ili posle isele. Trećega nema.[...] Zato ih srpska država i srpski narod moraju zaštititi svim legitimnim sredstvima, uključujući i oružanu samoodbranu srpskih života i svih srpskih krajina. Vreme je da se shvati da žrtve genocida i njegovi negdašnji, a možda i budući, vinovnici ne mogu više živeti zajedno."

Prema njemu su razlozi za mijenjanje granica time veći, jer granice „te Hrvatske nisu ni istorijske ni etničke, nego određene voljom Josipa Broza-Tita", a „Srbi u Hrvatskoj su, koristeći to isto pravo naroda na samoopredeljenje do otcepljenja, odlučili da žive u krnjoj Jugoslaviji, odnosno u državi u kojoj će biti matica srpskog naroda. U protivnom pre ili posle bili bi izloženi zatiranju svog nacionalnog identiteta, svoje vere i imena, a možda i progonstvu i fizičkom istrebljenju. Onima koji su vekovima unijatili i pokrštavali, a u Drugom svetskom ratu i fizički zatirali Srbe samo zbog toga što su Srbi i pravoslavni, više se ne može verovati. Tu strašnu istinu treba da shvate i svi dosadašnji Jugosloveni i civilizovana Evropa. Srpska pravoslavna crkva ovim se ne zalaže samo za istorijska i demokratska prava srpskog naroda, već želi da stane na stranu pravde i istine, univerzalnih i hrišćanskih principa, na kojima bi morali da se zasnivaju odnosi među ljudima i narodima. Srpska pravoslavna crkva se zalaže za poštovanje interesa hrvatskog naroda, ali da se na isti način uvažavaju i životni interesi srpskog naroda."[738]

Primjetno je da se Bosna i Hercegovina i ne spominje, na prećutni način se ona „podrazumijeva" kao srpska „oblast", a jedinog je neprijatelja srpski narod u tom trenutku imao u Hrvatskoj, koja je predstavljala renkarnaciju Nezavisne Države Hrvatske, a jedini mogući principi na kojima je moguće zasnovati odnose među ljudima, prema patrijarhu Srpske pravoslavne crkve jesu „univerzalni i hrišćanski" koji su ujedno na strani pravde i istine.

Vanredno zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve je održano 4. i 5. novembra 1991. godine u Patrijaršijskom dvoru u Beogradu, a kako bi se saslušali i iznijeli izvještaji članova Sabora sa ratom zahvaćenih područja „zapadnih srpskih Krajina i Hrvatske". Na Saboru su donesene „odluke o načinu pastirskog, duhovno-prosvetnog i dobrotvornog delovanja u uslovima pogibije, razaranja, izbegličtva i ostalih

[738] "Pismo patrijarha Pavla britanskom lordu Karingtonu"., *Pravoslavlje*, XXV, 1. 11. 1991., 591., 1. Slične poruke je Patrijarh uputio i u čestitanju Božića 1991. godine na Radio Vatikanu, kao i u razgovoru koji je vodio za tršćanski "Il Picollo".

ratnih strahota.“ U *Sapštenju* se izražava i stav prema kojem Srbi imaju pravo da žive u istoj državi. Istaknuto je kako je Sabor ovom prilikom uputio posebno pismo lordu Karingtonu i Haškoj mirovnoj konferenciji o Jugoslaviji zalažući se za mir, pravedno rješenje spora i dobrobit svih sukobljenih naroda,[739] ali da je Sabor „protiv projekta koji bi srpskom narodu uskratio osnovno demokratsko i prirodno pravo na samoopredeljenje na život u jednoj državnoj zajednici.“[740]

Sabor je ovom prilikom zauzeo stav da se ne radi samo o političkoj ugroženosti Srba, već da se razmatranjem stavova koji nisu bili usaglašeni sa politikom stvaranja državne zajednice u kojoj neće biti uključen sav srpski narod, radi o stvaranju pretpostavki za biološko ugrožavanje srpskog naroda. Sabor je predložio i osnivanje vlade nacionalnog spasa koja bi bila „sastavljena od najuglednijih i najsposobnijih javnih ličnosti“.[741]

Apel Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve koji je sa zasjedanja poslan i predsjedniku i svim učesnicima Mirovne konferencije imao je gotovo istovjetni ton i sadržaj kao i pismo patrijarha Pavla, ali je mnogo energičnije inzistirao na rješavanju sukoba razgraničenjem: „Razgraničenje između ova dva naroda i poštovanje volje srpskog naroda izvan administrativnih granica današnje Republike Srbije da živi u zajedničkoj državi sa ostalim Srbima i sa drugim narodima koji slobodno izaberu zajednički život sa njima predstavlja, ubeđeni smo, jedino pravedno, demokratsko i humano rešenje i jedinu perspektivu mira i stabilnosti na Jugoistoku Evrope. Diximus et salvavimus animas nostras!“[742]

U ovom trenutku su se i crkveni vrh, političke elite u Srbiji te srpska politička elita u Bosni i Hercegovini pozivali na načelo samoodređenja naroda koje je shvaćano isključivo kao nacionalno samoodređenje,[743] kao pravo jedne nacionalnosti da neovisno o drugim nacijama, konstruira novu državnu zajednicu, a koja ima biti formirana na etničkoj osnovi.

Tokom zasjedanja je delegacija Sabora obavila i posjetu potpredsjedniku Predjedništva SFR Jugoslavije, Branku Kostiću i predsjedniku Srbije, Slobodanu Miloševiću kako bi im iskazala „hrišćanska i čovečna“ načela koja za koja se Srpska pravoslavna crkva zauzima. Za ista načela „pravde i istine“ zauzimala se i saborska radna grupa koja je u

---

[739] Pismo je u štampi naslovljeno kao „Apel za razrešenje jugoslovenskog satanoskog čvora“., *Pravoslavlje,* XXV, 1. 11. 1991., 591., 2.
[740] *Glasnik,* LXXII, 1991., 214.
[741] "Saopštenje o Vanrednom zasedanju Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve.", *Pravoslavlje,* XXV, 15. novembar 1991., 592., 1.
[742] „Pismo Svetog arhijerejskog sabora SPC predsedniku i svim učesnicima Mirovne konferencije o Jugoslaviji u Hagu, Apel za razrešenje jugoslovenskog satanskog čvora.“, *Pravoslavlje,* XXV, 15. novembar 1991., 592., 2.
[743] Dan Diner, *Razumjeti stoljeće, Općepovijesno tumačenje,* Fraktura, Zagreb, 2013., 50.

Patrijaršijskom dvoru vodila razgovore sa predstavništvima opozicionih stranaka Srbije i njenog javnog i kulturnog života. Izražen je stav Sabora u kojem je imperativ u tom trenutku predstavljalo „jedinstvo i sloga srpskog naroda."

Ovaj je sastanak sa političkim rukovodstvom Srbije i Jugoslavije iskorišten da se kroz štampu predstvi uloga Crkve u društvu koja je nadnacionalna i nadpolitička, jedinstvena i objedinjujuća za srpski pravoslavni naroda „ona nije ni ideološka ni stranačka, nego patriotska, i zato će i ovaj put, [...] imati objedinujuću ulogu."[744]

Na sastanku u Predsjedništvu SFRJ je Branko Kostić podsjetio da Predsedništvo SFRJ stalno čini napore na mirnom razriješenju krize, „ali da su se bojazni u uspehu takvog opredeljenja, zbog ponašanja hrvatskih vlasti, na žalost pokazale opravdanim." Hrvati su u štampi bili predstavljni kao narod „zavedenom gebelovskom propagandom jednoga kvazidemokratskog, a u suštini i dalje totalitarnog režima."[745]

Crkva i politički vrh su predstavljeni kao bedem, brana „povampirenom nacizmu, kojem se sada treba stati na put da ne bi sutra zapretio i drugima." Potpredsjednik Kostić je, odajući priznanje Srpskoj pravoslavnoj crkvi za dosadašnje napore u zaštiti Srba, istakao da je njena uloga danas od neprocjenjenog značaja, jer je za posljednjih sedamdesetak godina ovo možda najsudbonosniji trenutak za srpski narod. Zbog toga, naglasio je Branko Kostić, interes srpskog naroda mora za sve biti ispred stranačkog i bilo kojeg drugog podvajanja.[746]

17. „Opomena Srbima rodoljubima"

Serija tekstova o vladici žičkom, potom tekstovi koji su u crkvenoj štampi predstavlajni kao Velimirovićevi, kao i poslanice te javni govori patrijarha Pavla, ukazuju da se društvo našlo u situaciji koju je moguće porediti sa *žrtvenom krizom*,[747] a Srpska pravoslavna crkva je konstruirala socijalnu zbilju s ciljem izazivanja nasilja, kako bi se unutar srpske nacionalne i državne zajednice uspostavilo stanje koje odgovara Crkvi.

Odlomak Velimirovićeva teksta u kojem je tumačena jedna od božijih zapovijedi (*Ne ubij!*,) preštampan je i ponovno objavljen u decembarskom broju *Pravoslavlja* 1991.

---

[744] „Nacizam preti Jugolaviji"., *Pravoslavlje*, XXV, 15. 11. 1991., 592., 2.
[745] *Pravoslavlje*, XXV, 15. 11. 1991., 592., 1.
[746] „Nacizam preti Jugolaviji". *Isto.*, 2.
[747] Rene Žirar, *Nasilje i sveto*, 47-58..

godine,[748] a sadržava nekoliko poruka čitateljima (pravoslavnim vjernicima), koje se na prvi pogled protive nasilju i zagovaraju mir.

Tako je prva poruka bila vezana za zabranu ubijanja *bližnjega*, naredna tvrdi da je život pojedinca u „Božijim rukama“. Naročito je zanimljiva poruka o „Božijem ratu“, ratu „za pravdu protiv užasa nepravde“ u toku kojeg je ubijanje opravdano, a biti ubijen je smatrano za zaslugu. U ovom tekstu se dalje poručivalo kako postoje ubice i u vremenu mira, koje dijeli na „ubice tijela“ i „ubice duša“. U potonje je uvrstio iskvarene i bezbožne, odnosno sve one koji „kvare“ i „od Boga odvajaju“ ljudske duše. Tekst je moguće čitati i kao uputu, smjernice ponašanja pravoslavnom vjerniku, ali i kao opravdanje ratovanja - budući se radi o „Božijem ratu“, „ratu za pravdu“ protiv neprijatelja koji je označen kao „đavolja sila“, ratovanju protiv onih koji nisu u stanju dokazati „pripadnost Bogu“.[749]

Nedugo za ovim, u crkvenoj štampi objavljen je tekst pod naslovom „Proročka reč vladike Nikolaja, Opomena Srbima rodoljubima“, koji je pored nastavljanja konstruiranja nadnaravnih, proročanskih sposobnosti Nikolaja Velimirovića, išao u prilog učvršćivanju mita o vjekovnom postojanju plana koji za cilj ima uništenje Srba.

Ovaj tekst je prvo objavljen u posljednjem, decembarskom broju *Glasnika* za 1991. godinu,[750] uz napomenu da je pisan prije 1956. godine i da se sada po prvi put „objelodanjuje“. *Opomena Srbima roduljubima* je ubrzo objavljena i u *Pravoslavlju* na prvoj stranici broja od 15. februara 1992. godine. Tekst je opremljen fotografijom rukopisa (koja ima svjedočiti o autentičnosti) uz urednički komentar: „Danas, kada Srbiji prete opasnosti sa sve četiri strane sveta, postaje sve aktuelnija opomena koju je blaženoupokojeni episkop Nikolaj (Velimirović) uputio Srbima rodoljubima 1956. godine“.[751]

Mirko Đorđević je ovaj tekst sagledao sa šireg aspekta, iz ugla globalne smjene ideologija i procesa nacionalne homogenizacije, ne ulazivši u pitanje autentičnosti ovog teksta. Osvrnuo se na djelovanje grupe sveštenika šabačko-valjevske eparhije, njihov "crkveno-nacionalni program" i povratak Nikolaja Velimirovića na duhovnu scenu ovim "proročkim" spisom, čije su ideje "stigle na scenu kao snažan katalizator nacionalne revolucije."[752]

---

[748] *Pravoslavlje*, XXV, 15. 12. 1991., 594., 3., „Šesta zapovest Božja“., preuzeto iz: Episkop Nikolaj (Velimirović) *Vera svetih, Katihizis Istočne Pravoslavne crkve*, Sveti arhejerejski sinod, Beograd, 1968.
[749] Isto.
[750] *Glasnik*, službeni list Srpske pravoslavne crkve, LXXII, 1991., 232.
[751] „Proročka reč Vladike Nikolaja: Opomena Srbima rodoljubima.“, *Pravoslavlje*, XXVI, 15. februar 1992., 598., 1.
[752] Mirko Đorđević, „Populistički zaklon ličnosti.“ u: *Dijalog, časopis za filozofska i društven pitanja*, 1-2, 2003., Sarajevo, 274-288.

No, ovdje se ne radi samo o nacionalnoj homogenizaciji prema jednom ideološkom obrascu kreiranom u predmodernom razdoblju, već o kreiranju osjećaja straha i konstrukciji povjesne zbilje. Jovan Byford se kratko osvrnuo na publicitet kojeg je *Opomena* zadobila, a koji se odnosio na rehabilitaciju Velimirovićevih antisemitskih stavova i djelovanja, a kako bi jasnije sagledao proces konstrukcije „proročanskog“ dara koji se unutar crkve pripisuje vladiki žičkom Nikolaju.

Međutim, za temu ovoga rada potrebno je ocjeniti svrhu i cilj objavljivanja *Opomene* u datom trenutku. Autentičnost ovog teksta je sporna iz više razloga i vjerovatno je riječ o konstrukciji, krivotvorini i falsifikatu. Prvo pitanje je vezano za autorstvo, datiranje i dostupnost dokumenta u arhivu.[753] Drugo je pitanje vezano za vremenski kontekst u kojem se objavljuje tekst, u kojem se autor oslanja na "izvještaje iz Jugoslavije" čijom je analizom ustanovio da 'Srpskom narodu" ponovno prijeti "strašna tragedija", budući da ne postoji plan koji će regulirati odnose nakon „Titova pada“, odnosno nakon "pada komunista". Prema autoru, izvještaji podržavaju i jedno i drugo, odnosno "pad Tita" i "pad komunista" smatraju za relativno sigurno odvijanje budućeg događaja.

Autor kroz ovo pismo opominje da odnosi nisu onakvi kakvi se čine, jer se ne postavlja pitanje društvenog i državnog uređenja nakon pada komunista, već se „u izvještajima“ govori samo o želji za padom Tita. Srbe i Hrvate je antagonistički suprotstavio, s time da je Hrvate predstavio kao monolitnu, nedemokratsku masu. Upozorava da to što Srbi nemaju plan, ne znači da ga nemaju Hrvati koji će biti podržani od „pape i Italije“, okupirati će Bosnu i Srem. Govori o mogućnosti i kolebanju Rusije za intervencijom i dostavljanju oružja Hrvatima „koje čeka gotovo na granici Jugoslavije“, dok s druge strane Srbi, i ako im prijeti tragedija, iskazuju svoju volju demokratskim putem. Autor postavlja pitanje o izvoru i nužnosti naoružanja srpskog naroda za obranu „od večnog i mnogo strašnijeg neprijatelja“ te o karakteru vlasti u „srpskim zemljama“.

"Opomena Srbima rodoljubima

Prema izvještajima iz Jugoslavije, Srpski narod može se ponovo naći pred strašnom tragedijom. Svi govore: neka padne Tito, pa ćemo [onda] lako! A niko nema plana šta će biti posle pada komunista. Hrvati imaju plan, inspirisan od pape i podržavan od Italije. Kod njih nema stranaka; oni ne znaju za demokratiju. Oni znaju i hoće jedno: okupirati Bosnu i Srem i

[753] Dok je urednik *Glasnika*, Dragan Milin objavio samo prijepis pisma, urednik *Pravoslavlja*, Slobodan Mileusnić je objavio fotografiju i time ostavio na volju, da vjerujemo ili ne vjerujemo, da se radi o originalnom i autentičnom dokumentu kojega je napisao Nikolaj Velimirović. Precizno datiranje dokumenta nije moguće, a sa sigurnošću je teško govoriti i o autorstvu dokumenta. Ostaje da se dokument grafički usporedi, ukoliko je to moguće s rukopisom Nikolaja Velimirovića.

– Srbe o vrbe, ili poklati ili isterati iz tih zemalja. U momentu pada komunizma (ako Rusija ne interveniše) Hrvatima će se odmah dostaviti oružje i svi će biti naoružani, dok će Srbi biti goloruki kao i pri prvom pokolju. I ustaše i oružje – sve čeka gotovo na granici Jugoslavije, u Španiji i u Argentini. Za 24 sata sva će Hrvatska biti pod oružjem i svi gaulajteri na svom mestu. Papa će opet blagosloviti pokolj Srba i ućutkati njemu naklonjene Anglosaksonce. A šta Srbi partijaši misle? Oni misle da kao i 918. g. prvo raspisati izbore pa neka narod (jadni, dužni, goloruk srpski narod) iskaže svoju želju i volju! I ništa više. U toj jednoj misli sadržan je plan svih spskih demokratskih i poludemokratskih i levičarskih i polulevičarskih partija, pa čak i nacionalnih, četničkih i patriotskih. Kakva fantazija i kakvo ludilo! Pitanje je, dakle, ne kako oboriti Tita nego šta će biti posle Titovog pada. Ko će srpski narod naoružati da se brani od večnog i mnogo strašnijeg neprijatelja. I kakva će se vlast odmah ustanoviti u srpskim zemljama."[754]

Postavlja se pitanje zašto uredništva *Glasnika* i *Pravoslavlja* nisu tekst objavili ranije, tokom 60'ih, 70'ih, za vrijeme dok je Tito bio Predsjednik SFRJ, ili poslije smrti Josipa Broza, tokom 80'ih godina u vrijeme koliko toliko čvrste i stabilne vladavine „komunista"? Budući da tekst „proročanski" nagovještava dostavljanje oružja Hrvatima, on je mogao biti objavljen i tokom „afere Špegelj" u januaru 1991. godine. Zašto se čekalo gotovo godinu dana od iznošenja snimaka koji svjedoče o nabavljanju oružja pred ukupnu jugoslovensku javnost, kada su ratna pustošenja, stradanja i zločini već počinjeni, i kada na prvi pogled i sama „Opomena" koja ima Srbe upozoriti na stradanje - nema svrhu. Zakašnjela je i iz percepcije planiranja sprečavanja zločina počinjenih nada Srbima. Zanimljiva je opaska i o mogućnosti intervencije Rusije, „u slučaju pada komunizma", koja neminovno asocira na dešavanja vezana za sjednicu Predsjedništva SFRJ iz sredine marta 1991. godine, na kojoj se odlučivalo o uvođenju vanrednog stanja u državi, kada je načelnik Štaba vrhovne komande oružanih snaga SFRJ, Veljko Kadijević boravio u Moskvi, gdje se susreo s najviše rangiranim oficirom sovjetske vojske, maršalom Dmitrijem Jazovim.[755]

„Opomena Srbima rodoljubima" je tekst koji nije imao ulogu da srpki narod „u srpskim zemljama" samo opomene na predstojeće stradanje budući se stradanje, ne samo Srba, već ukupnog stanovništva u Jugoslaviji već odvijalo gotovo godinu dana. Funkcija ovog teksta je da, kako to ističu i Đorđević i Byford, s jedne strane posluži konstrukciji „proročkog dara" Nikolaja Velimirovića, da vladiku rehabilitira, ali i da, s druge strane

[754] *Glasnik*, službeni list Srpske pravoslavne crkve, LXXII, 1991., 232.
[755] Vasil Tupurkovski, *Svjedoci raspada*, Radio Slobodna Evropa, specijalno izdanje, Liberty TV, 1999. godina.

„podgrije“ ratnu stihiju, te je u potpunosti pisan u skladu sa suvremenim političkim potrebama srpskog nacionalizma.[756]

[756] Početkom 1989. godine se u sličnim okolnostima pojavio „Fotićev memorandum“ kojeg je u skladu s političkim velikosrpskim potrebama pred javnost iznio Ivan Čizmić na naučnom skupu o američko-jugoslavenskim odnosima. vidi: Željko Krušelj, *Zarobljenici paralelnih povijesti*, 360-364.

IV. *SYMPHONIA* - SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U REPUBLICI SRPSKOG NARODA BOSNE I HERCEGOVINE 1992. GODINE

Od kraja 1991. godine je bezbjedonosna situacija u Bosni i Hercegovini postajala sve kritičnija i prema izvještajima iz Ministarstva unutrašnjih poslova je svakog trenutka mogla prerasti u otvoreni oružani sukob. Iz Crne Gore, preko Drine, iz pravca Zvornika i Loznice, preko Tuzle i Doboja su ulazila oklopna vozila obilježena „stranačkim i nejugoslavenskim obilježjima“, prevozeći oruđa i oružje, otvarajući rafalnu vatru uz direktno gestikuliranje prijetnje klanjem i pokoljem stanovništvu.[757]

Poslanici u Skupštini SR Bosne i Hercegovine su ukazivali na ratno stanje, granatiranja gradova, provođenju terora nad stanovništvom, a tražili su i dolazak mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u Bosnu i Hercegovinu.[758]

Iako na prostoru SR Srbije nije bilo ratnih djelovanja u štampi je trenutak oslikavan kao posebno težak po „srpstvo“, a u cilju opravdavanja ratnog sukoba i daljnjeg podstreka stanovništvu Srbije na rat.[759]

Nakon održavanja plebiscita srpskog naroda, 9. i 10. novembra 1991. godine,[760] na kojem se srpski narod u Bosni i Hercegovini izjašnjavao za opstanak u *„zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajina, SAO Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, te drugima koji se za taj ostanak izjasne“*[761] i donošenjem *Odluke* na drugoj sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 21. novembra 1991. godine, dijelovi teritorije Bosne i Hercegovine, na kojima je proveden plebiscit smatrali su se „jezgrom Jugoslavije.“[762]

Na ovoj sjednici je uvedeno nepisano skupštinsko pravilo vjerskog načina odavanja pošte žrtvama „palim za slobodu Srba“, a izvjesni Bijelić, jedan od poslanika u Skupštini je kroz govor o vjerskim iskustvima i misticizmu (demonima, opreci dobra i zla) nastojao

---

[757] Stipe Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija, politički memoari*, MislavPres, Zagreb, 1994., 257.

[758] Magnetofonski snimak nastavka Vanredne zajedničke sjednice Vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine održane 4. decembra 1991. godine, 73-74., Magnetofonski snimak nastavka Vanredne zajedničke sjednice Vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine održane 13. decembra 1991. godine. (u posjedu autora)

[759] „Teški dani Srbije i srpstva“. *Pravoslavlje*, XXV, 15. 11. 1991., 592., 1.

[760] Prema *Odluci o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u BiH koja se smatraju teritorijom savezna države Jugoslavije* za „ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji“ koju bi činile Srbija, Crna Gora te samoproglašene autonomne oblasti izjasnilo se više od 50% upisanih građana srpske nacionalnosti. Iz ove *Odluke* koja je donesena na Drugoj sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 21. novembra 1991. godine, proizlazi kako je 9. i 10. novembra 1991. godine proveden plebiscit na kojem se nije izjašnjavao samo srpski već i „drugi narodi“, „građani drugih naroda i narodnosti“.

[761] *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, I; br. 1, Sarajevo, 15. I. 1992, 2.

[762] *Odluka o teritorijama opština, mjesnih zajednica i naseljenih mjesta u BiH koja se smatraju teritorijom savezna države Jugoslavije*, Isto, 7.

povezati datum održavanja sjednice sa svetkovinom, Arangelovdanom, nastavljajući praksu započetu samim osnivanjem Srpske demokratske stranke.[763]

Poslanici su kroz svoje govore u skupštinske klupe uvodili narativ kojim su prizivali mitologizirane slike, konsturirane kolektivne traume prošlih događaja. Pantelija Milovanović je pravio reminiscencije na „Kneževu večeru“ i boju neba iznad Kruševca za vrijeme njenog održavanja i istu povezivao sa plavetnilom „središnje boje naše zastave“ i tzv. „Plavom salom“ koja se nalazila na najvišem spratu zgrade Skupštine SR Bosne i Hercegovine, aludirajući na povezanost neba i srpskog naroda.[764]

Srpskoj političkoj eliti u Bosni i Hercegovini je održavanje plebiscita bilo od ključne važnosti u obilježavanju „srpskih teritorija“, u stvaranju nove države koja će se temeljiti na isključivo srpskim „nacionalnim vrednostima, državotvornosti, vjeri i moralu“,[765] pri čemu su Muslimani smatrani remetilačkim faktorom koji treba reducirati, zbog toga što se „životni prostor i teritorij“ na kojem radi i živi srpski narod smatrao ugroženim i takvo se stanje imalo spriječiti tako što će se „spriječiti useljavanje Muslimana“ na „teritorije i prostore“ srpskog naroda.[766]

U skladu sa Mišljenjem Badinterove Arbitražne komisije prema kojem se SFRJ nalazila u raspadu,[767] Predsjedništvo i Vlada Bosne i Hercegovine su zatražili međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine. Uprkos prijetnji i upozorenja „sa srpske strane“ da će međunarodno priznavanje Bosne i Hercegovine izazvati rat, u pismu od 20. decembra 1991. upućenog predsjedniku Vijeća Evropske Zajednice, ministar vanjskih poslova SR BiH tražio je od zemalja članica EZ priznanje SR BiH. Na ovo je Arbitražna komisija donijela zaključak da se „izrazi volje stanovništva Bosne i Hercegovine da SR BiH konstituiraju kao suvremenu i neovisnu državu ne mogu smatrati potpuno utvrđenima“ te da bi izraz volje stanovništva trebalo iskazati putem održavanja referenduma „na koji bi bili pozvani svi građani Bosne i Hercegovine, bez ikakvih razlika i pod međunarodnom kontrolom,“[768] na što su u Bosni i Hercegovini pokrenute pripreme za referendum građana.[769]

---

[763] MKSJ, http://icr.icty.org, IT-00-39, Momčilo Krajišnik, Stenografske bilješke sa 2. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, 21. novebar 1991., Br. dok. materijala P529.20, 4-6.
[764] Isto., 25.
[765] MKSJ, http://icr.icty.org, IT-00-39, Momčilo Krajišnik, Stenografske bilješke sa 2. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, 21. novebar 1991., Br. dok. materijala P529.20, 25-36.
[766] MKSJ, http://icr.icty.org, Stenografske bilješke sa 3. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, 11. decembar 1991., Br. dok. materijala P1533/S134b.
[767] https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/ Mišljenje br. 1, 10. decembar 1991.
[768] https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/ Mišljenje br. 4, 11. januar 1992.,

[769] Odluku o pokretanju referenduma je 25. januara 1992. godine donijela Skupština SR Bosne i Hercegovine.

U mišljenju od 11. januara 1992. godine je Badinter nastojao dati odgovor na pitanje koje mu je postavljeno, a odnosilo se na pravo samoopredjeljenja srpskog stanovništva iz Hrvatske i Bosne i Hercegovne. Istaknuto je kako međunarodno pravo ne precizira sve posljedice prava na samoopredjeljenje, ali je utvrđeno da „ma kakve bile okolnosti, pravo na samoopredeljenje ne može dovesti do izmena granica koje postoje u trenutku nezavisnosti (uti possidetis juris), osim u slučaju da se zainteresovane države suprotno dogovore.“[770]

Prema mišljenju Arbitražne komisije ranije granice koje je Bosna i Hercegovna imala sa Srbijom, Hrvatskom i eventualno drugim susjednim zemljama postaju međunarodne, odnosno „poprimaju karakter granica koje štiti međunarodno pravo“ te se i prema članu 5. Ustava SFRJ konzistentnost teritorija i republičke granice ne mogu mijenjati bez međusobne saglasnosti republika.[771]

No, srpska politička elita je u procesu raspada Jugoslavije pod svaku cijenu nastojala slijediti etnički princip i nastavila daljnji niz donošenja političko-pravnih odluka koje su išle u pravcu stvaranja državne zajednice koja će okupljati srpski narod u cjelini.

1. Stefandan 1992. – osnivanje Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine

Tokom 4. sjednice Skupštine srpskog naroda, održane 21. decembra 1991. godine je usvojena odluka o formiranju Republike srpska Bosna i Hercegovina, a Skupština je Republiku srpsku Krajinu priznala kao „federalnu jedinicu Jugoslavije“.[772]

U Sarajevu je 24. decembra 1991. godine postignut dogovor između vrha JNA i bosanskohercegovačkog rukovodstva o očuvanju mira u Bosni i Hercegovini. No, ovim je dogovorom samo kupljeno dodatno vrijeme i donekle je posignuto smirivanje javnosti u isčekivanju ratnog sukoba. Prema dogovoru je trebalo razoružati paravojne formacije, omogućiti povratak izbjeglih i raseljenih lica, te uložiti napore ka pokretanju privrede. Postignut je i dogovor o obezbjeđivanju mira u Hrvatskoj, čime je omogućeno da se mirovne snage UN-a upute na krizna žarišta.[773]

U Sarajevu je 2. januara 1992. godine potpisano primirje između Jugoslavenske narodne armije i Hrvatske vojske, koje je na linijama fronte u Hrvatskoj dovelo samo do

---

[770] https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/ Mišljenje br. 2, 11. januar 1992.
[771] Isto., Mišljenje br. 3., 11. januar 1992.
[772] MKSJ, http://icr.icty.org, Stenografske bilješke 4. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 21. decembar 1991. godine, Br. dok. materijala P2467b. *Odluka* sa ove 4. sjednice je pod nadnevkom od 21. decembra 1991. godine objavljena i u *Službenom glasniku srpskog naroda*, I; br. 1, Sarajevo, 15. I. 1992, 10-11.
[773] Kosta Nikolić, *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ, 1990-1992, tematska zbirka dokumenata*, Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011., 40

prividnog mira. Cyrus Vance, izaslanik glavnog tajnika UN, je svojom izjavom da do proširenja sukoba na Bosnu i Hercegovinu neće doći,[774] potaknuo nade za skorim rješavanjem „Jugoslavenske krize“, ali su one bile lažne. Očekivanja stanovništva od najavljenog dolaska mirovnih snaga UN-a u Sarajevo, bila su ogromna i predviđalo se da bi to trebalo imati pozitivan uticaj i na samo stanje u Bosni i Hercegovini, te da će prisustvo mirovnih snaga na terenu biti faktor smirivanja i popuštanja napetosti koje će u konačnici doprinjeti da se počne stvarati osjećaj sigurnosti kod građana, te da će se započeta spirala nasilja prekinuti.[775]

Željko Ražnjatović – Arkan, komandant Srpske dobrovoljačke garde, je u beogradskoj *Borbi* početkom 1992. godine tumačio kako se bori da bi srpski narod mogao da živi u jednoj državi te da očuva srpsko pravoslavlje, i to po njegovim riječima i mišljenju: u vremenu jedne inkvizicije rimokatoličke crkve XXI veka, koja pokušava, ili prekrstiti ili uništiti srpski narod.[776] Slične je tonove, o stvaranju države „za našu decu, za budućnost i Boga, koji je ovaj prostor ovako lepo i bogato stvorio“ iskazao i Vuk Drašković koji je sredinom januara gostovao u sarajevskom Domu mladih.[777]

U Božićnoj poslanici je patrijarh Pavle poručio vjernima da budu hrabri, da se ne plaše „gorka vremena“ koje je ponovno nastupilo za srpski narod, ponovno evocirajući zločine nad Srbima u Drugom svjetskom ratu. Slao je poruke koje su za cilj imale izazivanje kolektivne emocije i odziv na vapaje pomoći i spas „srpstva“: „[...] Božićna radost ove godine pomućena je kod mnogih strahom, [...] Za čudo je da se ponavlja zlo koje se desilo nad našim nebom pre nemalo pola veka. Kako je moguće da ljudi ponavljaju zlo od kojega će se vekovima stideti svetska, a naročito hrišćanska istorija? Kako ljudi ne mogu da dođu k sebi, da se pouče na gorkom iskustvu, da se pokaju, da se poprave i preporode?“

Vijesti o ratnim zbivanjima, a koje su govorile o tome da su zločine tokom 1991. godine počinili i Srbi patrijarh je interpretirao kao laži i klevetu prema srpskom narodu, pitavši se: „Odakle tolika lažna svedočanstva o nama i našem nebu; tolika beščašća, tolika zverstva i pomame? Kako da Evropa i svet ne vide tolike zločine, i kako to da se klevete tako uspešno hvataju i lepe za najviša mesta svetske diplomatije, kao što se paučina hvata za nove grede? Mnogi među nama zbog svega ovoga strahuju i gube prisustvo duha. [...] Posmatrajući među moštima 1.200 prebilovičkih mučenika, i košćice i lobanjice male dece, čula se izuzetno potresna reč jednog deteta: *Hoće li i nas baciti u jame?* Spasitelj poručuje: *Ne bojte*

[774] *Oslobođenje,* 3. 1. 1992., 1.
[775] I. Mišić, „Izetbegović kod Galija; Sarajevo mirovna prijestonica“. *Isto*, 21.2.1992., 1.
[776] *Isto.*, 3. 1. 1992., 13.
[777] *Isto.*, 13. 1. 1992., 6.

se onih koji ubijaju tijelo, a duše ne mogu ubiti. [...] Mnogo žalimo što je velki broj našeg roda stradao braneći svoje pragove i domove.“[778]

Tokom 8. januara 1992. godine su Franjo Boras i Nikola Koljević, članovi bosanskohercegovačkog Predsjedništva, bez konzultacija i savjetovanja sa članovima bosanskohercegovačkih državnih institucijama, doputovali u Zagreb na sastanak sa Franjom Tuđmanom, predsjednikom Hrvatske. Tokom sastanka je potvrđeno ranije potpisano primirje, a kako bi se pokušao pronaći dogovor „o nekom političkom rješenju u Bosni i Hercegovini“ kojim će se moći kontrolirati potencijalno stvaranje „islamske republike“ koja je u percepcijama hrvatske i srpske nacionalističke elite bila „zajednička jedna opasnost“ po njihove političke projekte. Prema Koljeviću su zajednički interesi ovih politika bili odvajanje stanovništva prema etničkim kriterijima. Smatrao je da Bosna i Hercegovina mora biti uređena kao zajednica koja će imati odvojene institucije kako bi tri nacionalne skupine mogle živjeti odvojeno, a „ne jedni na glavi drugima.“[779]

Na zasjedanju Skupštine srpskog naroda 9. januara 1992. godine, održane u sarajevskom Holiday Innu, na Stefandan kako su to isticali delegati na Skupštini, donesena je Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda Bosne i Hercegovine. Atmosfera u sali sarajevskog hotela Holiday Inn je toga dana bila svečana. Svi prisutni su bili „razdragani i veseli“. Radno je predsjedništvo Skupštine srpskog naroda sjedilo i pod „srpskom“ i pod zastavom SFRJ. Prvi je red publike zauzimao Radovan Karadžić u društvu sa suprugom Ljiljanom Zelen-Karadžić, Vojislavom Maksimovićem, Slavkom Leovcem, Petkom Čančarem, Rajkom Dukićem, Biljanom Plavšić, Veliborom Ostojićem, Jovanom Čizmovićem, Radoslavom Brđaninom i ostalima. Nikola Koljević je na sjednicu ušao sa punih sat vremena kašnjenja, budući se vraćao iz Zagreba. Skupštinu su pratili mnogi novinari, a Televizija Sarajevo je pored redovnih izvještaja u svim informativnim emisijama ovom događaju posvetila specijalnu polusatnu emisiju.[780]

Tzv. Republika srpskog naroda je proglašena na „područjima srpskih autonomnih regija i oblasti i drugih srpskih etničkih cjelina u Bosni i Hercegovini, uključujući i područja na kojima je srpski narod ostao u manjini zbog genocida koji je nad njim izvršen u Drugom svjetskom ratu, a na osnovu plebiscita održanog 9. i 10. novembra 1991. godine na kojem se srpski narod izjasnio za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji [...]“. Prema Deklaraciji se ova područja nalaze u „sastavu savezne države Jugoslavije kao njena federalna jedinica.“

---

[778] *Glasnik*, decembar 1991., 12., 230-231.
[779] Ivan Lovrenović, Predrag Lucić, *Isto*, 129-154.
[780] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ Magnetofonski snimak 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 9. 1. 1992., br. dokaznog materijala P2469b.

Percepcija budućeg državnog uređenja, koja je kao osnovni motiv i cilj imala teritorijalno razgraničenje „sa političkim zajednicama drugih naroda Bosne i Hercegovine“ davala je ton i ostalim propisima.[781]

Deklaracija će zbog toga što je etnički princip postavljala iznad pravnog, kulturnog, ekonomskog, geografskog i komunikacijskog biti prepreka svakom daljnjem razvoju, ne samo Bosne i Hercegovine, kojoj je kroz Deklaraciju nastojano oduzeti političko tijelo, već i Republici srpskog naroda Bosne i Hercegovine, čije je stanovništvo postalo zarobljenik vlastite političke elite koja nije uspjela politički realizirati volju srpskog naroda izraženu na *Plebiscitu* održanom 9. i 10. novembra 1991. godine, a koji je bio osnova za proglašenje republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Republika srpskog naroda je trebala pravno biti jedna od jugoslavenskih federalnih jedinica. Deklaracijom je predstavljala pravni akt kojim bi se sankcioniralo „razgraničenje teritorija“, odnosno cijepanje Bosne i Herceovine prema nacionalnim principima.

Stenogram sjednice otkriva kako je „religiozno“ izvršilo upliv i u političku sferu, te kako su sjednice Skupštine postale vrsta narodne tribine za iskazivanje vjerskih osjećaja i religijskih stavova.

Tako se Rabija Šubić Skupštini obratila čestitavši „veliki pravoslavni praznik MIR BOŽJI – HRISTORS SE RODI! (aplauz).“ Uz čestitanje proglašenja „Srpske Republike Bosne i Hercegovine! (a p l a u z)“ pozivala se na „Boga“ i „istinu“ kako bi iskazala misao da „Današnji dan za Srbe, a i za patriote drugih vjera i nacija, ima Vidovdanski, istorijski značaj.“ Izrazila je i nadu da će Muslimani doći do spoznaje da im je kao i srpskom narodu cilj istorijski, prirodni interes da žive zajedno sa Srbima „u zajedničkoj državi – otadžbini Jugoslaviji.“[782]

Dok je Milutin Ajdanović donošenje Deklaracije smatrao logičnom posljedicom i ispravljanjem grešaka iz 1918. i 1945. godine Radovan Brđanin je istaknuo zasljepljenost onih koji nisu podržavali stvaranje „zajedničke države“: „Oni (su) toliko zaslijepljeni da vole svoju državu da vide sa Trebevića nego zajedničku do Moskve. [...]“ te predložio „da u djelo pretočimo kompletan govor gospodina Brane Crnčevića koji je neku veče održao, gdje je

[781] *Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, I, 2., Sarajevo, 27. 1. 1992., 14.
[782] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ Magnetofonski snimak 5. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 9. 1. 1992., br. dokaznog materijala P2469b.

Srbe zamolio da ne budemo svi generali i da ne budemo svi vojvode. Da imamo svoga jedinog vožda. Da li će to sada biti važeći vožd u Srbiji ili neko drugi o tom potom.“[783]

Slavoljub Pologoš je uputio “Svetosavske pozdrave” u ime Srpskog pokreta obnove za BiH. Izrazio je stav prema kojem se Srpski pokret obnove borio da sačuva „našu slovensko-srpsku naciju, našu Svetosavsku pravoslavnu crkvu i našu višev jekovnu državu. Ta tri međaša našeg postojanja: srpstvo, pravoslavlje i državotvorstvo nosi u sebi bogatu tradiciju u kojoj je pohranjena i iz koje se do danas razvijala naša srpska kultura, izvor ponosa svakog Srbina. Koji Srbin ne poštuje, koji se za to ne bori i koji za te svete simbole postojanja ne bi život dao stigla ga Lazareva kletva: *Ne imao od srca poroda, ni muškoga ni djevojačkoga, od ruke mu ništa ne rodilo, rđom kapo dok mu je koljna...*' (aplauz) [...] Mi smo prihvatili filosofiju Svetosavlja kojem je osnovni cilj: borba za mir, istinoljubivost i slobodu svih Srba, ali i svih drugih naroda i dobronamjernih ljudi bez obzira na naciju, vjeru i rasu. […] Vrijeme je da se pogledaju programi na početku ustanka 41-ve godine i da se na osnovu njih ocjeni koja je strana išla stranputicom. Za jednu stranu znamo gdje nas je dovela jer sada nekoliko miliona Srba i ostalih Jugoslovena nema ni hljeba, a na ivici je totalnog građanskoga rata. Za drugu stranu znamo gdje nas je mogla odvesti kada pogledamo zemlje koje su isto kao i mi imale vladu u Londonu kao što su Norveška, Danska, Holandija. Mi bi danas bili u Evropi pa bi Evropa gledala u nas, a ne da traži da mi gledamo u nju. Naš pokret traži da to naučnici prouče, nepristrasno, da osvjetle naučno. Za našu Stranku je dovoljno samo da se pravoslavno srpski i Svetosavski izmirimo.”[784]

Jovan Tintor je rekao da je Bosna i Hercegovina „bila i ostala srpska zemlja, a evo danas to samo i zvanično potvrđujemo. Zato braćo i sestre ja vam čestitam našu novu državu i vjerujem da svi samnom dijelite mišljenje da je vrijedilo za ovaj dan živjeti!“[785]

Radovan Karadžić je izrazio mišljenje kako očekuje „da će naši parteri iz muslimanske i hrvatske nacionalne zajednice shvatiti realnost. Jedinstvenog ministra vanjskih poslova više nema. To je njihov ministar vanjskih poslova. Nije naš. Jedinstvene vlade Bosne i Hercegovine nema. Postoji zajednička vlada u kojoj učestvujemo i mi. Učestvujemo ali nećemo priznati ni jednu značajnu, krucijalnu odluku te vlade do koje se dođe putem preglasavanja srpskog naroda, [...] Nema toga ko će uvesti dalje od Kozje ćuprije nezavisnu

[783] Isto., 17.
[784] Isto. 23-26.
[785] Isto., 42

Bosnu i Hercegovinu. Na Palama je to Jugoslavija. (apalauz). (dugotrajan aplauz) (SVI PRISUTNI USTAJU I BURNO APLAUIRAJU) [...] Mi se zalažemo za mir."[786]

Na sjednici je nakon izglasavanja Deklaracije, Mitar Miljanović prisutne zamolio da pročita molitvu koju je sastavio tokom njena trajanja: „Gospode Isuse Hriste, sine božji, mi poslanici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i naši gosti, najistaknutiji sinovi i kćeri srpskog roda i srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, molimo Ti se da nam budeš na pomoći na tolikom putu koji smo mi kao slobodno izabrani predstavnici srpskog naroda i naš narod u cjelini krenuli. Gospode naš p[...]tivi, molimo Ti se, da se smiluješ srpskom rodu i srpskom narodu u otadžbini i rasijanju [...] našim srpskim svetiteljima našim molitvenicima pred Gospodom, sv. Savi, sv. caru Lazaru, sv. Vasiliju Ostroškom, sv. Petru Cetinjskom, sv. Nikolaju Velimiroviću i svim ostalim srpskim svetiteljima i svetiteljkama, svim našim mučenicima i novomučenicima da se pred Gospodom kao i dosad mole za opstanak i spas srpskog naroda i srpskog roda. Amin."[787]

Uvažavajući nove političke okolnosti u Bosni i Hercegovini izražene kroz plebiscit srpskog naroda, te težnje za formiranjem i proglašavanje Srpske republike Bosne i Hercegovine, Arbitražna komisija je 11. januara 1992. godine iznijela stav da se „izražavanje volje stanovništva Bosne i Hercegovine da se SR BiH konstituiše kao suverena i nezavisna država ne može smatrati potpuno osnovanim", a što bi se moglo promjeniti ukoliko bi Bosna i Hercegovina organizirala referendum građana pod međunarodnom kontrolom na kojem će se izjasniti prema ovom pitanju.[788]

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je formalno pravno prestala postojati nedugo nakon ovog zasjedanja *Skupštine srpskog naroda*. Evropska Zajednica je priznala Republiku Sloveniju i Republiku Hrvatsku kao nezavisne države. Bugarska je odlukom bugarske Vlade od 15. januara 1992. godine priznala Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i nezavisnu državu, što je bilo prvo međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine. Turska je 6. februara 1992. godine nezavisnost jugoslavenskih republika Makedonije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije priznala „u paketu".[789]

Skupština srpskog naroda je 28. marta 1992. godine, dan prije održavanja referenduma građana proglasila svoj Ustav, uz intoniranje srpske himne „Bože pravde."[790]

---

[786] Isto., 47.
[787] Isto., 64.65.
[788] https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/ Mišljenje br. 4, 11. januar 1992.
[789] *Oslobođenje*, 17. 1. 1992., 1; TANJUG, „Priznanje iz Ankare u 'paketu'; Turska priznala i BiH." u: *Oslobođenje*, 7. 2. 1992., 1.
[790] S.Rakočević – Novaković, „Skupština srpskog naroda BiH; Proglašen srpski ustav." u: *Oslobođenje*, 28. 3.1992., 3.

Referendum se održao 29. februara i 1. marta 1992. godine, a odaziv je bio gotovo dvotrećinski. Prema pisanju sarajevskog *Oslobođenja*, od 3.199.031 glasača, glasalo je 1.997.644, od čega je važećih listića bilo 1.992.199. Za nezavisnost Bosne i Hercegovine se izjasnilo 1.986.202 ljudi, dok je protiv bilo 5.997 glasača.[791] Nakon referenduma su sve članice Evropske zajednice i brojne druge države priznale suverenost i nezavisnost Bosne i Hercegovine koja je 22. maja 1992. godine postala članicom Organizacije Ujedinjenih Nacija.[792]

Vrhu Srpske pravoslave crkve nisu odgovarali sporazumi o prekidu vatre i pokušaji sklapanja primirja budući da su nacionalna i teritorijalna pitanja, pitanja Bosne i Hercegovine, Muslimana, bosanskohercegovačkih muslimana i dalje bila, prema stavovima crkve neadekvatno riješena, te je u ratu, kroz ritualizirano nasilje postojala mogućnost traženja drugačijih rješenja, a koja bi bila u skladu sa stavovima Srpske pravoslavne crkve. Stvoren je političko-socijalni ambijent koji je unatoč nastojanjima međunarodne zajednice omogućio izbijanje novih oružanih sukoba, ovoga puta na teritoriju Bosne i Hercegovine. Mehanizmi i taktike srpskih ekstremista kojom je uspješno započinjao i širio se sukob sa lokalnog na viši nivo, kakvi su primjenjivani u Hrvatskoj,[793] uspjevali su i u Bosni i Hercegovini.

2. Poruka Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve srpskom narodu i međunarodnoj javnosti

Srpska pravoslavna crkva je snažno reagirala na nove političke okolnosti nastale međunarodnim priznavanjem nezavisnosti Slovenije i Hrvatske. U „Poruci Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve srpskom narodu i međunarodnoj javnosti“ sa vanrednog zasijedanja u Beogradu tokom 16. i 17. januara 1992. godine se tendencioznim interpretacijama povijesni procesi koriste u svrhu omalovažavanja i negiranje identiteta *Drugog*, odnosno isticanja prvenstva srpskog pravoslavnog naroda kao „temeljnog“ naroda koji ima pravo na teritoriju koju smatra svojom. Sama *Poruka* je prije svega poziv za nacionalnu homogenizaciju i vojnu mobilizaciju, koje imaju za cilj da kroz bitku „za opstanak“ otklone „opasnost“ od izumiranja naroda.

[791] *Oslobođenje*, 4. 3. 1992., 1.
[792] https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/ Mišljenje br. 8., 4. 7. 1992.
[793] *ARKzin (I, 1.)* Zagreb, 23. 10. 1991. 13.

Srpska pravoslavna crkva je *Porukom* snažno istaknula revizionističke interpretacije historije, te postaje jedna od institucija koja će i kroz ovakav segment svoga djelovanja nastojati da „izgradi novo društvo na negaciji prethodnog [...] kao prevazišenom, neprirodnom, veštačkom, nametnutom.“[794]

Kroz *Poruku* se konstruira i iskrivljuje slika prošlosti, napadaju se odluke AVNOJ-a i osporava se njihov legitimitet, kao i razdoblje vlasti nakon Drugog svjetskog rata, ali se pored revizije prošlosti u skladu sa novim ideološkim potrebama „zamišljene prošlosti“,[795] nastoji konstruirati i „sadašnjost“ odnosno aktuelni historijski trenutak. Dva su zla, prvo, veće i opsanije - komunističko, koje je uništavalo „organizam“ srpskog naroda kroz pedesetogodišnje razdoblje, i drugo – tursko ropstvo, koje kao takvo nije uspjelo to isto uraditi u polustoljetnom razdoblju. „Komunistička diktatura“ je izjednačena sa nacizmom i fašizmom ustaškog režima, budući da im je zajednički nazivnik, prema onome što se iskazuje u *Poruci*, bilo antisrpstvo.

S jedne strane se korz *Poruku* konstruirala slika pobjedničke Srbije i u Prvom i Drugom svjetskom ratu, saveznice antifašističke koalicije, ne ulazeći u raspravu, prešućujući djelovanje srpskih kolaboracionista i četničkog pokreta koji se izjednačava sa partizanskim, Narodno-oslobodilačkim pokretom. S druge strane je prešućeno i izignorirano sudjelovanje ostalih jugoslavenskih naroda i narodnosti na pobjedničkoj, antifašističkoj strani u Drugom svjetskom ratu, te su ostali jugoslavenski narodi i narodnosti prikazani kao kolaboracionisti, uzurpatori i neprijatelji. Kao takvima, im Crkva kroz svoju „pomiriteljsku ulogu“ pruža priliku za pomirenje i pokajanje, pri čemu opet postoji određena gradacija prema nacijama – kojima se ovdje smatraju Hrvati, Mađari i Bugari, te posbna prema Muslimanima, kojima je nacionalitet u *Poruci* izbrisan, nemaju ga, već su na nižem stepenu od nacije, te imaju samo religijski, odnosno vjerski identitet i puno su bliskiji Srbima, kao - braća srpskog jezika.

U *Poruci* se legitimnima smatraju teritorije koje nisu definirane međunarodnim pravom, „srpske Krajine“ dok se ignorira činjenica osamostaljenja jugoslavenskih republika, Slovenije i Hrvatske, a Bosna i Hercegovina se kao dvije regije smatraju starim srpskim zemljama, na čijim teritorijima Srpska pravoslavna crkva podržava zahtjev srpskog naroda, kojemu su ugrožena ljudska i političkih prva te duhovno biće „da mu se obezbedi slobodan život i samosvojno političko organizovanje.“

---

[794] Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma, Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941.*, Ogledi 14., Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010., 8.
[795] Isto., 8-9.

U percepciji Srpske pravoslavne crkve „strašan trenutak naše istorije“, „izuzetnu tragiku najnovijih političkih zbivanja“ ne predstavlja raspad zajedničke države Jugoslavije, već je to prije svega priznavanje samostalnosti Slovenije i Hrvatske koje je sankcionirala Europa „bez ravnopravnog uvažavanja elementarnih nacionalnih i političkih prava srpskog naroda van administrativnih granica današnje Republike Srbije.“

Tim povodom je Sabor kroz *Poruku* nastojao „da podseti srpski narod i svetsku javnost“ kako je „hrišćanski srpski narod (je) u oba svetska rata bio na strani hrišćanske Evrope i saveznik demokratskih država, sa kojima je uz ogromne žrtve, izvojevao pobedu nad porobjivačima Evrope“ te je pri tome „u novostvorenu zajedničku državu Južnih Slovena uneo svoje dve, do tada samostalne države, Srbiju i Crnu Goru.“ No, kaže se kako je srpski narod već pola vijeka „politički razdrobljen i izdeljen neprirodnim granicama koje rasecaju njegov živi organizam.“ Presjecanje i krojenje administrativnih granica dovelo je do toga da su Srbi kao „najstariji i teritorijalno najrasprostranjeniji narod“ „na tlu doskorašnje administrativne Hrvatske, na kojem oni žive, zajedno sa Hrvatima, od vremena doseljenja na Balkan, [...] u matičnoj zemlji Bosni“ postali nacionalna manjina.

Vrh Srpske pravoslavne crkve iz navedenih razloga ne priznaje „veštačke i nelegalne 'avnojevske' unutrašnje granice ustanovljene bez istorijskog ili etničkog osnova, samovoljom komunističke gerile u uslovima okupacije i građanskog rata.“

Kroz ovaj dokument je Srpska pravoslavna crkva nastojala izraziti svoje nadnacionalno, nadpolitičko i nadideološko poslanje te se stavlja u funkciju narodne zaštitnice. U *Poruci* se izražava osjećaj „poljuljanog“ povjerenja u rukovodstvo Srbije, u instituciju Predsjedništva Jugoslavije „i još više u vrh jugoslovenske vojske“, te se ističe kako „Sabor srpskih pravoslavnih episkopa ustaje u zaštitu egzistencije i elementarnih nacionalnih i građanskih prava srpskoga naroda u svim krajevima u kojima on vekovima živi i hrišćanski časno svedoči o svom duhovnom identitetu i slobodarskom opredeljenju, ne ugrožavajući susedne narode, niti gajeći netrpeljivost prema njima. Sabor se svim srcem i savešću zalaže za slobodu i pravo srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i u srpskim Krajinama, i od svih činilaca u Evropi i svetu traži da se ona poštuju i međunarodno priznaju i jemče. Ničije pogodbe sa nosiocima vlasti u Srbiji, koja nema mandat da istupa u ime čitavoga Srpstva, ili sa organima jugoslovenske federacije, ili sa komandujućim strukturama jugoslovenske vojske, ne obavezuju srpski narod kao celinu, bez njegove saglasnosti i bez blagoslova njegove duhovne Matere, Pravoslavne srpske crkve. Krst nositi nama je suđeno. Mi se časnoga Krsta svoga naroda nikada nećemo odreći. To je naš svetosavski put i naše kosovsko, vidovdansko opredeljenje.“

Izražena je misao da Srpska pravoslavna crkva ne traži osvetu, i unatoč tome što „Kain ni danas ne čuje ni vapaj svoga brata Avelja, ni opominjući glas Gospodnji.“ Upućen je jasan poziv ne samo „svom našem narodu“ već i *Drugome* na pokajanje i vraćanje u okrilje crkve. Ističe se kako je narod „u Srbiji i u svim srpskim zemljama i krajinama, omeđen svetinjama, ognjištima i grobovima, a vođen svetiteljima, pravednicima i junacima, da očuva međusobni mir i bratsku slogu, slobodarski duh i narodno jedinstvo, a u odnosu na susedne i na sve narode bez izuzetka – čovečnost i trpeljivost, ljudsku čestitost i mir koliko god da nas stoji. Istinu i pravdu, mir i slobodu, kao i svako istinsko Božije i ljudsko dobro, tražimo u jednakoj meri za sve narode, a za svoj, srpski narod – ni više ni manje nego onoliko koliko i za susede i za sve ostale. Kao sveštena lica, mi od Boga imamo službu pomirenja. Kako je Sveti Sava mirio zavađenu braću, tako i mi danas pozivamo braću Srbe na slogu u odbrani našeg nacionalnog i duhovnog bića. U pitanju je opstanak našeg naroda. Stoga sve vas, braćo i sestre, zaklinjemo nad moštima naših najnovijih mučenika i pravednika: budimo svi 'jedni u Hristu Isusu', po reči apostolskoj, budimo jednodušni u borbi za Božiju pravdu i istinu, a protiv svakoga zla i nasilja! Naša pomiriteljska uloga u istoriji srpske nacije zahteva od nas u ovome trenutku da privolimo Bogu i prisajedinimo Crkvi pravoslavnoj Srbe ovog pokolenja, a naročito zabludele sinove – kako internacionalne bezbožnike tako i nacionalne obezboženike. Jer, i jedni i drugi odlutaše daleko – u maglu bezverja ili praznoverja. [...] Zatim, naša služba pomirenja treba da se proširi i na okolne nacije: najpre na Hrvate, a potom na Mađare i Bugare. [...] Najzad, biser mira pružamo i našoj braći po Bogu Muslimanima srpskog jezika, kao i našim vekovnim susedima Arbanasima. Sa svima njima imamo jaku sponu – veru u jednoga Boga. [...]“ [796]

3. Svetosavska poslanica 1992. godine

U *Svetosavskoj poslanici* 1992. godine patrijarh Pavle ratno stanje tumači počinjenim grijehom u prošlosti radi kojeg srpski narod stradava, a ne „tlu naše zemlje, posle pedeset godina pritajenosti, evo, ponovo proključa vulkan mržnje i nacionalne netrpeljivosti. Povampireni genocid, krv i nepregledne reke izbeglica ponovo postadoše stvarnost. Ponavlja se 1941. godina u svim svojim nevoljama i strahotama.“

Dok je Karadžić bosanskohercegovačkoj državi pripisivao atribut „kopče“ koja bi sjedinjavala srpski narod u jednu širu državnu cjelinu, patrijarh Pavle je određena politička

[796] *Glasnik*, LXXII, januar 1992., 1., 4-5.

pitanja tumačio kroz konstrukt *svetosavlja*. Prema njemu država pripada narodu, ona je prije svega „narodna“, i od naroda se difuzira prema teritoriju koji posredstvom „nasljedstva“ po muškoj lozi - pripada „nama“. Država je „Narodna država – otadžbina – zemlja je otaca naših“ i ona kao takva ne smije imati osvajačke aspiracije, ona „ne ide dokle mač može ići“, već je državu potrebno urediti na vlastitom prostoru, na prostoru na kojem obitava jedan narod. Odnosno, „mač“ o kojem govori Pavle u svojoj poslanici, „sme ići samo do granice jedne narodne države, tj. otadžbine. Ako se dozvoli da se država prostire dokle mač može dosegnuti, onda država prestaje biti narodna; prestaje biti otadžbinom i postaje imperijom. U tom slučaju, ona dobija teritorijalno, ali gubi moralno. *Pokoriti ili pokoren biti podjednako je katastrofalno za nacionalnu državu*.“ Budući da je država na prostoru kojeg zauzima zamišljena zajednica, odnosno narod, Srpska pravoslavna crkva na tom teritoriju smješta državne granice.

Pitanja vojne mobilizacije patrijarh Pavle je u poslanici također tumačio tako da se pozivao na „svetosavlje“ putem kojega je uvjeravao u ispravnost moralnih stavova vezanih za situaciju u kojoj je odaziv na mobilizaciju preporučljiv, budući da se radilo o žrtvovanju za više, odnosno državne, nacionalne ciljeve.

Prema Patrijarhu je bitno da je vojska narodna, sastavljena od „sinova naroda“, a ne od roblja ili plaćenika.[797] Takva narodna vojska „ima za cilj samo – i jedino - da brani narod i narodnu državu, nikako da napada druge narode i ruši tuđe države. Vojska se ne upotrebljava ni u jednom sporu sa susednim narodima dokle se prethodno ne iscrpe sva sredstva za mirno rešenje spora. [...] Mir se, dakle, ne može nametnuti političkim ili ekonomskim sankcijama, kao što neki misle. Zato mi, na ovom delu Balkana, moramo pre svega postati hrišćani i ljudi. Tek tada možemo biti i dobri susedi.“[798]

Svečanom činu proglašavanja i osnivanja srpske Skupštine koja se izdvojila iz sarajevske opštine Stari Grad 23. februara u kafani „Dva goluba“ na Baščaršiji prisustvovala je i princeza Linda Karađorđević, supruga Tomislava Karađorđevića, mlađeg sina kralja Aleksandra, te Biljana Plavšić, kao član Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine. Svrha i cilj odvajanja iz opštine Stari Grad je bilo teritorijalno razgraničenje koje se tražilo „diobenim balansom“ svih sela i zaseoka, a kako bi se izvršilo pripojenje SAO Romaniji.[799]

---

[797] *Glasnik*, LXXIII, 1992., 2.
[798] *Isto*.
[799] Z. Đapo, „Osnovana Srpska Skupština opštine Stari Grad; Više se nije moglo zajedno.“ *Oslobođenje*, 23. 2.1992., 5.

4. Bosna – ni na nebu ni na zemlji

Krajem februara 1992. godine je projektu formiranja srpske republike u Bosnii Hercegovini, koja je bila sastavljena od srpskih regija i oblasti, prijetila opasnost od samourušavnja. Srpska politička elita je morala tokom trajanja pregovora - na kojima je Cutileiro kao predsjedatelj tražio odogovarajući mirovni plan za mir u Bosni i Hercegovini, a koji su se odvijali prvo u Haagu, a kasnije u Bruxellesu te Lisabonu – pronaći rješenje iz višestruko nepovoljne situacije koju je nametala međunarodna zajednica, odnosno pregovori s Cutileirom, s jedne strane i krajiška oporba paljanskom rukovodstvu SDS-a, s druge strane.

Razlog za strah među srpskim političkim predstavnicima je bio taj što bi „krivim potezom“, u vidu već isplaniranog donošenja *Ustava* srpske republike u Bosni i Hercegovini kompromitirali svoje stavove i nastojanja koja su iznosili pred pregovarače međunarodne zajednice, a Predsjedništvu i Vladi Republike Bosne i Hercegovine omogućili povoljniji rasplet krize.[800]

Srpska politička elita u Bosni i Hercegovni je bila primorana da u takvoj situaciji, zanemaruje vlastite „pravne nonsense“ i svjesno ili nesvjesno negira činjenicu nedostatka legalnog uporišta u provođenju vlastite politike ujedinjenja sa Srbijom. Poslanici u Skupštini, kao i njihovo najuže rukovodstvo nije imalo ideju i predstavu o načinu na koji bi se ujedinjenje moglo izvršiti tako da ispunjava norme koje nalaže međunarodno pravo.[801]

Na inicijativu Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve patrijarh Pavle je u patrijaršijskom dvoru u Beogradu 20. februara 1992. godine održao sastanak sa predstavnicima Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu koje je predvodio Života Avramović, general-pukovnik. Sa najvišim vojnim predstavnicima patrijarh je razgovarao o mogućnosti daljnje dogradnje propisa i reguliranja obaveza i prava sveštenih lica i vjernika u oružanim snagama Jugoslavije, posebno u rezervnom sastavu JNA. General Avramović je upoznao prisutne sa angažovanjem Armije u zaštitu srpskog stanovništva „u krajinama“ i mjerama koje se u saglasnosti sa „društvenim promjenama“ poduzimaju radi transformacije JNA.[802]

Na sjednici Skupštine srpskog naroda održanoj u Sarajevu u hotelu Holiday Inn 28. februara 1992. godine je donesena Odluka o usvajanju Ustava Srpske Republike Bosne i Hercegovine, te je odlučeno da će se svečano proglašenje obaviti na jednoj od narednih

---

[800] Edin Omerčić, „Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992-1995)“., u: *Historijska traganja,* 13, Sarajevo, Institut za istoriju, 2014., 54.
[801] Isto., 55.
[802] *Pravoslavlje,* XXVI, 15. 3. 1992, 600., 3.

sjednica Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Prema ovim odlukama Ustav SR Bosne i Hercegovne „prestaje biti važeći jer za Srbe prestaje postojati i Bosna i Hercegovina.“[803]

Na sjednici je između ostalog prihvaćen prijedlog Save Kneževića, poslanika u Skupštini i sveštenika SPC, kojim, prema čl. 28. Ustava „vjerske zajednice mogu osnivati vjerske škole i izvoditi nastavu u osnovnim i srednjim školama, Vjerske zajednice mogu se baviti privrednom i drugom djelatnošću, imati zadužbine, primati poklone, njima upravljati u skladu sa zakonom,” čime vjerske zajednice zapravo postaju i privredni subjekti.

Izbijanje rata u Sarajevu nije nikada bilo bliže nego početkom marta 1992. godine.[804] Za vrijeme drugog dana održavanja referenduma građana, tokom 1. marta 1992. u blizini Stare pravoslave crkve na Baščaršiji se odvijala proslava vjenčanja na kojoj su sarajevski kriminalci Ramiz Delalić-Ćelo i Suad Šabović ubili Nikolu Gardovića i ranili Radenka Mirovića, sveštenika iz Doboja. Do nemilog događaja došlo je u trenutku kada su se svatovi zaustavili na parkingu noseći zastavu sa vjerskim obilježjima Srpske pravoslavne crkve.

Predsjednik Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović je ubistvo nazvao pucnjem u Bosnu i Hercegovinu, a Predsjedništvo je osudilo tragični incident i zahtjevalo da se počinioci otkriju i primjereno kazne. SDS Bosne i Hercegovine je izašao sa saopštenjem u kojem se isticala zaprepaštenost „zbog zločina nad srpskim svatovima i srpskim nacionalnim simbolima ispred Srpske pravoslavne crkve gdje je ubijen svat koji je nosio nacionalnu zastavu“ te se zločin tumačio kao nemogućnost da srpski narod živi u „takozvanoj nezavisnoj BiH kakva se svesrdno nudi srpskom narodu.“ Upućen je protest i zahtjev za otkrivanjem i kažnjavanjem zločinaca uz prijetnje „inače put koji nam se nudi je put haosa“.[805] Zločinci, koji su bili u bijegu su bili ubrzo i uhvaćeni, no sudski postupak po ovom pitanju nije nikada okončan.

Ubistvo je iskorišteno kako bi se za vrijeme održavanja referenduma građana krenulo „putem haosa“, budući da su već tokom noći, u veoma kratkom vremenskom razdoblju, osobe srpske nacionalnosti počele postavljati barikade, na što su na isti način odgovorila i lica muslimanske nacionalnosti,[806] tako da je „sunčano jutro u Sarajevu, drugog marta 1992.

---

[803] MKSJ, http://icr.icty.org IT-99-36, Brđanin, Stenografske bilješke sa 9. sjednice, Sarajevo, 28. 2. 1992., 21., broj dokaznog materrijala P2471b

[804] Central Intelligence Agency, *Balkan Battlegrounds:* II, Washington, 2003, 345.

[805] S. H, „Nezapamćen zločin na Baščaršiji; Krvava svadba“. *Oslobođenje,* 2. 3.1992., 6; *Isto*, „Poslije krvavog napada na srpsku svadbu kod Vijećnice; Ubice manijak i provalnik“. 6. 3.1992., 8.; Ramiz Delalić je ubijen krajem juna 2007. godine u nerazjašnjenim okolnostima.

[806] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-00-39, Momčilo Krajišnik, SR Bosna i Hercegovnia, MUP, SDB Sarajevo, *Bezbjednosna saznanja u vezi sa dogadjajima 1-2 i 3-4 marta ove godine u Sarajevu,* 6. 3. 1992. godine., broj dokaznog materijala P744, 2.

izgledalo (je) potpuno nestvarno".[807] Blokirane su bile sve vitalne ulice i raskrsnice, te svi putni pravci koji vode iz Sarajeva, čime je glavni grad bio potpuno blokiran i odsječen od ostalih dijelova Bosne i Hercegovine.[808]

Brzina, organiziranost, sredstva veze i naoružanost su upućivali na to da postavljanje barikada nije bila spontana reakcija na ubistvo izvedeno na Baščaršiji, već dobro pripremljena i uspješno organizirana akcija „ekstremista srpske nacionalnosti" koji su radili na formiranju paravojnih formacija i ilegalng naoružavanja, a kojom je koordinirao Rajko Dukić, predsjednik Kriznog štaba SDS-a.

Srpska pravoslavna crkva je tokom blokade Sarajeva u martu 1992. godine imala jednu od ključnih uloga, budući da je oružje koje se koristilo tokom zaprečavanja sarajevskih ulica bilo krijumčareno i skladišteno u prostorijama koje su koristila sveštena lica. Jedan od glavnih punktova na kojima je oružje skladišteno, a potom i dijeljeno paravojnim snagama Srpske demokratske stranke i pripadnicima srpskog naroda je bilo dvorište crkve Svetog Preobraženja na Pofalićima, kojom je administrirao sveštenik Vojislav Čarkić. Na lokacijama u neposrednom susjedstvu ove crkve, kod hotela Bristol i kod Srednje ekonomske škole je bio formiran svojevrsni štab iz kojeg je nalagano da iz grada „niko ne može izaći, niti ući dok se ne izvrše podjele."[809]

Iako su barikade u centru grada nakon dogovora bile uklonjenje i nastavljeno je s odvijanjem svakodnevnih životnih aktivnosti,[810] bilježe se žrtve, a akcije ekstremista su bile nastavljene. Prema podacima MUP-a, lica muslimanske nacionalnosti su oružje dijelila na više mjesta, kako u općini Centar, tako i na području Alipašina polja, Mojmila i Dobrinje, dok su slične aktivnosti ispoljili i pripadnici tzv. Hrvatskih obrambenih snaga, koji su bili u kontaktu sa Hrvatskom strankom prava u Zagrebu.[811]

Radovan Karadžić je nakon referenduma izjavio da će svako priznanje Bosne i Hercegovine pogoršati stanje, te da su Europska zajednica, Izetbegović i autoriteti u Bosni i Hercegovini napravili pogrešku zbog koje neće biti moguće „izbjeći međuetnički i religiozni rat kakav je bio kada su dijeljeni Indija i Pakistan."[812]

Nakon što je Skupština opštine Pale dobila informaciju o napadu koji na Pale imaju izvršiti „zelene beretke" te da su na područje opštine ubačeni sarajevski taksisti koji će

---

[807] Z. D., „Sa sjeverne strane barikada; Neće moći dugo". *Oslobođenje*, 15698, 3. 3.1992., 3.
[808] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-00-39, Momčilo Krajišnik, SR Bosna i Hercegovnia, MUP, SDB Sarajevo, *Bezbjednosna saznanja...*, isto.
[809] Isto, 4.
[810] *Oslobođenje*, 3. 3. 1992., 1
[811] *Bezbjednosna saznanja...* 7.
[812] *Oslobođenje*, 3. 3.1992., 3.

izvoditi terorističke akcije, tokom 3. marta je na Palama bila objavljena uzbuna, a u osnovnoj školi na Koranu je održan sastanak nakon kojega je došlo do okupljanja većeg broja građana srpske nacionalnosti, te je kasno uvečer na tunelu Lapišnica postavljena barikada na kojoj je došlo do incidenta između stanovnika srpske nacionalnosti i muslimana koji su bježali sa područja Pala.[813]

Srpska pravoslavna crkva je godišnjicu Devetomartovskih prosvjeda tokom 1992. godine iskoristila kako bi se dodatno nametnula kao naddruštvena i nadpolitička organizacija koja brine i predvodi narodnu zajednicu vjernika. Tako je u izjavi za javnost 6. marta 1992. godine patrijarh Pavle govorio da se Crkva moli za sve „žive i upokojene svoje članove" kao vjernike, koji su dio jedne Crkve, jednog oragnizma, bez obzira na njihov „društveni položaj i stranačka opredeljenja". Prema patrijarhu Crkva je organizacija koja je uključujuća, sveobuhvatna, budući da ona „ima razumevanja za razlike u mišljenju svojih vernih, za njihova različita ubeđenja", te je na ovom mjestu zajednica vjernih predstavljena kao porodica, u kojoj su Crkva kao „otac i majka", a vjernici kao „deca" – međusobno „vezani zajedničkom krvlju". Ova je prilika iskorištena da se ukaže na smrt dvojice „braće" stradalih tokom martovskih prosvjeda u Beogradu 1991. godine, kao i na ubojstvo u blizini Stare crkve na Baščaršiji u Sarajevu.[814]

Cutileirovo posredovanje pregovorima o Bosni i Hercegovini, koje je trajalo od 13. februara 1992. do početka maja 1992. godine kada pregovori propadaju, je u pregovore unijelo nove pojmove. Prvi takav pojam je „buduća Bosna i Hercegovina" kojim se osporavao državno-pravni kontinuitet Bosne i Hercegovine u njenim historijskim granicama, a drugi je pojam „entitet", odnosno odluka da će ustavno ustrojstvo „buduće države" podrazumijevati nekoliko entiteta. U okviru ovih pregovora se i od strane međunarodne zajednice umjesto „građanskog" prihvaća princip „nacionalnog" kod donošenja odluka u vezi uređenja Bosne i Hercegovine.[815]

Na petoj rundi pregovora, tokom sastanka u Sarajevu koji je održan 18. marta 1992. godine, je uz posredovanje predstavnika Evropske zajednice, bila usvojena *Izjava o načelima za novo ustavno ustrojstvo Bosne i Hercegovine*. Prema ovom dokumentu je Bosna i Hercegovina imala biti „država sačinjena od tri sastavne jedinice, temeljene na nacionalnim načelima i vodeći računa o gospodarskim, zemljopisnim i drugim kriterijima" u okviru svojih sadašnjih granica, u okviru kojih ni „vlada Bosne i Hercegovine, niti vlade sastavnih jedinica

[813] *Bezbjednosna saznanja...* 10.
[814] „Deveti mart 1992. godine, Crkva Hristova ima razumevanja za razlike u mišljenju svojih vernih", *Izjava za javnost patrijarha srpskog Pavla od 6. marta 1992. godine*, Pravoslavlje, 15. 3. 1992., 600., 2.
[815] Kasim I.Begić, *Isto*, 83-100.

neće poticati ni podupirati težnje prema bilo kojem dijelu njezina teritorija od strane susjednih država. Suverenitet počiva u građanima muslimanskog, srpskog i hrvatskog naroda, te drugim narodima i nacionalnostima, koji ostvaruju svoju suverenost građanskim sudjelovanjem u sastavnim jedinicama i u središnjim organima republike."[816]

Poslanici u Skupštini srpskog naroda su izričito bili protiv usvjanja ovog dokumenta,[817] te je nakon njegova odbijanja tokom 18. marta sazvana hitna sjednica na kojoj je Karadžić između ostalog predložio osnivanje jednog „posebnog novinarskog marketinškog tima" koji bi radio „za nas odeređenu vrstu posla kao i druge vrste usluga", odnosno propagandnu aktivnost u korist SDS-a i Karadžićeve politike.[818] Takva vrsta propagande je Karadžićevoj politici bila potrebna zbog ispoljenog narodnog nezadovoljstva u provedbi odluka iz Plebiscita srpskog naroda.

Tokom 26. marta 1992. godine je u Sijekovcu, mjestu kod Bosanskog Broda, izveden napad više vojnih jedinica, među kojima su bile i Hrvatske odbrambene snage, na civile srpske nacionalnosti među kojima je bilo više žrtava. Izvori različito tumače ovaj događaj. Prema jednima su vojne jedinice bez ikakvog povoda upale u ovo pogranično mjesto i izvršile ubistva civila pri čemu je zapaljeno 50-ak kuća, dok drugi izvori tvrde da je napad bio odgovor na pokušaj srpskih paravojnih formacija da zauzmu most na rijeci Savi, te da se područje Bosanskog Broda po izvršenoj SAO-izaciji vrati u teritorijalno-administrativni okvir Bosne i Hercegovine.[819]

Ustav srpske republike Bosne i Hercegovine je proglašen na 14. sjednici Skupštine srpskog naroda koja je održana 27. marta u Sarajevu, u zgradi Skupštine. Proglasio ga je predsjednik Skupštine, Momčilo Krajišnik koji je u uvodnom izlaganju citirao riječi koje se pripisuju vladiki Nikolaju Velimiroviću u kojima se ističe narodna mudrost, hrabrost, poštenje i pobožnost, a kako bi istaknuo da rukovođenje takvim narodom nije lagan posao. Nakon intoniranja himne Bože pravde, rad je nastavljen na zatvorenoj sjednici.[820]

Kao govornik se u čestitkma među prvima obratio Savo Knežević, sveštenik i narodni poslanik u Skupštini, koji je u proglašenju Ustava vidio odbranu „naše čvrste riješenosti da

---

[816] Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.-1995.*, Zagreb, 2005, 80.
[817] MKSJ, www.icty.org IT-99-36, Brđanin, *Stenografske bilješke sa 10. sjednice, Sarajevo*, 11. 3. 1992., broj dokaznog materijala P2473b, 77.
[818] MKSJ, www.icty.org IT-99-36, Brđanin, *Stenografske bilješke sa 11. sjednice, Sarajevo*, 18. 3. 1992., broj dokaznog materijala P2474b, 28.
[819] ur. Edvin Kanka Čudić, *Ratni zločin u Sijekovcu: predmet Zemir Kovačević*, Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije, Sarajevo, 2019., 5.
[820] MKSJ, www.icty.org IT-99-36, Brđanin, Stenografske bilješke sa 14. sjednice, Sarajevo, 27. 3. 1992., broj dokaznog materijala P2475b, 4-5.

ostanemo državotvoran narod, da ostanemo svoji na svome, da budemo to što jesmo – rod Svetosavski što se nešće u lance vezati, što na vjeru pravu ne probulji.“ Uz izraze zahvalnosti božjem blagoslovu naglasio je kako će srpski narod uz Ustav i vjeru u Boga imati „svjetliju slobodnu budućnost“.[821]

Karadžić je također naglasio ulogu rukovodstva koje je u suštini narodno, a koje se bori s ciljem koji je u svojoj osnovi božanski: „Nama, izgleda, nije bilo potrebno da se borimo oko cilja. Cilj je zapisan duboko u nama. On je svet po tome što je božanski i što ga nije ljudska ruka tamo postavila,“ te nastavlja tvrdnjom kako „u sred Evrope postoje nacionalne zajednice koje ne mogu da žive zajedno. Ne mogu jer ometaju razvoj jedna drugoj. Ima u biljnom svijetu biljaka koje ne mogu da rastu zajedno. Moraju da se odmaknu da bi napredovale.“[822]

Nakon što je tokom 27. marta podmetnuta eksplozivna naprava na banjalučku Ferhadiju i Ferhat pašino turbe, biskup banajalučki Franjo Komarica i Jefrem, episkop banjalučki su posjetili banjalučkog muftiju Ibrahim efendiju Halilovića, koji su 28. marta 1992. godine zajedno izašli s protestom u kojemu su izrazili zgražanje nad „groznim činom“ kojega su smatrali napadom na „najdublju intimu vjernika kao i svih dobronamjernih građana Banja Luke i šire.“ Apelirali su na „sve građane da se uzdrže od bilo kakvih nepromišljenih postupaka koji bi mogli mogli da doprinesu daljnjem pogoršavanju nastale situacije“, a od nadležnih su tražili poduzimanje hitnih mjera na pronalaženju i kažnjavanju počinioca.[823]

Tokom Cutileirovih pregovora, u Sarajevu je 28. i 29. marta 1992. godine, pod naslovom „Jugoslavenska kriza i srpsko pitanje“ održan Kongres srpskih intelektualaca u Bosni i Hercegovni, koji su sazvali Savjet SDS-a i Srpsko kulturno umjetničko društvo „Prosvjeta“, kojoj je bio cilj da se „srpsko nacionalno biće uspostavi svugdje tamo gdje živi srpski narod“ te kako bi „civilizatorski posredovano, svoje vrijednosti ponudilo drugima, a vrijednosti drugih učinilo svojima, po - svojilo ih.“[824]

Na *Kongresu* je donesena *Deklaracija* od sedam tačaka u kojima je istaknuto neprihvaćanje državne zajednice „koju nameću interesi velikih sila, evropski katolički klerikalizam i probuđeni panislamizam nego samo onakvu kakva izvire iz etničkog i istorijskog prava svakog naroda na zemlji.“ Iznosi se stav kako je „u ovakvim istorijskim okolnostima jedino rješenje za BiH da bude trodjelna državna zajednica u kojoj će Srbi

[821] Isto., 6.
[822] Isto., Karadžić, 10.
[823] „Vandalski napad na džamiju u Banjoj Luci“., *Pravoslavlje*, 15. 3. 1992., 600., 2.
[824] Aleksa Buha, *Argumenti za Republiku Srpsku*, Matica srpska, Novi Sad, 1996., 29-30. Obnavljačka skupština Srpskog kulturnog i prosvjetnog društva „Prosvjeta“ je održana u Sarajevu, na Vidovdan, 28. juna 1990. godine.

suvereno stati na svoje međe“ te da se „Srbi, Muslimani i Hrvati, [...], moraju (se) što pravednije razdijeliti i razgraničiti da bi se uklonili razlozi mržnje i ubijanja kako bi se sutra mogli sa što manje prepreka ujedinjavati u svemu onome što je za sve njih razumno i korisno.“ Isto je tako upozoreno da je „sudbina srpstva nedjeljiva i da se sve što se događa u jednoj srpskoj zemlji odnosi na sve Srbe ma gdje živjeli, jer su sve srpske zemlje jedinstven prostor.“

Istaknuto je kako iz „činjenice“ organske povezanosti srpske nacije proizilazi i jedinstvo Srba koje „iziskuje da sve srpske vlasti, [...], i sve srpske države, [...], Srpska crkva i srpski intelektualci formulišu i zabilježe minimum nacionalnih interesa Srba koji su u ovom istorijskom trenutku izvan svakog spora i od kojih nigdje i nikad više ne smije biti odstupanja.“[825]

Rješenje tzv. svesrpksog nacionalnog programa je traženo kroz akcije srpskih intelektualaca okupljenih oko *Kongresa srpskih intelektualaca* i svenarodnog pokreta Srpske demokratske stranke koji su se oslanjali na (para)vojnu snagu i na radikalne političke opcije svoga nacionalnog korpusa.[826]

Vaskršnja poslanica patrijarha Pavla 1992. godine je imala ulogu poziva na nacionalnu homogenizaciju, u zajednicu kojoj će crkva biti predvodnica. U *Poslanici* se ignoriraju nastale promjene u političkim odnosima kao što je međunarodno priznanje suvereniteta Hrvatske i Slovenije, čime je formalno-pravno prestala da postoji SFRJ, dok se istovremeno „srpskim krajinama“, nelegalnim administrativnim formacijama daju epiteti državnosti. U *Poslanic*i se iskazuju nesuglasice, pa i direktno protivljenje politici Slobodana Miloševića, do koje dolazi zbog njegova odbijanja da crkvenom vrhu izađe u susret prema njihovim zahtjevima kojima bi stekli veću i snažniju društveno-političku ulogu u „zajednici“.[827]

Patrijarh je naglasio kako je „zajednici“, narodu, odnosno „braći“, potrebno „pokajanje i preporođenje, oslobođenje i izmirenje“ te „svenarodno spasenje“, budući da u njegovom tumačenju, nevolje dolaze kako zbog djelovanja neprijatelja, tako i vlastitim doprinosom, zanemarivanjem Crkve. Pozvao je „duhovnu decu“ da ne klonu duhom, da uvijek imaju na umu „da se niko od nas ne spasava sam, nego se uvek spasavamo u zajednici vere i ljubavi Hristove sa braćom našom u Crkvi Boga Živoga i Istinitoga.“ Pozvao je na

---

[825] „Programski dokumenti, Deklaracija Kongresa srpskih intelektualaca“, Sarajevo, 30. mart 1992. u: *Republika, glasilo građanskog samooslobađanja,* Beograd, god.VI, 1994, br. 91 (1.-15. maj)
[826] Edin Omerčić, „Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992-1995)“., u: *Historijska traganja,* 13, Sarajevo, Institut za istoriju, 2014., 68.
[827] *Glasnik*, LXXIII, 3., mart 1992., 39.

bratsku pomoć Srbima u „Srpskim Krajinama“ koji su „ubijeni, utamničeni, poginuli, ranjeni, izgnani.“[828]

5. „Ovo je već rat!!!“

Bosanskohercegovačko stanovništo je priopćenje o početku rata u Bosni i Hercegovini dobilo na početku večernjeg televizijskog Dnevnika 2. aprila 1992. godine, kada je urednik i voditelj rekao da rat „nije ozvaničen, nije objavljen, vodi se, za sada, na ograničenim teritorijima i specijalnim metodama,“[829] te pozvao na čuvanje mira koji je već ozbiljno bio narušen upadom paravojnih jedinica iz Srbije u Bijeljnu, gdje je izvršen pokolj nad Muslimanima.

Od početka rata i podizanja opsade oko Sarajeva je mitropolija bila upražnjena, budući da se mitropolit daborbosanski Vladislav nalazio u Srbiji, a sjedište je izmješteno na Sokolac, teritorij pod kontrolom tzv. Vojske republike srpske. Eparhija je 26. maja 1992. godine na zasjedanju Svetog arhijerejskog sabora, proglašena upražnjenom, te je na to mjesto zbog bolesti mitropolita Vladislava postavljen episkop dalmatinski Nikolaj, a na mjesto administratora zahumsko-hercegovačke eparhije, iz istih razloga, je postavljen do tada episkop banatski Atanasije.[830] Episkop australijsko-novozelandski Longin je došao na mjesto episkopa dalmatinskog, a Hrizostom, do tada episkop zapadnoamerički, na mjesto banatskog episkopa.

Tokom sjednice Predsjedništva Socijalističke republike Bosne i Hercegovine održane 4. aprila 1992. godine su donesene odluke o mobilizaciji Teritorijalne obrane i milicije u Bosni i Hercegovini, a prema JNA je upućen zahtjev kojemu je traženo da naoružanje bude vraćeno republičkom štabu TO,[831] na što su se u JNA oglušili i prije formalnog povlačenja sa teritorije Bosne i Hercegovine naoružanje ostavljale „pod komandu SDS i Karadžića“,[832] odnosno formacijama tzv. Vojske republike srpske.

Odvajanje Srpske republike Bosne i Hercegovine od Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine je proglašeno 7. aprila 1992. godine, istoga dana kada su Sjedinjene američke države priznale nezavisnost Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Dan kasnije, Bosna i

---

[828] „Srpska pravoslavna crkva svojoj duhovnoj deci o Vaskrsu 1992. godine“, *Pravoslavlje*, XXVI, 1. 4. 1992., 601., 1.
[829] Senad Hadžifejzović, *Rat uživo, ratni televizijski dnevnik 1992-1995*, Sarajevo, 2002., 31.
[830] *Glasnik*, LXXIII, jul 1992., 7., 114.
[831] Sjednica Predsjedništva SR BiH, Predsjedništvo SR BiH, D.T. 01-1/91, Sarajevo, 4. aprila 1992. godine
[832] Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-622/92, Sarajevo, 25. aprila 1992. ZAPISNIK 78. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 25. aprila 1992. godine.

Hercegovina nije više u svom nazivu imala odrednicu *socijalistička*, te je proglašena neposredna ratna opasnost na njenoj teritoriji. Biljana Plavšić i Nikola Koljević su u noći 8. na 9. aprila 1992. godine podnjeli ostavke na dužnosti člana Predsjedništva Republike.[833]

Počevši od aprila 1992. godine na prostorima Bosne i Hercegovine koje je srpska politička elita nastojala priključiti Srbiji, se odvijala kampanja koja je bila „smišljena s ciljem da se trajno odstrani, silom ili strahom, nesrpsko stanovništvo“,[834] a bosanskohercegovački gradovi koji su bili pod vlašću SDS-a ulaze u razdoblje koje je bilo obilježeno autoritativnom i jednostranačkom strahovladom SDS.

Reis-ul-ulema hadži Jakub Selimoski je zbog napada Arkanovih jedinica u Bijeljini i napada paravojnih jedinica Srpske demokratske stranke na Zvornik 9. aprila 1992. godine pisao patrijarhu Pavlu kako bi svojim autoritetom utjecao na zaustavljanje rušenja i paljenja, da učini „nešto dok još nije kasno, dok nismo ušli u potpuni bratoubilački rat iz koga neće biti povratka“. Napade je karakterizirao „bezumnim pohodima na ljudskost“, koji su se činili u ime vjere.

U pismu je istaknuo kako se ruše domovi, „ubijaju se ljudi, muslimani, samo zato što su druge vjere, odnosno nacije“, te da se zločini „čine u zaštitu srpstva i pravoslavlja“. Selimoski je izrazio razočarenje zbog toga što se patrijarh nije ranije oglasio kako bi osudio agresiju na Bosnu i Hercegovinu, državu koja može biti samo „zajednička domovina svih naroda koji u njoj žive“, „jer ne stradaju samo muslimani, nego i Srbi i Hrvati i sva druga nedužna ljudska stvorenja koja žive na ovim prostorima.“ Zaključio je da u Bosni i Hercegovini „ne može biti pobjednika, niti treba pobjednik, ovde smo svi gubitnici jer dozvoljavamo da se čini ono što je daleko od vjere, od humanosti, od civilizovanog svijeta u poretka.“

Patrijarh je odgovorio nakon desetak dana, 18. aprila, pismom u kojem osuđuje nasilja i zločine „ma ko ih činio“, nastojeći da Selimoskog uvjeri kako je „Srpska pravoslavna crkva i do sada činila i sada čini sve što je u njnoj moći da do neprijateljstava ne dođe. Sve pak nesuglasice koje nastaju među ljudima i narodima da se rešavaju dogovorno, na miran način, dostojan ljudi koji veruju u jednoga Boga, koji su živeli zajedno kroz vekove i koji znaju da su potomci i jednih praroditelja, te da je svaka suza i svaka kap prolivene krvi suza i krv brata.“

---

[833] Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-304/92, Sarajevo, 9. aprila 1992. ZAPISNIK 66. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 9. aprila 1992. godine.
[834] MKSJ, http://icr.icty.org, Podaci o predmetu "Krajina" (IT-99-36), Radoslav Brđanin, 4.

Patrijarh je podsjetio na zločine koji će u percepciji Srpske pravoslavne crkve predstavljati početak rata u Bosni i Hercegovni, ubistvo Nikole Gardovića na svadbi u Sarajevu, te zločin u Sijekovcu kod Bosanskog Broda, na ljude koji su pobijeni „samo zato što su bili drugog naroda i vere od onih koji su ih pobili“. Istaknuo je da „Po našem viđenju, Srpski narod nije vinovnik krvavih sukoba u Bosni i Hercegovini, ali duboko žalimo što su, u nastalim sukobima, neki koji sebe nazivaju pravoslavnim vernicima, u odbrani postupili nasilnički, nedostojno i Pravoslavne vere i svog imana. Osuđujemo nasilja i zločine ma ko ih činio i ma kome ih činio, bilo na Kupresu, ili u Zvorniku, jer su nas naše majke kroz vekove učile i opominjale da zlo dobra doneti neće“, te je izrazio svoju iskrenu žalost i saućešće „za svima poginulim u međusobnim sukobima“. Pozvao je na molitvu „jednom, i Vama i nama zajedničkom Bogu, da urazumi i predstavnike vlasti i vernike svih triju vera kako bi se neprijateljstva prekratila i u miru rešili nastali problemi, i svi ljudi nastavili život dostojan ljudi Božjih.“[835]

Ministarstvo narodne odbrane Srpske republike Bosne i Hercegovine je 16. aprila uputilo Odluku o formiranju Teritorijalne odbrane Srpske republike Bosne i Hercegovine koja je u tom trenutku, formalno-pravno, bila oružana snaga ove tvorevine.[836] Istovremeno je donesena i Odluka kojom se proglašava neposredna ratna opasnost i naređuje „opšta, javna mobilizacija“ na cjelokupnoj teritoriji srpske republike.[837]

Prisustvo patrijarha Pavla na svečanom proglašenju Ustava nove države i konstituiranja Savezne Republike Jugoslavije 27. aprila 1992. godine na sjednici Saveznog vijeća je izazvalo lavinu komentara, a pošto su prema Izjavi patrijarha „neki ljudi postavili pitanje o smislu i svrsi moga prisustva na proglašenju nove državne zajednice, u koju su ušle Srbija i Crna Gora“, sam Patrijarh Pavle je osjetio potrebu da se prema tome javno očituje.

Patrijarh svoje prisustvo nije tumačio političkim izjašnjavanjem već vlastitim zalaganjem „za jedinstvo našeg naroda u njegovim matičnim zemljama i krajinama,“ pa je svoje prisustvo na činu proklamacije „ostajanja u Jedinstvu Srbije i Crne Gore, koje je duhovno i narodno uvek postojalo“ patrijarh tumačio duhovnim razlozima.[838]

Na sjednici Ratnog štaba Autonomne regije Krajina, održanoj 8. maja 1992. godine doneseni *Zaključci* prema kojima je od „vojno teritorijalnih organa JNA“ traženo da počnu

---

[835] Pravoslavlje, XXVI, 1. 5. 1992., 603., 2.
[836] MKSJ, http://icr.icty.org., 00574584, Srpska republika Bosne i Hercegovine, Ministarstvo narodne odbrane, Sarajevo, 1/92, 16. April 1992., Odluka.
[837] Isto.
[838] Pravoslavlje, XXVI, 1. 5. 1992., 603., 1.

aktivnosti na spasavanju srpskog naroda od genocida, kao i sazivanje sjednice Skupštine srpske republike Bosne i Hercegovine.[839]

Ratni štab, pod vodstvom Radovana Brđanina je zabranio prodaju karata za letove iz Banja Luke prema Beogradu ukoliko to nije bilo u skladu sa Savjetom za narodnu odbranu, a rad putničkih agencija „Atlas“ i „Putnik“ je bio stavljen pod kontrolu Štaba.

Izbjeglicama iz područja koja su „oslobođena od hrvatsko-muslimanskih paravojnih formacija“ se nalagao povratak kućama, a izbjegli koji su bili sposobni za „borbu“ su se morali javiti u svoje Opštine „i pomoći svojim sugrađanima u borbama protiv neprijatelja“. Izričito je rečeno da će im u suprotnom, gostoprimstvo „na području Banja Luke i cijele Autonomne regije Krajina“ biti otkazano. Na rukovodećim mjestima u preduzećima su mogli biti samo ljudi koji su „apsolutno odani“ Srpskoj republici Bosni i Hercegovini.[840]

Vojska republike srpske je od JNA, nakon maja 1992. godine, zadržala „sve što se moglo od naoružanja, ratne tehnike, vazduhoplovstva, opreme i drugog,“[841] a 5. korpus JNA je bio pretvoren u 1. krajiški korpus VRS, koji je bio pod komandom general-majora (kasnije general-pukovnika) Momira Talića,[842] koji je bio usko povezan sa rukovodsvom SDS-a.[843]

U krajiškim općinama su tokom 1992. godine vršeni napadi na nesrpsko stanovništvo u kojima je bilo i pojedinačnih i masovnih ubistava, te je stanovništvo nesrpske nacionalnosti odvođeno u zarobljeništvo i logore gdje su svrstavani „prema prioritetu“. Logori u Bileći, Foči, Sokocu, Aleksincu i Nišu formirani su po naređenju Miloševića i armijskog rukovodstva, a u brojnim opštinama „hvataju se muslimani i zatvaraju radi razmjene.“[844] Oko uspostavljanja i funkcioniranja logora je postojala tijesna suradnja vojnih, civilnih i policijskih organa.[845]

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je s ciljem okončanja ratnih sukoba bilo prinuđeno na pregovore o ustavnom uređenju koji su bili vođeni pod pokroviteljstvom Evropske zajednice, koja je nastojala da predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, Alija Izetbegović, na lisabonskim pregovorima (30. april - 2. maj 1992.) sudjeluje kao nacionalni predstavnik jedne strane u sukobu. Neposredno prije održavanja

---

[839] MKSJ, http://icr.icty.org, Srpska republika Bosna i Hercegovina, ARK, Ratni štab, Banja Luka, 03-297/92, 8. maj 1992., DB47B.
[840] Isto.
[841] MKSJ, http://icr.icty.org, Milan Gvero, *Informacija o događajima u Banja Luci od 10. do 17. septembra 1993. godine*, Izlaganje na 34. sjednici NSRS, Banja Luka 29. 9. 1993.
[842] Momir Talić je bio član Kriznog štaba Autonomne regije Krajine.
[843] MKSJ, http://icr.icty.org, Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992*., 4 - 7., 24.
[844] Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-621/92, DRŽAVNA TAJNA, Primjerak br. 1., magnetofonski snimak 70. sjednice Predsjedništva RBiH, održane 14. aprila 1992.godine, T3/4.
[845] MKSJ, http://icr.icty.org , Ewan Brown, *Vojna situacija u Bosanskoj krajini 1992*., 8., 102- 112.

pregovora u Lisabonu, na sjednici Predsjedništva je Izetbegović naglašavao da razgovore može voditi samo u svojstvu predsjednika Predsjedništva Republike, nakon što se steknu uslovi kojima će biti zaustavljena agresija, a njegov su stav podržali i ostali članovi Predsjedništva.[846]

Izetbegovića i njegovu pratnju je po povratku iz Lisabona u Sarajevo, 2. maja 1992. godine zarobila Jugoslavenska narodna armija, dok je proboj jedinica JNA u Sarajevo zaustavljen na platou Skenderija tokom istog dana.[847]

6. „To je ljudi – genocid“[848]

Na sjednici Skupštine republike srpske koja je u Banja Luci održana 12. maja 1992. godine, Radovan Karadžić je saopštio strateške prioritete srpskog naroda koji su podrazumjevali prije svega državno razdvajanje Srba od druge dvije nacionalne zajednice, Hrvata i Muslimana, a potom i stvaranje saobraćajnih koridora između Semberije i Krajine, koji imaju funkciju višestruke integracije „srpskih zemalja“, dok je „eliminisanje Drine kao granice između dva svijeta“ i uspostavljnje granica na Uni i Neretvi, podjela Sarajeva na srpski i muslimanski dio te na kraju, „izlaz Srpske Republike na more“ imalo za cilj da i samu Srbiju u Savezu srpskih zemalja spoji sa svijetom.[849]

Karadžić je istaknuo kako je riječ o granicama „Zapada prema Pravoslavlju. To je granica protiv Srba, protiv Rusa [...] protiv pravoslavlja“ čime je nastojao vlastitu političku borbu predstaviti kao vjersku, odnosno pokazati kako svojim političkim i vojnim akcijama zapravo nastoji zaštititi pravoslavlje.[850]

Na istoj je sjednici jedan od poslanika (Beli – Belošević op. a.) govorio od opštoj mobilizaciji srpskog naroda i potrebi za „definitivnim čišćenjem“ područja Semberije i

---

[846] Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-329/92, Sarajevo, 28. aprila 1992. ZAPISNIK 80. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 28. aprila 1992. godine.

[847] vidi: Zapisnik i Magnetofonski snimak 81. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane 4. maja 1992. godine u Srajevu: Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, Broj: 02-011-343/92, Sarajevo, 4. maja 1992.; Mile Jovičić, *Dva dana do mira: dnevnik sa Aerodroma "Sarajevo" april-maj 1992*, Novi Sad: Budućnost, 2004., 187-206; Hadžifejzović, Senad, *Rat uživo: ratni televizijski dnevnik 1992 : 1995*, Sarajevo, autor, 2002., CD ROM, dnevnik-news i otvoreni program-breaking news, 02_05_1992.; Central Intelligence Agency, Office of Russian and European Analysis, *Balkan Battlegrounds: A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990 – 1995*, Volume II, 2003.

[848] MKSJ, http://icr.icty.org IT-99-36, Brđanin, Transkript sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini održane 12. maja 1992. u Banjaluci, broj dokaznog materijala P1533/s141-2b, 34.

[849] *Izvodi iz govora u Skupštini Republike Srpske*, Strateški ciljevi Srba, 48.; Službeni glasnik Republike Srpske, br. 22, 26. novembar 1993., 866. *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.*

[850] MKSJ, http://icr.icty.org IT-99-36, Brđanin, Transkript sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini održane 12. maja 1992. u Banjaluci, broj dokaznog materijala P1533/s141-2b, 14.

Majevice,[851] dok je Kuprešanin govorio o tome da je srpski narod zbog pregovora i političkih kalkulacija izgubio teritorije u Hrvatskoj i propustio priliku da Muslimane natjera na kapitulaciju u roku od 5 dana.[852]

Kalinić je postavio pitanje o potrebi donošenja odluke na Skupštini o izboru „ratne ili pregovaračke opcije“ u razgovorima s međunarodnom zajednicom, te potrebi za „eliminacijom i likvidacijom njihovih ključnih ljudi“ budući se radi o neprijatelju koji je „perfidan“ i kojemu se „ne može vjerovati sve dotle dok se fizički, vojnički ne uništi i ne slomije.“ Pri ovoj dilemi je izrazio i mogućnost da u slučaju odabira ratne opcije, kojoj se i on sam priklanja, srpski narod „zadesi sudbina da umjesto 500 godina ropstva pod nekim novim turskim carstvom mi Srbi u BiH izaberemo 100 godina samoće.“[853]

Na sjednici je donesena odluka da se „državni simboli“ usuglase sa simbolima u Srbiji, te s raspravljalo o izboru himne između *Marša na Drinu* i *Bože pravde*,[854] a delagati su nominalno odustali od pripojenja tzv. srpske republike Saveznoj Republici Jugoslaviji rezonirajući kako tadašnje političke okolnosti na međunarodnom planu ne idu u prilog tom političkom cilju, već je odlučeno da se agilnije krene s projektom stvaranja države srpskog naroda u Bosni i Hercegovini koja će se kasnije, kada se za to stvore povoljniji uslovi na međunarodnom planu ujediniti sa Srbijom.[855]

Redovno zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora je održano je od 14. do 28. maja 1992. godine, a posebna je pažnja posvežena „tragičnim zbivanjima u našoj zemlji“ te je između ostalog odlučeno da se Crkva „intenzivno zauzme za istinito i objektivno obaveštavanje domaće i svetske javnosti o zbivanjima u našoj zemlji, radi što bržeg uspostavljanja svima neophodnog mira i radi pravednog rešenja tragičnog međunacionalnog konflikta na našim prostorima.“

U *Saopštenju* sa zasjedanja je osuđen zločin nad nedužnim i gladnim narodom u Sarajevu. Tokom zasjedanja je mitropolit dabrobosanski i administrator zahumsko-hercegovačke eparhije Vladislav zbog bolesti razriješen obavljanja ovih dužnosti, a na njegovo je mjesto postavljen Nikolaj, do tada dalmatinski episkop, dok je na mjesto zahumsko-hercegovačkog episkopa izabran Atanasije, do tada banatski episkop.[856]

---

[851] Isto, 10.
[852] Isto, 20.
[853] Isto, 14.
[854] Isto, 47.
[855] MKSJ, , http://icr.icty.org IT-99-36 Brđanin, *Transkript sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, 12. maja 1992.*, broj dokaznog materijala P1533/S141-2b
[856] *Glasnik*, LXXIII, jul 1992., 7., 114. No, zbog ratnih okolnosti Nikolaj nije mogao doći u mitropoliju dabrobosansku.

Memorandum Svetog arhijerejskog sabora donijet na redovnom zasjedanju je pisan sa ciljem da Crkva iskaže odgovornost i zabrinutost, te da pruži „utjehu i ohrabrenje pravoslavnom srpskom narodu“. *Memorandum* je bio i svojevrsna je poruka međunarodnoj zajednici budući da između ostalog ponavlja zahtjeve i stavove Crkve vezane za međurepubličke granice koji su smatrane samo administrativnim i koje se u političkoj percepciji Srpske pravoslavne crkve ne mogu prihvatiti za međudržavne granice budući su „nacrtane“ za vrijeme „bezbožnog“ komunizma, a s ciljem presijecanja živog „organizama srpskog naroda, razdvajaju mu vekovna ognjišta, svetinje, grobove, manastre i spomenike kulture. [...] Crkva u Srpskim zemljama, po samoj svojoj prirodi, ne može se poistovetiti ni sa kakvim granicama. Ona brine za čitav svoj narod, ma gde bio, kao i za svaki narod bratskog nam roda adamovskog. [...]“.

U *Memorandumu* je konstatirano kako vjeronauka još nije uključena u školski sistem, kako su ateisti povlašteni sloj u društvu, te kako vlasti u Srbiji i Crnoj Gori još uvijek nisu spremne da istinski prihvate „nacionalno pomirenje, zacele posledice građanskog i bratoubilačkog rata i stvore preduslove za duhovni preporod i ozdravljenje naroda. Zato se Srpska crkva otvoreno ograđuje i distancira od ove i ovakve vlasti i njenih nosilaca, [...]“.

Dakle, vrh Srpske pravoslavne crkve se od Miloševićeve vlasti distancira ne zbog počinjenih zločina nad civilnim stanovništvom, ratova i kršenja međunarodnog prava, već zbog toga jer je komunistička, te je kao takva prema percepciji SPC - zločinačka, pa se i počinjeni zločini tumače kroz ideološku prizmu, ne kao zločini Srba ili pravoslavaca, već kao zločini komunista. Crkva nije imala potrebe da počinjene zločine nad muslimanskim i hrvatskim civilnim stanovništvom opravda, oni su za SPC, ukoliko se i kada se osvrće na njih - samo marginalni. Miloševićeva vlast se napada zbog toga jer nije do kraja uspjela u kreiranju jednonacionalne državne cjeline, odnosno stvaranja jedne države za sav srpski narod.

Kroz *Memorandum* se apeliralo na obezbjeđivanje nesmetnog kretanja kod vršenja službe sveštenstvu SPC „u onim delovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine koje kontrolišu hrvatske i muslimanske snage [...] bez obzira na republičke i državne granice. [...]“ Isto se tražilo i za „rimokatoličke biskupe i sveštenike i verske službenike Islamske zajednice na teritorijama Srpske Krajine i srpskih delova Bosne i Hercegovine.“ Ovdje ponovno treba primjetiti da se političke tvorevine koje nemaju političko pravni subjektivitet i nisu predmet međunarodnog prava, izjednačavaju sa međunarodno priznatim državama, Hrvatskom kao i

Bosnom i Hercegovinom, kojima se kroz tekst *Memoranduma* osporava, dovodi u pitanje teritorijalni integritet.[857]

7. Dulce Bellum Inexpertis

Političkom rukovodstvu SR Jugoslavije i Srbije je bilo potrebno da sa sebe skine odgovornost za niz političkih neuspjeha: od odbijanja zahtjeva da SR Jugoslavija umjesto SFRJ nastavi biti punopravna članica UN-a, preko javne osude vlasti i vrha JNA za neuspjehe u postizanju efektnih mjera za okončanje sukoba, te uvođenja sankcija,[858] zbog čega je pažnju i bijes javnosti bilo potrebno kanalizirati u drugom pravcu.

Karadžić je tokom sjednice Skupštine srpskog naroda održane 25. februara 1992. godine po prvi puta spomenuo i najavio ono što će kasnije, tokom maja 1992. godine biti programski i strateški uobličeno u Šest strateških ciljeva srpskog naroda, a zbog internacionalizacije bosanskohercegovačke krize govorio je kako Bosna i Hercegovina mora ostati u vanjskim granicama, ali i o tome da republiku treba razbiti iznutra, tako što će unutrašnje granice biti čvršće: „Mi prihvatamo i kažem BiH mora ostati u ovim granicama. Odlično. Hajde sada da radimo na unutrašnjim. Pa kad se to uradi da budu deblje od vanjskih, onda je to baš me briga što imaš vanjske. Važno je da one koje su unutar BiH budu deblje."

„Debljanje granica" i širenje koridora, koji je dolinom rijeke Save trebao povezivati tzv. Republiku srpsku krajinu i tzv. Autonomnu regiju Krajina sa SR Jugoslavijom koju su činile Srbija i Crna Gora, a čiji je Ustav u svojoj radnoj verziji objavljenoj u *Politici* od 11. aprila u svom prvom paragrafu predviđao i pristupanje „drugih država", uslijedilo je ubrzo nakon što su snage Hrvatske vojske uz pomoć Hrvatskog vijeća obrane protjerale jedinice JNA i srpske teritorijalce iz Bosanskog Broda te zauzele Modriču i Derventu. Ovim napadima je Srpska republika u Bosni i Hercegovni teritorijalno bila presječena na dva dijela, bez mogućnosti doturanja namirnica iz Jugoslavije.

Snage bosanskih Srba uz pomoć JNA su uspjele zauzeti ključne općine na bokovima koridora, Doboj, Bosanski Šamac i Brčko, omogućivši time da se izvrše političke i vojne pripreme za veliku protuofanzivu. Krajem maja 1992. godine je osnovana Vojska srpske

---

[857] *Glasnik*, LXXIII, 6., juni 1992., 94-95.

[858] Security Council Resolution 757, 30 May 1992. Američka administracija je krajem augusta 1993. godine, nakon jedne runde pregovora u Ženevi, razmatrala i zavisno od ishoda sporazuma nastojala olakšati sankcije Srbiji koje bi se provelo kroz nekoliko faza. CIA, *Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency, Anthony Lake to President Clinton*, „Bosnian End Game Strategy." 25. august 1993., doc. 523c39e5993294098d51765e

republike, a Predsjedništvo srpske republike BiH je donijelo Odluku o opštoj javnoj mobilizaciji snaga i sredstava.

Kako bi mobilizacija bila što uspješnija prvo je u beogradskoj *Politici* od 19. juna 1992. godine, a potom i u televizijskim medijima plasirana vijest kako je tokom jednoga dana u banjalučkoj bolnici uslijed nedostatka kisika umrlo dvanaestero novorođene djece i nekoliko ranjenika.[859] U orkestriranoj medijskoj kampanji javnosti u Srbiji kreirana je slika koja je za smrt banjalučkih beba umjesto vlastite političke elite okrivljavala „nepravedni svet“, OUN i UNPROFOR.[860]

Razlog tome je bilo donošenje Rezolucije 757 Vijeća sigurnosti OUN od 30. maja 1992. godine koja se pozivala na ranije donesene Rezolucije koje nisu bile poštivane, a njihovi zahtjevi su se između ostalog odnosili na prestanak svih vanjskih vrsta miješanja u bosanskohercegovačke prilike, na poduzimanje brzih akcija Hrvatske i SR Jugoslavije ka okončanju uplitanja i poštivanju teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine, kao i razoružavanje svih neregularnih vojnih jedinica. Rezolucijom je osuđen neuspjeh jugoslavenskih vlasti u procesu koji je vlastima bio ponuđen, ili povlačenja jedinica JNA sa teritorija Bosne i Hercegovine, njihovo podčinjavanje bosanskohercegovačkim vlastima, razoružavanje pred međunarodnom kontrolom, te neuspjeh kod sprečavanja prisilnog preseljavanja stanovništva, te je odlučeno da se Jugosalvija isključi iz ukupnog međunarodnog prometa i trgovine, naučne i tehničke saradnje kao i sportskih natjecanja. Sa Jugoslavijom su prekinuti svi međunarodni letovi, osim u slučaju posebnog odobravanja u humanitarne svrhe.[861]

Smrtni slučajevi u banjalučkoj bolnici su iskorišteni za stvaranje, kanaliziranje, produbljivanje i ispoljavanje mržnje prema nesrpskom stanovništvu i međunarodnoj zajednici te potpirivanja ratnog stanja. No sami mediji bi u tom procesu „pothranjivanja najagresivnijih nagona mase“ bili nedostatni bez institucionalne podrške koju je pružala vlast u Beogradu.[862]

„Banjalučke bebe“ su iskorištene u najmanje dvije svrhe. Prva je politička, u onoj mjeri koja je bila dovoljna za visoki stepen konstantnog održavanja uvjerenja velikog dijela srbijanske javnosti u ispravnost političkih postupaka klase na vlasti. Druga svrha je bila vojna

---

[859] Medicinska dokumentacija za deset smrtnih slučajeva je korištena kao dokazni materijal MKSJ na suđenju Radovanu Brđaninu u predmetu IT-99-36-T pod brojevima DB357B, DB356B, DB355B, DB353B, DB352B, DB351B, DB350B, DB349B, DB347B, DB346B. Medijski propagandnu ravan ovog tragičnog slučaja vodio je i u svojoj knjizi opisao Milovan Milutinović, *Kako sam vodio medijski rat*, Narodna knjiga, Beograd, 1998. U razdoblju nakon Daytona ovi tragični slučajevi će ponovno postati aktuelni i kontroverzni.

[860] Dušan Radulović, „Upotreba nesreće“., *Vreme*, 29. 6. 1992., 18 - 19.

[861] Resolution 757 (1992) adopted by the Security Council at its 3082nd meeting, on 30 May 1992., https://digitallibrary.un.org/record/142881 (pristup 20. decembra 2020.)

[862] Ivan Čolović, *Dubina, članci i intervjui 1991 – 2001*, Beograd, 2001., 95

- s ciljem pospješavanja regrutacije srpskog stanovništva i efikasnijeg popunjavanja jedinica VRS kako bi se postigao jedan od primarnih ratnih ciljeva i uspostavljanje tzv. Posavskog koridora koji je trebao povezivati Doboj i Brčko, odnosno Banja Luku s Beogradom.[863] Gotovo mjesec dana nakon smrti prve bebe, sredinom juna 1992. godine kontrolirani mediji u Srbiji započeli su medijsku kampanju kojom su obmanjivali javnost i koju su upotrijebili „za okretnje nezadovoljstva […] od uzroka ka posledici.“[864]

Tragedija banjalučke novorođenčadi je bila znatan faktor u vojnoj mobilizaciji, a Srpska pravoslavna crkva je u svome javnom djelovanju podržavala ovakvu medijsku propagandu, pišući ostrašćene izvještaje i ratnohuškačke propagandne reportaže u kojima se govorilo samo o stradanju jednog bosanskohercegovačkog naroda, srpskog, pravoslavnog stanovništva.[865]

8. Dnevničke bilješke paroha Sarajevskog Dragomira Ubiparipovića

"*Ovdje sam identifikovan sa onima koji granatiraju, a gore sam identifikovan sa ovdašnjim politikama i nekakvim novim državama*"[866]

Paroh sarajevski, Dragomir Ubiparipović je rođen u Begovom Hanu, kod Žepča, bogosloviju je završio u Sremskim Karlovcima, nakon službovanja u Visokom, prešao je u Staru crkvu na Baščaršiju gdje ga je zatekao rat i opsada Sarajeva.[867]

Za vrijeme od početka opsade i prvih granatiranja Grada, 5. aprila pa sve do kraja septembra 1992. godine je vodio dnevničke bilješke koje je objavio nakon rata. „Izvještaj o radu i stanju Crkve sa popisom oštećenja hramova i objekata Stare i Saborne crkve sarajevske“ je podnio patrijarhu Pavlu prilikom susreta 31. augusta 1992. godine u eparhijskom dvoru u Kraljevu, u kojem navodi da su hramovi Srpske pravoslavne crkve u Sarajevu sačuvani, te da je propaganda srbijanskih medija konstantno otežavala poziciju srpskog stanovništva u Sarajevu.

---

[863] CIA, *Balkan Battlegrounds,* I, Washington DC, 2001, 141. Operaciju pod imenom „Koridor 92“ je izveo I krajiški korpus Vojske srpske republike, pod komandom generala Momira Talića do kraja 1992. godine koji je na taj način fizički povezao zapadni dio, Krajinu sa ostacima Jugoslavije.
[864]Dušan Radulović, „Upotreba nesreće“., *Vreme*, 29. 6. 1992., 18-19.
[865] „Srpskoj kapi svud ime pogibe“., *Pravoslavlje*, XXVI, 15. 4. 1992, 602., 1., 3.
[866] Dragomir Ubiparipović, *Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika, dnevnik života Crkve i ličnih doživljaja tokom rata u Sarajevu 1992. godine*, Bernar, Stari Banovci, 2011., 98.
[867] O postavljanju opsade oko Sarajeva vidjeti rad Merise Karović-Babić, „Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa *sve četiri strane svijeta*.“ u: ur. Husnija Kamberović, *Između rata i mira, Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo, 2020., 133-168.

U svojim dnevničkim bilješkama je, pored bilježenja svakodnevnih događaja vezanih za vjerski život u starogradskoj sarajevskoj pravoslavnoj zajednici koji se nesmetano odvijao unatoč ratnim uslovima,[868] iznio i zanimljiva opažanja vezana za odnos prema Bosni i Hercegovini, kontakte sa „političkim vlastima“,[869] potom odnos s novinarima u Sarajevu i Srbiji, odnose prema nadređenima u crkvenoj hijerarhiji, mitropolitom, episkopima i patrijarhom, a u nekoliko navrata iznosi vlastite stavove vezane za percepciju *Drugog* kao i stavove vezane za teme kao što su rat, krijumčarenje oružja,[870] zarobljavanja, ubijanja i zatvaranje civila u logorima.

Ubiparipović se kroz nastojanje da održi crkveno služenje u Sarajevu tokom prvih mjeseci opsade nastojao oduprijeti stavu vrha pravoslavne crkve da je „sveštenosluženje u ratu u Sarajevu bespotrebno“. Patrijarh srpski Pavle je Ubiparipoviću zabranio povratak u Sarajevo s obrazloženjem da mora ostati u Srbiji i biti uz djecu koju je prethodno, tokom mjeseca maja 1992. godine „izvukao“ iz Sarajeva, kako bi nesmetano nastavila školovanje u Srbiji. Prema vršenju crkvenog života u Sarajevu pod opsadom je identičan stav imao i mitropolit dabrobosanski Nikolaj. Ubiparipovićeva želja za ostankom i služenjem u Sarajevu je u Beogradu „pred patrijaršijskim javnim mnenjem“ tumačena sa svrhom da ga prokaže kao „Alijinog Srbina“,[871] odnosno *izdajnika* koji je ostao u „Alijinoj“ državi, među „srpskim poturčenjacima“,[872] mitskim neprijateljima Srba.[873]

Tokom boravka u Sarajevu, Ubiparipović je kroz telefonske razgovore mogao naslutiti ovakvo raspoloženje među sveštenstvom, budući da je Sabor donio odluku da se prema sveštenstvu koje napusti svoju parohiju neće primjenjivati kazne. No, nije očekivao vrstu moralne odmazde prema onim sveštenicima koji nastoje redovno vršiti liturgiju, u što se u potpunosti uvjerio tek dolaskom u manastir Vraćevšnicu, u blizini Gornjeg Milanovca, početkom septembra 1992. godine. Tada se sastao sa sveštenstvom Srpske pravoslavne crkve, mitropolitom i patrijarhom, nakon čega je, razočaran i iznevjeren, zapisao da: „Priznao to neko, ili ne, način na koji mi Srbi vodimo ovaj nacionalni rat u mnogim krajevima je zauvijek zapečatio našu sudbinu!“[874]

---

[868] Dragomir Ubiparipović, Isto, 241.
[869] Isto, 242-244.
[870] O načinu podjele oružja JNA srpskom stanovništvu u Sarajevu govori Mile Jovičić u svojim objavljenim dnevničkim bilješkama. vidi: Mile Jovičić, *Dva dana do mira*.
[871] Dragomir Ubiparipović, 254-255, 257.
[872] Ljubomir Zuković, *Srpska je rođena*, Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, 13-14., 24-25.
[873] Safet Bandžović, „Bošnjaci u postjugoslovenskoj srpskoj historiografiji“. u: *Prilozi*, 29, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000., 350.
[874] Dragomir Ubiparipović, Isto, 259.

Ubiparipović je ubrzo došao u iskušenje da zbog odnosa unutar crkve podnese molbu za kanonski otpust, no dobio je „premještaj“ u parohiju Kotraža, kod Čačka. Ubiparipović se nastojao oduprijeti i „paljanskoj“ politici Srpske demokratske stranke čiji su članovi već početkom 1992. godine sa sjednica Skupštine srpskog naroda odašiljali pozive za odlazak Srba iz Sarajeva.[875] Kao motive za ostanak Srba u Sarajevu, pa tako i sveštenih lica među vjernima, Ubiparipović je navodio istorijske, zavičajne razloge, nemogućnost napuštanja zaposlenja i stanovanja. Smatrao je da su sarajevski Srbi višestruki stradalnici jer „tuku ih granate, tuku ih muslimani, a onda ih smatraju odbačenim, a zovu ih *Alijinim*.“[876]

Smatrao je da je politički pogrešno što vladike „zbog svoje mržnje prema muslimanima, (mi) otpisujemo tolike Srbe u Sarajevu i drugdje!“, te da će takva politika prema „zapadnim“ Srbima dovesti do njihove asimilacije, budući je Srbin „već doveden u takvo stanje da bi mogao da ustane čak i na svoje sunarodnike, ako nastave da ga gađaju i iznuruju glađu.“[877]

Uzrokom rata smatrao je naglo ukazivanje prilike da dugogodišnja „dekadencija ljudskog duha“ izađe na površinu u vidu „nacionalnog“ koje je „izašlo ispred ljudskog bića, ispred ličnosti“, te zbog nemogućnosti bezbolnijeg društvenog prelaska u politički oblik koji bi umjesto nacionalnog i mitološkog njegovao građanske, ljudske pricipe udruživanja.[878]

Iz Ubiparipovićeva izlaganja nije sasvim jasno tko je od početka aprila 1992. godine granitirao Sarajevo i sarajevsko stanovništvo uključujući pravoslavne Srbe, koje prikazuje kao žrtvu Jugoslavenske narodne armije, koja je prevarila „naivne srpske političare“ u Bosni i Hercegovni koji su mislili da će JNA slijediti interese srpskog naroda, te da je JNA ustvari „imala cilj da obezbjedi sebe“ te je za svoje interese iskoristila srpski narod, koji se našao u „kolektivnoj hipnozi rata“.[879]

Iz svoje organicističke pozicije Ubiparipović je u nemogućnosti da prepozna zločine koje su Srbi počinili prema muslimanima, odnosno počinitelje zločina isključuje iz zajednice pravoslavnog, srpskog naroda, koji označava kao žrtvu. Tako se tokom razgovora sa novinarkom grčke televizije, koja je inzistirala na pitanju o logoru Omarska,[880] „u početku (sam se) pravio nevješt“ te odgovorio da se u Sarajevu ni jedan logor ne zove Omarska,

---

[875] Oslobođenje, 15663, 28.01.1992., 3.
[876] Dargomir Ubiparipović, Isto, 67-68.
[877] Isto, 259.
[878] Isto, 196-197.
[879] Isto, 229.
[880] Početkom augusta 1992. godine je britanski novinar Ed Vulliamy napisao reportažu pod naslovom „Shame of camp Omarska“ za *The Guardian* u kojoj je svjedočio o postojanju logora koji je organizirala policija bosanskih Srba za zarobljene Muslimane u blizini Prijedora. https://www.theguardian.com/world/1992/aug/07/warcrimes.edvulliamy

aludirajući na zatvaranje srpskih civila po Sarajevu. Na ponovni upit odgovorio je „da je skoro svaka deseta kuća na Baščaršiji neka vrsta logora, i da su u njoj, [...] zatvoreni i zarobljeni srpski civili“ te da ne zna ni šta se dešava u njegovoj neposrednoj blizini, a kamo li u okolici Prijedora.[881]

Pojedini Ubiparipovićevi stavovi su se u potpunosti poklopili sa stavovima izraženim na Skupštini srpskog naroda,[882] a tiču se mišljenja da „Europa“ preko „nas jadnih i naivnih Srba“ zaustavlja „euforiju islama“ te da „našim rukama svršava surov posao“, koji su Hrvati lukavo izbjegli, budući da „nisu prihvatili da po drugi put budu geocidni.“[883] Dakle, Srbe smatra i žrtvom lukave zavjere „Zapada“ u rješavanju pitanja muslimana u Jugoistočnoj Europi. Iz takve zavjere, u njegovim percepcijama proizlazi i „tobožnja“ politika stvaranja jedinstvene države Srba, koju licemjerna „Europa“ potom osuđuje.[884]

U nekoliko navrata se u odnosu prema Muslimanima izražava kao prema bićima niže rasudne moći, kao nedržavotvornom narodu, koji je u zanosu svog „muslimanskog lidera“ Izetbegovića precjenio situaciju i nasjeo na političku igru „Europe“ misleći da je „došao momenat da svom narodu obezbjedi sve, pa čak i državu.“[885]

Nekoliko dana prije Ubiparipovićevog napuštanja Sarajeva, u posjetu Staroj crkvi 15. augusta 1992. godine došao je papski izaslanik, Roger Etchegaray, predsjednik Papinskog vijeća za pravdu i mir, u pratnji nadbiskupa Puljića. Ubiparipović je novčani prilog koji je Etchegaray namjenio Staroj crkvi u iznosu od 3 000 američkih dolara predao u blagajnu. Blagajnici je potom naložio da: „Kad ja odem i ako ne budem mogao da se vratim, uzmite prvog muslimana koji hoće da radi, neka se popne na krov Stare crkve i neka ga popravlja. Ako se bude bojao pucnjave, pa ne bude smio da radi za 5 dolara, koliko je dnevnica, vi mu dajte 10 ili 30 dolara. Novce smo dobili da se pomognemo, a nama sada nema većeg i prečeg troška nego da se popravimo krovove crkava. Ako musliman hoće da rizikuje život vi mu platite i petostruku dnevnicu, ionaku su dobijene neplanirano i ne treba ih trošiti u druge svrhe.“[886]

---

[881] Dragomir Ubiparipović, 210.
[882] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brđanin, *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 17. sjednice Narodne skupštine Republike srpske, 24. do 26. jula 1992*., broj dokaznog materijala P2477b.
[883] Dragomir Ubiparipović, 237.
[884] Isto, 259.
[885] Isto, 237.
[886] Isto, 210-212., 245.

9. ... *izabrani narod Božji*

U *Pravoslavlju* je pisano o „strašnim olujama, zlu i nesrećama“ u kojima je bilo „stotine srpskih pravoslavnih crkava porušeno, hiljade ubijenih, poklanih i izmasakriranih pravoslavnih Srba, stotine hiljada prognanih sa svojih vekovnih srpskih ognjišta“, o zločinima koje su počinili „oni koje smo do juče ne samo nazivali nego i iskreno verovali da su nam braća.“ Kao zločinci su označeni „mnogi naši sugrađani Hrvati, Slovenci, Muslimani, Šiptari, Mađari“, a pripisivana su im zvjerska i bestijalna svojstva i ispoljavanje mržnje prema Srbima na najprimitivniji način.

Istaknuto je da „Mi“ - Srbi, pravoslavci, SPC - „ne možemo prihvatiti da se žrtva proglasi za krivca“, budući je riječ o pitanju nacionalne časti, ponosa, pravde i dostojanstva. Terzić je istaknuo da je medijska propaganda usmjerena protiv Srba, a legalne institucije vlasti u Bosni i Hercegovni stereotipno prikazuje kao provodioce islamske ideologije: „Samo zato što Srbi iz Bosne ne žele da žive u džamahiriji sličnoj Libiji, Srbiju i Srbe proglašavaju agresorima i teroristima, a mudžahedine legalnim organima. Srbi su svesni da bi u Bosni pod vlašću mudžahedina imali isti status koji imaju hrišćani u islamskim državama, a to znači bili bi robovi, sluge, kaurska raja, bez osnovnih ljudskih prava. Uostalom, Srbi su to na svojoj koži osetili za vreme petvekovne islamske okupacije. Valjda je došlo vreme da se i Srbi posluže istorijom kao učiteljicom života.“[887]

Pravoslavni teolog, protojerej Božidar Mijač je jedini razlog za pritisak i sraz sila „zapadnog svijeta“ sa srpskim narodom, koji je „brojem relativno mali, ali duhom (naročito u ovome konfliktu) apsolutno veliki“, vidio u tome što je prema njegovom tumačenju srpski narod, kojemu se „prijeti izolacijom i fizičko-oružanim uništenjem“, zbog odnosa s Bogom – smatran za izabrani narod Božji – *laos*. Mijač navodi kako je srpski narod u I. i II. svjetskom ratu bio na strani pobjednika, „pravednoj strani“, ali je u „zapadnom“ svijetu koji se krajem dvadesetog stoljeća počeo deklarirati kao „ekonomska zajednica“ došlo do djelovanja mračnih, satanskih sila koje narode opijaju „otrovnim vinom“ - nezasitnim porivima i egocentričnim nemarom.[888]

Prema njegovom tumačenju je srpski *narod* izoliran među *etnosima*, odnosno „svijetom“ - otpadnicima od Boga, što još više uvećava značenje srpskog naroda i „podiže ga u izabrane narode Božije, čini ga Laosom (pravim narodom) među Etnosima (vegetirajućim etničkim grupama), svedokom i saradnikom u božanskoj ikonimiji spasenja.“ Navodi kako je

[887] Dragan Terzić, „Hajka na Srbe“., *Isto*., 1. 5. 1992., 603., 3.
[888] Božidar Mijač, „Ko je sa Bogom nije sam“., *Isto*., 5.

teško „ali divno i uzvišeno biti takav: sam s Bogom nasuprot mnoštva bez Boga.“ Ovdje je srpski narod predstavljen kao božji entitet, zajednica koja ima božansku dimenziju,[889] dok su narodi kojima je okružen prikazani kao „nežive“, polužive, poluljudske zajednice.

Izražava stav kako je srpskom narodu potrebno pokajanje, koje predstoji, a budući da su još uvijek prisutni „neki znaci unutarnje slabosti: defetizam, kukavičluk i bežanje od napora i patnji za ideale, uklapanje u pogubnu maticu telesnosti. [...] Olabavio si u revnovanju za krst i slobodu, aktiviraj se! Nesme se propustiti ova šansa velikog ispita i opredeljenja, jer se sud Božji već nadneo nad svetom [...]“, što hoće reći da *božansko, nadljudsko* ima riješiti nastalu krizu, odnosno presuditi u sporu među narodima.

Budući da je srpski narod prema gore navedenom - *narod božiji,* kao takav je pozvan da uzme pravdu u svoje ruke, potiče se na „aktivaciju“,[890] za koju neće biti moguće suditi „ovozemaljskim“ zakonima i sudom, budući da su pravne norme koje ne proizlaze iz *božanskog* – nevažeće.

Prema „Stavovima Krune o pravnom i političkom uređenju Srpske Države“,[891] a koje se poklapalo sa interesima SPC, prihvatljivo državno uređenje je bila samo parlamentarna ustavna monarhija koja „omogućava stabilan politički i ekonomski razvitak Srbije“, a novodonešeni Ustav Savezne Republike Jugoslavije se smatrao pravno ništavnim, kao i sva zakonska regulativa. Stav je obrazložen time da je Ustav donijelo i proglasilo „nelegalno i nelegitimno“ jednostranačko delegatsko Vijeća Skupštine, a osnovna je zamjerka bila što su Srbija i Crna Gora u novoj Jugoslaviji bile svedene na zemlje sastavnice.[892]

Intervju sa Slobodanom Rakitićem, pjesnikom i članom Srpskog pokreta obnove, objavljen u *Pravoslavlju* je nagovjestio podršku Srpske pravoslavne crkve političkim stavovima koje je sve glasnije izražavala Miloševićeva opozicija.[893] U razgovoru je izrečen stav kako je vrijeme da „srpska crkva ponovo dobije presudnu ulogu u sudbini naroda“, budući da je autoritet crkve veliki kod „svih: vernika, ateista i neopredeljenih“, te da stavovi Crkve imaju ogromnu političku težinu, mnogo veću od režimskog uticaja.

Slučaj fra Joze Puškarića, kojeg su kao župnika, iz mjesta Tišina kraj Bosanskog Šamca, sa župljanima, snage bosasnkih Srba odvele i nasilno zatvorile 14. augusta 1992. godine, pokazuje da je Srpska pravoslavna crkva imala znatan ideološki utjecaj na politički i

---

[889] Žarko Paić, „Narod i njegove ideologije: populizam i suvremenost.“, u: *Zeničke sveske*, Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku, 31-32, Udruženje građana Sloboda i kultura dijaloga – experimentum mundi –, Zenica, 2020., 17.
[890] Božidar Mijač, „Ko je sa Bogom nije sam“., *Isto*., 5.
[891] *Pravoslavlje*, XXVI, 15. 5. 1992, 604., 1.
[892] Isto.
[893] *Pravoslavlje*, XXVI, 15. 5. 1992., 604., 4.

vojni vrh u tzv. Republici srpskog naroda Bosne i Hercegovine. Po saznanju za slučaj zatvaranja župnika Puškarića je reagirao patrijarh Pavle apeliravši na nadležne da se on pusti na slobodu. Patrijarhu je u pismu 17. juna 1992. godine odgovorio načelnik Kriznog štaba tzv. Srpske opštine Bosanski Šamac, Mitar Mitrović.

U pismu Mitrović opovrgava vijesti o zatočeništvu Puškarića „jer taj tretman podrazumjeva ropski položaj“ tvrdeći da je on u „pritvoru – dakle privremenoj izolaciji [...]“ zbog osnovane sumnje da je fra Jozo Puškarić počinio kažnjivo djelo, te da će na slobodu biti pušten „ukoliko se pokaže da svojim djelima nije ukaljao obraz svojoj crkvi i svome narodu“. Mitrović je Patrijarhu garantovao da će župnik „imati isti položaj i tretman kao i ostali pritvorenici shodno zakonskim propisima Srpske Republike Bosne i Hercegovine i moralnim normama ljudske zajednice u Hristu“.

Mitrović je isticao kako pored „Božanskih zakona kojima se svaki hrišćanin mora rukovoditi u svom svakodnevnom djelovanju postoje i ovozemaljski zakoni koje svaki čovjek mora poštovati u vječnoj težnji da se život na zemlji provede u radu, redu i miru“, te je izrazio nadu da „fra Jozo Puškarić, i ne samo on nego i ostali božiji pastiri neće krenuti đavoljom stazom fra Majstorovića-Filipovića [...] jer Srpski narod u lijevoj ruci drži krst, a u desnoj mač i moli se da desna ruka bude – ruka pravednika.“[894]

10. Zločin u Bradini kod Konjica

Nakon sastanka između Mate Bobana, predsjednika Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i Radovana Karadžića, predsjednika SDS-a, održanog tokom 6. maja 1992. godine u Grazu, izdano je *Priopćenje* u kojem se izražavala odlučnost da se pitanja razgraničenja između dviju nelegalnih tvorevina u Bosni i Hercegovini rješavaju dogovorom te da na taj način ima prestati vojni sukob između dva naroda u Bosni i Hercegovini, Hrvata i Srba. No, nije bilo dogovoreno razgraničenje Mostara i teritorija južno od ovoga grada, dok se razgraničenje oko Kupresa i u Bosanskoj Posavini imalo rješavati tako da se vodi računa o prostornoj kompaktnosti i o komunikacijama.[895]

Na razmeđu područja koja su ovim dogovorom imala potpadati ili pod hrvatsku ili pod srpsku sferu uticaja, u blizini Ivan-sedla, prirodne granice i prijelaza između Hercegovine i Bosne smješten je Konjic. Općina je imala starteški značaj budući da su kroz nju prolazile

[894] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-9, Šimić et al., Letter to the Belgrade Patriarch, 17, june 1992., broj dokaznog materijala P82.
[895] Ivan Bilić, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.-1995.*, Zagreb, 2005., 93.

linije snabdijevanja između glavnoga grada i Hercegovine, a dodatnu važnost je općina imala zbog značajnih vojnih objekata i fabrike oružja koji su se u Konjicu nalazili, zbog čega je bosasnkohercegovačkoj Vladi u naporima deblokade opsade Sarajeva ova komunikacija bila od vitalnog interesa.[896]

Lokalne snage Srba s tog područja su na brojnim tunelima i prijevojima od sredine aprila 1992. godine postavile kontrolne punktove te su prekinule cestovni i željeznički saobraćaj između Mostara i Sarajeva, kao i telefonske linije. Na taj način su ovu općinu odsjekli, a počevši od 4. maja 1992. godine i svakodnevno granatirali. Spirala nasilja, atmosfera panike, opsada, izbjeglički zbjegovi i vijesti o etničkom čišćenju i ubistvima stanovništva su postali životna svakodnevica.[897]

Kako bi se deblokirali pravci prema Sarajevu i Mostaru općinske vlasti Konjica su počele lokalne pregovore sa srpskim snagama, a nakon neuspjeha u pregovorima su zajedničke komande snaga Teritorijalne odbrane Konjica i Hrvatskog vijeća odbrane sačinile plan za vojnu operaciju razoružavanja srpskih snaga koje su držale Bradinu, stratešku tačku komunikacije.[898]

Operacija je poduzeta tokom 25. i 26. maja 1992. godine, a tokom narednih dana su uhapšeni i zarobljeni stanovnici sela koji su odvedeni u logor u obližnjim Čelebićima, gdje su pored ostalih zatočenih Srba nasumično premlaćivani i držani u nečovječnim uslovima.[899] Prema podacima koje je iznijela Biljana Plavšić, pedeset i sedmero ljudi koji su se tokom vojne operacije TO Konjica i HVO zatekli u Bradini je ubijeno i sahranjeno u dvorištu Srpske pravoslavne crkve.[900]

Patrijarh Pavle je reagirao povodom stradanja novorođenčadi u Banja Luci, srpskog stanovništva u Hercegovini kao i razaranja manastira Žitomislić, Saborne crkve u Mostaru, crkve Svetog Nikole u blizini Stoca i Crkve Preobraženja Hristova u blizini Čapljine.[901]

U pismima upućenim 26. juna 1992. godine Međunarodnom Crvenom krstu, Ujedinjenim nacijama, Svetskom savetu crkava i Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji, patrijarh moli da se od smrti spasu bebe u Banja Luci i da se zaustavi tragedija i

---

[896] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-96-21-T , Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog Pavo, Hazima Delalića, Esada Landže zvanog Zenga, Presuda, 18. novembra 1998., 55
[897] Isto, 58.
[898] Isto, 59.
[899] Isto., 60-63.
[900] Report Submitted by Professor Biljana Plavsic to the U.N. Secretary-General and Various State Embassies, 29 September 1992, IHRLI Doc. No. 5459; Federal Republic of Yugoslavia, Information on the Aggression of the Republic of Croatia, 27 November 1992, IHRLI Doc. No. 3140- 3147. u: United Nations, Security Concil, M. Cherif Bassiouni, Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Final report of the United Nations Commission of Experts, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28. december 1994.
[901] Helen Walasek, *Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage*, Ashgate, Farnham, 2015., 24., 41.

ubijanje Srba u Hercegovini. U pismu je Pavle pisao o tragediji koja je zadesila pravoslavne Srbe u Bradini kod Konjica, ali je iskazao saosjećanje prema „istom takvom“ stradanju Hrvata i Muslimana, te moli da se „opšta nesreća i zatiranje bilo kog naroda prestane, da dođe do prekida oružanih sukoba“ kao i da se „nastali sporovi rešavaju (se) pravedno u mirovnim pregovorima.“[902] U pismu je pravoslavne Srbe u Bradini prikazao kao stanovnike „mirnog sela“ na koje su nasrnule „jake snage katolika Hrvata i Muslimana“. U pismu je iznio gotovo filmski scenario opkoljavanja, paljenja sela, ubijanja i odvođenja stanovnika u logore.[903]

11. Vidovdanski sabor 1992. godine

Iako je u beograskoj *Politici* nakon donošenja Ustava SR Jugoslavije i novih državnih simbola bilo naglašeno da su granice nove države samo privremene,[904] nemogućnost rješavanja ratnog stanja u Bosni i Hercegovni,[905] verbalni napadi radikala na episkopa Atanasija,[906] te vijesti o lošem stanju banjalučkog kliničkog centra izazvali su seriju proturežimskih protesta koji su bili uvod za veliko, „saborsko“ okupljanje opozicije 28. juna 1992. godine u Beogradu.

Na sam Vidovdan je *Politika* javljala o probijanju posavskog koridora kao o velikom uspjehu Prvog krajiškog korpusa tzv. vojske srpske republike Bosne i Hercegovine, čime je ostvarena veza Krajine i Banja Luke „sa svetom i Srbijom, maticom zemljom, sprečavajući genocid nad srpskim narodom u Bosanskoj krajini i Posavini.“[907]

Na „Vidovdanskom saboru demokratske opozicije Srbije“ 1992. godine koji je u centru Beograda organizirao Demokratski pokret Srbije, dolazi do potpunog razlaza i ispoljenog neprijateljstva Srpske pravoslavne crkve prema Miloševiću, te do otvorene i javne agitacije Crkve za monarhističko državno uređenje. Traženo je raspuštanje Skupštine Srbije, stvaranje vlade narodnog povjerenja, raspisivanje izbora i povlačenje Miloševića s mjesta predsjednika Republike Srbije. Razlog nezadovoljstva je ležao i u donošenju Ustava Savezne Republike Jugoslavije od 27. travnja 1992. godine,[908] i u neuspjehu formalno-pravnog povezivanja i stvaranja jedinstvene države za srpski narod.[909]

---

[902] patrijarh Pavle, „Čovečnost da nadvlada ovo nesretno vreme“., *Politika*, 26. 6. 1992. 1.
[903] *Pravoslavlje*, XXVI, 1. 7. 1992., 607., 2.
[904] Ratko Marković, „Nova država ima privremene granice“., *Politika*, 7. 5. 1992., 11.,
[905] *Politika*, 20. 6. 1992., 1., 5.
[906] *Isto.*, 21. 6. 1992., 14.
[907] Dušan Kecman, „Veliki uspeh vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine, probijen posavski koridor“., *Politika*, 28. 6. 1992., 12.
[908] *Pravoslavlje*, XXVI, 1. 5. 1992., 603., 1.
[909] Isto, 1. 7. 1992., 607., 1.

Pred početak službenog dijela Sabora, za vrijeme okupljanja narodne mase s razglasa je puštan Mendessohnov „Vjenčani marš“, „Valcer cvijeća“ Tchaikovskoga, kao i pjesma „Oj Srbijo mila mati“ Vojteha Šisteka, „Doline tutnje“ Milana Miće Petrovića, a po dolasku na binu hor je otpjevao „Od Topole do Ravne gore“. Pjesmu je zdušno pjevala i masa okupljenih nakon čega je skandirano „Hoćemo kralja, Slobo odlazi“, te je zazivano ime Vuka Draškovića, predsjednika Srpskog pokreta obnove. Govor je održao patrijarh Pavle i princ Aleksandar Karađorđević koji je ponesen atmosferom, u jednom trenutku i zaurlao „Ja sam sa vama“ na što su mu okupljeni odgovorili skandiranjem „Ostani! Ostani“. Govorio je i Matija Bećković, koji je ponovio osnovnu Miloševićevu poruku izrečenu 1989. godine na Gazimestanu, povezavši „sadašnjost“ i prošlost, 1389. sa 1992. godinom, Beograd sa Gazimestanom: „Danas je Beograd – Gazimestan. Srpski narod se nalazi uoči bitke u kojoj može više izgubiti nego u onoj na Kosovu“.[910]

Patrijarh srpski Pavle u vidovdanskom govoru 1992. godine nije izražavao pretjeranu zabrinutost zbog stradanja *drugog* i zločine koje su činili pripadnici srpskog pravoslavnog naroda. U govoru je višu gradaciju imalo stradanje pravoslavnog stanovništva, koje je prema Pavlu u prošlosti stradavalo i strada upravo zbog toga što nije bilo dovoljno homogenizirano. Patrijarh je izrazio bojazan i strah od međusobnog obračuna unutar srpskog društva i od posljedica koje bi takvo „krvoproliće“ moglo izazvati u srpskom društvu: „[...] Tom je verom sve sveto i čestito u rodu našem živelo i umiralo. Da li u strahotama ovog bezumnog rata sagledamo koliko se gine i na jednoj i na drugoj strani, koliko nesreće snalaze nedužne ljude, žene i decu i novorođenčad i pravoslavnih i katolika i muslimana. Sa žalošću za ovima, to kažemo. Ali da ne da Bog da ikada naša krv padne od naše ruke. Malo li je do sada palo i pada od ruke neprijatelja. Vas, braćo i sestre, za koje nešto znači blagoslov Svetog Save i Svetog Kneza Lazara, kao svoju duhovnu decu, molim i savetujem, i sad i svagda, da dostojanstveno svojih reči i postupaka vezujete za hrišćansku i demokratsku tradiciju svojih predaka, i svetost pomena izvršenog sada za poginule oce i braću našu od Kosova do danas.“[911]

U propovijedi održanoj istoga dana u hramu Svetoga Save na Vračaru je patrijarh, između ostalog „braću i sestre“ upozorio na „pravedni sud Božji“ i sud „svetih predaka“ koji

[910] Snimak Vidovdanskog Sabora iz 1992. godine dostupan je na kanalu Srpskog pokreta obnove https://www.youtube.com/watch?v=m7380lyvSOk , https://www.youtube.com/watch?v=F0y1-5Zk6k4

[911] „Patrijarh Pavle pozdravio Vidovdanski sabor demokratske opozicije Srbije, Poziv na razum i mir.“, *Pravoslavlje*, XXVI, 1. 7. 1992., 607., 1.

bi se mogli postidjeti, odnosno okrenuti glavu zbog nedostojnih postupaka vlastitih potomaka.[912]

Na Vidovdan 1992. godine je bilo planirano da episkop raško-prizrenski Artemije izvrši osvećenje temelja hrama Hrista Spasa u Prištini,[913] no on je to odložio zbog, kako navodi, izjave predsjednika Prištine Žike Mitrovića na II Dnevniku TV Beograd od 11. juna 1992. godine, u kojoj je potonji izrazio misao da je i dio Srpske crkve protiv srpskog naroda. U redakciji Pravoslavlja su potez odlaganja osvećivanja temelja hrama objašnjavali odbijanjem suradnje „sa režimom u Srbiji“.[914]

Za razliku od Miloševića, vođe Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovini su bili spremniji i potpuno otvoreni u prihvaćanju zahtjeva Srpske pravoslavne crkve vezane za uvođenje vjeronauke u školske klupe, za formiranje ministarstva vjera koje je trebalo koordinirati odnose između Srpske pravoslavne crkve i državnih institucija. Dragan Davidović,[915] prvi ministar vera u Vladi srpske republike, nastoji umanjiti značaj saradnje političkog rukovodstva sa Srpskom pravoslavnom crkvom te ističe kako je *symphonia* između crkve i „države“ imala samo pojavni oblik, reciprocitetnu manifestacionu podršku u borbi za međunarodno priznanje, te kod organizacije Sabora Srpske pravoslavne crkve krajem 1994. godine.

Izvjesno je da je činom (privremenog) napuštanja izgradnje hrama u Prištini na simboličnoj razini Srpska pravoslavna crkva napustila Kosovo, koje je u mitološkim percepcijama Crkve podijeljeno na *svjetovno* i *sveto*,[916] tako da je *sveto Kosovo* sa ukupnom mitološkom infrastrukturom preneseno u Republiku srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, koja je „kao carstvo kosovskog duha“ postala jezgro velikosrpskog nacionalima, a kosovski mit je imao ulogu legitimirajuće snage.[917]

Uspostavljanje paradržavnih i paravojnih formacija u Bosni i Hercegovini je dovelo do blokade sistema legalne vlasti, pogoršavana je humanitarna situacija, a uz porast broja izbjeglih i nezbrinutih lica i uz svakodnevne napade na gradove i naseljena mjesta u Bosni i

---

[912] „Propoved patrijarha srpskog Pavla na Vidovdan, Na Hristovu ljubav i žrtvu dužni smo da odogovorimo ljubavlju .“ Isto., 2.
[913] Oko hrama koji je izgrađen na prostoru prištinskog Univerziteta se još uvijek vodi rasprava između SPC i gradskih vlasti.
https://www.slobodnaevropa.org/a/pravna-sudbina-crkva-u-prostini-ni-na-nebu-ni-na-univerztetskoj-zemlji/27289209.html, https://www.slobodnaevropa.org/a/spc-univerzitet-pristina/28853536.html
(pristup 28. 10. 2020.)
[914] *Pravoslavlje*, XXVI, 15. 6. 1992., 606., 4.
[915] Razgovor autora sa Davidovićem 16. svibanj 2016., Banja Luka.
[916] Milan Komnenić, "Šest stotina naših kosovdana"., *Glas Crkve*, 17/V, Vidovdanski broj, 3/89, 35.
[917] Ger Dejzings, *Religija i identitet na Kosovu*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005., 266-268.

Hercegovini odvijali su se mirovni pregovori i konferencije na kojima je cilj bio pronaći adekvatno ustavno-pravno uređenje Bosne i Hercegovine.

Tokom 26. juna 1992. godine je Predsjedništvo Republike Bosne i Hercgovine usvojilo *Platformu za djelovanje Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima* koja je predstavljala jedan okvir unutar kojega bi djelovale snage kojima je cilj bio zaustavljanje agresije i uspostava mira na cijeloj teritoriji Republike Bosne i Hercegovine.[918]

Tokom međunarodnih mirovnih pregovora koji su se odvijali tokom ljetnih mjeseci 1992. godine bosanskohercegovačka delegacija nije uspjela stvoriti adekvatne preduslove kojima bi se njena pozicija tokom pregovora popravila – okončanje vojnih sukoba, poštivanje brojnih rezolucija Vijeća sigurnosti. Na unutrašnjem političkom planu je, s druge strane realizirano mnogo toga što je išlo u smjeru dezintegracije Bosne i Hercegovine.

Tokom 3. jula je na sjednici Hrvatske zajednice Herceg-Bosna potvrđena i dopunjena odluka o uspostavljanju Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, odlukama Predsjedništva su potvrđene odluke o ostavkama već spomenutih članova Predsjedništva iz reda srpskog naroda - Koljevića i Plavšićeve. Nada u zaustavljanje i okončanje procesa razbijanja bosanskohercegovačkih institutcija polagana je u odluku o izboru novih članova Predsjedništva - Mirka Pejanovića i Nenada Kecmanovića. Ubrzo je u Londonu sredinom jula 1992. godine dogovoreno još jedno primirje, a u Zagrebu je 21. jula između Izetbegovića i Tuđmana bio potpisan *Sporazum o prijateljstvu i saradnji* između dviju republika. Zajednička komisija Vlade i Predsjedništva Bosne i Hercegovine je 16. augusta 1992. godine donijela Ustavne principe unutrašnjeg uređenja Republike.[919]

Na Konferenciji o bivšoj Jugoslaviji održanoj u Londonu 26. augusta 1992. godine Cutileiro i Carrington su podnijeli ostavke, a daljnji pregovori o bivšoj Jugoslaviji bili su nastavljeni u Ženevi, pod kopredsjedništvom Cyrusa Vancea, generalnog sekretara OUN i Davida Owena, britanskog lorda, koji je svom posredničkom poslu pristupio pod utjecajem knjiga Rebecce West, Fitzroya Macleana i Milovana Đilasa.[920]

12. „Za srpstvo se borimo“ - *Zapadni Srbi* kao ideal

Kroz štampu Srpske pravoslavne crkve su tokom 1992. godine bile konstantno isticane teze o ispaštanju Srba zbog nesloge, napuštanja pravoslavlja, vjere, kulture i pisma, o

[918] Tekst *Platforme* vidi u: Ivan Bilić, Isto., 99-100.
[919] Narodni list HZ Herceg-Bosna, Broj 1, rujan, 1992., 2-3.; Ivan Bilić, , 114 -129.
[920] David Owen, *Balkanska odiseja*, HIP, Zagreb, 1998.

ugroženmosti Srba pod utjecajem Vatikana i žrtvovanju za jugoslavensku ideju koja je razorila njihovo duhovno i nacionalno biće.[921] Između ostaloga je smatrano „da bi Srbi ponovo živeli u srpskoj državi“ neophodno je da i državna vlast i najviši predstavnici države budu pravoslavci, da imaju duhovnu vezu sa Srpskom pravoslavnom crkvom i slijede religijske rituale.

Takvim političkim rukovodstvom je smatrano „prekodrinsko“, ono u „Zapadnim srpskim zemljama“. Obilježja „srpskih zemalja“ su prema stavu Srpske pravoslavne crkve imale Krajine – tzv. Srpska republika Krajina i tzv. Republika Srpska budući su „u tim zemljama zastava, grb i himna (su) srpski pravoslavni.“ Za razliku od rukovodstava u Srbiji i Crnoj Gori, najviši rukovodioci u „Krajinama“ su smatrani religioznima, budući da „uvode veronauku u svoje škole, administraciju vode ćirilicom, sveštenike prihvataju kao duhovnike, a ne kao protivnike.“[922]

No, ako su „državna simbolika“ i religioznost političkog rukovodstva u tzv. Srpskoj republici Bosni i Hercegovini i bili motiv, to sigurno nije bio jedini razlog tome da vrh Srpske pravoslavne crkve pruži ideološku podršku tzv. Srpskoj republici Bosne i Hercegovine. Mnogo važnija je bila činjenica što je srpska politička elita prihvatila mitološku matricu i njenu zloupotrebu u političke svrhe, ali i to što je činjenjem zločina protiv čovječnosti i međunarodnog krivičnog prava počela sa političkim formiranjem državne zajednice srpskog naroda na teritoriju međunarodno priznate države. Srpska pravoslavna crkva je bila institucija koja je svojim djelovanjem i utjecajem relativizirala i opravdavala zločine nad nesrpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini.

Miladin Nedić je na sjednici Skupštine srpskog naroda koja se održavala od 24. do 26. jula 1992. godine na Jahorini, planini nadomak Sarajeva, negodujući zbog „stalne žurbe u radu“ i najavljene odgode sjednice zbog odlaska delegacije Srpske republike na konferenciju u London, istaknuo da Srbi moraju biti oprezniji u „poslu koji radimo“. Rekao je da su „svjetski centri moći“ Srbima „Muslimane podmetnuli kao narod da im mi budemo dželati“, čemu se on načelno protivio, ali je isticao kako je i protiv predaje „svoje države, svoje zemlje i svoje teritorije.“ Prema njemu je Muslimane potrebno odstraniti na način koji bi Srbe lišio odgovornosti pred svjetskom javnošću i historijom. Smatrao je kako poteze koje delegacija

[921] Radmila Radić, „Crkva i *srpsko pitanje*“, 331-332.
[922] Isto., 332.

bosanskohercegovačkih Srba u Londonu poteže treba raditi bez greške, jer se radi o usluzi na koju je „slovenski i pravoslavni narod“ primoran da „načini nekome“.[923]

Na ovoj je sjednici Krajišnik predložio da se Biljana Plavšić ispred Predsjedništva angažira kao “najbolji Srbin od nas” za odnose sa Srpskom pravoslavnom crkvom i „desno orjentiranim Srbima“.[924] Postavio je i pitanja vezana za formiranje ministarstva vjere, no rasprava je do kraja sjednice otišla u pravcu određivanja načina sankcioniranja granica Srpske republike.

Na sjednici Skupštine srpskog naroda, održane 11. augusta 1992. godine u Banja Luci, razgovarano je i o položaju Srpske pravoslavne crkve u tzv. Republici srpskog naroda. U „Deklaraciji o budućem uređenju Srpske Republike Bosne i Hercegovine“ koja je donesena na sjednici se u ekspoziciji govori o vjekovnoj težnji „srpskog naroda za slobodu i ujedinjenje, koju je prvi u istoriji izvojevao Stevan Nemanja prije skoro 9 vjekova, a koju je ponovo započeo Vožd Karađorđe i ostavio je nama da je dovršimo“.[925]

Pored ovoga je u *Deklaraciji* izražen stav prema kojem srpski narod nakon raspada zajedničke države, a pozivajući se na „prirodno i neraskidivo pravo svakog naroda na samoodređenje i prava da slobodno određuje svoj politički status [...]“, ima i pravo da na teritoriji „Bosne i Hercegovine stvori svoju državu.“ Prema *Deklaraciji* će konačno ime države srpskog naroda biti naknadno odršeno ali je ona ovdje definirana kao „država Srpskog naroda“, a nominalni „Republički“ oblik vladavine je moguće promjeniti – referendumom.

Prema jednom od stavova je zajamčena sloboda vjeroispovjesti, a sve su vjerske zajednice jednake pred zakonom, odvojene su od države i imaju pravo da slobodno vrše vjerske poslove i obrede. Imaju pravo osnivati vjerske škole i izvoditi nastavu u osnovnim i srednjim školama, te se baviti privrednim i drugim djelatnostima, primati poklone, stvarati zadužbine i njima upravljati.[926]

U raspravi koja je uslijedila o tački *Deklaracije* koja se odnosila na slobodu vjeroispovjesti, Milan Trbojević, poslanik u Skupštini je zauzeo stav da u srpskoj državi ne može Srpska pravoslavna crkva biti jednaka sa ostalim vjerskim zajednicama, te da je trebalo biti jasnije precizirano „da je državna crkva, narodna crkva u srpskoj državi Srpska

[923] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brđanin, Zapisnik i magnetofonski snimak sa 17. sjednice Narodne skupštine Republike srpske, 24. do 26. jula 1992., broj dokaznog materijala P2477b, 40.
[924] Isto, 80-81.
[925] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brđanin, Magnetofonski snimak sa 18. sjednice Narodne Skupštine Republike srpske, Banja Luka, 11. VIII. 1992., broj dokaznog materijala P2478b, 9.
[926] „Deklaracija o budućem uređenju Srpske Republike Bosne i Hercegovine“., Isto.

pravoslavna crkva, ali reći da će ostalim crkvama biti dozvoljena sva prava koja savremena društva garantuju [...].“[927]

Sveštenik i poslanik, Savo Knežević je u *Deklaraciji* ugledao priliku i pozvao na sprječavanje i zabranjivanje prozelitizma, budući da prema njegovim riječima mnoge male vjerske zajednice sveštenicima „razbijaju stado, odnosno razbijaju srpski narod“, koji crkva na razne načine pokušava spasiti. „Mi ga spašavamo sada na najteži način, hraneći ga krvlju, braneći ga stvaranjem države, braneći ga svim mogućim sredstvima. Treba ga spasavati i od gubljenja u vjeri. Vjerski faktor kod srpskog naroda jeste osnovni faktor koji drži koheziju srpstva [...].“[928]

Krajišnik je kao predsjedavajući na sjednici Trbojeviću i Kneževiću ponudio da napišu bolju formulaciju ove tačke *Deklaracije*, u kojoj će biti jasno „da ima prioritet srpska pravoslavna crkva, koja objedinjava srpski narod na duhovnom polju.“ Ovdje je poslanicima tumačio nemogućnost ujedinjenja tzv. Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini sa tzv. Republikom srpskom Krajinom te sa SR Jugoslavijom. Kao razloge je navodio prisutnost snaga UN na prostoru Hrvatske, te novi, drugačiji međunarodno pravni subjektivitet Jugoslavije. Obzirom na iskazano izrazio je potrebu stvaranja posebene samostalne srpske države, putem plana koji se mora „ostvarivati političkim, vojnim i drugim sredstvima, zavisno od ambijenta.“[929] U tom je pravcu vođena rasprava na narednoj sjednici koja se održala odmah slijedećeg dana, 12. augusta 1992. godine. Na dnevnom redu je bilo pitanje promjene Ustava i usvajanje službenog naziva „države“, te pitanje „državno-političkog“ uređenja, a ponovno se raspravljalo o „Deklaraciji o državnom i političkom uređenju“ ove političke tvorevine.[930]

Na sjednici je na zahtjev Momčila Mandića prije svega raspravljano o izboru sudija, a tokom rasprave je bilo postavljeno pitanje vezano za sudije koji nisu pripadnici srpskog naroda te se raspravljalo da li Hrvati i Muslimani mogu u srpskoj republici obavljati sudsku dužnost, kao i funkciju javnog tužioca. Tražila se etničko–stranačka podobnost sudija, tako da su za sudije na sjednici jednoglasno izabrane isključivo osobe srpske nacionalnosti, a vodilo se računa i o podobnoj nacionalnosti bračnih partnera osoba koje su birane na sudijsku dužnost.[931]

---

[927] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brđanin, Magnetofonski snimak sa 18. sjednice Narodne Skupštine Republike srpske, Banja Luka, 11. VIII. 1992., broj dokaznog materijala P2478b, 15.
[928] Isto. 17.
[929] Isto., 17.
[930] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brđanin, Magnetofonski snimak sa 19. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, Banja Luka, 12. VIII. 1992., broj dokaznog materijala P583.87, 8.
[931] Isto, 10-27.

Nakon Karadžićeve sugestije da u službi zbog međunarodne javnosti mora biti i sudija koji nisu Srbi, između ostalih je izraženo i mišljenje da pojedinci nisu bili „za to da se primaju muhadžedini“ [sic!] te se predlaže, da se kao „jedan veliki adut“ primi 5 do 6 Muslimana i Hrvata za sudije, a kako bi se dotukao „naš neprijatelj“.[932] Izabrani sudije su zakletvu imali polagati na Vidovdan, zazivajući božiju pomoć i „božanske“, nebeske zakone, a pozvani su da „pravdu dijele onako kako Bog i narod zahtjevaju.“[933]

Na sjednici su usvojeni „državni“ simboli, himna „Bože pravde“, zastava sa grbom Nemanjića - dvoglavim bijelim orlom koji na prsima nosi krst s ocilima. Prema odluci Skupštine simboli su imali biti usaglašavani sa simbolima Srbije i Crne Gore kada potonji budu usvojeni. Rasprava je vođena oko prijedloga „državnog“ naziva, te je prvi prijedlog bio „Srpska demokratska republika“, potom i „Demokratska republika Svetosavska“ uz objašnjenje da se razlikuje od ostalih srpskih „demokratskih“ republika, a budući je „i srpska i mirotvorna i svih onih koji hoće u njoj da žive u miru i slobodu.“[934]

Predlagan je i naziv „Zapadna srpska republika“, „Centralna srpska republika“, „Republika zapadna Srbija“, „Republika Slavija“, te je iz jednog *brainstorminga* izdvojen naziv „Zapadna srpska republika“ iz kojega je bilo izbačeno „Zapadna“, te je nakon glasanja predsjedavajući poslanicima čestitao „kršćenje vaše Republike“ riječima „da Bogda vam bila dugovječna i vječna i niko nam ništa ne mogao do Gospoda Boga.“[935]

Na sjednici je u raspravi oko pitanja rekonstrukcije Vlade i osnivanja Ministarsva obrazovanja, nauke i kulture i vjera, predloženo da se osnuje zasebno ministarstvo vjere, te da funkciju ministra obrazovanja obavlja Ljubomir Zuković,[936] dok će se ministar vjera birati naknadno. Nakon što Vlada nije dobila mandat Skupštine te kada je predloženo ponovno izglasavanje poslanike je verbalno ukorio general Talić riječima: „… mi se borimo danas za ono što je Car Lazar počeo da se bori, a vi se ovako neozbiljno ponašate! Za srpstvo se borimo…”[937]

Istoga dana je u Banja Luci počeo dvodnevni sastanak Episkopskog savjeta Srpske pravoslavne crkve sa rukovodstvom tzv. Srpske republike, na kojemu je zacrtan smjer odvijanja odnosa između *crkve* i *države*, kao i budući status crkve na prostorima tzv. Srpske

---

[932] Isto, 70.
[933] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brđanin, Transkript 22. sjednice Skupštine srpskog naroda održane u Zvorniku 23. i 24. novembra 1992., broj dokaznog materijala P2484b, 2., 56.
[934] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36, Brđanin, Magnetofonski snimak sa 19. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH, Banja Luka, 12. VIII. 1992., broj dokaznog materijala P583.87, 31.
[935] *Isto*, 33.
[936] *Isto*, 37.
[937] *Isto*, 65.

republike.[938] Na sastanku održanom u crkvi Svete Trojice u Banja Luci, vladike SPC Jefrem, Vasilije, Anastasije, Nikolaj i Hrizostom su izrazili želju i inicirali sastanak sa političkim vrhom srpske republike s idejom da se formira Ministarstvo vera te da se uvede vjeronauka u škole.

Na upriličenom sastanku rukovodstva RS episkopi su bili zamoljeni da prisustvuju na sjednicama Narodne skupštine republike srpske, kako bi se ispoljilo jedinstvo crkve i vlasti. Karadžić je ideju o osnivanju Ministarsva vera podržao, ali zbog toga što u redovima SDS-a nije bilo adekvatnog kadra koji bi zadovoljio episkope, angažiran je Dragan Davidović kao nestranački čovjek, koji je po preporuci patrijarha Pavla osnovao Ministarsvo vera u Republici Srpskoj početkom 1993. godine.[939]

Uređenjem političko-pravnog okvira „države“, usvajanjem simbola, osnivanjem „državnih“ vojnih formacija i formalnim uspostavljanjem odnosa između *crkve* i *države,* stekli su se svi uslovi koji su bili potrebni da sprega političke i vojne elita srpskog naroda u Bosni i Hercegovini otvoreno krene u borbu za „oslobođenjem“ teritorija koje je smatrala svojima, što je uključivalo i prisilna privođenja, deportacije, zatvaranja, zarobljavanja, mučenje i ubijanje nesrpskog, nepravoslavnog stanovništva, ali i pojednih Srba, stranačkih neistomišljenika.

Pozivanje stanovništva na predaju naoružanja, poziv na javno i masovno okupljanje na gradskim i seoskim javnim površinama, s ciljem deportacije, zatvaranja i likvidacije, je bila standardna procedura kojom se u bosanskohercegovačkim gradovima od proljeća 1992. godine vršilo etničko čišćenje, zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava te genocid.

Jedan od načina i prvi korak u fizičkom razdvajanju stanovništva bilo je neprestano i svakodnevno emitiranje poziva „Kriznog štaba“ za okupljanjem *Drugog* na javnim površinama putem lokalnih radio stanica: „Ako vam ne odgovara politički i pravni poredak na ovim prostorima,[940] nužno je da, a u cilju obostrane dobrobiti, život organizujete na prostrima koji vam se čine lakšim. Vlast na području opštine Sanski Most omogućiće vam, ne samo bezbjedno i nesmetano preseljenje nego će vam u tom i pomoći. Ponovo apelujemo na vas da priđete državi kojoj ćete biti bez sumnje lojalni čime bi život na ovim prostrima bio normalizovan, jer je nemoguće živjeti uz međusobnu mržnju i međunacionalno nepovjerenje.

[938] Čedomir Antić, Isto., 412-413.
[939] Razgovor autora sa Draganom Davidovićem koji je obavljao dužnost Ministra vera u Vladi Republike Srpske od 1993. do 1998. godine, vođen 16. maja 2016. godine u Banja Luci.
[940] Misli se na prostore Bosne i Hercegovine pod kontrolom tzv. Vojske srpske republike.

Očekujemo da ćete shvatiti naš apel, jer ovakvo rješenje je najbezbolnije, i odazvati se na naš poziv koji ćemo blagovremeno uputiti.“[941]

Drugi način fizičkog razdvajanja srpskog od nesrpskog stanovništva bilo je slanje poziva sa jasnim uputama za organizirani izlazak stanovništva srpske nacionalnosti iz vojnog okruženja, odnosno opsade koju su držale snage tzv. Vojske srpske republike.[942]

Naredna sjednica Skupštine, dvadeseta po redu, održavana je u Bijeljini tokom 14. i 15. septembra 1992. godine, dan nakon smrti mitropolita dabro-bosanskog Vladislava, koji je radi vlastite sigurnosti napustio sarajevsku Mitropoliju i izbjegao u Srbiju. Na sjednici je minutom šutnje odana počast mitropolitu Vladislavu te poslaniku u Skupštini Milutinu Najdanoviću, sarajevskom ljekaru. Izraženo je žaljenje što zbog ratnih okolnosti ne postoje uslovi za dostojno sahranjivanje prema pravoslavnim običajima.[943]

Tomislav Karađorđević je pismom predsjedniku Skupštine, Momčilu Krajišniku uputio čestitke i izraze divljenja za još jedno „postignuće na putu ka oslobođenju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”. Budući da je Skupština „prihvatila srpsku krunu, srpsku zastavu i srpsku himnu“ Karađorđević je izrazio želju da naredno postignuće bude pobjeda.[944] Ganuti pismom i podrškom Karađorđevića, poslanici su u toku sjednice ponovno tražili ujedinjenje dviju Krajina, kao i da se „inicira stvaranje ustavotvorne skupštine“ koja će imati obavezu da proglasi „ustavotvornu monarhiju sa princom Tomislavom na čelu“.[945]

Karadžić je na Skupštini prenio stav Konferencije prama kojemu je tzv. Vojska Republike srpske morala dozvoliti nadgledanje oružja, ali i iznosi vlastito mišljenje prema kojem na ratištu uz Drinu, u Goraždu i Višegradu treba poraziti protivnika kako bi se prekinula zelena transverzala i u tom bi slučaju „Evropa digla ruke od Alije“, a uputio je i prijetnju „nelojalnim i nekorektnim“ opozicionim strujama unutar Republike srpske, spomenuvši da do sada nije bilo „nikakvih streljanja“ ali da će ubuduće „kažnjavanja i hapšenja morati biti“ kako bi se uveo red i jačala centralna vlast Republike srpske.[946]

Tokom ljeta 1992. godine u potpunosti se poklapaju interesi i planovi srpske političke elite tzv. Republike srpske i vojnog vrha tzv. Vojske Republike srpske. Ratko Mladić je u svome govoru nagovjestio ofanzivu tzv. Vojske srpske republike kojoj je bio komandant, ali i

---

[941] MKSJ, http://icr.icty.org MC *Mile Kitić i Južni Vetar, Mogao sam biti car*, broj dokaznog materijala P00725 i P00725b

[942] Radovan Karadžić, *Wartime Letters 1992*, International Committee for the Truth on Radovan Karadzic, Beograd, 2004, 125.

[943] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-00-39, Momčilo Krajišnik, Verbatim record of the 20th session of the RS Assembly held in Bijeljina on 14 and 15 September 1992., broj dokaznog materijala P1252.1, 2.

[944] Isto, 3-4.

[945] Isto, 2., 7.

[946] Isto, 13, 15.

potrebu da se pažnja svjetske javnosti skrene sa rata u Bosni i Hercegovini kako bi se izvršila „neka bolja i racionalnija odsecanja neprijateljskih grupacija“, a s ciljem pravljenja „veza“ i proširenja koridora između Srbije i Krajine uz Posavinu, te uz Podrinje. Posebno je naglasio privrženost vojske „sa svojim narodom i svojom vlašću, sa svojim MUP-om, sa našom pravoslavnom crkvom pa do naših najviših organa“,[947] čime je izrazio lojalnost političkoj i intelektualnoj eliti srpskog naroda, koja je već od kraja 1992. godine počela slabiti.

Već od naredne sjednice Skupštine je bio ispoljen i primjetan jaz između političkih percepcija političkih elita i rukovodstva tzv. Republike srpske, s jedne strane i vojnog vrha i stanovništva, koje je u vojnom vrhu vidjelo predanost, odlučnost, moralnu snagu i sistem, nasuprot „haosa“, dekadencije, neodlučnosti koju je nudilo političko rukovodstvo, s druge strane. Sukob vojnog i političkog rukovodstva je izbio zbog neuspjeha srpske delegacije na Konferenciju u Londonu s kraja augusta 1992. godine.

Razloga za nezadovljstvo među stanovništvom u tzv. Republici srpskoj je bilo više, i kretali su se od političkih, koji su bili izazvani neispunjavanjem odluka Skupštine o ostanku srpskog naroda u Jugoslaviji, pa do socijalnih i ekonomskih razloga koji su bili uzrokovani neimaštinom i ratnim stanjem. Unatoč tome, od ostvarivanja „Strateških ciljeva srpskog naroda“ se nije odustajalo i za njihovo sprovođenje su prvo korišteni kapaciteti i materijalno-tehnička sredstva JNA, odnosno, kasnije Vojske Jugoslavije.

Stanovništvo u srpskoj republici se nije protivilo ratnom stanju, počinjenim zločinima, protjerivanju i zarobljavanju *Drugog*, odvijanju etničkog čišćenja i masovnim ubistvima - na tom polju je potpuno bilo na dispoziciji vojnom vrhu, već je ukazivalo na neadekvatno priznavanje njihove vlastite žrtve za nacionalnu stvar i bujanje ratnih profitera koji su se njome okoristili te na taj način otupili oštricu ukupne političke borbe za oslobađanjem „srpskih zemalja“ u Bosni i Hercegovni.[948]

Savo Knežević je tokom sjednice 14. septembra nastojao izraziti nezadovoljstvo koje vlada među stanovništvom koje prema njegovim riječima želi da „Predsjednik republike, Skupština, komanda srpske armije na čelu sa ministrom Subotićem i generalom Mladićem, hitno poduzme mjere i zauzda samovolju armije, policije, običnih ljudi i svakoga koji ne radi

[947] Isto, 22-25.

[948] Nezadovoljstvo je kulminiralo tokom jeseni 1993. godine kada je u Banja Luci izbila vojna pobuna. O tome vidi: Barić, Nikica. „Akcija Septembar 93 – pobuna Vojske Republike Srpske u Banjoj Luci“. Prilozi, br. 41 (2012): 185–201.; Donia, Robert J. *Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide*., 252-255.; Xavier Bougarel, Bosna, *Anatomija rata* , 112–113.; Edin Omerčić, „*...Jer dok smo mi ratovali...*“, 233-271.

i ne ponaša se onako kako bi trebao“, budući da ljudi „i ako žele slobodu, žele red iznad svega.“[949]

Poslanicima Skupštine je bilo jasno da odluke Konferencije u Londonu nisu smjerale priznanje tzv. Republike srpske, ali ni spajanje sa SR Jugoslavijom, te je predsjednik Skupštine, Momčilo Krajišnik, izražavao stavove o tome da će „narod dignuti ruke“, „okrenuti leđa“ političarima, odnosno grupi ljudi „koja je izgubila svaki autoritet u ovom narodu i ako se na tom planu ne uradi ništa neće trebati mudžahedini, nas će Srbi pobiti ja vam to garantujem" te je ponavljao kako "ovo što mi sada radimo osim borbe za goli život i za obranu teritorija daleko je od toga da liči na državu“.[950]

Milan Trbojević je kritiku vlasti nastavio riječima: „Nama se logori za zatvorenike, zarobljenike, za civile neznam ni ja za koga više otvaraju po Republici niko iz vlasti ili većina nas iz vlasti nezna ko otvara te logore, ministar čiji je resor da vodi brigu o izbjeglicama se zaprepasti kad mu ljudi iz Međunarodnog crvenog krsta kažu pa eno ima logor i tamo. Jeli to država, izvinite, to ne može biti država, to je totalna jedna anarhija i kriminal u koji smo mi svjesno ili nesvjesno manje ili više ogrezli svi zajedno.“

Trbović je rješenje koje bi vodilo međunarodnom priznanju vidio u nastavku ratovanja i porazu „muslimana“: „Bilo mi je vrlo drago kad sam iz usta gospodina Karadžića čuo da je sazrelo vrijeme da muslimani moraju biti poraženi u ovom ratu [...] od prog dana mislio dok mi Aliji kičmu ne slomimo u Titovoj ulici[951] neće biti razrešenja ni ovih pregovora.“ Predložio je da se na sarajevskom ratištu pređe u konačnu ofanzivu kako bi se provela „akcija zauzimanja lijeve obale Miljacke od Vrbanje do Igmana.“[952]

Kovačević Vlado, je pozvao Skupštinu da uputi pomoć Hercegovini, prije svega vojnu pomoć kako bi se zadržao „ovaj komad oskudne zemlje koja nam je svima draga, baština Svetoga Save i rodna gruda Svetog Vasilija“ koju su svi Srbi dužni braniti.[953]

Savo Knežević je upozorio na „zgodno izostavljanje“ njegova prijedloga na tekst Ustava koji govori o uvođenju vjeronauke u škole. Konstatirao je da je vjerskim zajednicama dana određena sloboda za razliku od Ustava iz 1974. godine, ali da su i tada radile „vjerske škole“, te da se na inzistiranje Srpske pravoslavne crkve traži uvođenje vjeronauke u škole:

---

[949] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-00-39, Momčilo Krajišnik, *Verbatim record of the 20th session of the RS Assembly held in Bijeljina on 14 and 15 September 1992*., broj dokaznog materijala P1252.1, 31.
[950] Isto, 35.
[951] Titova ulica u Sarajevu se pruža od zapada i zgrade republičke Skupštine u općini Centar prema istoku i staroj gradskoj jezgri grada Sarajeva.
[952] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-00-39, Momčilo Krajišnik, Verbatim record of the 20th session of the RS Assembly held in Bijeljina on 14 and 15 September 1992., broj dokaznog materijala P1252.1 , 38., 45.
[953] Isto, 53.

„Nama je očajnički potrebno religijsko obrazovanje – jučer smo govorili o katastrofalnom stanju moralnih vrijednosti. Bez religije naš će narod biti izgubljen. Oružje, sila i država će biti sposobne da ih spase. Najveća snaga naših ljudi leži u duhovnosti, duhu Svetoga Save.“[954]

U nastavku sjednice je donesena odluka koja je išla u smjeru izdvajanja „Srpskog univerziteta iz bivšeg Univerziteta u Sarajevu“, što je ministar obrazovanja Zuković tumačio prvenstveno kao političku odluku i podršku za ostanak na „prostoru i teritoriji“ nadomak Sarajeva. Poslanik Mitar Miljanović je predlagao da se u sklopu tog univerziteta osnuje i srpska pravoslavna duhovna akademija u „rangu fakulteta“, koja bi se bavila nacionalnim i duhovnim pitanjem srpskog naroda, budući da je Sveti arhejerejski Sinod donio odluku o osnivanju takvog fakulteta na području Bosne i Hercegovine koji je pod kontrolom tzv. Vojske republike srpske.[955]

Jednoglasno je bila prihvaćena Odluka kojom se od Univerziteta u Sarajevu, Tuzli i Mostaru izdvajaju „srpske jedinice“, a prijedlog episkopa zvorničko-tuzlanskog na Vasilija je nakon rasprave uvršten u Ustav, te je Srpskoj pravoslavnoj crkvi omogućeno „izvođenje vjerske nastave u svim školama, na svim obrazovnim razinama“ od osnovne, preko srednje škole, pa na fakultetskim razinama.[956]

Patrijarh u svojim izjavama medijima nije odustajao od podjele na *nas* i *njih,* odnosno *ljude – neljude, vjerujuće - nevjernike*. Povodom održavanja „Međuvjerskog susreta“ u Ženevi između patrijarha Pavla i kardinala Kuharića, 23. septembra 1992. godine patrijarh je izjavio da će „pokušati da kao predstavnici vera učinimo ono što možemo, da pokrenemo sve naše vernike da postupe kao ljudi i da na taj način dođu do mira. Ako mi verujući ne bismo postupili kao ljudi jedni prema drugima, onako kako treba, kako možemo očekivati da oni prema nama postupe kako treba. Na nesreću, u ovim mutnim ratnim vremenima ima mnogo onoga što je neljudsko, nažalost, sa sviju strana. Mir je potreban svima. Ginu i Srbi i Hrvati i Muslimani.“[957]

Reis ul ulema Selimoski nije prisustvovao susretu zbog toga što vrh Srpske pravoslavne crkve nije osudio zločine koje su počinile srpske vojne jedinice u Bosni i Hercegovini, te što, prema *Politikinom* tumačenju ove odluke Selimoskog, Crkva nije iznijela „jasan stav prema sukobima u Bosni i Hercegovini i prema glavnom krivcu za tamošnji rat.“ Patrijarh Pavle je izjavio kako on nije političar, ali „ako mi koji verujemo da je Bog otac naš i

[954] Isto, 66.
[955] Isto, nastavak sjednice, 4.
[956] Isto, 8.
[957] Aleksandar Prašćević, Isto, 58-59.

da smo mi po tome svi braća, ako budemo postupali kao braća i da smo postupali kao braća, do ovakve nesreće ne bi ni došlo.“[958]

U zajedničkoj poruci kardinala Kuharića i patrijarha Pavla je između ostalog istaknuto kako zločine „mogu da vrše samo neljudi, nezavisno od toga kako sebe nazivaju.“[959] Ovom izjavom je patrijarh na neki način „pružio dopuštenje“ tumačenju rata prema kojem je moguće smatrati da među srpskim stanovništvom postoje ratni zločinci, no prema istom ovom tumačenju zločinci nisu mogli biti pravoslavni vjernici, već su zločinci isključivo ateisti. „Na nevolju, vođe i Srba i Hrvata i muslimana umnogome su bili i Titovi generali i Titovi saradnici. Bili su pod velikim uticajem ateističke ideologije. Zato i nije čudo što su oni tako olako dolazili do tih odluka da se uđe u rat i ovako neljudski da se vodi. [...]“[960]

Prvi rezultati radne grupe za Bosnu i Hercegovinu na ženevskim pregovorima Mirovne konferencije o bivšoj Jugoslaviji bili su prezentirani 17. oktobra 1992. godine u dokumentu naslovljenom *Moguće ustavne strukture Bosne i Hercegovine* kojim je odbačen, do tada zastupan, model o tri odvojene državne zajednice.

Na unutrašnjem političkom planu je prvo u Banja Luci tokom 22. septembra 1992. godine između Vlade Republike Srpske i Vlade Republike Srpske Krajine potpisan *Protokol o saradnji*, a ubrzo je 14. oktobra došlo do smjene na čelu HDZ BiH, kada vršitelj dužnosti predsjednika ove stranke postaje Mate Boban.

Srpska strana u međunarodnim pregovorima je 1. novembra ponudila dokument pod nazivom *Predlog uređenja Bosne i Hercegovine* prema kojem bi Bosna i Hercegovina bila savez tri slobodno udružene konstitutivne države, za koje se smatra da su nastale na osnovu prava naroda na samoodređivanje i samoopredeljenje. Razgraničenje između nacionalnih zajednica – Srba, Hrvata i Muslimana – bi bilo sporazumno u okviru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.[961]

Nakon što su na dnevni red pregovora Konferencije o bivšoj Jugoslaviji početkom decembra ponuđne i *Mape provincija* pri čemu je bosnakohercegovačka delegacija nudila 13 provincija, dok su delegacije SDS-a i HDZ-a ostale pri svojim prijedlozima *saoizirane* odnosno *haoizirane* Bosne i Hercegovine, dolazi do antagonizma između hrvatske i bosanskohercegovačke delegacije.

Ovo otvoreno neprijateljstvo je pokrenulo novi talas teritorijalnih osvajanja, nakon kojih izbija otvoreni rat između Armije Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatskog vijeća

---

[958] *Politika*, 22. 9. 1992., 7., cit. prema Aleksandar Prašćević, Isto, 59.
[959] *Politika*, 25. 9., 1992., 1., cit. prema Isto, 61.
[960] Aleksandar Prašćević, 62.
[961] Aleksa Buha, *Isto*, 84-92.

odbrane, nakon kojih je 10. novembra 1992. godine hrvatski član Predsjedništva, Stjepan Kljuić podnio ostavku, a u Predsjedništvo ulaze Tatjana Ljuić Mijatović i Miro Lasić.[962]

Referendumska koalicija stvorena prije prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini se raspala do kraja 1992. godine. Početkom 1993. godine je počeo i rat između Armije Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatskog vijeća obrane, tzv. rat u ratu.[963]

„Srpsko pitanje" u Bosni i Hercegovini ulazi u novu fazu. Politički i vojni vrh je otvoreno krenuo u „borbu za oslobođenje" srpskog naroda pozivajući se na pravoslavlje, odnosno religioznost, koja je za „zajednicu" predstavljala vid zaštite od nasilja samog, a s druge strane je Srpska pravoslavna crkva, kroz svoju političku djelatnost krenula u relativizaciju zločina i izjedančavanje, odnosno negiranje žrtava, pri čemu se vješto „skrivala" iza autoriteta političke elite i „države".[964]

U nemogućnosti da svoje odluke sankcionira kroz institucije međunarodnog prava, srpska politička elita je „srpsko pitanje" u Bosni i Hercegovini nastojala internacionalizirati kroz organicističke religiozne organizacije te kroz niz posjeta koje je Srpska pravoslavna crkva upriličila tokom 1994. i 1995. godine.[965]

Na sjednici tzv. Skupštine republike srpske, koja se održavala u Prijedoru, od 30. oktobra do 1. novembra 1992. godine, delegati su izrazili neslaganje sa rješenjima postignutima u sklopu Konferencije u Ženevi, smatrajući ih, po „srpsku" stranu ispod razine koja je bila dogovorena u Lisabonu 18. marta 1992. godine. Daljnje učešće na Konferenciji su uslovljavali uvažavanjem „faktičkog stanja postojanja Republike Srpske i pravo naroda na samoopredeljenje", a tzv. Republiku srpsku su smatrali „jednim od sukcesora i nastavljača SFRJ."

Na sjednicu su tokom zasijedanja kao gosti, ušli članovi Društva grčko-srpskog prijateljstva, a Skupštinu je biranim riječima pozdravio Aris Musionis koji je odao veliko priznanje narodu Republike Srpske i Republike Srpske Krajine za odbranu pravoslavlja i Balkana.[966] Poslanici su na narednoj sjednici s kraja novembra 1992. godine, na kojoj su bili i

---

[962] Kasim I. Begić, Isto, 104-108. vidi i: David Owen, *Balkanska odiseja*,; Ivan Bilić, Isto, 148-150.

[963] Lord Owen je u svojoj knjizi izrazo mišljenje da rat između Hrvata i Muslimana nije počeo zbog Vance-Owenova mirovnog plana, već zbog razmimoilaženja stavova političkih stranaka HDZ i SDA. David Owen, *Balkanska odiseja*, HIP, Zagreb, 1998. O ovome sukobu vidjeti i: Magnetofonski snimak 179. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, održane 22. decembra 1992. godine, traka 5/6-5/8.

[964] Rene Žirar, 32.

[965] Tokom maja 1994. godine u posjeti je boravio patrijarh Ruski, Aleksij, u junu 1995. godine u posjeti je „kao moralna snaga" boravio patrijatrh Rumunjske pravoslavne crkve Teoktist, a novembra 1995. godine u posjeti Srpskoj pravoslavnoj crkvi bio je Maksim, patrijarh Bugarske prvoslavne crkve. *Glasnik*, juni 1994., 6., juli 1995., 7., novembar 1995., 11.

[966] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-00-39 Momčilo Krajišnik, *Zapisnik sa 21. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske održane u Prijedoru 30, 31. 10 i 1.. 11. 1992. godine*, broj dokaznog materijala P583.102

predstavnici Srpske pravoslavne crkve, a episkop Vasilije poslao molitvene želje, upozoravali na odlazak stanovništva iz „ove republike“ koja će, „kad ova naša djeca oslobode“ biti prazna, pusta i siromašna.[967] Biljana Plavšić je izjavila kako je nakon Karadžićeva „poziva svim dobrovoljcima u srpskim zemljama i svim pravoslavnim zemljama“ uputila pismo na sve adrese, budući je „nastojala da skupimo ljude koji hoće da se bore za srpstvo koji hoće da se bore na teritoriji Republike Srpske.“ Pisma je poslala i „u Sovjetski Savez, otišla su i Šešelju i Arkanu i Joviću“.[968]

Budući se na sjednici razmatrala ostavka Vlade Branka Đerića,[969] a raspravljalo se i o paravojnim jedinicama, raširenom švercu i „ratnim profiterima“, odnosno stanju bezzakonja, nereda, nepostojanju pravnog sistema na teritoriji pod kontrolom tzv. Vojske republike srpske.

Kako bi opravdao takvo stanje i stao u obranu rada Ministarstva unutrašnjih poslova, Stanišić, jedan od poslanika u Skupštini, je izrekao vid upozorenja: „Ali isto tako moram vas i upoznati vi to dobro znate da ova Država nije nastala iz prava, da nije imala pravo, ona se gradi znate iz haosa. Mi ne bi imali državu ovu koju smo imali, ako smo nekakvo pravo iz prethodne države primjenili i koristili [...]“[970]

Miladin Nedić, poslanik u Skupštini, je s druge strane upozoravao na potrebu ponovnog uspostavljanja reda i zakona. „Vidio sam da srpsku vojsku ne možemo da formiramo ... Mi nemamo ni srpske pravoslavne crkve iako tvrdimo da imamo, nemamo mi ni administracije, nemamo mi ni vlade, mi nemamo uopšte sile pomoću koje ćemo zavesti red. [...] jerm i se nalazimo u strašnom haosu, [...] ovo je haos [...] Ja vas molim da razmislimo o nekom tijelu, nekoj snazi, nekoj organizaciji, nekoj sili koja će moći da zavede u ovoj zemlji red.“[971]

Dakle nakon raspada Jugoslavije, „haos“ je i dalje prijetio „zajednici“ te se i dalje pokazivala potreba za ritualnim prinošenjem žrtva (koja se predočava „isključivo u terminima fizičkog nasilja, osvete bez kraja i lančane reakcije“), a kako bi se „zajednica“ zaštitila.[972] U ovakvim stanjima „haosa“ i odsustva pravnog sistema, odnosno „raspada“, je Girard uočio

---

[967] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-99-36 Brđanin, *Transkript 22. sjednice Skupštine srpskog naroda održane u Zvorniku 23. i 24. novembra 1992.*, broj dokaznog materijala P2484b, 19-20.
[968] Isto, 19.
[969] Isto, 11.
[970] Isto., 16.
[971] Isto, 30.
[972] Rene Žirar, 58.

„podmuklije oblike“ zla, budući je ugrožena „ne samo, i ne prvenstveno fizička sigurnost, već i sam kulturni poredak.“[973]

Sada, kada je ugrožen poredak, kakav-takav, kada su institucije, kao što su netom uspostavljena Vlada RS, potom i stranačka organizacija, došle u opasnost gubljenja vitalnosti, što je, za razliku od fizičke ugroženosti stanovništva, pa tako i ugroženosti pravoslavnog, srpskog naroda, Srpska pravoslavna crkva smatrala ozbiljnijom opasnošću i svojim poljem interesa, bilo je potrebno ukazivati na razlike kako bi se pojačao talas nasilja prema *Drugome*.[974]

Momčilo Pejić je ukazivao na potrebu okupljanja intelektualaca koji bi radili za ciljeve političke elite, te na potrebu aktiviranja stranačkih institucija, a Milovanović Pantelija je ukazivao na ključnu važnost Srpske pravoslavne crkve i ideologije: „... pa nismo davno, tu u Bijeljini svi zaključili da imamo najužu sa srpskom pravoslavnom Crkvom. Nema gospodo nema te saradnje dok Svetosavsko ne progovori iz nas, [...] Naučio sam od prof. Milana Budimira, [...] koji je objasnio semantiku značenja riječi Srbin, iz praslovenskog i preveo je to. "Srbin znači drug u borbi". Ako ja tebi Srđo kažem moj, ja tebi kažem, u stvari, Srbine.“[975]

Na ovoj sjednici je razmatran i Prijedlog zakona o državnim praznicima. Istaknuto je kako je „Naš Mitropolit je predložio da se sledeći vjerski praznici uvrste kao državni: Božić, Srpska nova godina, Bogojavljenje, Sveti Sava, Veliki petak, Vaskrs, Spasovdan, Duhovi, Vidovdan, Preobraženje Gospodnje, Velika Gospojina, Mala Gospojina, Krstovdan, Sveti Arhangel Mihailo, Sveti Nikola, Zadušnica i Krsna slava.“, te da bi se na spisak trebao „vratiti“ ili raspravljati o Prvom srpskom ustanku kao prazniku, a sa svrhom stvaranja kontinuiteta „srpskih ustanaka“, čime bi prema Krajišnikovu tumačenju rat u Bosni i Hercegovini bio treći srpski ustanak.[976]

U Izvještaju Predsjedništva tzv. Republike srpske o toku razgovora sa Konferencije u Ženevi, kojeg je podnio Nikola Koljević, između ostalog je isticano da je „Rusija na našoj strani i radi u interesu odbrane pravoslavnih interesa“ te da je na „snazi konsolidacija pravoslavnog sveta.“[977] Koljević je Konferenciju predstavio kao posljednju instancu na kojoj je moguće riješiti „srpski problem“ te rekao da ukoliko se to ne dogodi da će UN i Europska zajednica Srbe „prepustiti islamskim zemljama.“

---

[973] Isto.
[974] Isto, 59.
[975] Isto, 44-45.
[976] Isto, 70-73.
[977] Isto, 108.

Mitropolit Nikolaj i episkop bački Irinej bili su prisutni kao gosti na zasjedanju Skupštine 17. decembra 1992. godine kada je donesena „Deklaracija o završetku rata“. U obrazloženju potreba i razloga za objavljivanjem jedne ovakve *Deklaracije* Karadžić je spomenuo silovitu antisrpsku kampanju koja je „demonizovala“ srpski narod, te je bilo nužno učiniti „gest dobre volje za mirno razrješenje krize.“ Ovime će se, prema Karadžićevim riječima granice tzv. Republike srpske, ostvariti „političkim sredstvima“ dok će privremene granice „koje drži Vojska Republike Srpske“ imati samo privremeni karakter. Sa Skupštine je poslan i tekst u vidu „Proglasa srpskom narod Srbije i Crne Gore“ u kojem se pozivaju glasači na predstojećim izborima u Srbiji i Crnoj Gori da ne glasaju za one „koji trguju sa srpskim nacionalnim interesima, za one koji priznaju Brozove granice bez rješenja srpskog nacionalnog pitanja [...]“ te je apelirano da se ne glasa „za gospodina Milana Panića [...]“. U „Proglasu američkom narodu“ je zatraženo razumjevanje za stanje u kojem se nalazi srpski narod koji je nakon komuinističke diktature „ponovno izložen neometanoj agresiji njegovih tradicionalnih neprijatelja Nijemaca i Turaka, kao i fašizma i islamskog fundamnetalizma.“[978]

[978] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-99-36 Brđanin, *Zapisnik sa 23. sjednice Narodne skupštine Republike srpske održane 17. decembra 1992. godine na Jahorini*, broj dokaznog materijala P2486b.

V. SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA „U BORBI ZA OSLOBOĐENJE SRPSKOG NARODA“ U BOSNI I HERCEGOVINI (1993-1996)

„Ona je od pamtivijeka srpska zemlja. Tačno je da su tu Turci bili neko vreme – 500 godina. Mi smo isterali Turke [...] i opet Bosna nije srpska, već je Bosna muslimanska, nacije ili naroda koji ne postoji“

1. „Mir Božiji – Hristos se rodi“ - 1993.

Srpska pravoslavna crkva se kroz svoje javne nastupe i djelovanje nastojala ograditi od Miloševićeve politike i teškog socijalnog stanja u kojem se našlo društvo Srbiji. Krivicu za neostvarene ratne ciljeve je pripisivala političkom rukovodstvu. U iznesenim stavovima vrh Srpske pravoslavne crkve je jasno ukazao na građanski karakter rata koji je srpski narod vodio sa ciljem vlastite odbrane od *Drugoga* - koji je sukob započeo, odnosno odbrane od onih „među nama [...]u čijim srcima Hristos ne bi imao gde glavu zakloniti.“[979]

Glavna tema zasjedanja Svetog arhijerejskog sabora održanog od 8. do 10. decembra 1992. godine je bilo „vanredno stanje u kome se u ovom istorijskom trenutku“ nalazi Srpska pravoslavna crkva sa svojim srpskim narodom. Istaknuto je kako su zlostavljanja i silovanja izvršena nad muslimankama izmišljena kao dio ratne propagande usmjerene protiv srpskog naroda, kojemu se „po treći put u ovom stoleću“ prijeti vojnom intervencijom i uništenjem. Sabor je smatrao kako će silom nametnuto rješenje „jugoslovenske drame“ ostati trajno izvorište novih sukoba i nesreća. Predlažu da se u skladu s „Apelom za mir u Bosni i Hercegovini“ koji je upućen sa sastanka čelnika Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske zajednice održanog u Cirihu, sveštenstvo i vjernici mole za prestanak rata i pomirenje u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima bivše Jugoslavije.[980]

Vanredno zasjedanje Svetog arhijerejskog Sabora je sazvano 16. i 17. januara 1993. godine kako bi se odgovorilo na „lažne optužbe protiv Srpskog naroda u Bosni Hercegovini i drugde.“[981] Kroz *Saopštenje* sa ovog zasjedanja reaguje se na optužbu za koju nije naveden izvor. U Glasniku nije navedeno koji su novinari iznijeli „laž“ o postojanju logora, već se „laganje“ pripisuje – protivnicima. Tako se kroz *Saopštenje,* Sabor ogradio od novinarskih optužbi „za držanje 40 000 muslimanki u logorima“ za iživljavanje i silovanje, te sa punom

[979] *Glasnik*, LXXIII, decembar 1992., 198-199.
[980] Isto., 200-201.
[981] *Sveti knez Lazar*, 1993., 2., 244.

moralnom odgovornošću izjavljuje da „takvih logora u Republici Srpskoj Bosne i Hercegovine, kao ni u Srpskim Krajinama, niti je bilo niti ima. [...]“ No, konstrukcijom zbilje, vrh Srpske pravoslavne crkve nije nastojao samo relativizirati ratne zločine i nasilje počinjeno u Bosni i Hercegovini, već se nastoji dati službeni „karakter“ ratu, budući se smatra da su zločini „prateće pojava svakog rata, naročito građanskog“ kojih ima „manje-više kod svih u zakrvljenoj Bosni i Hercegovini“. Nakon svega se nastoji istaknuti žrtva srpskog naroda, odnosno okrutnost „neprijatelja“. Ističe se da Crkva posjeduje „mnogobrojna proverena svedočenja o pojedinačnim i grupnim silovanjima i nasiljima nad ženama, čak i devojčicama“ među kojima su najstrašniji za ljudsku savjest „slučajevi žena Srpkinja koje su pod takvim nasiljem ostale u drugom stanju.“[982]

Patrijarh Pavle je u *Božićnoj poslanici* iskazao stid zbog toga što se „Nebeski Gost – Bogomladenac“ dočekuje u podneblju zatrovanom „dimom baruta i mirisom prolivene krvi“. Razloge za nesreću je nalazio u načinu odbrane srpskog naroda od zločinaca, od kojih se srpski narod brani „nečoveštvom i zločinom“ koji su se udaljili od božanskog bića, te je jedini način okončanja sukoba i pomirenje vidio kroz duhovni put i vjeru.[983]

Pripadnici tzv. Vojske republike srpske su nakon zaustavljanja i pregleda UNPROFOR-ova transportera 8. januara 1993. godine ubili potredsjednika Vlade Republike Bosne i Hercegovine, Hakiju Turajlića,[984] koji se u Sarajevo vraćao s pregovora iz Turske.[985] Motiv ubistva visokog državnog dužnosnika treba tražiti u potrebi da bosanskohercegovačka Vlada i Predsjedništvo odbiju prisustvo na daljnjim mirovnim pregovorima. Rasprave na sjednicama bosanskohercegovačkog Predsjedništva, kao i sami odnosi u najvišim institucijama vlasti su odražavale poremećene odnose unutar bosanskohercegovačkog društva zahvaćenog ratnim stanjem,[986] te se i na samim sjednicama Predsjedništva Bosne i Hercegovine počinju ispoljavati nacionalni antagonizmi.

Na sjednici Skupštine republike srpske sazvanoj po hitnom postupku i održanoj 8. januara 1993. godine u Bijeljini se, uz prisustvo episkopa Vasilija, koji je čestitao Božić i nadolazeći „Dan Republike“ 9. januara, i poželio „da Bog pomogne našem narodu da ostvarimo svoje

---

[982] Glasnik, 201.
[983] Isto, 198-199.
[984] Petar Finci, „Nazovi UNPROFOR radi ubistva.“ *Dani,* 21. 1. 1993., 20-23.
[985] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-99-36 Brđanin, *Bilješke 24. sjednice Narodne skupštine Republike srpske,* broj dokaznog materijala P2449b, 23.
[986] Magnetofonski snimak 183. sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane 11. januara 1993. godine.

nacionalne ciljeve da dobijemo slobodu i državu“, raspravljalo o pregovorima vođenim u Ženevi.

Govori političkog i vojnog vrha tzv. Republike srpske nagovještavali su nove ofenzivne vojne akcije. Karadžić je poslanicima pokušao objasniti kako je pritisak međunarodne zajednice bio uzrok skretanja u političkim odlukama i odstupanja od odluka izraženih kroz *Plebiscit* srpskog naroda. Priznavanje suvereniteta Bosne i Hercegovine prije postizanja „rješenja“ je prema Karadžiću bilo povod za rat koji je počela „muslimanska strana“, koja je isti „objavila srpskom narodu kao i Srbiji i Crnoj Gori“, pri čemu ih je označila kao agresora.[987]

Ratko Mladić je poslanike izvjestio o napadu snaga Armije Republike Bosne i Hercegovine na skladište u Kravici,[988] u okolici Srebrenice kao i gubicima vlastite vojske na Kupresu. „Svaka srpska glava veća je nego bilo koji kanton, nego bilo koja provincija.“ Poslanike je obavijestio i o Turajlićevom ubistvu: „[...] danas je oko 15 časova sletio avion neki iz Turske na sarajevski aerodrom u njemu je verovatno bila neka delegacija iz Turske i mudžahedini koji su vjerovatno trebali da idu za Kiseljak [...] bio je i potpredsjednik Turalić Hakija, te krnje Vlade Bosne i Hercegovine, naši su to vozilo zautavili i pretresli, jedan od naših vojnika je sa šest metaka ubio tog Turajlića.“ nakon čega je uslijedio aplauz poslanika.[989]

Zaključci sa sjednice išli su u smjeru zahtjeva da Konferencija u Ženevi „vodi računa o faktičkom stanju“ i postojanju tzv. Republike srpske, koja „u zakonodavno pravnom sistemu već funkcioniše kao država srpskog naroda i građana koji u njoj slobodno i ravnopravno žive.“

Vojo Kuprešanin je na sjednici postavio pitanje: „Gospodo, da li je Muslimanski narod uopšte narod? Narod koji je proizveden i nastao Titovom koncepcijom 1974. godine, dobija takvu jednu poziciju kao Grci, u najmanju ruku. Da li da mi taj narod izbacimo kao narod i da kažemo da je to srpski narod muslimanske vjeroispovjesti. Mi smo dobili jednu veliku podvalu. [...] mi smo njena žrtva. Ili BiH? Ma čija je Bosna i Hercegovina? Ona je od

[987] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-99-36 Brđanin, *Bilješke 24. sjednice Narodne skupštine Republike srpske*, broj dokaznog materijala P2449b, 2.
[988] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-05-88/2 Zdravko Tolimir, *US Naval Criminal Investigative Service, Report of Investigation*, https://ucr.irmct.org/Search/PreviewPage/?link=http%253A//icr.icty.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Exhibit/NotIndexable/IT-05-88%25232/ACE88427R0000393187.pdf
[989] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-99-36 Brđanin, *Bilješke 24. sjednice Narodne skupštine Republike srpske*, broj dokaznog materijala P2449b, 23.

pamtivijeka srpska zemlja. Tačno je da su tu Turci bili neko vreme – 500 godina. Mi smo isterali Turke [...] i opet Bosna nije srpska, već je Bosna muslimanska, nacije ili naroda koji ne postoji.“[990]

2. Vance – Owenov mirovni plan za Bosnu i Hercegovnu

Početak 1993. godine je pored nastavljanja ofenzive Vojske Republike srpke u istočnoj Bosni, bio označen i inteziviranjem sukoba između Hrvatskog vijeća odbrane i Armije Republike BiH. Međunarodni pregovori su nastavljeni u New Yorku gdje je 25. marta 1993. godine sklopljen prvi cjeloviti mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu. Plan je sadržavao ranije postignute *Sporazume o BiH* i *Sporazume o miru u Bosni i Hercegovni*, te *Mape provincija* i *Sporazum o prijelaznim rješenjima*.[991]

Prema planu je Bosna i Hercegovina trebala postati federacija koja bi bila razdjeljena na desetak administrativnih provnicija, no do tada strogo primjenjivan etnički princip koji je usvojila i međunarodan zajednica je gotovo stavljen po strani, te ga mijenja jedan građanski koncept uređenja države.[992] Neuspjeh plana se može tražiti u činjenici postojanja strateške tačke oslonca koja se temeljila na traženju relacije - dvije naspram jedne „strane u sukobu“.

Plan je Narodna skupština republike srpske odbacila pri čemu su na vidjelo izašle razlike u viđenju i odnosu na Bosnu i Hercegovinu kod paljanskog vodstva i centra u Beogradu, koji se nastojao osloboditi pritiska međunarodnih sankcija. Razlike u percepcijama su se ispoljile tokom mjeseca maja na Svesrpskom saboru,[993] no njihov je zajednički nazivnik bilo percipiranje Bosne i Hercegovne kao države koja je „bivša tvorevina“. Dobrica Ćosić je na zasjedanju Narodne skupštine republike srpske koje se održavalo na Palama, u noći 5. na 6. maja 1993. godine postavio perepciju granice srpskih zemalja: „Jer tu gde živi srpski narod, gdje postoji srpska kuća i njiva, gde se govori srpskim jezikom – to će biti srpska država.“[994]

Odbijanjem Vance-Owenovog plana je paljansko rukovodstvo nastavilo sa provođenjem vojnih operacija, na koje je Vijeće sigurnosti reagiralo već 6. maja 1993. godine

---

[990] Isto, 24.
[991] Ivan Bilić, 190-203, 218-219. Opširnije informacije o tijeku pregovora vidjeti u: Kasim I. Begić, 109-125., Vladimir Petrović, prir., *Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan, I-II*, David Owen, *Balkanska odiseja.*, Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, dnevnik 1993-1995*, 81-84.
[992] Kasim I. Begić, 105-106.
[993] Stojan Cerović, „Politički razvrat.“ *Vreme*, 10. 5. 1993., 10-11., i Nenad Lj. Stefanović, „Šešelj kao Kučan“ u: *isto*, 15-17.
[994] Vladimir Petrović, prir., *Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan, II*, 122.

donošenjem Rezolucije 824, kojom su se gradovi Sarajevo, Tuzla, Goražde, Bihać i Srebrenica proglasili zaštićenim zonama UN. Odlukama Vijeća sigurnosti su zbog nepoštovanja „srpske strane“ trebalo naknadno pridodati i Rezolucije 836 i 844 iz juna 1993. godine kako bi odluke o zaštićenim zonama bile poštovane.[995] Za razliku od političke elite tzv. Republike srpske, rukovodstvo Srbije je pritješnjeno sankcijama, vlastitim nesigurim političkim položajem nastojalo uvjeriti „paljansku skupštinu“ u ispravnost odluke prihvaćanja mirovnog plana.

3. Vlada narodne sloge

U Vaskršnjoj poslanici 1993. godine patrijarh Pavle je između ostalog krenuo sa svojevrsnom internacionalizacijom sukoba, ali u svome obraćanju se i dalje držao „zajednice“, a dijelove Bosne i Hercegovne pod kontrolom tzv. Vojske Republike srpske je smatrao isključivo srpskima. Ustanovio je da je „demon“ posijao sjeme „mržnje među decu Božju najviše na tlu naše Otadžbine“ te su oči „celog sveta sa čuđenjem i zabrinutošću uprte u nas.“ Istaknuo je da se vrh Srpske pravoslavne crkve moli da srpski, pravoslavni narod živi „u ljubavi među sobom“, ali da se na zapovjed „Vaskrslog Gospodina“ ljubi i neprijatelj kao i svi oni „koji sa nama žive na ovoj rodnoj grudi, sa kojima nas je Bog sastavio da zajednički nosimo svoje životno breme. U očinskoj brizi i ljubavi, opominjemo vas da pazite na svoja dela i vreme u kojem živimo; da razlikujete dobro od zla, privremeno od večnog [...].“ [996]

U Saopštenju sa redovnog zasijedanja Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve koje je održano u Patrijaršijskom dvoru u Beogradu od 14. do 26. maja 1993. godine je između ostalog upućen i „Poziv za obrazovanje vlade narodne sloge“. Bosna i Hercegovina je smatrana srpskom zemljom, u kojoj je ratno stanje bilo tumačeno kao posljedica donošenja „prevremenih i nepromišljenih odluka i rešenja.“ koje su pokrenuli komunisti – kao bezbožni ideolozi i njihov „totalitarni sistem“ koji je iza sebe nakon decenija vladavine ostavio moralno opustošen narod.

U Saopštenju se prije svega isticalo kako je posebna briga Sabora bila posvećena „tragičnim zbivanjima u našoj zemlji“ u kojima se našla „svetosavska Crkva i naš narod.“ Sabor je izrazio brigu budući se „naš narod našao između čekića i nakovnja građanskog rata

---

[995] UNITED NATIONS, Security Council, Resolution 824 (1993), Adopted by the Security Council at its 3208th meeting, on 6 May 1993.; Resolution 836 (1993), Adopted by the Security Council at its 3228th meeting, on 4 June 1993.; Resolution 844 (1993), Adopted by the Security Council at its 3241st meeting, on 18 June 1993.

[996] *Glasnik*, april 1993., 4., 58.

bivše Jugoslavije i nezpamćenog u istoriji pritiska predstavnika međunarodne zajednice i njihovog nerazumevanja“. Crkva je u Saopštenju ponovila kako su vinovnici sukoba „vlastordršci, bez obzira kojoj strani pripadali, svi izrasli, po duhu, mentalitetu i metodama iz iste škole totalitarnog bezbožnog komunističkog sistema.“ Oni su kao takvi, „uz pomoć nacističke okupacije i genocida izvršenog naročito nad srpskim pravoslavnim narodom“ pokrenuli „bratoubilačko kolo“ koje se tokom „današnjih ratnih sukoba“ raspliće.

Drugi krivac „nesreći u kojoj se danas nalazi, taj narod“ jesu – čelnici međunarodne zajednice koji su srpskom narodu koji je od 1941. godine „pretrpio okupaciju, genocid, građanski rat i revoluciju u toku prošlog rata“ postavili sankcije i embargo „nezapamćen u istoriji modernog sveta, a i prošlih vremena!“ Sabor je smatrao kako se takvim postupanjem samo utvrđuje „vlast istih onih koji su po mnogo čemu doveli do ove tragedije i rata a dramu naroda čini time još tragičnijom i bezizlaznijom. [...]“

Arhijerejski sabor je uputio molitvu odgovornima „da se uspostavi mir i iznađu pravedna politička rešenja jugoslovenske krize“, ali uz poštovanje istog onog argumenta koji je koristila srpska politička elita u Bosni i Hercegovni - „prava svakoga naroda na samoopredeljenje.“ U Saopštenju se dozvoljava mogućnost srpskom pravoslavnom narodu da se „za svoje dostojanstvo i slobodu“ bori „hrišćanski [...] ali nikada kao neljudi već uvek kao ljudi“ koji ispravljaju nepravde „sredstvima dostojnim čoveka, uzdajući se u Božju pomoć i razum ljudi dobre volje u međunarodnoj zajednici.“

Kroz poziv za obrazovanje Vlade narodne sloge iskazivana je potreba za slogom, odnosno opasnost od „zla novih deoba“ za koje su najodgovornije vlasti koje bi trebale svoje mjesto prepustiti boljima od sebe, snagama koje će „iz nesebičnih, nestranačkih pobuda prihvatili da učestvuju u zajedničkoj odogovornosti za sudbinu Srbije i Crne Gore, Republike Srpske, srpskih Krajina i čitavog našeg naroda.“[997]

4. Galaksija Romanija – „treće Kosovo“

Patrijarh Pavle je tokom 4. jula 1993. godine obavio posjetu Sokocu, teritorijima pod kontrolom tzv. Vojske republike srpske, i tom prilikom posvetio crkvu Lazaricu na Romaniji koja „kao stub mosta koji premošćuje i spaja sve Srpske zemlje i krajeve od Velikog Kosova do Dalmatinskog Kosova, spaja i sjedinjuje i sabornizuje sve Srbe sveta, uvek i iznova

[997] Glasnik, LXXIV, juni 1993., 6.

okupljene i složene oko Krsta Časnog i Slobode Zlatne, kao ona četiri Srpska Slova Svete Sloge oko Krsta na Srpskoj Zastavi.“[998]

Ovom prilikom je Romanija proglašena Kosovom, koje „je bilo i ostalo srpska narodna i duhovna kolevka i srpsko istorijsko i večno pamćenje. Sve nam je polazilo od Kosova i vraćalo se ponova Kosovu. I sadašnje svesrpsko oslobađanje počelo je sa novim stradanjem Kosova, što je probudilo Srpski narod za slobodarske podvige koji još traju.“ Kosovo, ono „Veliko i Središnje Srpsko Kosovo“ se protezalo „od Cetinja i Nevesinja, odatle je išlo do Knina i Dalmacije Srpske, a sa Patrijarhom Čarnojevićem stizalo u Slavoniju i Vojvodinu. [...] Danas je opet stiglo na Srpsku Romaniju, u Sokolac gnezdo sokolova, do pećine Starine Novaka. Ravno Kosovo se danas spustio na Ravnu Romaniju i kao ona kosovska Metohija od Romanije učinilo Svesrpski crkveno narodni Metoh: zborište i saborište srpskog pravoslavnog zajedništva. Jer metoh i metohija – reči pozajmljene od bratskog grčkog pravoslavnog naroda – to i znači: učešće i zajedništvo u opštem, u sabornom, u Božjem i svenarodnom, u Bogočovečanskom.“

Kosovo je prema episkopu Atanasiju bio pojam koji „nas Pravoslavne Srbe sjedinjuje vremenski i prostorno, ono je naš nacionalni i duhovni hronoton – središte našeg vremena i prostora, naše istorije i geografije. Kosovo je naša Zemaljska Srbija uzdignuta i preobražena u Nebesku Srbiju. To nije nikad bežanje od sveta i iz istorije, nego osmišljenje i osvećenje sveta i istorije Krstom i Vaskrsenjem, Slobodom i Pravdom, Žrtvom i Ljubavlju bogočovečanskom. To je onebesenje Zemlje zato što je Hristom Bogočovekom Nebo ozemljeno. [...]“[999]

5. *„...okruženi etničkim morem srpskim“*

Na nastavku 34. sjednice Narodne skupštine Republike srpske koja se održavala na Jahorini 28. augusta 1993. godine je poslanik Miladin Nedić izazvao opću pometnju među prisutnima, postavivši pitanje vezano za identitet episkopa zvorničko-tuzlanskog Vasilija, a koje je izazvalo odgovore kroz koje se reflektirao odnos političke elite u tzv. Republici srspkoj i Srpske pravoslavne crkve. Na sjednici je prisutan i mitropolit dabrobosasnki Nikolaj, te Dragan Davidović, ministar Vera u Vladi republike srpske, koji je Skupštini podnio izvještaj o radu ministarstva.

---

[998] episkop Atansije, „Kosovo kao srpski hronoton“., *Sveti knez Lazar*, 3., 1993., 57-58.
[999] Isto.

Nedić se Skupštini obratio kao narodni poslanik „zamoljen od ogromnog broja ljudi sa Ozrena, Trebave i Majevice“ te postavio pitanja vezana za lični, vjerski, nacionalni i profesionalni identitet episkopa Vasilija, za kojega je tvrdio da „presjedava sjednicama vojnih komandi“.[1000] Napomenuo je da su mu ova pitanja ljudi postavili kao hrišćani koji su Vasilija smatrali za „satanu“. Davidović je odgovorio kako Skupština nije mjesto na kojem se mogu postavljati „ovako neukusna pitanja“ naročito zbog toga što episkope ne postavlja Skupština već Srpska pravoslavna crkva, te je Vasilije za svoja djela odgovoran samo Sinodu i Svetom arhijerejskom Saboru u Beogradu. Davidović je protestirao „iz etičkih principa“ te je tražio da se Skupština ogradi od ovakvih diskusija. Mitropolit Nikolaj je podržao Davidovića te uputio da se u vezi pitanja vezanih za episkopa ljudi mogu obratiti Svetom arijerejskom Sinodu. Mitropolit je istaknuo da poznaje vladiku Vasilija koji je kao njegov sabrat „mnogo učinio u zvorničko-tuzlanskoj eparhiji“. Karađić je naglasio zasluge episkopa pri formiranju Srpske demokratske stranke. Istaknuo je kako je tokom ljeta 1990. godine u jednom razgovoru na Ozrenu obećao episkopu da će Srpska demokratska stranka „srpsku pravoslavnu crkvu držati ondje gdje joj je mjesto – na najvećem mjestu u srpskom narodu“ te da je političkoj eliti srpskog naroda okupljenoj oko SDS-a čast vladikama ljubiti ruke. Zamolio je poslanike da postavljena pitanja shvate kao eksces i incident te da budu zanemarena. Od postavljenih pitanja su se redom poslanici počeli ograđivati. General Gvero je istaknuo kako su u Glavnom štabu „u zadnju godinu dana razvili veoma dobru saradnju sa srpskom pravoslavnom crkvom radeći na istom poslu,“[1001] te zaključio da skupštinske sjednice nisu mjesto za rasprave vezane za sveštena lica.

Davidović je u *Izvještaju* naglasio kako je Ministarstvo Vera osnovano tokom septembra 1992. godine, a prvog je ministra dobilo tokom januara 1993. godine. Zadatak Ministarstva je bio da vrši koordinaciju između države i vjerskih zajednica, a prije svega Srpske pravoslavne crkve, koju je „pokret srpskog naroda“ izveo na istorijsku scenu.[1002] Naglasio je kako su problemi unutar Srpske pravoslavne crkve uzrokovani ratom koji je „užasno pogodio našu crkvu.“ Prema njegovim podacima u eparhiji zvorničko-tuzlanskoj je bilo porušeno i oštećeno 59 crkava, te da je nemoguće saznati podatke vezane za eparhiju zahumsko-hercegovačku i ostale hramove „koji su van naše kontrole.“ Naglasio je da je jedan od bitnih problema koji se valja rješavati u narednom razdoblju ponovna izgradnja porušenih

[1000] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ IT-00-39 Momčilo Krajišnik, *Zapisnik i magnetofonski snimak sa 34. sjednice Narodne skupštine Republike srpske održane 27-29. avgusta, 9-10 septembra i 29. 9 – 1. 10. 1993. godine*, broj dokaznog materijala P64A.39, 180.
[1001] Isto, 182.
[1002] Isto., 227.

hramova koja mora uslijediti nakon oslobođenja, kako bi crkva postala i mogla postojati „u okviru sabornosti narod, crkva i Bog.“[1003]

Kao jedan od strateških interesa je naveo brigu za dijelove eparhija koje su „potpisima“ u Ženevi bile razbijene i ostale „u muslimanskim, odnosno hrvatskim rukama,“ što je bio slučaj sa dvije trećine mitropolije, polovinom eparhije zahumsko-hercegovačke, zvorničko tuzlanske, tako da je u tom pogledu bila sačuvana samo Banjalučka eparhija. Davidović je naglasio potrebu za 400-500 vjeroučitelja u školama, 150 vojnih sveštenika, 50-ak sveštenih lica koji bi radili u bolnicama, klinikama i ostalim zdravstvenim ustanovama, za što se moraju osnivati bogoslovije i fakultet u Republici srpskoj, te da ulaganja treba planirati u tom pravcu. Ukazao je na problem povratka crkvene imovine kako bi sama Republika došla u poziciju da Srpska pravoslavna crkva „ne mora ovisiti od naših davanja.“ Upozorio je da crkveni kanoni ne dozvoljavaju sahranjivanje osoba koje nisu krštene, te da je zbog toga dolazilo do napada na sveštena lica. Izrazio je nadu da će sa ostalim vjerskim zajednicama imati korektne odnose, naročito biskupom Komaricom, budući da moraju „biti svjesni da će živjeti kao manjina u RS, da su okruženi etničkim srpskim morem,“ ali da će biti spremni dati podršku republičkim institucijama srpskog naroda. Na kraju izlaganja je napomenuo da sa „ostalim vjerskim zajednicama ovo ministarstvo još uvijek nije stupilo u kontakt“.[1004]

6. „ *...jer smo svi mi deca Božija*.“

U rubrici časopisa Sveti knez Lazar je otvorena rubrika namjenjana pitanjima čitalaca uredništvu. Prilikom boravka na Cetinju u okviru proslave Lučindana, Svetoga Luke, patrijarh Pavle je održao besjedu o stradanju naroda u Bosni i Hercegovini, te je rekao da „podjednako stradaju Srbi, Hrvati i muslimani, te da je mir svima potreban, 'jer smo svi mi deca Božija'.“ Izvjesni Jeromonah Simeon je uredništvu postavio pitanje o održivosti posljednje tvrdnje „sa pravoslavne tačke gledišta.“

Odgovoreno mu je kako se slične izjave koje „teže nekoj 'uravnilovki' čak i pred Bogom, a očigledno sa veoma prizemnim ciljevima.“ mogu čuti i od ostalih arhijereja Srpske pravoslavne crkve, kojima namjere nisu ispovjedanje vjere, već se radi o političkim izjavama. „Međutim, često slušanje ovakvih tonova narkotizuje i nekrotizuje pravoslavno osećanje kod naših vernika, i oni su svakim danom u sve većoj opasnosti da izgube osećaj razlikovanja Istine od laži, prave i lažne vere.“ Odgovor su našli u jednom tumačenju vladike Nikolaja

[1003] Isto.
[1004] Isto. 229.

koji je „često imao prilike da ispravlja(m) svoje sveštenike kada su govorili narodu: Bog je Otac sviju ljudi! – Nije tako. Bog je Tvorac sviju ljudi. A Bog je Otac samo onih ljudi koji veruju u Sina Božjega i u sinovstvo. 'Koji se god odriče Sina, taj ni Oca nema, a ko priznaje Sina, taj ima i Oca' (I Jn. 2, 23).“ Uredništvo je smatralo da su svi ljudi „stvorenja Božja i p o t e n c i j a l n o sinovi Božji. Ali istinski su sinovi Božiji 'oni koji Ga primiše i kojima se dade vlast da se nazovu sinovi Božiji, koji veruju u ime Njegovo, koji se ne rodiše od krvi... nego od Boga' (Jov. 1, 12-13).“

Smatrali su da se „Ova razlika između hrišćana i nehrišćana tj. između rođenih i stvorenih mora (se) naročito isticati u naše vreme vulgarne propagande da su sve vere jednake, snižujući planinu u doline, a ne dižući doline u visinu planine'. Shodno ovom odgovoru, očigledno je da je i stav Nj. Svetosti Patrijarha Pavla da smo 'svi mi deca Božija', koju se, nažalost, često čuje, nije održiv sa pravoslavne tačke gledišta.“[1005]

Patrijarh Pavle je povodom primjedbi na izgovorene riječi uredništvu časopisa napisao objašnjenje da bi njegove riječi bile jasnije sagledane. Patrijarh Pavle je na ovom mjestu iznio navode Starog Zavjeta prema kojima se svi ljudi kao i narod Izraelski nazivaju sinovima Božjim, ali kazuje i da postoje „neki među njima“ koji se nisu pokazali dostojnim te časti, i oni bivaju od Gospoda prekoreni i opomenuti. Vlastite riječi tumači tako što je „naše obraćanje ljudima kao braći po Bogu uvek (je) u potencijalnom smislu“, odnosno da mogućnost postoji, ali da ona može ostati neostvarena.[1006]

U manastiru Ostrog na Cetinju je od 31. oktobra do 3. novembra 1993. godine održano vanredno zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora na kojemu se Sabor posebno pozabavio pitanjem „tragičnog položaja našeg naroda, njegove međunarodne izolacije i nepravednih pritisaka, sve većeg siromaštva [...]“. Sabor se održao na Cetinju kako bi bilo onemogućeno osnivanje i djelovanje Crnogorske pravoslavne crkve. Sabor je ponovno, kroz poziv, kojim je kao i prethodnima negirao državno-pravni subjektivitet Bosne i Hercegovne, nastojao utjecati na prestanak ratnih djelovanja „u bivšoj Bosni i Hercegovini; Republici Srpskoj i Republici Srpskim Krajinama i Hrvatskoj i da se sve nesuglasice razreše pregovorima i uvažavanjem samoopredeljenja svakog naroda, zagarantovanog poveljom

[1005] *Sveti knez Lazar*, god. 1., br. 4., 1993., 105-106.
[1006] *Isto*, god. 2., br 1.(5.)., 1994., 107-108.

Ujedinjenih nacija. Sabor poziva sve na jedinstvo i slogu, zajedničku odgovornost za budućnost i sudbinu naroda i Crkve.“[1007]

Upućen je i „Apel za čovečnost“ na adrese Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija i odgovornih ličnosti kako bi se ukinule ekonomske sankcije i „embargo i izolacija srpskog naroda u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori).“ kojima je čitava jedna zemlja pretvorena „u ogromni koncentracioni logor ili geto, a čitav jedan narod od još nerođenog deteta do starca na samrti, u kolektivnog kažnjenika i sužnja. [...]“ Sankcije su smatrali uplitanjem zemaljskih institucija u „prerogative koji mogu samo Bogu da pripadaju [...]“, jer su one „nemoralne su i nečovečne. [...]“ te će kao takve postati „izvor nečoveštva“ i voditi „čovečanstvo u haos i bezizlaz.“[1008]

U „Poruci Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve srpskom narodu i Međunarodnoj zajednici“ navodi se kako je jedan hrišćanski narod kažnjen „od domaćih i stranih moćnika ovoga sveta [...] neokomunizma“ i doveden „do sadašnjeg teškog stanja, koji sve više preti katastrofi, kako u područjima zahvaćenim ratom tako i u Srbiji i Crnoj Gori.“ Istaknuto je da „Srpsko pitanje, koje nije od juče, nije rešeno – niti može biti rešeno – onako kako su ga rešavali bezbožni komunisti niti ovako kako ga, po komunističkim ("avnojevskim") granicama, želi da reši Evropska zajednica, ili pod pritiscima moćnika, Organizacija Ujedinjenih nacija. [...]“ Srbi u Bosni i Hercegovini, su prikazani kao narod koji se „vekovima (se) borio na strani zapadnih hrišćanskih saveznika protiv islamske ekspanzije, a zatim i protiv fašističke nacističke i komunističke tiranije.“, a neshvatljivo je da je kao takav – hrišćanski, evropski „oduvek bio smetnja tuđim planovima.“ te da se ne može odreći „svoje *svete zemlje* Kosova i Metohije [...] Žitomislića ili Prebilovaca u Hercegovini, manastira Tavne, Ozrena i sarajevske Stare crkve u Bosni, manastira Pakre i Orahovice u Slavoniji, Jasenovca i Gline u Krajini, manastira Krke, Krupe i Dragovića u Dalmaciji.“

U *Poruci* se moli da se srpski pravoslavni naroda uzda u Boga kako bi branio svoju slobodu „uvek po meri hrišćanskog čojstva i junaštva,“ a političke vođe se „ponovo poziva na stvaranje vlade narodnog poverenja, nacionalnog jedinstva i svenarodnog spasa.“[1009]

[1007] *Glasnik*, novembar 1993., 11., 206.
[1008] *Isto.*, 207.
[1009] Isto., 209.

7. „ ...*pravda i Bog su na našoj strani, pobedićemo*.“[1010]

Nezavidna humanitarna situacija i svakodnevica bosanskohercegovačkog stanovništva s kraja 1993. i početka 1994. godine, obilježena ratom i borbom za preživljavanje onemogućavala je bosanskohercegovačkoj delegaciji tokom političkih pregovora bilo kakav manevar. Nepovoljan vojno-politički položaj je bio razlog više što se na sjednicama Predsjedništva Republike krajem 1993. godine razmatra i pitanje teritorijalnog rasparčavanja Bosne i Hercegovine i pripajanje dijelova države susjednim zemljama, Hrvatskoj, odnosno Srbiji.[1011] Pozicija bosanskohercegovačke delegacije na pregovorima je bila uzajamno vezana za poziciju Armije Republike Bosne i Hercegovine na frontu, koja još nije potpuno sazrela, ali je uspjela steći samopuzdanje nakon borbi protiv dva neprijatelja.[1012] Političkim odlukama, donošenjem Washingtonskog mirovnog plana 1994. godine poboljšana je i pozicija Armije Republike Bosne i Hercegovine na frontu.

Washingtonskim sporazumom su Sjedinjene američke države pruzele vodeću ulogu u mirovnom posredovanju, a to je imalo i „reperkusije i na promišljanje unutrašnjih sudionika u iznalaženju mirovnog rješenja za BiH.“[1013]

Iz američkog angažmana i potpisivanja sporazuma u Washingotonu je proizašla i prijetnja Vijeća sigurnosti UN sankcijama prema Republici Hrvatskoj, a zbog ratnog djelovanja Hrvatske vojske u Bosni i Hercegovini.[1014] Sankcije prema Srbiji dovele su do privrednog zastoja, što se odražavalo i na političko djelovanje srpske nacionalističke elite u Bosni i Hercegovini, ali i na vojni učinak jedinica VRS u Bosni i Hercegovini.[1015]

Budući da je polazište Washingtonskog mirovnog sporazuma bilo u međunarodnom subjektivitetu, ustavno-pravnom kontinuitetu i teritorijalnom integritetu Republike Bosne i Hercegovine, a sam je paket bio zamišljen kao sporazum hrvatske i bosanskohercegovačke

---

[1010] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-00-39 Momčilo Krajišnik, *Magnetofonski snimak sa 36. sjednice Narodne skupštine Republike srpske, Izvještaj Narodne skupštine za period od oktobra 1991. do oktobra 1993. godine*, broj dokaznog materijala P1068, 10.

[1011] *Magnetofonski snimak* sa redovne sjednice Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine održane dana 26. novembra 1993. godine.

[1012] Central Intelligence Agency, *Balkan Battlegrounds*, Volume I, 207.

[1013] Kasim I. Begić, 165. Historijat donošenja, reakcije na sporazum i pravnu analizu *Washingtonskog sporazuma* vidjeti također kod Begić, *Isto*, 167-197. Tekstove izjava i potpisanih dokumenata vidi u: Ivan Bilić, 370-408.

[1014] Predsjednička izjava Vijeća sigurnosti UN od 3. februara 1994. godine je razmatrana na 36. sjednici *Predsjedničkog vijeća obrane i nacionalne sigurnosti* R. Hrvatske, održane u Zagrebu 5. februara 1994. godine.

[1015] Rezolucija VS OUN 757 (1992), Rezolucija VS OUN 787 (1992).

„strane“, koji će u doglednoj budućnosti biti ponuđen na razmatranje srpskoj „strani“, Skupština srpskog naroda je odbacila njegovo razmatranje u potpunosti.[1016]

Rad *Kontaktne skupine*, koji je počeo 26. aprila 1994. godine je u svojoj konačnici ponudio podjelu Bosne i Hercegovine na *Federaciju* i *Republiku srpsku*. Jedini finaliziran dokument u okviru mirovnog plana Kontaktne skupine bila je mapa razgraničenja koja je slijedila mapu prethodnog plana, ali je sada ponovno bio naglašen etnički princip. Dokument pod naslovom „Elementi za konstituisanje Unije Bosne i Hercegovine“ ostao je nedovršen u vidu radnog prijedloga. Podjela je bosanskohercegovačkoj delegaciji predložena 6. jula 1994. godine u teritorijalnom omjeru 49:48 procenata u korist „bošnjačko-hrvatske teritorije“, tri procenta površine je činilo područje Sarajeva, koje je u ovoj fazi bilo izuzeto, budući da je planirano da u naredne dvije godine bude pod međunarodnom administracijom.[1017]

Tokom pregovora je putem medijskog pritiska bosanskohercegovačka delegacija i Republika Bosna i Hercegovina, kao subjekt međunarodnog prava bila dovedena u položaj i od Kontaktne skupine percipirana jednako kao nelegalne političke tvorevine, Hrvatska republika Herceg-Bosna i Republika srpska, a jasno je, isto tako bilo i da je nauštrb Republike Bosne i Hercegovine potencirana Federacija Bosne i Hercegovine, što je „imalo i presudne refleksije na konstrukciju mirovnog plana.“[1018]

Ohrabrena izjavama vlastitih zvaničnika u medijima tzv. Vojska republike srpske je nastavila snažne napade u Bosanskoj Krajini, zaštićenoj zoni Bihaća, te prema Drini, prostoru, UN zaštićene zone Goražda. Napadi prema potpuno razvučenim položajima Armije Bosne i Hercegovine vodili su prema ogromnim ljudskim gubicima Vojske republike srpske, produbljivali moralni pad,[1019] iza kojega se nazirao vojni poraz.[1020]

Neuspjeh Kontaktne skupine vodio je jačem angažmanu američke državne administracije koja je krenula u odlučno prikupljanje poena za novi mandat predsjednika

---

[1016] Kasim I. Begić, 165.

[1017] *Kontaktnu skupinu*, odnosno *Kontaktnu grupu* su činili predstavnici Sjedinjenih američkih država, Velike Britanije, Francuske, Njemačke i Rusije. Jedini finaliziran elemenat u okviru mirovnog plana Kontaktne skupine bila je mapa razgraničenja koja je bila na slijedu mapa ih prethodnog plana s time da je veći naglasak bio na etničkom principu. Dokument pod naslovom *Elementi za konstituisanje Unije Bosne i Hercegovine* ostao je u vidu radnog prijedloga. Podjela je bosanskohercegovačkoj delegaciji predložena 6. jula 1994. godine u teritorijalnom omjeru 49:48 procenata u korist "bošnjačko-hrvatske teritorije s tim da je Sarajevo, koje čini tri procenta površine Republike, u ovoj fazi izuzeto, budući će u naredne dvije godine biti pod međunarodnom administracijom." *Oslobođenje*, 7. 7. 1994., 1.

[1018] Kasim I. Begić, 204.

[1019] *„...Jer dok smo mi ratovali..."* - Pobuna dijela 1. Krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske“, u: Prilozi, br. 49., Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020., 233-270.

[1020] *Balkan Battlegrounds*, Volume I, 219-220.

Clintona. Okončanje rata u Bosni i Hercegovini, koji je ulazio u četvrtu godinu, je za Clintonovu administraciju bila misija koja je trebala biti izvršena kako ne bi pod pitanje došla ukupna američka politika vezana za uspostavljanje novih odnosa „sa bivšim sovjetskim satelitima u Centralnoj Evropi“.[1021] Smjena na mjestu predsjednika Francuske bila je dodatan poticaj za klimu koja će voditi ka završetku rata u Bosni i Hercegovini.

Na sjednici Skupštine tzv. Republike srpske koja se održavala 30. i 31. decembra 1993. godine je između ostaloga istaknuta posebna zahvalnost Srpskoj pravoslavnoj crkvi koja je stala uz svoj narod koji je skupštini dao povjerenje da završi posao koji je Karađorđe započeo.[1022]

Srpska pravoslavna crkva je kroz brojne apele izražavala neslaganje sa načinom donošenja odluka tokom mirovnih pregovora, budući se nije mogla pomiriti s činjenicom da će teritorije na kojima se nalaze “svetinje” – odnosno groblja, hramovi, crkve ostati izvan granica koje opisuju „srpske zemlje.” U tom je smislu od 1994. godine vrh Srpske pravoslavne crkve objavljivao brojne apele koji su bili upućeni „srpskom narodu“ i svjetskoj javnosti, zvaničnicima i međunarodnim institucijama.

U Apelu srpskom narodu i svetskoj javnosti od 5. jula 1994. godine episkopi i patrijarh Srpske pravoslavne crkve su istupili „ne [...] kao bilo kakva politička stranka, nego kao Crkva Hristova u ovom narodu Božijem u teškom času iskušenja naše i opšte ljudske istorije“, kako bi izjavili „da ćemo rađe pristati da ne živimo, nego da svoj narod, koji vekovima duhovno vodimo krstonosnim putem Hristovim, izdamo i od njegove današnej i sutrašnje sudbine ruke peremo.“

Odluke donesene na međunarodnim pregovorima su smatrali utoliko tragičnijim, budući su „čak i u vekovima turskog ropstva, bili svoj na svome, sa svojim narodnim i hrišćanskim identitetom“, što se odlukama međunarodne zajednice dovodi u pitanje budući će narod i Crkva koji su „duboko ukorenjeni u mučeničkoj zemlji Bosni i Hercegovini“ ostati „bez svojih vekovnih ognjišta i svetinja: Žitomislića na Neretvi ili Rmnja na Uni, Saborne Crkve u Mostaru ili crkve Sopotnice na Drini, Manastira Krke ili Krupe u Dalmaciji, Ozrena ili Vozuće u Bosni, Prebilovaca u Hercegovini ili Jasenovca u Slavoniji. Ne možemo pristati na nova razbijanja i rasparčavanja našeg naroda odlukama koje čine da mali narodi kao što je Srpski nemaju ista prava koja imaju veliki i moćni. Mi verujemo samo u silu Pravde Božje, a ne u pravičnost sile ljudske.“[1023]

[1021] Richard Holbooke, *Završiti rat*., 64.
[1022] Isto., 8-10.
[1023] Glasnik, oktobar 1994, 10., 194.

Kroz ovaj apel je ponovno odaslan poziv za nove sukobe: „Sa punom odgovornošću pred Bogom i svojim narodom i ljudskom istorijom pozivamo sav Srpski narod da stane u odbranu vekovnih prava i sloboda svojih, svojih vitalnih interesa, nužnih za fizički i duhovni opstanak i ostanak na svojoj očevini i dedovini.“ Svjetskim političarima je poručeno kako će ovakva rješenja, koja su nametnuta srpskom narodu „sa iseckanima granicama kakve smo imali pod bezbožnim fašistima i komunistima“ biti samo izvor novih nepravdi i novih nemira, te da se srpskom narodu ostavi pravo da odlučuje preko svojih institucija.[1024]

Gotovo istovjetni tonovi su bili upućeni i kroz Saopštenje sa episkopskog savjetovanja održanog 10. augusta 1994. godine u Patrijaršijskom dvoru u Beogradu.[1025] No, ovdje je vrh Srpske pravoslavne crkve reagirao i osuđivao zatvaranje granice na Drini između SR Jugoslavije i teritorija koje je držala tzv. Vojska republike srpske.[1026]

Rukovodstvo tzv. Republike srpske je odbijanjem sporazuma Kontaktne grupe, tokom ljeta 1994. godine izazvalo Vladu SR Jugoslavije da s njima prekine političke i ekonomske odnose, odnosno da uspostavi granične prijelaze na rijeci Drini.

Razlog pojačanog političkog angažmana vrha Srpske pravoslavne crkve je bila „podjela“ srpskih zemalja, raskol između matice i „prekodrinskih Srba“. Patrijarh Pavle je svojim djelovanjem nastojao pomiriti jaz i izgladiti spor koji je nastao. Upriličio je posjetu paljanskom rukovodstvu, a nakon toga I Miloševiću, ali nije uspio pomiriti njihove oprečne stavove. Mitropolija crnogorsko-primorska je od crnogorske Skupštine tražila da se odluka o „granici“ među braćom ukine, a nakon Saopštenja sa vanrednog zasijedanja Sabora javnost u SR Jugoslaviji je poruke shvatila kao svrstavanje Srpske pravoslavne crkve na stranu prekodrinskih Srba i njihova rukovodstva.[1027]

Vanredno zasijedanje Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve održano je od 1. do 4. novembra 1994. godine u Banja Luci i sa njega je poslana Poruka kojom se ponovno počelo ukazivati na stradanje srpskog stanvoništva 1941. godine i isto povezivati s novim zbjegovima stanovništva: „Opet idu kolone izbeglica, opet bezneđe, opet ranjenici, opet novi grobovi i nova siročad...“ U percepcijama Srpske pravoslavne crkve je tragičan položaj srpskog naroda i Crkve bio u tome „što smo za sve ovo vreme predstavljani kao zločinci i jedini krivci za rat na tlu bivše Jugoslavije, jer – navodno – Srbi stvaraju 'Veliku Srbiju'. A ovo je u stvari međuetnički građanski rat, nastao i vođen sa pozicija rušenja

[1024] Isto.
[1025] Isto, 195.
[1026] Isto.
[1027] Radmila Radić, „Crkva i srpsko pitanje.“, 336

Jugoslavije i nametanja unutrašnjih adinistrativnih granica kao međunarodnih državnih granica.“[1028]

8. Petrovdan 1995. godine - „Bog pravednom daje oštar mač“[1029]

Nakon Mladićeva ulaska u Srebrenicu i Žepu, tokom 11. jula 1995. godine počelo je izvlačenje stanovništva iz područja Zaštićenih zona Ujedinjenih nacija, dok su jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine napuštale svoje položaje progonjene jedinicama pod komandom Ratka Mladića.[1030] U obližnjoj Vlasenici je narednog dana, u kući Zvonka Bajagića, kao crkvenog kuma i domaćina, uz prisustvo episkopa zvorničko-tuzlanskog i generala tzv. Vojske republike srpske Milenka Živanovića održana slava svetih apostola Petra i Pavla te krsna slava Srpske demokratske stranke.

U govorima koji su održavani za slavskom trpezom, na kojoj je bila poslužena riječna riba, Bajagić je kroz zdravicu nazdravljao „prijateljima Grcima“ koji ratuju u Srebrenici, pozdravio je između ostalih i generala Živanovića koji je unatoč „teškoj situaciji“ uspio da obiđe domaćina, na što mu je general odgovorio da situacija nije teška za Srbe, već za *Turke*. Pilo se i nazdravljalo u čast članova crkvenog odbora, „kapitalnih primjeraka“, „stare garde i boraca za nacionalna pitanja koja mi sada nastavljamo“ iz stare Jugoslavije.

Za trpezom su izražavane želje za rješavanjem nacionalnih pitanja, iskazivani su stavovi prema kojima je motiv za vođenje rata bilo pravoslavlje, stjecanje slobode za koju se ne žale životi, te „Da svi Srbi budu u jednoj državi“.[1031] Kačevenda je u zdravici između ostalog rekao: „Ovo je danas dan [...] za sav Srpski narod, naše Srpske borce, našu Srpsku vojsku koji nam omugaćavaju da možemo mi u pozadini /nerazumljivo/ tradicionalno istorijski, vjerski i kulturno, a fizički će oni da brinu o nama.“[1032]

Zdravicu je održao i general Živanović koji je izrazio zadovoljstvo što se nalazi uz vladiku kojemu je podnio raport da „smo jučer u četiri sata i dvadeset minuta na srpsku crkvu podigli srpsku zastavu u Srebrenici. [...] Prvo, bilo je jasno svima da samo je neprijatelj

---

[1028] Isto., 220.
[1029] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-05-88 Popovic et al., Footage of St Peter's Day on 12 July 1995, Transkript video trake, broj dokaznog materijala P04535, 3.
[1030] MKSJ, https://ucr.irmct.org/ Komanda 1. milićke lpbr, organ za bp poslove, str. pov. br. 06/11, Izvještaj Komandi Drinskog korpusa, 12. 7. 1995.
[1031] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-05-88 Popovic et al., Footage of St Peter's Day on 12 July 1995, Transkript video trake, broj dokaznog materijala P04535
[1032] Isto., 4.

žestoko čuvao Srebrenicu kao otvorenu kavernu u čovjeku, u plućima jer su računali da će upravo te enklave kako ih oni popularno zovu učiniti njima na volju, a to je da dođu na Drinu kao granicu, neku njihovu granicu. [...] mi smo shvatili da Srebrenica mora biti srpska i da odatle počinje širenje teritorije, jer ja sam rekao još 1992. godine dok Romanija ne zasjeni Drinu, a Drina ne zapljusne Romaniju, ne može se govoriti o nekoj baš teritoriji i nekoj budućoj sretnijoj prilici za življenje.“[1033] O samoj operaciji zauzimanja Srebrenice je rekao kako je prošao „asfaltnim putem Jadar, Kožnje, Rajne, Petriča, ugledao sam minaret do nebesa. Mislim da je već jutros on poravnat, trebao je biti do jutors. I verujte mi samo sam gledao prema našem tornju crkvenom i nosilo me ta neka moja želja da dođem što bliže toj tačci. [...] Oni su imali fantastično oružje u motoroli i pravili strah lakovjernim Srbima. [...] Što manje slušati Turke pa i neke lošije Srbe ne treba slušati. Jednostavno mač u ruke i naprijed. Vojska naša je krenula silovito ka Potočarima. [...] A posle Žepe Goražde, a posle Goražda trebalo bi praviti neku malu enklavu zvanu Tuzla. Akobogda, moramo onda na Žitomisliće izaći jer ja znam šta tamo ima [...] “[1034]

Nakon zatvaranja granice na Drini, novi je udarac za vrh Srpske pravoslavne crkve bio izazvan padom Krajine i velikim brojem izbjeglog stanovništva nakon vojne operacije Oluja koja se odigrala početkom augusta 1995. godine.[1035] Ova je operacija u konačnici utjecala i na paljansko političko rukovodstvo i vojni vrh koji su u dogovoru s Miloševićem nastojali postići dogovor oko taktike kojom bi putem pregovora o konačnom miru obezbijedili bosanskohercegovačkim Srbima što bolju poziciju.

Vojna djelovanja kojima je omogućeno uspostavljanje vlasti Republike Hrvatske na teritoriju tzv. Republike srpske Krajine je vrh Srpske pravoslavne crkve tumačio i povezivao sa stradanjima iz 1941. godine. U Apelu upućenom Pravoslavnim crkvama, Generalnom sekretaru OUN, papi Ivanu Pavlu II, Svjetskom savezu crkava, Europskoj Uniji te na adrese ambasada u Beogradu, Hrvatska je prikazana kao nasljednica Nezavisne države Hrvatske, koja je od 1991. pokrenula akciju uništavanja srpskog naroda, a pred očima i savjesti svijeta se odvijalo „nečovečno uništenje jednog naroda, i time moralni poraz bez presedana u savremenoj ljudskoj civilizacij.“ Iskazano je kako srpski narod bježi u „egzistencijalnom

[1033] Isto., 6.
[1034] Isto., 7-8.
[1035] *Balkan Battlegrounds*, I., 370-376.

strahu od uništenja“ u nepovrat „ostavljajući svoje domove, svetinje i svoje grobove na milost i nemilost brutalnoj sili.“[1036]

Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve je sa zasijedanja u Beogradu 7. augusta 1995. godine uputio molbu Narodnoj skupštini republike srpske u zasjedanju na Palama i zahtjev Radovanu Karadžiću i Ratku Mladiću da u „ime Boga Živoga i Svetog Save Mirotvorca, u ime raspetog naroda srpskog“ da prevaziđu neslaganja kako na njih ne bi palo „istorijsko narodno prokletstvo: Velikaši proklete duše na komade razgrabiše carstvo.“[1037]

U Apelu srpskom narodu je Sveti arhijerejski sinod naglasio da „Srpski pravoslavni narod Zapadne Slavonije i čitave Srpske Krajine – od Gline do Jadovna i Golubnjače u Dalmaciji, i Jasenovca – ponovo preživljava genocid i egzodus koji nadmaša onaj iz vremena fašističkog i ustaškog terora pod Hitlerom“ te kako je očito „da i ostalim delovima Srpstva preti opasnost od daljeg uništenja, od Jadovna do Kosova.“

Krivac za neuspjeh u tzv. Republici srpskoj Krajini je vrh Crkve vidio u zvaničnoj vlasti SR Jugoslavije „koja je svojim vlastoljubivim ponašanjem i samoljubivim stavom pogazila sva svoja obećanja i garancije date Srpskoj Krajini, a svojom kratkovidom politikom dovela narod u puni ćorsokak i bezizaz,“ dok je Crkva s druge strane „više puta od 1990. godine do sada ukazivala na puteve razrešenja i razuma, i na izlaz iz ovog bezizlaznog položaja, preko svojih poruka, memoranduma i apela, kao i preko stalnih kontakata sa odgovornima u zemlji u na međunarodnom planu.“[1038]

9. Patrijarh srpski Pavle i mir u Daytonu - „...tanka senka s vladičanskim štapom“[1039]

Motiv za okončanje rata u Bosni i Hercegovini je bio potaknut promjenom vlade u Francuskoj, predsjedničkim izborima u Sjedinjenim američkim državama te globalnim užasavanjem zbog zločina koje su bosanski Srbi počinili u Srebrenici u julu 1995. godine, kao i uspjehu vojnih ofanziva protiv srpskih snaga u Zapadnoj Bosni. Iako je rat bio završen, on nije priveden kraju vojnim putem, već političkom odlukom koja je bila uzrok tome da je

[1036] *Glasnik,* august 1995., 8. 179-180.
[1037] Glasnik, august 1995., 8. 179
[1038] *Isto.,* 180.
[1039] Nakon obavljene posjete patrijarha Pavla tokom jula 1993. godine Dobrica Ćosić je u svome dnevniku patrijarha Pavla i njegov odlazak na liturgiju opisao kao tanku sjenku s vladičanskim štapom. *Piščevi zapisi 1992-1993.,* 402.

stanovništvo, krajem 1995. godine i početkom 1996. godine bilo lišeno osjećaja pobjede,[1040] dok je politička elita koncentrisana oko Vlade u Sarajevu bila lišena osjećaja uspostavljanja pravednog mira.

Ono što patrijarhu Pavlu nije pošlo za rukom tokom ljeta 1994. godine, da „izmiri braću“ uspjeva mu tokom sastanaka vođenih krajem augusta 1995. godine. U Dobanovcima, nadomak Beograda, su na sastanku između najvišeg političkog i vojnog rukovodstva SR Jugoslavije i tzv. Republike srpske, održanom 25. augusta 1995. godine, bili prisutni i patrijarh Pavle i episkop Irinej (Bulović).[1041] Milošević je na sastanku pomenuo tragično iskustvo napuštanja „vekovnih ognjišta“ srpskog naroda, za što je optužio „državno i vojno rukovodstvo“ tzv. Republike srpske Krajine koji nisu organizirali otpor. Upozorio je na mogući sličan scenarij u tzv. Republici srpskoj ukoliko se ne prihvati imperativ „brzog mira“ kakav nude Sjedinjene američke države.[1042]

Patrijarh Pavle se zahvalio na pozivu vlasti koja je odlučila „da ga pozove da bi zajednički kao braća, videli šta nam je činiti.“ Upozorio je da treba prevazići nesreću naroda u Krajini i učiniti sve za „opšte dobro sveg srpskog naroda.“ Istaknuo je da svima treba biti jasno da Srbi nemaju drugog izbora osim prekida rata i pregovora te da se sva druga pitanja mogu rješavati „kasnije, u miru, pa makar i godinama.“ Vladika Bulović je zamolio Mladića, koji je u međuvremenu tajno ušao na sastanak, da objasni trenutne vojne mogućnosti na terenu.[1043] General Mladić je zamolio predstavnike vlasti samo da donesu odluku – „ili rat ili mir“, te je obrazložio vlastitu opciju potpisivanja mira, ali i rekao da će u slučaju bilo kakve drugačije odluke podržati jedinstvenu delegaciju sačinjenu od predstavnika SR Jugoslavije i rukovodstva tzv. Republike srpske. Naglasio je kako „ne želi ničim da učestvuje u srpskim podelama.“[1044]

Vladika Irinej je rekao kako se Srpska pravoslavna crkva neće miješati u poslove izvan svojih kompetencija, te da ona pripada Srbima „s obe strane Drine.“ Apelirao je da se sa sastanka ne odlazi dok se ne dogovore svi ciljevi koji su od općeg nacionalnog interesa, te da se radi o odlučivanju koje se odnosi na sve „srpske zemlje“ i da prvi korak mora biti „prećutno ukidanje blokade na Drini“. Milošević mu je na to odgovorio kako je blokada samo

---

[1040] Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada,* 360.
[1041] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-95-5/8 *Zabeleška sa sastanka održanog 25. avgusta u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima*, broj dokaznog materijala P01396
[1042] Isto., 2.
[1043] Isto., 12.
[1044] Isto., 13.

formalna, javna, a da pomoć iz Jugoslavije na područje tzv. Republike srpske „svakodnevno teče“.[1045]

Na sastanku je postignuta puna saglasnost o miru kao jedinoj ispravnoj opciji, ali su predstavnici tzv. Republike srpske inzistirali i ostali pri stavu da na predstojećoj međunarodnoj konferenciji imaju posebno izaslanstvo, odvojeno od SR Jugoslavije.

Na narednom sastanku 29. augusta 1995. godine su prisutni bili upoznati sa stavovima Skupštine srpskog naroda prema kojima je ipak bio prihvaćen prijedlog da se delegacija rukovodstva bosanskih Srba priključi delegaciji SR Jugoslavije, ali je izraženo i mišljenje da bi takvim zastupanjem Republika srpska izgubila tobožnji međunarodni legitimitet.

Irinej je istakao kako se na ovakvim sastancima ne bi treablo govoriti o „dve zemlje, o dva naroda, kada smo se opredelili za jedinstven uspeh srpskog naroda s obe strane reke Drine.“[1046] Patrijarh Pavle je istaknuo da je mnogo važnije „šta se potpisuje, nego ko potpisuje, mada je dobro da i potpisnik bude neko ko uživa poverenje i ugled u narodu“, te je ponovio apel Crkve na slogu srpskog naroda.[1047]

U sklopljenom *Sporazumu* je rukovodstvo tzv. Republike srpske bilo saglasno da u interesu postizanja mira u „potpunosti uskladi svoj prilaz mirovnom procesu sa rukovdostvom Savezne Republike Jugoslavije.“ Zajedničku delegaciju će sačinjavati šest članova, od kojih će po tri biti delegirano sa svake strane. Uz Miloševića kao predsjednika Republike Srbije, iz tzv. Republike srpske će u delegaciji biti predsjednik Karadžić, predsjednik Skupštine Krajišnik i Ratko Mladić kao komandant Glavnog štaba tzv. Vojske republike srpske.[1048]

Ciljevi Holbrookovog diplomatskog tima su bili da obustavu vatre pretvore u trajni mir te da dobiju sporazum za Bosnu i Hercegovinu kao multietničku državu. Najteži zadatak im je bio određivanje unutrašnjih granica Bosne i Hercegovine, onih između srpskog dijela i Federacije dogovorene u Washingtonu. Tokom određivanja granica, nakon jednog prijedloga Momčila Krajišnika, da se Sarajevo podijeli i da se aerodrom u Sarajevu pomakne kako bi teren na kome se nalazi mogao postati novi srpski centar, bosanski Srbi su u Daytonu bili na neki način izolirani i potisnuti u stranu kao jedan remetilački, nekonstruktivni faktor.

[1045] Isto., 14.
[1046] MKSJ https://ucr.irmct.org/ IT-95-5/18 *Zabeleška sa sastanka održanog 29. avgusta u rezidencijalnom objektu Vojske Jugoslavije u Dobanovcima*, broj dokaznog materijala P05039, 6.
[1047] Isto., 12.
[1048] Isto., 14.

U dnevniku TV Bosne i Hercegovine, prvom nakon Daytona, 22. novembra predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović je izrazio nadu u reintegraciju Bosne i Hercegovine te kazao da ukoliko bi „Karadžićevi Srbi odbili ovaj sporazum, onda, mislim, ostaje druga varijanta – vojno riješenje [...] Naše šanse, da tada, vojnim putem riješimo problem u Bosni su – potpune. U slučaju da oni odbiju ovaj ugovor, poslije razumnog roka čekanja mi ćemo ovaj ugovor u cijelosti otkazati.“[1049]

U *Izvještaju* za američkog predsjednika Clintona, Anthony Lake je naglasio kako se posebna pažnja posvećivala *stranama* u poštovanju potpisanog i načinu na koji će se delegacije pozabaviti sa reakcijom i kritikom u vlastitim sredinama. Najveći je problem bila reakcija bosasnkih Srba budući da su upravo oni morali ratificirati potpisano u Daytonu na konferenciji koja je bila zakazana u Parizu. Miloševića su bili zadužili da Palama – odnosno političkim elitama u Republici srpskoj okupljenim oko Srpske demokratske stranke „pokaže“ odluke iz sporazuma.[1050] Radovan Karadžić je u jednom cirkularnom pismu koje je poslao i Clintonu,[1051] dao do znanja svjetskim čelnicima kako Republika Srpska prihvaća Dejtonski sporazum te da je voljna pomoći njegovo zaživljavanje. Istaknuo je kako će potezom pera 150 000 Srba koji su tokom rata odbili 34 muslimanske ofanzive, dospjeti pod „muslimanski režim“. Karadžić je ovim pismima sasvim jasno najavio scenario „spaljene zemlje“ na područjima koja prema potpisanom moraju napustiti snage Vojske Republike srpske i „dugoročnu nestabilnost.“

Patrijarh Pavle je u Božićnoj poslanici ukazao na nepravednost i dvojaku pojavnost mira kakav je potpisan u Daytonu, na nastavljanje sukoba s predsjednikom Srbije i nedovršeni posao u Bosni i Hercegovini.[1052]

Rekao je kako se „mir nameće beslovesnim stihijama i zlim demonima“, a „ljudima se daje“. Odnosno da se mir „nameće i ljudima, tj. čovek čoveku i narod narodu, ali samo onda kada nekoga ne možete privoleti da ljubi svoga bližnjega i da poštuje njegov mir. U tom slučaju, njegova mržnja i agresivnost moraju se ograničiti zakonom i silom. [...] Međutim, ovakav postupak se ne može nazvati pravim mirom. To više liči na kulu, bilo od kamena, bilo od zakona, u čije se zidove ljudi zatvaraju i vežu da ne ratuju. A ne ratovati nikako ne znači

[1049] Senad Hadžifejzović, *Rat uživo*, 413.
[1050] CIA, *Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency, Memo, Anthony Lake to President Clinton, Participation in Principals Committee Meeting on Bosnia, November 22, 1995*., Document Number: 523c39e5993294098d51765f. Američka je vanjska politika pored navedenog bila zaokupljena pitanjem povlačenja boraca iz Irana sa bosasnkohercegovačkog teritorija.
[1051] *Wartime letters*, 126-132.
[1052] *Glasnik*, decembar 1995., 12., 235-236.

imati mir, što pokazuju bezbrojni krvavi ratovi i revolucije u svetu. Mir kojeg vojska čuva samo je zaustavljanje vetra i zatišje bure. Jer, čovek koji u srcu svome nosi mržnju i čeka svojih pet minuta, sličan je zmiji koja nije opasna samo kad ujed, nego i kad nosi otrov u zubima. Crkva Hristova je uvek za mir, ali za pravi mir koji je najpre mir sa Bogom mira, mir u svojoj duši, pa onda mir međusoban.[...]"[1053]

10. Jagnje Božije i zvijer iz bezdana

Odlučujuću ulogu u stvaranju uvjeta za zločine tokom 1990-ih godina su imale političke elite, a vjerske zajednice su imale ulogu da pruže ideološku podršku činjenju zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Nakon potpisanog Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, Srpska pravoslavna crkva je postala pronosioc negiranja i opravdavanja samog rata i činjenja ratnih zločina.

Predavanja održana na bogoslovsko-filozofskom simpozijumu 24. maja 1996. godine na Cetinju na temu „Filozofija rata" imala su za cilj opravdati rat koji je imao ideološki poticaj iz redova Srpske pravoslavne crkve. U borbi bosanskohercegovačkih Srba tokom prve polovice 90-ih godina je bio ponovno oživljen mitski sukob dobra i zla u kojemu su aktivirani „arhetipski obrasci traganja za smislom i mističnom čistotom duha." Prema Radovanu Karadžiću, rat u Bosni i Hercegovini je bio sukob koji se odvijao prema ustaljenom scenariju u kojem Srbin vječno stradava od svojeg susjeda. Junaci tog rata, Mladić i Karadžić su predstavljeni kao „mitske veličine preko kojih jedan ugroženi narod traži da bude shvaćen u svojoj herojsko-tragičnoj situaciji.[1054]

Radovi iz Zbornika potvrđuju da „religija nacije" sa svojim mitovima i mistikom ima izuzetnu sposobnost privlačenja ne samo masa, već prije svega intelektualaca i sveštenih lica koji su se trudili da kult nacije izjednače sa hrišćanskim kultom, zarad čega su bili spremni i na suspenziju osnovnih principa vjerskog morala.[1055]

Slično je pokazala i pokajnička riječ Biljane Plavšić. Tokom rasprave o kazni pred Međunarodnim kaznenim sudom za Jugoslaviju, Biljana Plavšić je 17. XII 2002. godine priznala krivnju za zločine protiv čovječnosti počinjene tokom rata u Bosni i Hercegovini.[1056]

[1053] Isto.
[1054] Ivan Čolović, *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*, Biblioteka XX. vek, Beograd, 2000., 312-317
[1055] Isto. 317.
[1056] MKSJ, i https://www.icty.org/sid/221 IT-00-39&40-PT, *Činjenične osnove za potvrdno izjašnjavanje o krivici*, 30. septembar 2002.; IT-00-39&40/1-S, Tužilac protiv Biljane Plavšić, *Presuda*, 27. februara 2003., 3-4.

Analizom memoarskog štiva koje je Plavšićeva napisala tokom boravka u zatvoru,[1057] u kojem „ovjekovječuje neke od najdiskreditiranijih srpskih mitova o ratnim zločinima“ vidljivo je kako je njeno kajanje bilo lažno, te da je obmanuvši sud, uspjela postići odbacivanje tužbe za genocid, te je bila osuđena na vremensku kaznu zatvora, da bi naknadno dobila prijevremeno puštanje na slobodu.[1058]

Od 1992. do 1995. je u Bosni i Hercegovini preko 2 miliona ljudi moralo napustiti svoje domove,[1059] dok se procjena smrtnih slučajeva uzrokovanih ratom kreće oko brojke od 200 000 žrtava.[1060] Sudskim tijelima, potom i medijima, koji su pokajanje Biljane Plavšić primili s dozom opreza, ali i naučnoj javnosti promakao je ozbiljniji osvrt na pokajničke riječi ove osuđenice koje su se odnosile na ideologiju *Svetosavlja*, a koje pokazuju da je *svetosavski* konstrukt tokom 90-ih godina postao ideal u djelovanju političke klase u Republici Srpskoj, te da je iz percepcije srpske političke elite u Republici Srpskoj, politički neuspjeh zaokruživanja državnog teritorija proizlazio iz napuštanja *svetosavlja*, odnosno nedovoljnog istrajavanja i inzistiranja na političkom pravcu kojega je tobože postavio Sveti Sava:

"[...]Naš narod je istrajao u izgradnji ove crkve posvećene čoveku koji je više nego iko od drugih ugrađen u biće srpskog naroda, a to je Sveti Sava. Put koji je on slijedio bio je obilježen samouzdržanjem i poštovanjem prema svima. Veliki diplomata koji je stekao ugled u svakom narodu i u svijetu koji ga okružuje, čovek čiji je karakter duboko ugrađen u biće srpskog naroda. Put i primjer Svetog Save su sledile velike srpske vođe, čak i u današnjem vremenu, istrajno pokazujući plemenitost i dostojanstvo, čak i u najtežim okolnostima. Dovoljno je samo pomenuti vladiku Artemija Radosavljevića koji je dan-danas glas vapijućeg za pravdu u onome što je za Srbe postalo pustinja – Kosovo. Na nesreću, naše rukovodstvo, uključujući i mene, napustilo je ovaj put tokom poslednjeg rata.[...]".[1061]

[1057] Biljana Plavšić, *Svedočim*, Trioprint, Banja Luka, 2005.
[1058] Jelena Subotić, „The Cruelty of False Remorse: Biljana Plavšić at The Hague.“ u: *Southeastern Europe*, 36/1, Brill, Leiden, 2012., 56.
[1059] Marie-Janine Čalić, „Etničko čišćenje i ratni zločini, 1991-1995.“ ur: Charles Ingrao, Thomas A. Emmert, *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama, inicijativa naučnika*, Buybook, Sarajevo, 2010., 117., 120.
[1060] Isto. 138-139.
[1061] Priznanje krivice Biljane Plavšić pred MKSJ dana 17. XII 2002., https://www.icty.org/sid/221 (posljednji pristup 10. 1. 2020.)

Zaključak

U ovom radu je prikazano političko djelovanje Srpske pravoslavne crkve u nešto širem razdoblju nego je to naznačeno u naslovu, u kojemu je djelovanje omeđeno od kraja 80-ih do sredine 90-ih godina 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini, što je bilo nužno kako bi se mogla prikazati promjena u djelovanju Srpske pravoslavne crkve i naznačiti uloga koju je sama crkva imala za vrijeme osamdesetih godina, kao i u vrijeme raspleta jugoslavenske krize koju je Srpska pravoslavna crkva percipirala kao obred, a rat kao ritual žrtvovanja.

U svome djelovanju se Srpska pravoslavna crkva naslanjala na nacionalističke konstrukcije o ugroženosti „srpske države“ i srpskog naroda unutar jugoslavenske zajednice, a po osamostaljenju jugoslavenskih republika takvu je konstrukciju nadograđivala, te je od institucije koja je nastojala izbjegavati sukob i pružati podršku vlasti, tokom osamdesetih postala institucija koja je otvoreno nastojala utjecati na mijenjanje ustavnog uređenja, podržavala i njegovala srpski nacionalizam, da bi početkom devedesetih postala jedan od glavnih katalizatora sukoba.

U Jugoslaviji su vjerske zajednice nastojale vratiti svoju nekadašnju, tradicionalnu ulogu nad obrazovanjem, društvenim običajima, vladanjem i zaštitom koju je u modernim društvima preuzela država. Kako bi dosegla veću poziciju moći Srpska pravoslavna crkva je revitalizirala ideologiju Svetosavlja, ideološki konstrukt stvoren tokom 30-ih godina 20. stoljeća, koji je kroz svoj medijski sadržaj suprotstavljala „bezbožničkoj“ ideologiji *bratstva-jedinstva*. Srpska pravoslavna crkva je u tu svrhu, ali i u svrhu afirmacije predmodernog svjetonazora, u kojem bi Crkva imala emancipatorsku ulogu, od sredine 80-ih godina počela s akcijom rehabilitacije vladike žičkog Nikolaja Velimirovića.

Prvi događaj koji je u percepcijama vrha Srpske pravoslavne crkve označavao trenutak u kojem se počeo urušavati stari poredak bio je ritual sahrane Josipa Broza Tita 1980. godine, nakon čega je Crkva svojim djelovanjem, priklonivši se revizionističkom talasu u historiografiji i umjetnicima populističkog talasa u kulturi, počela otvoreni napad na društvene institucije, koristeći se medijskim manipulacijama i konstrukcijama prošle povijesne zbilje, različitim analogijama, preko čega su konstruirali dva narativa. Prvi se odnosio na konstrukt o vjekovnom stradanju srpskog naroda, dok je kroz drugi Bosna i Hercegovina prikazivana kao „tamni vilajet“, a Muslimani kao sintetičku, nepostojeću naciju.

Konstrukcijom prošle zbilje nije samo razgrađivan koncept bratstva–jedinstva, kao što polariziranjem jugoslavenske kulture nije samo otklonjena mogućnost dijaloga u prevladavanju prošlih događaja, već je uz sve navedeno izostala javna rasprava koja bi na

dnevni red postavila pitanje vezano za problem dehumanizacije muslimana/Muslimana u književnosti i pozorištu, te optiku prema kojoj je Bosna i Hercegovina predstavljena kao sredina koja je opasna po srpski narod.

Sve dublja kriza odnosa u Jugoslaviji, poremećen odnos vlasti, službenih partijskih medija i javnosti je dosegao vrhunac 1988. godine, a ispoljen je kroz održavanje masovnih i agresivnih okupljanja u republičkim i pokrajinskim centrima Vojvodine, Srbije i Kosova. Nakon što je Predsjedništvo SFRJ spriječilo da se održi masovno okupljanje u Bosni i Hercegovini koje bi uz medijske afere dodatno destabiliziralo republičku političku elitu, Srpska pravoslavna crkva je počela organizirati masovna okupljanja pod koprenom vjerskih obreda, koji su se ispoljavali kroz oragnizirano prenošenje zemnih ostataka kneza Lazara tokom 1988. godine i proslavljanje 600-e godišnjice Kosovske bitke 1989. godine na Gazimestanu, na Dalmatinskom Kosovu, te na Romaniji (koja je postala „Treće Kosovo“ tokom rata u Bsoni i Hercegovini 1993. godine.)

Tokom ovih masovnih vjerskih manifestacija koja su za cilj imala homogenizaciju srpskog naroda u Bosni i Hercegovini je zabilježeno pojačano djelovanje sveštenstva u Bosni i Hercegovini koje je među masama difuziralo konstrukte vezane za stradanja srpskog stanovništva tokom prošlosti.

Cilj održavanja masovnih vjerskih manifestacija bio je komplementaran sa tzv. događanjem naroda, a parole, transparenti i slogani kojima se pozivalo na obračun sa *Drugim* i konstuirao se *neprijatelj* među *Nama* kojega treba odstraniti ili primorati na pokajanje, koji su isticani tokom *događanja naroda* su bili ništa drugo do prekodirani vulgarizirani izraz poruka koje je kroz narodne mase difuzirala društvena i politička elita te najviši dužnosnici Srpske pravoslavne crkve.

Srpska pravoslavna crkva je nakon održavanja masovnih vjerskih manifestacija tokom 1989. godine dobila znatno veći utjecaj na javno mnijenje nego je imala ranije. Krajem osamdesetih je nacionalističkoj politici ponudila platformu preko koje je bilo moguće nastaviti destabilizaciju bosanskohercegovačkog društva u cjelini, širiti nacionalističku retoriku i na vjerskim i nacionalnim principima homogenizirati bosanskohercegovačko stanovništvo, a tokom 1990. godine u toku predizborne kampanje u Bosni i Hercegovini otvoreno simpatizira Srpsku demokratsku stranku.

Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama je u svojim Informacijama iskazivala sumnju u falsificiranje Izvještaja o ekscesima tokom vjerskih proslava i okupljanja, kako bi se pokušalo prikriti nacionalističku netrpeljivost i komunitarstičko nasilje u vlastitoj sredini, a brojni izvještaji SUP-a su takvo stanje na terenu i potvrđivali, vlast u Bosni i Hercegovini nije

uspjela da spriječi moćni talas nacionalizma koji će ubrzo od ratovanja simbolima, preko ispoljavanja sukoba na sportskim terenima, prerasti u vojne sukobe i rat koji će Crkva nastojati prikazati i kao ideološki i kao vjerski. Odnosno kao rat bezbožnika, komunista prema vjernicima, pravoslavnima, te kao obrambeni (od ustaša i Hrvata) i oslobodilački (*Turaka* i muslimana) rat koji srpski narod vodi u Bosni i Hercegovni.

Srpska pravoslavna crkva je kroz svoju štampu počela sve učestalije iznositi stavove koji su se podudarali sa stavovima iskazanim u tzv. Plavoj knjizi iz sedamdesetih godina te kroz Memorandum SANU iz sredine osamdesetih godina, o neravnopravnosti srpskog naroda u jugoslavenskoj društvenoj zajednici, potom o prevari u koju je srpski narod uhvaćen stvaranjem zajedničke državne zajednice, o poniženjima i političkoj obespravljenosti. Na ovo je Srpska pravoslavna crkva javno iznosila teze o nemogućnosti i nedozvoljavanju vlasti da se radi na obnavljanju starih i podizanju novih vjerskih objekata, dok je u medijima namjenjinima za komunikaciju unutar vlastite zajednice, kroz *Izvještaje o radu* koji su eparhije dostavljale Sinodu, a isti objavljivani u službenim crkvenim novinama vidljivo da teza – ne stoji, te da su brojni slučajevi vezani za iszgradnju vjerskih objekata bili ispolitizirani s krajnjim ciljem da se ukaže na neprijateljsko okruženje po srpski narod, odnosno pravoslavne vjernike.

Raspad Saveza komunista Jugoslavije tokom XIV. vanrednog Kongresa i dozvoljavanje osnivanja nacionalnih političkih stranaka je u percepcijama Srpske pravoslavne crkve označavalo konačno urušavanje „starog poretka“, završetak „tiranske“, „bezbožničke“ vladavine i priliku da Crkva ostvari svoj politički ideal društvenog uređenja države. Nemogućnost da koncept *symphoniae* ostvari u Srbiji, gdje je i nakon održavanja parlamentarnih izbora sve sprege moći držao njen predsjednik, Slobodan Milošević, Srpska pravoslavna crkva je adekvatnog vladara tražila u rukovodstvu srpskog nacionalnog pokreta i Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovini.

Svojevrsna pobjeda, odnosno stjecanje prevage „solunskih“ učenika nad umjerenijom strujom episkopa predvođenih mitropolitom zagrebačko-ljubljanskim, te izbor novog patrijarha krajem 1990. godine omogućio je novi snažni impuls u javnom političkom djelovanju Srpske pravoslavne crkve. Reorganizacija Srpske pravoslavne crkve omogućila je da se u javni prostor uvede narativ *žrtvovanja* i *bratoubistva*, čime je Srpska pravoslavna crkva uz stalno ukazivanje na stalno *stradanje* crkve i srpskog naroda, afirmirala dehumanizaciju nepravoslavnog i nesrpskog stanovništva. U takvom ambijentu Srpska pravoslavna crkva je izašla i sa nacrtom nacionalnog programa u kojem je sebe vidjela kao nadnacionalnu, nadpolitičku, nadstranačku organizaciju, te se kao takva i uspjela nametnuti u

ključnim društvenim događajima i zbivanjima – tokom Devetomartovskih protesta u Beogradu 1991. godine., potom za održavanje Vidovdanskog Sabora 1992. godine, te u ljeto 1995. godine kada posreduje između političkih rukovodstava SR Jugoslavije i tzv. Republike srpske pri sastavljanju delegacije za mirovne pregovore koji su se održali u Daytonu.

Dok je SPC krajem osamdesetih godina svoju društvenu i političku poziciju tražila u jugoslavenskom političkom okviru, eparhije na teritoriji Bosne i Hercegovine su se raspadom Jugoslavije tokom 1991. našle u novom političkom ambijentu – u nezavisnoj i međunarodno priznatoj Republici Bosni i Hercegovini. Dok su tokom šezdesetih godina „zakoni Božanski" i „zakoni zemaljski" u tumačenju Srpske pravoslavne crkve imali jednaku težinu, tumačenje pravnih normi se početkom devedesetih godina mijenja u korist prava koja su čovjeku dana od božanskog bića, *svevišnjeg, svetog*, a Crkva postaje pronositelj „božanskih" zakona i ciljeva na zemlji, odnosno državi.

Nametanjem i tumačenjem pravnih normi na ovakav način Crkva je uspjevala pripadnike zajednice koja se rukovodi „božanskim" zakonima lišiti moralne odgovornosti kod kršenja „zemaljskih" pravnih normi, običaja ratovanja i zakona protiv čovječnosti. S druge strane ovakvo tumačenje je samoj Crkvi omogućavalo da kroz svoje javne nastupe podržava političko rukovodstvo okupljeno oko Srpske demokratske stranke. Srpska pravoslavna crkva se priklonila srpskom političkom rukovodstvu Bosne i Hercegovine koje se zalagalo za ustavno-pravnu, administrativno-teritorijalnu i društvenu disoluciju Bosne i Hercegovine, te je i sama učestvovala u osporavanju međunarodnog pravnog subjektiviteta Bosne i Hercegovine.

Popis literature

a) Neobjavljeni izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH)

   - Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama
   - Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine
   - Skupština SR Bosne i Hercegovine

2. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) https://ucr.irmct.org/

   - Dona, Robert J., Porijeklo Republike Srpske, 1990-1992., Opšti kontekst, Izjava vještaka objelodanjena MKSJ shodno pravilu 94 bis
   - IT-96-21-T , Tužilac protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog Pavo, Hazima Delalića, Esada Landže zvanog Zenga
   - IT-98-29-T Tužilac protiv Stanislava Galića
   - IT-00-39 Krajisnik
   - IT-00-39&40-PT Tužilac protiv Biljane Plavšić
   - IT-02-54 Milosevic
   - IT-02-54-T Milosevic
   - IT-03-69 Stanisic i Simatovic
   - IT-03-67 Vojislav Šešelj
   - IT-05-88 Popovic et al.
   - IT-05-88/2 Zdravko Tolimir
   - UN, Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove, MICT-13-55-A, Tužilac protiv Radovana Karadžića, Presuda, 20. mart 2016

b) Objavljeni izvori

1. Bilić, Ivan. Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.-1995., Udruga Sv. Jurja, Zagreb, 2005.
2. CIA, Bosnia, Intelligence and the Clinton Presidency

3. Donia Robert J. Iz Skupštine Repubike Srpske, 1991-1996, Izvodi izlaganja poslanika, University press, Sarajevo, 2012.
4. Lovrenović, Ivan. ur. Stenogrami o podjeli Bosne, 1 – 2., Kultura&Rasvjeta – Civitas, Split, Sarajevo, 2005.
5. Magnetofonske bilješke sa petog sastanka predsjednika predsjedništava i predsjednika republika, održanog na Cetinju 29. aprila 1991. godine. u: National Security and the Future, vol. 15., 2-3., Udruga Sv. Jurja, Zagreb., 2014.
6. Magnetogram sestanka predsednikov republik in predsednikov predsedstev republik na Brdu pri Kranju“. u: National Security and the Future, vol. 15., 1., Udruga Sv. Jurja, Zagreb., 2014.
7. Nikolić, Kosta. Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992., tematska zbirka dokumenata, Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011.
8. Nikolić, Kosta. pr. Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ. tom I, (januar - mart 1991), Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011.
9. Nikolić, Kosta. pr. Rat u Sloveniji: dokumenta Predsedništva SFRJ. tom II, (jun – jul 1991), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012.
10. Nikolić, Kosta. pr. Rat u Hrvatskoj: dokumenta Predsedništva SFRJ. tom III, (avgust-oktobar 1991.), Institut za savremenu istoriju, Društvo istoričara Srbije, Beograd, 2018.
11. Petrović, Vladimir. prir. Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan, Tom I: stenografske beleške sa proširenih sednica Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici, Institut za savremenu historiju, Beograd, 2010.
12. Petrović, Vladimir. prir. Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan, Tom II: stenografske beleške sa zasedanja Narodne skupštine Republike Srpske, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2011.
13. Karadžić, Radovan. Wartime Letters 1992, International Committee for the Truth on Radovan Karadzic, Beograd, 2004.
14. Republika Bosna i Hercegovina, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Statistički bilten, 233, Etnička obilježja stanovništva, rezultati za Republiku i po opštinama, 1991., Sarajevo, oktobar/listopad 1993.

15. Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti, Knjiga 1., Oružana pobuna Srba u Hrvatskoj i agresija oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi na Republiku Hrvatsku (1990.-1991.)
16. Šimić, Tomo. Dokumenti Predsjedništva BiH 1991 – 1994., Udruga Sv. Jurja, Zagreb, 2007.
17. United Nations, Security Concil, M. Cherif Bassiouni, Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), Final report of the United Nations Commission of Experts, S/1994/674/Add.2 (Vol. I), 28. december 1994
18. Zadužbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda, Prizren, Beograd, 1987.
19. Zapisnik sa razgovora gospodina dr. Franje Tuđmana, predsjednika Republike Hrvatske s predsjednicima republika i predsjednicima predsjedništava republika, održanog 28. ožujka 1991. u: National Security and the Future, vol. 14., 3-4., Udruga Sv. Jurja, Zagreb., 2013.

c) Periodika i štampa

1. ARKzin
2. Dani
3. Epoha
4. Glas crkve
5. Glasnik
6. Narodni list HZ Herceg-Bosna
7. Naši dani
8. Oslobođenje
9. Politika
10. Pravoslavlje
11. Republika
12. Službeni glasnik Republike Srpske
13. Sveti knez Lazar
14. Vreme

d) Knjige:

1. Anđelić, Neven. Bosna i Hercegovina, od Tita do rata, Beograd, Samizdat B92, 2005.
2. Antić, Čedomir i Kecmanović, Nenad. Istorija Republike Srpske, Nedeljnik, Beograd, 2016.
3. Bakić, Ibrahim. Nacija i religija, Bosna Public, Sarajevo, 1994.
4. Bandić, Dušan. Carstvo nebesko, carstvo zemaljsko, ogledi o narodnoj religiji, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
5. Bandić, Dušan. Narodno pravoslavlje, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010.
6. Barjaktarević, Radoja. Besane noći, istina o srpskom pokretu, Pergament, Priština, 1995.
7. Bećirević, Edina. Na Drini genocid, University Press, Sarajevo, 2009.
8. Begić, Kasim I. Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
9. Bergholz, Max. Nasilje kao generativna sila, Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici, Buybook, Sarajevo, 2018.
10. Biserko, Sonja. ur. Kovanje antijugoslovenske zavere, I, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.
11. Blagojević, Mirko. Religija i crkva u transformacijama društva, Sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu, Filip Višnjić, Beograd, 2005.
12. Bougarel, Xavier. Bosna, Anatomija rata, University press, Sarajevo, 2018.
13. Budding, Audrey H., Serb Intellectuals and the National Question 1961–1991, PhD thesis, Harvard University, 1998.
14. Buha, Aleksa. Argumenti za Republiku Srpsku, Matica srpska, Novi Sad, 1996.
15. Bulajić, Milan. pr. Genocid nad Srbima u II svetskom ratu, Muzej žrtava genocida i Srpska književna zadruga, Beograd, 1995.
16. Burg, Steven L. and Shoup, Paul S. The War in Bosnia-Herzegovina, Ethnic Conflict and International Intervention, Routledge, London-New York, 2015.
17. Byford, Jovan. Potiskivanje i poricanje antisemitizma, Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi, Ogledi 6., Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2005.

18. Central Intelligence Agency. Balkan Battlegrounds, A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990-1995, Volume I., Office of Russian and European Analysis, Washington, 2001.
19. Central Intelligence Agency. Balkan Battlegrounds, A Military History of the Yugoslav Conflict, Volume II, Office of Russian and European Analysis, Washington, 2003.
20. Cvitković, Ivan. Konfesija u ratu, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2004.
21. Čekić, Smail. Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Kult B, Sarajevo, 2004.
22. Čolović, Ivan. Bordel ratnika. Folklor, politika i rat, Biblioteka XX vek, Beograd, 2007.
23. Čolović, Ivan. Dubina, članci i intervjui 1991-2001, Samizdat B92, Beograd, 2001.
24. Čolović, Ivan. Politika simbola, ogledi o političkoj antropologiji, Biblioteka XX vek, Beograd, 2000.
25. Ivan Čolović, Rastanak s identitetom, ogledi o političkoj antropologiji, 3, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014.
26. Čolović, Ivan. Smrt na Kosovu polju, Istorija kosovskog mita, Biblioteka XX vek, Beograd, 2016.
27. Ćosić, Dobrica. Piščevi zapisi, (1981-1991), Filip Višnjić, Beograd, 2002.
28. Ćosić, Dobrica. Piščevi zapisi, (1992-1993), Filip Višnjić, Beograd, 2004.
29. Ćudić, Edvin Kanka. ur. Ratni zločin u Sijekovcu: predmet Zemir Kovačević, Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije, Sarajevo, 2019.
30. Davidović, Dragan. Saborna crkva u Banjaluci, Glas, Banja Luka, 1991.
31. Dejzings, Ger. Religija i identitet na Kosovu, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005.
32. Diner, Dan. Razumjeti stoljeće, Općepovijesno tumačenje, Fraktura, Zagreb, 2013.
33. Dizdar, Mak. Kameni spavač, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.
34. Dizdarević, Raif. Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, svjedočenja, Oko, Sarajevo, 1999.
35. Dizdarević, Raif. Put u raspad: stenogrami izlaganja Raifa Dizdarevića u raspravama iza zatvorenih vrata državnog i političkog vrha Jugoslavije, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.
36. Donia, Robert J. Sarajevo, biografija grada, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.

37. Donia, Robert J. Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide, Cambridge University Press, New York, 2015.
38. *Dossier* "Sveti Sava", Bosansko narodno pozorište Zenica, Zenica, 2015.
39. Dragović Soso, Jasna. Spasioci nacije, intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalzma, Fabrika knjiga, Beograd, 2004.
40. Drašković, Vuk. Nož, Srpska reč, Beograd, 1998
41. Đentile, Emilio. Religije politike, između demokratija i totalitarizama, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009.
42. Fine, John V. A. i Donia, Robert J. Bosna i Hercegovina, iznevjerena tradicija, Sarajevo, FAMA, 1995.
43. Galijaš, Armina. Eine Stadt im Krieg, Der Wandel der Bosnischen Stadt Banja Luka, doktorska disertacija, Universitat Wien, Beč, 2009.
44. Galijašević, Dževad. Moševac, što je bilo - bilo je, Autor, Beograd, 1989.
45. Goldstein, Ivo i Goldstein, Slavko. Tito, Profil, Zagreb, 2015.
46. Glaurdić, Josip. Vrijeme Europe, Zapadne sile i raspad Jugoslavije, MATE, Zagreb, 2011.
47. Hadžifejzović, Senad. Rat uživo, ratni televizijski dnevnik 1992-1995, Sarajevo, 2002
48. Haverić, Tarik. Ethnos i demokratija, Rabic, Sarajevo, 2006.
49. Holbrooke, Richard. Završiti rat, Šahinpašić, Sarajevo, 1998.
50. Imamović, Mustafa. Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1918-1941, (s posebnim osvrtom na razdoblje šestojanuarske diktature), rukopis, Sarajevo, 1990.
51. Jevtić, Atanasije. Stradanja Srba na Kosovu i Metohiji od 1941. do 1990., Jedinstvo, Priština, 1990.
52. Jevtić, Atanasije. ur. Zadužbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda, Prizren-Beograd, 1987.
53. Jovičić, Mile. Dva dana do mira, dnevnik sa Aerodroma "Sarajevo" april-maj 1992, Budućnost, Novi Sad, 2004.
54. Jović, Dejan. Jugoslavija, država koja je odumrla, Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990), Prometej, Zagreb, 2003.
55. Katunarić, Vjeran. Bogovi, elite, narodi, Antibarbarus, Zagreb, 1994.
56. Koljević, Nikola. Stvaranje Republike Srpske, dnevnik 1993-1995: sećanja i svedočenja, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
57. Komšić, Ivo. Preživjela zemlja: tko je, kada i gdje dijelio BiH, Prometej, Zagreb, 2006.

58. Krušelj, Željko. Zarobljenici paralelnih povijesti, Hrvatsko-srpska historiografska fronta na prijelazu stoljeća, Srednja Europa, Zagreb, 2018.
59. Lekić, Slaviša. pr. VIII sednica CK SK Srbije, nulta tačka "narodnog pokreta". Službeni glasnik, Statusteam, Beograd, 2007.
60. Loma, Aleksandar. Prakosovo, slovenski i indoevropski koreni srpske epike, SANU, Beograd, 2002.
61. Lucić, fra Ljubo. Između neba i granata: sarajevski dnevnik 1992-1995, Svijetlo riječi, Sarajevo, 2005.
62. Markešić, Ivan. Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu: u povodu desete obljetnice Hrvatskog narodnog vijeća u Bosni i Hercegovini: (1994-2004), HNVBiH, Synopsis, Sarajevo, 2004.
63. Markešić, Ivan. Religija u političkim strankama na primjeru Bosne i Hercegovine, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, 2010.
64. Malcolm, Noel. Useful Enemies, Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1759, Oxford University Press, Oxford, 2019.
65. Milosavljević, Olivera. Savremenici fašizma, Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941., Ogledi 14., Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010.
66. Milutinović, Milovan. Kako sam vodio medijski rat, Narodna knjiga, Beograd,1998.
67. Mimica, Aljoša. pr. Vreme kada je narod govorio, „Odjeci i reagovanja“ u Politici, 1988-1991., Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd, 2008.
68. Mladenović, Radoš M.. ur. Jagnje božije i zvijer iz bezdana, filosofija rata, Svetigora, Cetinje, 1996.
69. Mesić, Stipe. Kako je srušena Jugoslavija, Mislav press, Zagreb, 1994.
70. Mulaosmanović, Admir. Bihaćka krajina 1971.-1991., (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj), Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2010.
71. Mylonas, Christos. Serbian Orthodox Fundamentals, The Quest for an Iternal Identity, CEU Press, Budapest, 2003.
72. Nikolić, Kosta. pr. Bela knjiga – 1984, Obračun sa „kulturnom kontrarevolucijom“ u SFRJ, Službeni glasnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2010.
73. Nikolić, Kosta. Jugoslavija posljednji dani, knjiga prva, Službeni glasnik, Beograd, 2018
74. Nojman, Iver B. Značenje, materijalnost, moć, Uvod u analizu diskursa, Centar za civilno vojne odnose, Alexandria press, Beograd 2009.

75. Olbina, Dane. Dani i godine opsade (zabilješke "Dan za danom" od 3. marta 1992. do 13. januara 1996.), Istorijski arhiv, Sarajevo, 2002
76. Owen, David. Balkanska odiseja, HIP, Zagreb, 1998.
77. Pavlović, Momčilo. ur. Slobodan Milošević, put ka vlasti, Osma sednica CK SKS: uzroci, tok i posledice, Srbija 20 godina kasnije 1987-2007, Institut za savremenu istoriju, Centar za proučavanje evropskog susedstva, Beograd, Stirling, 2008.
78. Perica, Vjekoslav. Balkanski idoli, religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.
79. Perica, Vjekoslav. Sveti Petar i Sveti Sava, sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009.
80. Petrović, Vladimir. Etničko čišćenje, geneza koncepta, Institut za savremenu istoriju Srbije, Arhipelag, Beograd, 2019.
81. Plavšić, Biljana. Svedočim, Trioprint, Banja Luka, 2005.
82. Popov, Nebojša. Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju, Samizdat FreeB92, Beograd, 2002.
83. Popović, Justin. Pravoslavna crkva i ekumenizam, Solun, Manastir Hilandar, Sveta Gora, 1974.
84. Praščević, Aleksandar. Dijalog između pravoslavnih hrišćana i muslimana, Doprinos Patrijarha srpskog Germana dijalogu sa muslimanima (1958-1990), Eparhija raško-prizrenska, Beograd, 2019.
85. Praščević, Aleksandar. Dijalog između pravoslavnih i muslimana, Doprinos Patrijarha srpskog Pavla dijalogu sa muslimanima (1990-1997), Eparhija raško-prizrenska, Beograd, 2019.
86. Radić, Radmila. Država i verske zajednice 1945-1970, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2002.
87. Radić, Radmila. Verom protiv vere, država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1995.
88. Ramet, Sabrina P. Balkan Babel, The disintegration of Yugoslavia from death of Tito to the fall of Milosevic, Westview Press, Boulder, Colorado, 2002.
89. Ramet, Sabrina, P. Religija i politika u vremenu promene, Katolička i pravoslavne crkve u centralnoj i jugoistočnoj Evropi, Centar za ženske studije i istraživanja roda i Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2006.

90. Ramet, Sabrina P. Thinking about Yugoslavia, Scholary Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
91. Sarač Rujanac, Dženita. Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012.
92. Sells, Michael A. Iznevjereni most, religija i genocid u Bosni, ITD Sedam, Sarajevo, 2002.
93. Slijepčević, Đoko. Istorija srpske pravoslavne crkve, III, Beograd, BIGZ, 1991.
94. Spomenica, Srpska pravoslavna crkva, Sveti arhijerejski sinod, Beograd, 1971.
95. Srpska pravoslavna crkva i novi srpski identitet, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2005.
96. Stanković, Dobrila. pr. Svetska bibliografija o krizi u bivšoj Jugoslaviji, Međunarodna politika, NIU Službeni list, Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1996.
97. Stošić, Verica M. Ustaški stožer za Bosansku Krajinu. Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, Arhiv Republike Srpske, Banjaluka, 2017.
98. Šarčević, Edin. Ustav i politika: kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni i Hercegovini, Kult B, Vijeće kongresa Bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1997.
99. Tomanić, Milorad. Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001.
100. Tromp, Nevenka. Smrt u Haagu, Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću, University Press, Sarajevo, 2019.
101. Ubiparipović, Dragomir. Ratni dnevnik sarajevskog sveštenika, dnevnik života crkve i ličnih doživljaja tokom rata u Sarajevu 1992. godine, Bernar, Stari Banovci, Beograd, 2011.
102. Wachtel, Baruch Andrew. Making a Nation, Breaking a Nation, Literature and Cultural Politics in Yugoslavia, Stanford University Press, Stanford, 1998.
103. Walasek, Helen. Bosnia and the Destruction of Cultural Heritage, Ashgate, Farnham, 2015
104. Zimmerman, Warren. Izvori jedne katastrofe, Globus, Zagreb, 1997.
105. Zuković, Ljubomir. Srpska je rođena, Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996

106. Zundhausen, Holm. Istorija Srbije od 19. do 21. veka, Clio, Beograd, 2008.
107. Žanić, Ivo. Barjak na planini Politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995., Srednja Europa, Zagreb, 2018..
108. Žirar, Rene. Nasilje i sveto, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1990.
109. Žunec, Ozren. Goli život, socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj, Demetra, Zagreb, 2007.

e) Članci i rasprave

1. Aleksov, Bojan. „Marian Apparitions and the Yugoslav Crisis“., Southeast European Politics, Vol. V, No. 1., 2004.
2. Aleksov, Bojan. „Poturica gori od Turčina, srpski istoričari o verskim preobraćenjima.“ ur. Husnija Kamberović, Historijski mitovi na Balkanu, zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003.
3. Atanasije, episkop. „Izveštaj Sv. Arhijerejskog Sinoda (1941-1946), Srpska Crkva u Drugom svetskom ratu“., u: Serbia i komentari 1990/91., Zadužbina Miloša Crnjanskog, Beograd, 1991
4. Atanasije, episkop. „Srpska Crkva u Drugom svetskom ratu.“, Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije, Sveti arhijerejski sinod SPC, Beograd, 1971.
5. Bandura, Albert. „Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities.“, Personality and Social Psychology Review, 1999.
6. Bandžović, Safet. „Bošnjaci u postjugoslovenskoj srpskoj historiografiji.“ Prilozi, 29, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000.
7. Barić, Nikica. „Akcija Septembar 93 – pobuna Vojske Republike Srpske u Banjoj Luci“. Prilozi, br. 41., Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2012.
8. Bećirović, Denis. „Ustavno i zakonsko reguliranje statusa vjerskih zajednic u socijalističkoj Bosni i Hercegovini od 1945. do 1991. godine.” Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji, zbornik radova, UMHIS, Sarajevo, 2017.
9. Blagojević, Mirko. „Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih do početka novog veka.“ Teme, časopis za društvene nauke, XXVII, 3., Niš, 2003.
10. Blagojević, Mirko. „Religijska situacija u SR Jugoslaviji: revitalizacija religijskog ponašanja i verovanja.“, Teme, časopis za društvene nauke, XXVII, 4., Niš, 2003.

11. Blagojević, Mirko. „Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru tranzitnih društava Srbije i Crne Gore i Rusije.“, Filozofija i društvo, XXII-XXIII, 2003.
12. Bogomilova, Nonka. „Reflections on the Contemporary Religious *Revival*.“, Gradina, XVII, 4., Niški kulturni centar, Niš, oktobar-decembar, 2003.
13. Čalić, Marie-Janine. „Etničko čišćenje i ratni zločini, 1991-1995.“ ur: Charles Ingrao, Thomas A. Emmert, Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama, inicijativa naučnika, Buybook, Sarajevo, 2010.
14. Donia, Robert J. „Prolazna slava, djela o Bosni i Hercegovini na engleskom jeziku – 1990.-1999.“, Prilozi, 29, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000.
15. Dožić, Vladimir. „Otvaranje jama sa žrtvama ustaškog genocida nad Srbima u Bosni i Hercegovini.“ ur. Radovan Samardžić, Genocid nad Srbima i II svetskom ratu, Muzej žrtava genocida, Srpska književna zadruga, Beograd, 1995.
16. Duda, Igor. „Svakodnevni život u obje Jugoslavije, Hvatanje koraka sa Evropom.“ Jugoslavija u istorijskoj perspektivi, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017.
17. Dujmović, Sonja. „Složeni identiteti – pitanje mješovitih brakova u bivšoj Jugoslaviji.“ ur. Thomas Bremer, Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja, Bonn, 2002.
18. Džananović, Mirza. „Slučaj Šimić i kraj Saveza komunista u Zenici“., Prilozi, 49., Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2020.
19. Đorđević, Dragoljub B. „Pravoslavlje između neba i zemlje, trinaest pitanja i odgovora jednog sociologa religije.“ Pravoslavlje između neba i zemlje, Gradina, Niš, 1991.
20. Đorđević, Mirko. „Književnost populističkog talasa.“ ur. Nebojša Popov. Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju, Samizdat FreeB92, Beograd, 2002.
21. Đorđević, Mirko. „Populistički zaklon ličnosti“, Dijalog, časopis za filozofska i društven pitanja, 1-2, Sarajevo, 2003.
22. Đorđević, Mirko. „Ratni krst srpske Crkve“, Republika, glasilo građanskog samooslobađanja, XIII, 273., Beograd, 16-30. novembar 2001.
23. Falina, Maria. „Svetosavlje. A Case Study in the Nationalization of Religion". u: Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte, 101, Fribourg, 2007

24. Hladky, Ladislav. „Češka historiografija o Bosni i Hercegovini.“ Prilozi, 29, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000.
25. Išerić, Harun. „Uloga Ustavnog suda Socijalističke republike Bosne i Hercegovine u procesu političke pluralizacije.“ ur. Husnija Kamberović, Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017.
26. Jakovina, Tvrtko. „Kako se mijenjao pogled na Prvi svjetski rat“. u: ur. Damir Agičić i dr., Spomenica Renea Lovrenčića, Filozofski fakultet u Zagrebu - FF Press, Zagreb, 2016.
27. Karović-Babić, Merisa. „Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa sve četiri strane svijeta.“ ur. Husnija Kamberović, Između rata i mira, Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća, Udruženje za modernu historiju Sarajevo, Sarajevo, 2020.
28. Katz, Vera. „Platforma o budućoj jugoslavenskoj zajednici (Plan Izetbegović-Gligorov), Pogled iz bosanskohercegvoačke perspektive“, u: Prilozi, 42., Institut za istoriju, Sarajevo, 2013.
29. Krajina, Dijana. „Poslijeratni trend hiperreligioznosti i religijsko-nacionalnog ekskluzivizma u Bosni i Hercegovini. Studija slučaja: Doboj i okolina.” JUNIR godišnjak VIII, Vere manjina i manjinske vere, JUNIR i ZOGRAF, Niš, 2001.
30. Leustean, Lucian N. „Orthodoxy and political myths in the Balkan national identities.“, National Identities, vol. 10, No. 4, December 2008.
31. Malešević, Siniša. „Od organskih zakonodavaca do organicističkih tumača: intelektualci u Jugoslaviji i postjugoslovenskim državama.“ Reč, Fabrika knjiga, Beograd, 2003, br. 70.16/2003.
32. Marjan, Davor. „Događanje naroda u Kninu 1989. godine - slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj“. u: Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, vol., br. 58., Zadar, 2016.
33. Mežnarić, Silva. „The rapists' progress: ethnicity, gender and violence.“, Revija za sociologiju, 24, 3-4, 1993.
34. Mijač, Božidar. „Svetlost sa Kosova“. Teološki pogledi, veronaučni časopis, Sveti arhejerejski Sinod SPC., XV, 1982., 3-4.
35. Milosavljević, Olivera. „Antibirokratska revolucija 1987-1989. godine“. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Dijalog povjesničara-historičara, 8., 2004.

36. Milosavljević, Olivera. „Zloupotreba autoriteta nauke.“ u: ur. Nebojša Popov, Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju, I.deo, FreeSamizdat B92, Beograd, 2001
37. Milosz, Czeslav. „Vjerska država“., Republika, glasilo građanskog samooslobađanja, XIII, 273., Beograd, 16-30. novembar 2001.
38. Mulaosmanović, Admir. „Stereotip, mit, zločin (Srpska propaganda u Jugoslaviji u drugoj polovini osamdesetih godina XX stoljeća).“ Istraživanja, Časopis FHN, 3(2008), Fakultet humanističkih nauka u Mostaru, 2008.
39. Mojzes, Paul. „Religion in Eastern Europe After the Fall of Communism: From Euphoria to Anxiety“. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 40/1, Thirtieth Anniversary Issue of the Fall of Communism.
40. Omerčić, Edin. „... *Jer dok smo mi ratovali*... – Pobuna dijela 1. krajiškog korpusa tzv. Vojske Republike Srpske.“, Prilozi, 49., Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2020.
41. Omerčić, Edin. „Na kraju vijeka, na kraju svijeta – Sarajevo 1995-1996.“ ur. Kamberović, Husnija. Između rata i mira Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća, zbornik radova, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020.
42. Omerčić, Edin. „Nije svačije kroz selo pjevati - Bosanska Krajina u projekciji organicističkih intelektualaca (1991-1992)“, Prilozi, 45, Institut za istoriju, Sarajevo, 2016.
43. Omerčić, Edin. „Reintegracija Sarajeva“. u: Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, 6, Muzej Sarajeva, Sarajevo, 2008.
44. Paić, Žarko. „Narod i njegove ideologije: populizam i suvremenost.“, u: Zeničke sveske, Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku, 31-32, Udruženje građana Sloboda i kultura dijaloga – experimentum mundi –, Zenica, 2020.,
45. Pauković, Davor. „Priprema rata: Proslava 600. obljetnice Kosovske bitke kod Knina u srpnju 1989.“ ur. Darko Gavrilović, Srpsko-hrvatski odnosi u XX. veku : dvadeset godina od pocetka rata : zbornik radova, Novi Sad, CHDR, 2011.
46. Perović, Latinka. „Dobrica Ćosić o Josipu Brozu Titu, Skica za istraživanje političkog i intelektualnog odnosa“., u: Tito – viđenja i tumačenja, zbornik radova, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.
47. Posa, Kristian. „Historiografija o Bosni i Hercegovini u Mađarskoj (1980.-1998.).“ Prilozi, 29, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000.

48. Protić, Milislav D. „Izgradnja crkava u poratnom periodu“., Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja Srpske patrijaršije, Sveti arhijerejski sinod SPC, Beograd, 1971.
49. Radić, Radmila. „Crkva i srpsko pitanje.“ ur. Nebojša Popov. Srpska strana rata, trauma i katarza u istorijskom pamćenju, Samizdat FreeB92, Beograd, 2002.
50. Radić, Radmila. “Josip Broz Tito i patrijarsi Srpske pravoslavne crkve (Gavrilo, Vikentije i German).“ Tito – viđenja i tumačenja, zbornik radova, Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2011.
51. Radić, Radmila. „Pripadanje bez verovanja i poznavanja.“ Novosti iz prošlosti, Beograd, 2010.
52. Radić, Radmila. „Serbian Orthodox Church and the War in Bosnia and Herzegovina.“ ur. Paul Mojzes. Religion and the War in Bosnia, Scholars Press, Atlanta, Georgia, 1998.
53. Radić, Radmila. „Verska štampa 1985-1995. sa posebnim osvrtom na štampu SPC.“ ur. Thomas Bremer Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja, Bonn, 2002.
54. Ramet, Sabrina P. „Under the Holy Lime Tree, The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy, 1986-1995.“, Polemos 5(2002:), 86.
55. Rujanac, Dženita. „Ajvatovica kroz historiju. Dvije prekretnice: 1947. i 1990. godina“ http://iitb.ba/content/ajvatovica-kroz-historiju-dvije-prekretnice-1947-i-1990-godine/676
56. Sarač-Rujanac, Dženita. „'European Mecca’ or Ajvatovica as a Sacred Places and a Turist Destination in a Bosnia and Herzegovina“., Mario Katić et. al Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe. History, Religious Turism and Contemporary Trends, Graz: Studies on South East Europe, vol. 14., Graz, 2014.
57. Sarač-Rujanac, Dženita. „Međa između nas i njih 1941. godine. Imaginarna granica u filmu Nož (1999.).“ Bosna i Hercegovina 1941., novi pogledi, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012.
58. Sasso, Alfredo. „Observation, not Resolution. The Final Congresses of the Bosnian Communiststt (1989-1990).“ Husnija Kamberović, Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017.

59. Sava, episkop. „Eparhije i episkopi 1920-1970.“, Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije, Sveti arhijerejski sinod SPC, Beograd, 1971.
60. Schopflin, George. „The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths“. u: ed. Geoffrey Hosking and George Schopflin, Myths and Nationhood, Routledge, New York, 1997.
61. Subotić, Jelena. „The Cruelty of False Remorse: Biljana Plavšić at The Hague.“ u: Southeastern Europe, 36/1, Brill, Leiden, 2012.
62. Stefanov, Nenad. „Strah od ‘nemačke Evrope’“., ur. Ivan Čolović, Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije, Biblioteka XX vek, Beograd, 2009.
63. Veladžić, Denis. „Diseminacija slike tamnovilajetske BiH u beogradskoj izdavačkoj i informativnoj djelatnosti s početka 1980-ih godina.“ Historijska traganja, 18, Institut za historiju, Sarajevo, 2019.
64. Veladžić, Sabina. „Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – stvaranje preduslova za tronacionalnu dezintegraciju." Historijska traganja, 7, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011.
65. Veladžić, Sabina. „Homogenizacija Bošnjaka kroz Preporod 1990.“ Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka, zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.
66. Veladžić, Sabina. „Slučaj 'Gordog posrtanja' 1969. godine – društveno-politički odjeci i rasprave“. Prilozi, 45, Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju, Sarajevo, 2016
67. Veladžić, Sabina. „Srpska nacionalno-kulturna inteligencija u Bosni i Hercegovini o kulturnom identitetu Bosne i Hercegovine kroz rasprave o jeziku 1965-1972.“ Historijska traganja, 18., Institut za historiju, Sarajevo, 2019.
68. Veselinović, Rajko L. „Ujedinjenje pokrajinskih crkava i vaspostavljanje srpske patrijaršije.“, Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije, Beograd, 1971.
69. Vrcan, Srđan. „Religija i politika - Simptomatični primjer bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća“., Republika, glasilo građanskog samooslobađanja, XV, Beograd, 1-30. novembar 2003.
70. Zirojević, Olga. „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, ur. Nebojša Popov, Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju, SamizdatB92, Beograd, 2002.

Životopis autora s popisom objavljenih djela

Edin Omerčić je rođen 1981. godine u Puli. Osnovno i srednje obrazovanje je stekao u Rovinju, a diplomu profesora historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2007. godine. Područje njegova znanstvenog interesovanja se odnosi na postsocijalističko razdoblje bosanskohercegovačke povijesti.

Od 2008. godine radi na Institutu za historiju u Sarajevu. Magistarski rad pod naslovom *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova u razdoblju 1991. - 1996.* je odbranio 2013. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

Od 2013. godine je član Udruženja za modernu historiju iz Sarajeva, sekretar je časopisa „Historia Moderna Bosna&Herzegovina“ kojega izdaje Udruženje.

Od 2017. do 2019. godine je bio član uredništva časopisa za književnost i društvena pitanja Behar, te član uredništva časopisa Journal, dvomjesečnika Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske "Preporod" iz Zagreba.

Knjiga:

1. Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intlektualnih krugova 1991-1996., Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2022.

Članci i rasprave:

1. “Reintegracija Sarajeva” u: *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 6*, Muzej Sarajeva, Sarajevo, 2008, str. 129-155.
2. “Viđenje “Drugog” u vrijeme rata 1992-1995” u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, tom 2*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 183-213.
3. “Grad i historičar: Zavidovići i Jusuf H. Mujkić (problematika nedostupnosti izvorne građe pri razmatranju ‘najnovije’ bosanskohercegovačke historije)”. u: *Gračanički glasnik*, časopis za kulturnu historiju, 32/16, Gračanica, novembar 2011, 197-200.
4. “Alternativna politička scena u Bosni Hercegovini (Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu, Pretparlament Jugoslavije, Forum za etničke odnose)”. u: *Historijska traganja, br. 7*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 291-241.
5. “Djetinjstvo uz Modru lastu, od Maršala do Bana (1989-1992)”. u: *Zgodovina otroštva*, Zbornik zgodovinarjev/36, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, ur. Aida Škoro in drugi, Ljubljana, 2012, 728-739.

6. “Metamorfoze praznika: obilježavanje Prvog zasjedanja ZAVNOBIHa (1983 – 1988 – 1993)”. u: *Historijska traganja, br. 12,* Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2013., 201-213.
7. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992-1995)”. u: *Historijska traganja, br. 13,* Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2014., 9-134.
8. “Banja Luka – politički centar AR Krajine (smrtonosni bal ljepotice sa Vrbasa i zvijeri sa Romanije) 1990-1992.”. u: *Uloga grada i regije u privrednom razvoju i političkom životu Bosne i Hercegovine (1851-1995), Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Mostaru 29. i 30. oktobra 2013.*, Muzej Hercegovine, University press – izdanja magistrat, Mostar – Sarajevo, 2015., 75-95.
9. ”Nije svačije kroz selo pjevati – Bosanska Krajina u projekciji organicističkih intelektualaca (1991-1992)”, u: *Prilozi*, br. 45, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2016., 231-258.
10. ”Ekmečićevo viđenje Bosne i Hercegovine kroz radove objavljene u razdoblju od pojave knjige Stvaranje Jugoslavije do Drugog kongresa srpskih intelektualaca (1989-1995)”, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa ”Uticaj ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća”*, Društvo historičara Tuzla, Tuzla, 2017., 247-259.
11. „Na kraju vijeka, na kraju svijeta – Sarajevo 1995-1996“, u: *Između rata i mira, Sarajevo u prelomnim godinama 20. stoljeća*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020., 169-200.
12. *„...Jer dok smo mi ratovali..."* - Pobuna dijela 1. Krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske“, u: Prilozi, br. 49., Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020., 233-270.
13. „I ja ću biti (hrvatski) vojnik. Kako je desetogodišnjaku u ratnom zaleđu zvučao raspad Jugoslavije?“, u: ur. Husnija Kamberović, Peti History Fest 2021., Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2021., 169-179.

Prikazi knjiga, časopisa i zbornika radova:

1. Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, 462. u: *Znakovi vremena*, Naučnoistraživački Institut Ibn Sina, Sarajevo, vol.10, br.37, str. 192-196.

2. Florence Hartmann, *Mir i kazna, tajni ratovi međunarodne politike i pravosuđa*, Sarajevo: Buybook, 2007, 209. u: *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, 37/2008, str. 259-261.
3. Časopis za suvremenu povijest, 40, br.1, 2008, *1990.-1991. Prijelomne godine hrvatske povijesti: Počeci Domovinskog rata*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, 307. u: Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 38/2009, str. 324-328.
4. Davor Marjan, *Slom Titove Armije, JNA i raspad Jugoslavije 1987.-1992*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008, 518. u: *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, 38/2009, str. 302-307.
5. Jusuf H. Mujkić, *Zavidovići kroz historiju: društveno-ekonomski i kulturni razvoj na području zavidovićke općine od polovine XV do kraja XX vijeka. Knj. 3, Odbrambeno oslobodilački rat 1992-1995. godine na području zavidovićke općine*, Jusuf H. Mujkić – Zavidovići: Općina, 2009, 758. u: *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, 39/2010, str. 260-264.
6. Selma Leydesdorff, *Prazninu ostaviti iza nas: istorija žena Srebrenice*, Sarajevo, Rabic, 2009, 421 str. u: *Znakovi vremena*, Naučnoistraživački Institut Ibn Sina, Sarajevo, 2010, vol.13, br.48-49, str. 337-339.
7. ur. Iskra Iveljić, *Zbornik Nikše Stančića*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, FF press, Zagreb, 2011, 388. str. u: *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, 40/2011, str. 437-439.
8. Amir Kliko, Fikret Ćuskić, *17. Viteška krajiška brdska brigada ARBiH*, Udruženje 17. VKBBR- Institut za istoriju, Ključ – Sarajevo, 2010, 320. str. u: *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, 40/2011, str. 418-422.
9. pr. Kosta Nikolić, Vladimir Petrović, *Od mira do rata: dokumenta Predsedništva SFRJ*. Tom 1, (januar – mart 1991), Institut za savremenu istoriju, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011, 480., Tom 2, (jun – jul 1991): rat u Sloveniji, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, 376 str. u: Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 42/2013, str. 277-282.
10. Robert J. Donia, *Radovan Karadžić, Architect of the Bosnian Genocide*, Cambridge University Press, New York, 2015., u: *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, 44/2015, str. 234-237.
11. Ioannis Armakolas, *Politika i društo u Tuzli od 1992 do 1995. godine, Političko natjecanje i građanska inicijativa*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017.

”Između crvenog i crnog”, u: *Behar, časopis za književnost i društvena pitanja*, 135, XXVI, Zagreb, ožujak/mart 2017., str. 18-19.

12. Julian Borger, *Krvnikov trag*, Buybook, Sarajevo, 2016.; Robert J. Donia, *Radovan Karadžić*, University Press, Sarajevo, 2016. ”Lov na zločince”, u: *Behar, časopis za književnost i društvena pitanja*, 136, XXVI, Zagreb, svibanj/maj 2017., str. 2-4.
13. Mira Bogdanović, *Elitistički pasijans, povijesni revizionizam Latinke Perović*, MostArt, Zemun, 2016. ”Stare bilješke, novo ruho”, u: *Preporodov Journal*, dvomjesečnik KDBH Preporod, 198-199, Zagreb, svibanj/lipanj 2017., str. 55-56.
14. Ivan Čolović, *Smrt na Kosovu polju, Istorija kosovskog mita*, XX vek, Beograd, 2016., u: *Prilozi* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, 46/2017, str. 355-360.
15. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Tito*, Profil, Zagreb, 2015. ”Vojskovođa, državnik, diktator, reformator”, u: *Preporodov Journal*, dvomjesečnik KDBH Preporod, 206-207, Zagreb, ožujak/travanj 2018., str. 55-58.
16. Edina Bećirević, *Genocide on the Drina River*, Yale University Press, New Haven, London, 2014., u: *Behar, časopis za književnost i društvena pitanja*, 140, XXVII, Zagreb, svibanj/maj 2018., str 17-18.
17. Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe, Emigrants, America, and the Late Nineteenth Century*, Rowman&Littlefield, Lanham Boulder, New York, London, 2016.,”Migrant je stanje uma”, u: *Preporodov Journal*, dvomjesečnik KDBH Preporod, 208-209, Zagreb, maj/juni 2018., str. 24-25.
18. Dan Diner, *Razumjeti stoljeće, Općepovijesno tumačenje*, Fraktura, Zagreb, 2015., ”Tumačenje zločina”, u: *Preporodov Journal*, dvomjesečnik KDBH Preporod, 208-209, Zagreb, maj/juni 2018., str. 58-61.
19. Grupa autora, *Prvi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2017., ”Juriš toplog srca”, u: *Behar, časopis za književnost i društvena pitanja*, 142, XXVII, Zagreb, rujan/septembar 2018., str. 9-10.
20. Mato Arlović, *Hrvatska zajednica Herceg-Bosna i (pre)ustroj Bosne i Hercegovine*, Novi informator, Zagreb 2017., ”Bosanska odiseja Mate Arlovića”, u: *Behar, časopis za književnost i društvena pitanja*, 143-144, XXVII, Zagreb, decembar 2018., 17-19.
21. Xavier Bougarel, *Bosna, anatomija rata*, University press, Sarajevo, 2018., "Paralelni svjetovi Bosne", in: Behar, časopis za književnost i društvena pitanja, 145, XXVIII, Zagreb, veljača/februar 2019., 18-19.

22. Viktor Ivančić, Hrvoje Polan, Nemanja Stjepanović, *Iza sedam logora, od zločina kulture do kulture zločina*, forumZFD, Beograd, Zagreb, Split, 2018., "Pornografija torture", in: *Preporodov Journal*, dvomjesečnik KDBH Preporod, 214-215, Zagreb, april/maj 2019., 38-40.
23. Vladimir Petrović, *Etničko čišćenje, geneza koncepta*, Institut za savremenu istoriju, Arhipelag, Beograd, 2019. in: *Historia Moderna Bosnia&Herzegovina*, 2., Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2021., 204-209.
24. ed. Dubravka Stojanović, Husnija Kamberović, *Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama: kontroverze, interpretacije, naslijeđe – zbornik radova*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2020. in: Historia Moderna Bosnia&Herzegovina, 2., Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2021., 226-230.